వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

సిద్ధిత్రయమ్

1. ఆత్మసిద్ధిః

2. ఈశ్వరసిద్ధిః

3.. సంవిత్సిద్ధిః

ఆత్మసిద్ధిః ।

సిద్ధాఞ్జననామకవ్యాఖ్యోపేతా ।

యత్పదామ్భోరుహధ్యానవిధ్వస్తాశేషకల్మషః ।

వస్తుతాముపయాతో%హం యామునేయం నమామి తమ్ ।। 1 ।।

మూలమ్

ప్రకృతిపురుషకాలవ్యక్తముక్తా యదిచ్ఛా-

మనువిదధతి నిత్యం నిత్యసిద్ధైరనేకైః

స్వపరిచరణభోగైః శ్రీమతి ప్రీయమాణే

భవతు మమ పరస్మిన్ పురుషే భక్తిభూయా ।। 1 ।।

వ్యాఖ్యానమ్

జగజ్జన్మస్థితిలయైః రమమాణం పరాత్పరమ్ ।

స్వామిన్ సర్వజగతాం శ్రియఃపతిముపాస్మహే ।। 1 ।।

జ్ఞానవైరాగ్యభక్తీనాం శేవధిం కరుణార్ణవమ్ ।

యామునార్యం మునివరం పరమాచార్యమాశ్రయే ।। 2 ।।

శ్రీభాష్యాదిప్రబన్ధేన తత్త్వం సన్దర్శయన్ పరమ్ ।

రామానుజార్యో భగవాన్ దయతా మయి సంశ్రియే ।। 3 ।।

దేశికేన్ద్రదయాసారమవలమ్బ్య విధీయతే ।

సిద్ధిత్రయస్య వ్యాఖ్యానం రీత్యా సరలయా మయా ।। 4 ।।

క్వ యామునార్యశ్రీసూక్తిసన్దర్భః క్వ చ మే మతిః ।

అత్యల్పవిషయా%థాపి చాపలం త్వపరాధ్యతి ।। 5 ।।

విశిష్టద్వైతసిద్ధాన్తనిర్ధారణధురన్ధరాః ।

సంశ్రితేషు దయాసారా దేశికాః శరణం మమ ।। 6 ।।

వాత్స్యం శ్రీవాదిభీకృద్గురుకులతిలకం కృష్ణమార్యం గుణాఢ్యం

తాతం మన్త్రప్రదం మే ద్రవిడనిగమసూక్త్యర్థసన్దర్శకం తమ్ ।

నత్వా రామానుజార్యం గురువరమపి మే భాష్యకృద్వంశదీపం

హారీతం చారుకీర్తిం బుధకులతిలకం యామునోక్తీర్వివృణ్వే ।। 7 ।।

శ్రీమన్నాగపురాభిఖ్యాభిజనో వాదిభీకరః ।

అణ్ణఙ్గరార్యదాసో%హం వివృణోమి గురోర్గిరః ।। 8 ।।

అథ ఖలు భగవాన్ శ్రీమద్యామునమినిః శ్రీవైష్ణవసంప్రదాయప్రవర్తకాచార్యేషు ప్రథమపరిగాణితస్య యోగరహస్యన్యాయతత్త్వశాస్త్రప్రణేతుర్భగవతః శ్రీమన్నాథమునేః పౌత్ర ఈశ్వరమునితనుజన్మా విశిష్టాద్వైతసిద్ధాన్తప్రవర్తనధురన్ధరః ప్రతివాదివారణప్రకటాటోపవిపాటనక్షమః పరమాచార్య ఆత్మసిద్ధినామకం వేదాన్తప్రకరణముపక్రమమాణో%విఘ్నపరిసమాప్తిప్రచయగమనాదిఫలం మఙ్గలమాశీరూపం వస్తునిర్దేశం చ కుర్వాణః శిష్యశిక్షాయై నిబధ్నాతి "ప్రకృతీ" తి । ప్రకృతిర్మాయా, తత్కార్యాణి సమష్టివ్యష్టిరూపాణి వ్యక్తాని, ప్రకృతిప్రాకృతపరిణామహేతుః కాలః, తద్బద్ధో జీవరాశిశ్చేతి లీలావిభూతిస్థాః సర్వే సఙ్గృహీతాః శబ్దచతుష్టయేన । ముక్తాః భగవదుపాసనాప్రభావాద్భవబన్ధనాత్కర్మపాశప్రగ్రథితాద్వినిర్ముక్తాః । ఏతే ప్రకృత్యాదయో యస్యైవ పరమపురుషస్యేచ్ఛాం సఙ్కల్పరూపాం సదా సమనుసరన్తి స్వరూపస్థితిప్రవృత్తిషు, తస్మిన్ పూరుష ఇత్యన్వయః । ఇమాని చ

సర్జనావనసంహరణసంసారవిమోచనాని సఙ్కల్పైకనిష్పాద్యాని భగవతో లీలారసాయ కల్పన్తే । ఏవం లీలావిభూతియోగ ఉక్తః । అథ నిత్యవిభూతియోగమాహ "నిత్యా" మితి ।

నిత్యమితి పూర్వోత్తరయోరన్వితం మధ్యమణిన్యాయేన ।
సదోద్భూతాపహతపాప్మత్వాదిస్వరూపైః
సర్వజ్ఞైర్భగవదనుభవజనితప్రీతికారితాశేషశేషవృత్త్యన్వయత
ఏవాధిగతభోగైరనన్తైరనన్తగరుడవిష్వక్సేనాదిభిర్నిత్యసూరిభిః శ్రీమతి మహావైకుణ్ఠే
దివ్యే%క్షరే ధామ్ని సదా నిరతిశయప్రీతిమనుభవతి నారీణాముత్తమాయాః శ్రియో వల్లభే
పురుషోత్తమే పరబ్రహ్మణి మమ భక్తిప్రచయో భూయాదిత్యాశంసా । ఉభయవిభూతినాథే
రమానాథే భక్తిర్హి సర్వశ్రేయస్కరీ । తత్తద్భక్త్యాశంసనముచితతరమ్ । భక్తిరేవ భగవతి ప్రార్థ్యా
చేతనైః । స హి స్వయమేవ శ్రేయో విదధాతి । తత్తస్మిన్ స్వశ్రేయఃప్రార్థనా నోచితతరా
భక్తానామితి చానేన జ్ఞాప్యతే । అచేతనభేదశ్చేతనభేదశ్చ పరమార్థతః, శ్రీమన్నారాయణస్యైవ
పారమ్యం, సర్వచేతనాచేతనానాం తద్విభూతిత్వం,
నిరతిశయప్రేమగర్భతదుపాసనస్యైవాపవర్గహేతుత్వమవిచ్ఛిన్నపూర్ణభగవదనుభవగర్భసే
వాయా ఏవ పరమపుమర్థత్వం చేతి స్వాభిమతాః ప్రకరణార్థా అత్ర సంసూచితాః ।। 1 ।।

విరుద్ధమతయో%నేకాః సన్త్యాత్మపరమాత్మనోః ।

అతస్తత్పరిశుద్ధ్యర్థమాత్మసిద్ధిర్విధీయతే ।। 2 ।।

సంమతం హి సర్వసమయేషు ఆత్మజ్ఞానం నిఃశ్రేయసహేతురితి । శ్రూయతే చ
"పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తత స్తేనామృతత్వమేతి" "ఆత్మానం
చేద్విజానీయాత్" "తరతిశోక- మాత్మవిత్" "బ్రహ్మవిదాప్నోతి పర" మిత్యాదిః
పరావరాత్మతత్త్వజ్ఞానస్యాపవర్గసాధనత్వం ప్రతిపాదయన్ వేదాన్తవాక్యగణః ।

తత్రాస్మిన్నాత్మని పరస్మింశ్చానేకవిధా విప్రతిపత్తయః తీర్థకరాణామ్ । తద్యథా -
ఆత్మవిషయే తావత్ దేహమేవ కేచిదాత్మానమాచక్షతే । ఇన్ద్రియాణ్యన్యే । మన ఇత్యన్యే ।
ప్రాణమపరే । అధ్యస్తజ్ఞాతృ భావమనహఙ్కారం బోధమాత్రమితరే ।
దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణబోధవిలక్షణమాకాశాదివదచిత్స్వభావమాగన్తుకబోధసుఖదుఃఖాద్యసాధా
రణగుణాధారమహఙ్కారగోచరమపరే । అపరే తు బోధైకస్వభావమేవ, స్వభావధవలమివ
స్ఫటికమణిముపధానవిశేషాపాదితారుణిమగుణాదినిర్భాసమన్తఃకరణోపధానాపాదితరాగద్వే
షసుఖదుఃఖాద్యశివగుణనిర్భాసమనుదితానస్తమితస్వరూపప్రకాశం
స్వయంజ్యోతిషమిమమభిదధతి । అన్యే తు జ్ఞానానన్దస్వభావమ్ ।
ఆశ్రయానుకూల్యప్రతిలబ్ధానన్దసుఖాదివ్యపదేశబోధవిశేష ఏవాస్య స్వాభావిక ఇత్యన్యే । తథా

- అనుమానసమధిగమ్యః ; ఆగమైకవేద్యః ; మానసప్రత్యక్షవేద్యః ; గ్రాహకతయైవ సకలవిషయవిత్తిషు ప్రత్యక్షః ; జ్ఞానస్వభావతయానుదితానస్తమితస్వరూపప్రకాశః స్వయంజ్యోతిః ; ఈదృశో%ప్యగమానుమానయోగజప్రత్యక్షైః స్వేతరసకలవిలక్షణస్వాభావ్యేన విశదవిశదతరవిశదతమతయా%న్తతో యథావదపరోక్ష్యత ఇతి ।

తథా - పరమమహాన్ ; అణుపరిమాణః ; శరీరపరిమాణః ; స్వతః పరిమాణరహితో%పి వ్యాప్యవస్తుపరిమితికృతపరిచ్ఛేద ఇతి । వ్యాప్తిరపిచైతన్యమాత్రేణ ; స్వరూపేణేతి । తథా క్షణికః ; యావచ్ఛరీరోష్మస్థాయీ ; ఆప్రకృతప్రలయావస్థాయీ ; ఆమోక్షస్థాయీ ; కూటస్థో నిత్య ఇతి । సర్వశరీరేష్వేకః ; ప్రతిక్షేత్రం నానాభూత ఇతి చ తథా తథా ప్రతిపద్యన్తే ।

తథా పరమాత్మవిషయే%పి - కేచిత్ సమస్తవస్తుసాక్షాత్కారిణం సర్వశక్తిమీశ్వరమేవ నాభ్యుపగచ్ఛన్తి । అభ్యుపగచ్ఛన్తో%ప్యేకే ప్రత్యస్తమితమితిమానమాతృమేయేశ్వరేశితవ్యాదిభేదవికల్పకూటస్థవిజ్ఞా నైకరసమనాద్యవిద్యోపదర్శితవియదాదిభేదావచ్ఛిన్నజ్ఞానైశ్వర్యాదిమహిమవిక

ల్పతయా కాల్పనికమాచక్షతే । అపరే తు యథోక్తస్వరూపమేవావిద్యోపధానేన తద్గుణసారతయా ప్రకల్పితబ్రహ్మాదిస్థావరపర్యన్తవివిధజీవభేదం స్వాధీనవిచిత్రవర్తస్వభావమాయోపహితతయా సమాసాదితసార్వజ్ఞ్యాదిసంపదముపహితమిమమభిదధతి । తథా%న్యే ప్రకృష్టసత్త్వోపాదాననిమిత్తస్వతన్త్రప్రధానపరిణామవిశేషమాత్రనియమనిర్వాహితరైశ్వర్య మర్యాదమాద్రియన్తే । అనుపహితమపి పరిణామినమపరే ప్రతిపేదిరే । అపరిణామినమపి స్వమాయాంశభూతవిచిత్రాన్తఃకరణదర్పణతలప్రతిబిమ్బితతయా ప్రతిపన్నవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞభావం తమేకమేవ చేతనమితరే రోచయన్తే । అన్యే తు

స్వాధీనత్రివిధచేతనాచేతనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిభేదం స్వాభావికనిరవధికాతిశయజ్ఞానబలైశ్వర్యవీర్యశక్తితేజఃప్రభృతిసకలకల్యాణగుణగణమహార్ణవం పురుషవిశేషమీశ్వరమాతిష్ఠన్తే ।

తథా తద్విశేషే%పి హరిహరవిరిఞ్చభాస్కరాత్మనా అనభిమత తత్తన్మూర్తిపరిత్యాగేన చ చతుస్త్రిద్వ్యేకమూర్తితయా వివదన్తే । మూర్తివిశేషవిషయాశ్చ

నిత్యత్వానిత్యత్వభోతకత్వాభౌతికత్వస్వార్థపరార్థత్వాదివితర్కాః ప్రాదుర్భవన్తి ; పరిజనస్థానాదిగోచరాశ్చ । తథా ప్రమాణతో%పి - ఆనుశ్రావిక ఏవేత్యేకే । ఆనుమానికశ్చేత్యన్యే । విశిష్టప్రత్యక్షసమధిగమ్యశ్చేత్యపరే ।

తథా ఆత్మపరమాత్మనోః సంబన్ధే%పి - అనాద్యవిద్యోపాదానభేదాస్పదో%యమీశ్వరేశితవ్యతాదిరూపసంబన్ధః । పరమార్థతస్త్వేకం తత్త్వమితి కేచిత్ । వ్యతిరేకాభావే%ప్యతిరిక్తో జీవ ఇత్యన్యే । స్వతస్త్వైక్యమ్, ఉపాధితో భేద ఇతి విశిష్టస్వరూపభావేన భిన్నాభిన్నత్వమితరే । నానాత్వే సత్యేవా%భేదో నామాన్వయః అంశాశిభావలక్షణః, సమవాయః పరతన్త్రతాలక్షణః, శేషశేషిత్వరూపః, స్వస్వామిభావః, భృత్యస్వామిలక్షణ ఇతి చ నానావిద్యా వాదాః ।

తథా పరమపురుషార్థభూతే బ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణమోక్షే%పి - స్వరూపోచ్ఛిత్తిలక్షణః, అవిద్యాస్తమయలక్షణః, నిశేషవైశేషికాత్మగుణోచ్చేదలక్షణః, కైవల్యరూపః, తద్భావసాధర్మ్యలక్షణః, తద్గుణసఙ్క్రాన్తిలక్షణః, చత్థాయాపత్తిలక్షణః, సాంసిద్ధికానన్దాదిస్వరూపావిర్భావలక్షణః, తద్గుణానుభవజనితనిరతిశయసుఖసమున్మేషోపనీతాత్యన్తికతత్కిఙ్కరత్వలక్షణ ఇతి తథా తథా వివదన్తే ।

తత్సాధనతో%పి - కర్మయోగలభ్యః, జ్ఞానయోగలభ్యః, అన్యతరానుగృహీతాన్యతరలభ్యః, ఉభయలభ్యః, ఉభయపరికర్మితఖాన్తస్యైకాన్తికాత్యన్తిక భక్తియోగలభ్య ఇతి ।

తదేవమనవసితవిశేషవిమర్శకజనవిమతిదర్శనాత్, తత్త_త్పక్షసాధనబలాబలానగమాచ్చ తతస్తతః సన్దిహానాః ప్రేక్షావన్తో న తావత్పరమపురుషార్థాయ ఘటేరన్, యావదయమాత్మా పరమాత్మా చ స్వరూపతః ప్రమాణతః సంబన్ధతః ప్రాప్తితః తత్సాధనతశ్చ న నిర్ణీయేతేతి తత్ప్రతిబోధాయేదమారభ్యతే ।

యద్యపి భగవతా బాదరాయణేనేదమర్థాన్యేవ సూత్రాణి ప్రణీతాని । వివృతాని చ తాని పరి

మితగమ్భీరభాషిణా ద్రమిడభాష్యకృతా । విస్తృతాని చ తాని గమ్భీరన్యాయసా(గ)రభాషిణా శ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రేణాపి । తథాపి ఆచార్యటఙ్క-భర్తృప్రపఞ్చ-భర్తృమిత్ర-భర్తృహరి-

బ్రహ్మదత్తశఙ్కర-శ్రీవత్సాఙ్క-భాస్కరాదివిరచితసితాసితవివిధనిబన్ధన
శ్రద్ధావిప్రలబ్ధబుద్ధయో న యథావత్, అన్యథా చ ప్రతిపద్యన్త ఇతి యుక్తః ప్రకరణప్రక్రమః ।।
(ఇత్యుపోద్ధాతప్రకరణమ్)

ప్రకరణారమ్భప్రయోజనసభిధత్తే "విరుద్ధే"తి । ఆత్మపరమాత్మవిషయే హి నానా విప్రతిపత్తయః సన్తి । మతీనాం విరుద్ధత్వం విరుద్ధారకారావగాహిత్వమ్ । యతో ముముక్షూణామాత్మపరమాత్మతత్త్వం జిజ్ఞాసమానానాం తద్విషయే వాదివివాదినిమిత్తా విప్రతిపత్తయః సన్తి, అతస్తత్పరిశుద్ధ్యర్థం - ఆత్మపరమాత్మతత్త్వమతేః తత్తద్వాదప్రయుక్తాసద్విరుద్ధాకారప్రకారకత్వరూపదోషనిరసనేన యథావస్థితాకారావగాహిత్వలక్షణశుద్ధియోగసంపాదనార్థమాత్మసిద్ధినామకం ప్రకరణం విరచ్యతే సత్ప్రమాణతర్కైరాత్మపరాత్మతత్త్వనిర్ణయఫలమిర్యర్థః । పరావరాత్మతత్త్వం ప్రధానవిషయః । పరపక్షప్రతిక్షేపో నాన్తరీయకః । ఆత్మతత్త్వనిర్ణయశ్చ సాక్షాత్ప్రయోజనమేతత్ప్రకరణస్యేతి సూచితమ్ । పరమ్పరయా నిఃశ్రేయసాభిష్వఙ్గశ్చాస్యాభిప్రేతః । విషయప్రయోజనోక్తేః సంబన్ధాధికారిణౌ చాక్షేపగమ్యౌ । ఏవమనుబన్ధిచతుష్టయసంపత్తిరనుసంహితా । పరావరాత్మతత్త్వప్రతిపాదకశ్రుత్యన్తానుగ్రాహకన్యాయప్రపఞ్చనం ప్రకరణస్యాస్య ముఖ్యం కృత్యమ్ । తతశ్చాత్మపరమాత్మమననోపయోగీదం సంపద్యత ఇతి బోధ్యమ్ ।। 2 ।।

అనర్థకాయాత్మతత్త్వే న కో%పి ప్రేక్షాపూర్వకారీ ప్రవర్తేతేతి స్వగ్రన్థఫలస్యాస్య నిఃశ్రేయసాభిష్వఙ్గమావిష్కరోతి "సంమత" మితి । నన్వస్తు నామా%%మజ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వమ్, అతిరిక్తపరమాత్మజ్ఞానస్య తత్కుల ఇత్యత్రా%%హ "శ్రూయతే" ఇతి । బాహ్యానాం విమత్యామపి వైదికవర్యాణామాత్మన ఇవ పరమాత్మనో%పి తత్త్వజ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వే న విమతిరితి భావః । పరాత్మా-పరంబ్రహ్మ పురుషోత్తమః శ్రీమన్నారాయణః । అవరాత్మా-జీవాత్మా । శిష్టం స్పష్టమ్ ।

నను సన్దిగ్ధే హి న్యాయప్రవృత్తిః । వేదాన్తైరేవ పరావరాత్మతత్త్వం సునిశ్చితమితి కథం తత్ర శఙ్కా, కథంతరాం చ

న్యాయప్రవృత్తిః ? ఉచ్యతే । శ్రుతిభిరర్థావగమే%పి ప్రసిద్ధమతివిభవానాం తీర్థకరాణాం వివిధవాదశ్రవణతః శ్రుతితాత్పర్య ఏవ సన్దేహప్రవృత్తేః శ్రుత్యర్థయాథాత్మ్యే%పి శఙ్కా సంభవదుదయా । ఇమమేవా%%శయం హృది నిధాయాత్మతత్త్వే సన్దేహసన్దోహికా

విప్రతిపత్తీరుపక్షపతి "తత్రే" తి । తీర్థం - దర్శనం తీర్థసామ్యాత్ । దర్శనం హి ఆన్తరాజ్ఞానమలనిర్హరణపూర్వకం తత్త్వజ్ఞానరూపాం శుద్ధిమాత్మనాముపజనయతి । తత్కుర్వన్తీతి తీర్థకారాః - దార్శనికాః । తద్యథా - ఉక్తం విప్రతిపచ్చిబాహువిధ్యం యథా - యేన ప్రకారేణ, తద్వర్ణ్యత ఇతి యావత్ । "దేహమేవే"తి । దేహాద్యాత్మత్వవాదినశ్చార్వాక

భేదాః । "మన ఇత్యన్యే" ఇతి । మన ఇత్యప్రసిద్ధం కిమపి కేచిదాత్మేత్యాచక్షత ఇత్యర్థః । "ఆత్మానమాచక్షత" ఇత్యుత్తరత్రాప్యన్వేతి । సౌగతమతం శాఙ్కరమతం చాహ తన్త్రేణ "అధ్యస్తే" తి । బోధమాత్రంచైతన్యమాత్రమ్ । అనహఙ్కారమ్ - అహంబుద్ధిశబ్దావిషయమ్ । అవిద్యమహఙ్కార గ్రన్థిస్థం జ్ఞాతృత్వమాత్మన్యారోప్యత ఇత్యేకః పక్షః । అనాదివాసనయా జ్ఞానస్యైవ జ్ఞాతృభావాద్యారోప ఇతి చాపరః । తార్కికమతమాహ "దేహేన్ద్రియే" తి । బోధః - జ్ఞానమ్ ।
దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణధీభ్యో%న్యమచైతన్యస్వరూపమాగన్తుకజ్ఞానసుఖాదివిశేషగుణవన్తమహంబుద్ధిశబ్దగోచరమాత్మానం కాణాదా గౌతమాశ్చాచక్షత ఇత్యర్థః ।
అచిత్స్వభావమిత్యనేనాకాశాదేరివాత్మస్వరూపస్య జడత్వం వివక్షితమ్ । అహఙ్కారః, - అహమితి బుద్ధిః శబ్దశ్చ । సాఙ్ఖ్యమతమాహ "అపరే" ఇతి । బోధైకస్వభావమేవ-బోధశ్చైతన్యం, తదేవ స్వో భావః స్వరూపం యస్య తమ్, జ్ఞానస్వరూపమేవ । ఉపధానమ్-ఉపోధః సన్నిధానమ్ । ఇమమ్ - ఆత్మానమ్ । యథా స్వభావతో ధవల ఏవ స్ఫటికాదిర్జపాకుసుమాద్యుపాధిస్నిధానేనారోపితతత్త్రద్రక్తాదిరూపేణ ప్రతిభాసతే, ఏవం నిత్యస్వప్రకాశః స్వయంజ్యోతిరాత్మా%న్తఃకరణసన్నిధానత ఆరోపితసుఖదుఃఖాదితద్గుణవత్తయా భాసతే కేవలమ్ । వస్తుతో నిత్యనిర్దుష్ట ఏవాయమితి భావః । "అన్యే త్వి" తి । మీమాంసకైకదేశినః సిద్ధాన్త్యేకదేశినో వా । జ్ఞానానన్దౌ స్వాభావికధర్మావాత్మన ఇత్యమీషామాశయః । సిద్ధాన్తినాం మతమాహ "ఆశ్రయే"తి । ఆనన్దో%పి నాతిరిక్తః, కిన్తు ఆత్మనః అనుకూలత్వేన ప్రాప్త ఆనన్దసుఖాదినిర్దేశో యేన, ఏవంభూతో జ్ఞానవిశేష ఏవ సః । స ఏవ చాత్మనః స్వభావః । సంసారిత్వదుఃఖిత్వాది తు కర్మోపాధికమితి భావః । యావదుక్తోపపన్నశ్చాత్మేతి హార్దమ్ । తత్తద్వాద్యుక్తేషు యావదుపపన్నమ్, తావదాకారవత్త్వం చాత్మనః సంమతమేవ హి సిద్ధాన్తే ।

ఆత్మస్వరూపే విప్రతిపత్తీరుక్త్వా తద్గ్రాహకప్రమాణే తా ఉపక్షిపతి "తథాఅనుమానే"తి । సౌత్రాన్తికీయ ఆనుమానికత్వపక్షో%యమ్ । అనుమానం చ అహంవిజ్ఞానం సాలమ్బనం విజ్ఞానత్వాన్నీలపీతాదివిజ్ఞానవదిత్యాద్యుదాహార్యమ్ । విలక్షణ ఆతమా అనుమానగచర ఇతి నైయాయికపక్షో వా%త్రకీర్తితః స్యాత్ । అగ్నిమవివరణానుసారాత్ । "ఆగమైకవేద్య" ఇతి । శ్రోత్రియాణాం పక్షో%యమ్ । అహంబుద్ధేర్దేహాలమ్బనతయైవోపపత్తేః సఙ్ఘాతపరార్థత్వాద్యనుమానస్యాప్రయోజకత్వాదినా చ శాస్త్రైకగమ్య ఆత్మేత్యమీషామాశయః ।

"మానసే"తి । తార్కికాణాం భాట్టానాం చ పక్షో%యమ్ । "గ్రాహకత్రైవే"తి । ప్రాభాకరపక్షో%యమ్ । గ్రాహకతయా-జ్ఞాతృతయా । జ్ఞానస్య త్రితయావభాసకత్వాద్ఘటప్రత్యక్ష ఏవ ఘట ఇవ తజ్జ్ఞానం జ్ఞాతా చాత్మా ప్రకాశేతే ఇత్యమీ । సాఙ్ఖ్యాదిమతమాహ "జ్ఞానస్వభావతయే" తి । స్వో భావః స్వభావః స్వరూపమ్ । నిత్యస్యా%%త్మనో జ్ఞానస్వరూపతయా

ఇతరానధీననిత్యస్వప్రకాశో%యమిత్యేతే సిద్ధాన్తినామాశయమాహ "ఈదృశో%పీ"తి । విశదతమతయేత్యనన్తరం "గృహీత" ఇతి శేషః । ప్రత్యక్త్వాదినైవాస్య స్వప్రకాశత్వాద్దేహాదివ్యావర్తకనిత్యత్వాణుత్వజ్ఞాతృత్వాదిప్రకారేణా%%గమేన విశదతయా, మననతో విశదతరతయా, యోగజప్రత్యక్షతో విశదతమతయా చ గృహీతో%యం ముక్తౌ స్వాభావికాసఙ్కుచితాపరోక్షజ్ఞానప్రభయా కాస్న్ర్యేనానుభూయత ఇత్యర్థః ।

ఆత్మనః పరిమాణే%పి తా నిర్దిశతి "తథే"తి । నైయాయికపక్షమాహ "పరమమహా" నితి । తత్త్వం చాపకర్షానాశ్రయమహత్పరిమాణమ్ । బిభుత్వసహచరితమ్ । తత్ప్రతిభటం సిద్ధాన్తినాం పక్షమాహ "అణుపరిమాణ" ఇతి । మాధ్యమం పరమాణం మన్యమానానామనైకాన్త్యవాదినాం మతమాహ "శరీరపరిమాణ" ఇతి । ససత్త్వైకాన్త్యవాదినాం సాఙ్ఖ్యానాం మతమాహ "స్వత" ఇతి । పరిమాణరాహిత్యం విభుత్వాదాత్మనామ్ । పరిమాణవత్త్వే హి పరిచ్ఛిన్నత్వమవిభుత్వం ప్రసజ్యత ఇత్యేషాం హార్దమ్ । ఔపాధికం చాస్య పరిమాణమిత్యాహ "వ్యాప్యే"తి । వ్యాప్యాన్తఃకరణపరిమాణౌపాధికపరిమాణో%యం బన్ధే ఇత్యర్థః । వ్యాప్తావపి తామాహ "చైతన్యే"తి । స్వధర్మభూతజ్ఞానద్వారికైవ వ్యాప్తిరితి సిద్ధాన్తిపక్షః । యథా%న్తఃకరణాధీనం పరిమాణమ్, తథా జ్ఞానాధీనం వ్యాపకత్వమితి సాదృశ్యేనోపస్తితత్వాత్ సిద్ధాన్తపక్షస్య

ప్రథమనిర్దేశో%త్ర । "స్వరూపేణే"తి । ఆత్మా స్వరూపతః సర్వగత ఇతి నైయాయికాదయః । కాలసంబన్ధే%పి తా ఉపక్షిపతి "తథే"తి । క్షణికత్వం సౌగతానామభిమతమ్ । యావచ్ఛరీరోష్మస్థాయిత్వం చార్వాకాణామ్ । ఆప్రాకృతప్రలస్థాయిత్వం బ్రహ్మదేవాదీనామ్, ఆమోక్షస్థాయిత్వామౌడులోమ్యుపజ్ఞానామ్ । కూటస్థనిత్యత్వం నైయాయికాదీనాం సిద్ధాన్తినాం చ । కూటస్థత్వమ్-నిర్వికారత్వమ్ । నిత్యత్వం సర్వకాలసత్తా ।

సఙ్ఖ్యాయామపి తామాహ "సర్వే"తి । ఏకజీవవాదో మాయావాద్యేకదేశినామ్ । ప్రతిశరీరమాత్మభేదో నైయాయికాదీనాం సిద్ధాన్తినాం చ । చకారో%నుక్తవిప్రతిపత్తిసముచ్చాయకః । "తథా తథే"తి ।

స్వస్వాభిమతతత్త్వవిరుద్ధాకారేణాత్మానం తేతే వాదినో మన్యన్త ఇత్యర్థః ।
జీఘాత్మస్వరూపాదౌ విప్రతిపత్తీరుక్త్వా పరమాత్మస్వరూపాదౌ తా ఉపక్షిపతి "తథా పరమే"తి ।
"నానైవ విప్రతిపత్తయః తీర్థకరాణా"మితి శేషః । "కేచి"దితి । చార్వాకా బౌద్ధా ఆర్హతాః
కర్మడాశ్చేత్యర్థః । సశ్వరవాదిష్వపి నైకమత్యమిత్యాహ "అభ్యుపగచ్ఛన్తో%పీ"తి ।
ఏకేకేచిదద్వైతినః । కాల్పనికం కల్పితేశ్వరభావమ్ । కల్పనాప్రకారమాహ "ప్రత్యస్తమితే"తి ।
కూటస్థమ్-అవికారి నిత్యం విజ్ఞానమాత్రం సత్యమ్ । యత్రేశేశితవ్యాదిభేదప్రపఞ్చో
మాతృమేయతదవచ్ఛిన్నమితిత్వాదిరపి నైవాస్తి । ఏవంభూతే%ధి

ష్ఠానే%విద్యయైవ నానాశక్తిమత్యా వియదాదినానా%చిత్రప్రతిభాసో రజ్జ్వామివ సర్పాద్యవభాసః
। ఆవిద్యభూతసమష్టివ్యష్ట్యవచ్ఛిన్నజ్ఞానైశ్వర్యాదిమహిమభేదప్రతిభాసశ్చ । తత్
సమష్ఠ్యవచ్ఛిన్నజ్ఞానైశ్వర్యాదిమత్తయా భాసమానం చైతన్యమీశ్వరః ।
వ్యష్టిరూపదేవాదిదేహాద్యవచ్ఛిన్నజ్ఞానాదిమత్తయా నానాత్వేన చ భాసమానం తదేవ
జీవజాతమిత్యేషామాశయః । అవిద్యాయా ఏవ జీవేశ్వరభావకల్పకోపాధిత్వమేతన్మతే ।
మాయా%విద్యోపాధిభేదవాదినాం మతమాహ "అపరే త్వి"తి ।

నిర్భేదచైతన్యమాత్రమేవావిద్యోపహితం నానాజీవభావేన మాయోపహితం చేశ్వరభావేన
పరిస్ఫురతి । తత్రా%విద్యాకృతత్వాజ్జీవభేదః
కామక్రోధలోభాద్యావిద్యగుణప్రధానో%విద్యాపరవశశ్చ । ఈశ్వరస్తు
స్వవశవర్తివివిధపరిణామశీలమాయాశక్త్యా%ధిగతసార్వజ్ఞ్యసర్వైశ్వర్యాదిమహిమేత్యమీషామా
శయః । యోగతన్త్రనిష్ఠానామీశ్వరసమాదరణరీతిమాహ "తథా%న్యే" ఇతి ।
ఔ#పాధికమేవేశ్వరత్వమేతన్మతే%పీతి తథేత్యనేనాభిప్రేతమ్ ।
స్వతన్త్రప్రకృతిపరిణామవిశేషస్య యో విశేషో నిత్యోద్రిక్తసత్త్వకత్వరూపః
ప్రకృష్టసత్త్వప్రధానాంశోపాదానత్వప్రయుక్తః, తేన సంపాదితా సర్వైశ్వర్యవ్యవస్థా యస్య
తమీశ్వరమాద్రియన్త ఇత్యర్థః । సదా శుదధసత్త్వాత్మకాన్తఃకరణాదిరీశ్వరోపాధిః ।
తదుపహితచైతన్యమాత్రవపుః పురుషవిశేష ఈశ్వరః । ఉపాధివిశేషాధీనమేవ తస్యైశ్వర్యమితి
భావః । యాదవప్రకాశపక్షమాగ "అనుపహితమపీ"తి । సిన్ధురివ ఫేనబుద్బుదతరఙ్గభేదేన
బ్రహ్మైవ జడజీవేశ్వరూపేణ భవతీతి పరిణామవాదో%యమ్ । ప్రతిబిమ్బవాదమాహ
"అపరిణామినమపీ"తి । "తమేకమేవ చేతన"మిత్యనేన మాయోపహితం చైతన్యమీశ్వరః ।
అన్తఃకరణేషు తస్యైవ ప్రతిబిమ్బభేదా జీవా ఇత్యాభాసలక్షణత్వం జీవానాం విజ్ఞాయతే ।
యద్వా మాయాయాం ప్రతిబిమ్బితం చైతన్యమీశ్వరః । తస్య
మాయాశభూతవిచిత్రాన్తఃకరణేషు ప్రతిబిమ్బభేదా జీవా ఇతి భావః ।
విశ్వాదిర్జాగ్రతిస్వప్నసుషుప్త్యభిమానీ । సిద్ధాన్తినాం మతమాహ "అన్యే" త్వితి ।
త్రివిధాశ్చేతనాఃజ్ఞాతృత్వవన్తో బద్ధముక్తనిత్యాః । త్రివిధాశ్చాతేతనాః - జ్ఞాతృత్వరహితాః

ప్రకృతికాలనిత్యవిభూతయః । జ్ఞానరూపత్వే%పి నిత్యవిభూతేరజ్ఞాతృత్వాదచేతనత్వమ్ । తేషాం సర్వేషాం స్వస్వాకారసంపత్తిః, నిష్పన్నస్వరూపాణాముత్తరోత్తరకాలానువృత్తిరూపా స్థితిః, ప్రవృత్తివిశేషాశ్చ తత్తత్కార్యానుగుణా యదధీనా ఏవ సదా, స ఈశ్వరః । స చ న నిర్గుణః । కిన్తు స్వాభావికోత్కృష్టతమషాడ్గుణ్యప్రభృత్యనన్తకల్యాణగుణగణరత్నాకరః । నిర్గుణత్వం చాస్య హేయగన్ధాభావాత్ । అయం చ పురుషవిశేషః - త్రివిధజీవాత్మవిలక్షణః పురుషోత్తమః శ్రియః - పతిరిత్యేతేషాం హార్దమ్ ।

పురుషవిశేష ఈశ్వర ఇత్యుక్తమ । స కింనామరూప ఇత్యపేక్షాయామాహ "తథా తద్విశేషే%పీ"తి । ఈశ్వరీయనామరూపాదివిషయే%పి నైకమత్యం వాదినామిత్యర్థః । తథాహి-ఏక ఏవైశ్వరో మూర్తిచతుష్టయం

గృహ్ణాతి కార్యవశాదిత్యేకే । త్రిమూర్తివాదినస్త్వాదిత్యరూపం పరిత్యజన్తి । హరిహరైక్యవాదినస్తు బ్రహ్మరూపమపి । శైవాస్తు హర ఏవైశ్వర ఇత్యభిమన్యన్తే । శ్రీవైష్ణవస్తు హరిరేవేత్యామనన్తి । ఏవం హైరణ్యగర్భాణాం సౌరాణాం చ తత్తదేకమూర్తిపక్షో%ప్యనుసన్ధేయః । ఈశ్వరమూర్తిగతవిశేషేష్వపి విప్రతిపత్తీరాహ "మూర్తీ"తి । సార్థత్వమ్ - స్వభోగసిద్ధ్యర్థత్వమ్ । పరార్థత్వమ్ - జీవానుగ్రహైకార్థత్వమ్ । వితర్కాః - విప్రతిపత్తయః । "పరిజనే"తి ।

పరిజనాదయః సన్తి నేతి, నిత్యాః అనిత్యా ఇతి, ప్రాకృతా అప్రాకృతా ఇతి చ పక్షభేదాః పరిజనస్థానాదావనుసన్ధేయాః । "ప్రమాణతో%పీ"తి । సార్వవిభక్తికస్తసిల్ । ప్రమాణవిషయే%పీత్యర్థః । శాస్త్రైకప్రమాణక ఇత్యేకే । ఆగమానుమానప్రమాణక ఇత్యపరే । శ్రుతో మతశ్చ శ్రుతితో%నుమానతశ్చ ప్రేమపూర్వానుధ్యానసంస్కృతమనోగ్రాహ్యశ్చేతి తు సిద్ధాన్తినః ।।

అథ జీవపరయోః సంబన్ధే%పి విప్రతిపత్తీర్నిర్దిశతి "తథా ఆత్మే"తి । అద్వైతినాం పక్షమాహ "అనాదీ"తి । అవిద్యాకృతభేదావలంబనత్వాదీశేశితవ్యత్వాదేవ్యర్వ్యహారికత్వమేవ న పరమార్థత్వమిత్యాశయో%మీషామ్ । ప్రతిబిమ్బపక్షాభిప్రాయేణా%%హ్ "వ్యతిరేకే"తి । బిమ్బతో భేదాభావే%పి ప్రతిబింబానాం భేదప్రతిపత్త్యాదిగోచరత్వలక్షణో%తిరేకోవిశేషో%స్తీతి భావః । భాస్కరపక్షమాహ "స్వత" ఇతి । స్వరూపతో%భేదః । ఔపాధికో భేదః । భేదాభేదయోర్విరుద్ధయోః కేవలస్వరూప ఏవాసంభవాదిత్యాశయః । యాదవప్రకాశపక్షమాహ "నానాత్వ" ఇతి । అంశాంశిభావలక్షణ ఇత్యస్యా%న్వయ ఇ#త్యనేన సంబన్ధః । అంశాంశిత్వాద్భేదాభేదోపపత్తిః । భేదసమానాధికరణాభేదస్యైవ తాదాత్మ్యస్య

సామానధికరణ్యార్థత్వమితి హార్దమేతేషామ్ । "సమవాయ" ఇత్యాదిః సిద్ధాన్తినా పక్షః । నానాసంబన్ధోపగమాజ్జీవపరయోః సిద్ధాన్తే నానసంబన్ధకీర్తనమ్ । అంశాంశిభావలక్షణ ఇత్యస్య సిద్ధాన్తపక్షత్వమపి సంభవతి । పరతన్త్రతా-అపృథక్సిద్ధిః తద్రూపః సమవాయః, న త్వతిరిక్తో వైశేషికమతవదితి భావః । పరగతాతిశయాధానేచ్ఛాప్రక్లృప్తస్వరూపాదికత్వం శేషత్వమ్ । యథేష్టవినియోగార్హత్వం స్వత్వమ్ । ప్రేర్యచేతనత్వం భృత్యత్వమితి భిదా । ఏతత్ప్రతిసంబన్ధిత్వలక్షణం చ శేషిత్వాదీతి బోధ్యమ్ । భృత్యస్వామీతి భావప్రధాననిర్దేశః । భృత్యస్వామిత్వలక్షణ ఇతి యావత్ । తథైవ వా పాఠః సంభావ్యతే ।

అథ ముక్తిస్వరూపే విప్రతిపత్తీరాహ "తథా పరమే"తి । బ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణేతి స్వాభిమతోక్తిః పరాభిమతానాం ముక్తిస్వరూపాణాం పురుషార్థత్వాయోగసూచనార్థా । చార్వాకాణాం శూన్యవాదినాం చ స్వరూపోచ్ఛిత్తిపక్షః । యోగాచారాణాం మాయినాం వా పక్షో ద్వితీయః । కణాదాదిపక్షస్తృతీయః । విశేషః

ఏవ వైశేషికః । సాఙ్ఖ్యపక్షస్తురీయః । తద్భావసాధర్మ్య లక్షణ ఇత్యద్వైతినాం స్యాత్ । తచ్ఛబ్దో బ్రహ్మపరః । బ్రహ్మభావ ఏవ సాధర్మ్యం ముక్తిరితి । యద్వా - బ్రహ్మరూపసామ్యప్రాప్తి, బ్రాహ్మగుణప్రాప్తి, బ్రహ్మకాన్తిప్రాప్తిలక్షణముక్తిభేదపరం పదత్రయమ్ । "సాంసిద్ధికే"తి మీమాంసకాదీనాం మతమ్ । "తద్గుణే"త్యాది సిద్ధాన్తినామ్ । స్వరూపావిర్భావో%ప్యత్ర గర్భితః । కిఙ్కరత్వం సేవాకరణమ్ ।

ముక్త్యుపాయే%పి తా ఆహ "తత్సాధనతో%పీ"తి । కర్మజ్ఞానసముచ్చయపక్షో యాదవప్రకాశీయః । "ఉభయే"తి సిద్ధాన్తిపక్షః । కర్మయోగజ్ఞానయోగాభ్యాం సంస్కృతచేతస ఏవ భక్తియోగో నామ పరభక్తిరుదైతి । కర్మజ్ఞానాద్యఙ్గికా సైవ పరబ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణమోక్షసాధనమ్ । తస్యాశ్చైకాన్తికత్వం భగవదేకవిషయత్వమ్ । ఆత్యన్తికత్వం చావిచ్ఛిన్నత్వమ్ । పరజ్ఞానపరమభక్త్యోరేతద్విపాకరూపత్వమేవేతి భావః ।

విప్రతిపత్తిప్రదర్శనస్య విచారామ్బోపయోగితాం సమర్థయతి "తదేవ"మితి । పరీక్షకాణాం విప్రతిపత్తిభేదే కస్మింశ్చిదపి వా పక్షే యావత్సత్ప్రమాణతర్కమూలకత్వాదివిశేషో నావధార్యతే, తావత్తత్త్వే సన్దేహో న నివర్తతే । యావచ్చ నిరుక్తవిశేషానవధారణమ్, న తావత్తత్సాధనే వ్యాప్తిపక్షధర్మతాయోగిత్వలక్షమబలనిర్ధారణమ్ । న చ విరుద్ధసాధ్యసాధనయోర్వాస్తవికవ్యాప్తిపక్షధర్మతోపపత్తిరేకస్మిన్నేవ ధర్మిణి । తథా చ సమబలతయా ప్రతీయమానానాం నానాపక్షసాధనానాం సత్ప్రతిపక్షభావేన సాధ్యనిర్ణయో

దుర్ఘటః । న చార్థసన్దేహాదేవ ముక్తిః । తథా చ పక్షభేదే జాగ్రతి యత్ర వాస్తవో విశేష ఇతి విచారః ప్రాప్తావసరః । విచారేణాన్యతమపక్షే విశేషావధారణే తు తత్పక్షసాధనస్యాధికబలత్వజ్ఞానాత్సత్ప్రతిపక్షభావనివృత్తేస్తేనార్థతత్త్వనిర్ణయోపపత్తిః । తత్ ముక్తిసాధనోపయోగ్యర్థతత్త్వనిర్ణయాయా%%త్మస్వరూపాదిగోచరాన్యతమపక్షస్య సత్ప్రమాణతర్కమూలకత్వాదివిశేషవ్యవస్థాపనపరస్య విచారగ్రన్థస్యా%%రమ్భో యుక్త ఏవేతి సముదితాశయః ।

నను - ఆత్మపరమాత్మనోర్నానావిప్రతిపత్తినిరసనార్థం పూర్వాచార్యప్రబన్ధానాం ప్రవర్తనమేవ కర్యమ్ । కృతం నూత్నప్రబన్ధప్రణయనప్రవృత్త్యేత్యాశఙ్కామన్తర్నిధాయాహ "యద్యపీ"తి । ఇదమర్థాన్యేవ - ఆత్మపరమాత్మతత్సంబన్ధాద్యర్థతత్త్వనిర్ణయార్థాన్యేవ, సూత్రాణి - బ్రహ్మమీమాంసాసూత్రాణి । ఏషామేవ ముఖ్యం సూత్రత్వమితి స్కాన్దోక్తమ్ "నిర్విశేషితసూత్రత్వం బ్రహ్మసూత్రస్య చాప్యతః । సవిశేషాణి సూత్రాణి హ్యపరాణి విదో విదుః ।। ముఖ్యస్య

నిర్విశేషేణ శబ్దో%న్యేషాం విశేషతః । ఇతి వేదవిదః ప్రాహుః శబ్దతత్త్వార్థవేదినః ।।" ఇతి । "వివృతానీ"తి । పరిమితత్వం - శబ్దసఙ్క్షేపః । గభీరత్వమ్ - అర్థగాంభూర్యశాలిత్వమ్ । ద్రమిడభాష్యకృత్ - ద్రమిడాచార్య సంజ్ఞకః ఛాన్దోగ్యవ్యానస్య

వాక్యాభిధస్య టఙ్కాచార్యాపరాభిధానబ్రహ్మనన్దికృతస్య భాష్యకర్తా । బ్రహ్మసూత్రాణామపి బాష్యం కృతమనేనేతి ఏతచ్ఛ్రీసూక్తిసన్దర్భాదవగమ్యతే । "విస్తృతాని చే" తి । తాని - ద్రమిడాచార్యకృతబ్రహ్మసూత్రభష్యవాక్యాని । "వివరణగ్రన్థే" ఇతి శేషః । తానిబ్రహ్మసూత్రాణి వా । శ్రీవిష్ణుపురాణవ్యాఖ్యానే విష్ణుచిత్తీయే వివరణవాక్యాని సముద్ధృతాని సన్తి । "తథాపీ"తి । అయం భావః - యద్యపి పూర్వాచార్యప్రబన్ధేష్వధ్యాత్మతత్త్వం సపరికరం నిరూపితమేవాస్తి, అథాపి పాశ్చాత్త్యైః బ్రహ్మమీమాంసాదివ్యాఖ్యాచ్ఛలేన నానామతానాం ప్రవర్తితత్వాదా చా%ప్రామాణ్యహేత్వవధారణాత్ తద్గ్రన్థేష్వపి శ్రద్ధాయాః సిద్ధాన్తగ్రన్థేష్వివ సంభవాత్ తేషు చ విప్రతిపత్తిబాహుల్యేన విచలితబుద్ధయో నాఞ్జసా తత్త్వజ్ఞానం ప్రాప్నుయురితి తత్తన్మతసారాసారవివేకోపయోగితత్తన్మతపరీక్షాత్మకప్రకరణారమ్భ ఆవశ్యక ఏవేతి । ఆచార్యటఙ్కాదిషు నిర్దిష్టేషు కేచిత్ సిద్ధాన్తినః, అన్యే తు మతాన్తరానుయాయినః స్యుః । తత్ప్రబన్ధేషు చ సితాసితత్వమ్ - అస్ఫుటప్రతిపాదకత్వమన్యథాప్రతిపాదకత్వం చ యథాసంభవం యోజ్యమ్ । యద్వా - టఙ్కశ్రీవతస్ా#ఙ్కావపి అత్ర నిర్దిష్టౌ మతాన్తరస్థౌ వాక్యవివరణకర్తృభిన్నౌ స్యాతామ్ । వాక్యకర్తుర్టఙ్కసంజ్ఞా చ వేదార్థసఙ్గ్రటీకాతో%వగమ్యతే । "తత్ప్రతిపత్తయే చే"తి । కేచిదస్పుటతయా%ర్థతత్త్వమవగచ్ఛన్తి, కేచిత్పునః కేనాపి హేతునా

మతాన్తరగ్రన్థేషు శ్రద్ధాలవో%త ఏవ వఞ్చితబుదధయో%న్యథైవ ప్రతిపద్యన్త ఇతి స్ఫుటప్రతిపత్తయే అన్యప్రబన్ధానాం సితాసితత్వప్రతిపత్తయే చ ప్రకరణారమ్భో యుక్త ఏవేత్యాశయః । పూర్వాచార్యప్రబన్ధానాం శాస్త్రరూపాణాం ప్రకరణమిదమాత్మసిద్ధ్యాదీతి చ హార్దమ్ । ప్రకరణం చేదం శారీరకమీమాంసాయాః, న్యాయతత్త్వశాస్త్రస్య చ । శాస్త్రైకదేశార్థప్రతిపాదనతత్పరత్వే సతి శాస్త్రార్థప్రతిపత్త్యుపయోగి (విరోధిమతనిరాసాది) కార్యాన్తరవ్యాపృతిమత్త్వం ప్రకరణత్వమ్ । తదుక్తమ్ "శాస్త్రై కదేశసంబద్ధ శాస్త్రకార్యాన్తరే స్థితమ్ । మతం ప్రకరణం నామ" ఇతి ।।

ప్రథమం తావదాత్మతత్త్వముపవర్ణయతి "తత్రే"తి । "దేహ" ఇతి । నిరూపణీయతయోపక్షిప్తేషు ఘటకీభూత ఆత్మా దేహాదితో విలక్షణః స్వయంప్రకాశః నిత్యః సూక్ష్మతయా సర్వవ్యాప్తిక్షమః ప్రతిశరీరం భిన్నః ఆనన్దస్వభావ ఇత్యర్థః । ధీః - విషయప్రకాశకం జ్ఞానమాత్మనో ధర్మభూతమ్ । తదాధారత్వాత్తద్విలక్షణత్వమ్ । అనన్యేన స్వేన సాధనం సిద్ధిః ప్రకాశో యస్య సో%నన్యసాధనః । నిత్యత్వముత్పత్తివినాశరహితత్వమ్ । వ్యాపీత్యనేనాణుసూక్ష్మత్వం ఫలితమ్ । స్వతః సుఖీ - స్వరూపత ఏవానుకూలప్రకాశలక్షణ సుఖవాన్ । సుఖస్వరూప ఇతి యావత్ । యద్వా స్వాభావికమానన్దిత్వమస్య; దుఃఖిత్వం త్వౌపాధికమేవేతి భావః ।। 3 ।।

తత్ర - దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణధీభ్యో%న్యో%నన్యసాధనః ।

నిత్యో వ్యాపీ ప్రతిక్షేత్రమాత్మా భిన్నః స్వతః సుఖీ ।। 3 ।।

నను దేహమేవాత్మానం ప్రత్యక్షతః ప్రతిద్యామహే । అహం జానామీతి జ్ఞాతా హ్యాత్మా అహమితి చకాస్తి । దేహశ్చాహఙ్కారగోచరః, స్థూలో%హం కృశో%హమితి దర్శనాత్ । దేహస్య హి స్థౌల్యాదియోగః । అతస్తత్సమానాధికరణతయా%యమహఙ్కారః శరీరాలమ్బన ఇత్యవశ్యాశ్రయణీయమ్ । ఇతరథా సకలలౌకికపరీక్షకవ్యవహారోపరోధశ్చ । న చాయం లాక్షణికో వ్యవహారః, ముఖ్యవృత్తిభూమేః పృథగసిద్ధత్వాత్ । న చానేకావయవయోగిశరీరాలమ్బనత్వే జ్ఞాత్రవభాసస్య తదీయరూపావయవాద్యవభాసేనాన్వయినా భవితవ్యమ్, యేన తదన్వయాభావాత్ జానామీతి ప్రత్యయః శరీరాతిరిక్తమవగమయేత్ । బాహ్యేన్ద్రియప్రత్యక్ష ఏవ తథా నియమదర్శనాత్ । స్వాన్త స్యా%%న్తరగుణాధారతావభాస ఏవ సామర్థ్యనియమాత్ । అనవధృతావయవవిశేషస్యాప్యనేకావయవయోగినో మహిమగుణశాలినః త్ర్యణుకస్య

ప్రథమప్రత్యక్షాభ్యుపగమాత్ । వాయోశ్చ త్వగిన్ద్రియేణ స్పర్శాధిష్ఠానమాత్రతయోపలమ్భదర్శనాచ్చ । దేహవ్యతిరిక్తాత్మగోచరత్వేఽపి యథా తదీయగుణాన్తరాగ్రహణమ్, తథేహాపి । యథా తత్ర బాహ్యప్రత్యక్షగోచర ఏవ సఙ్ఖ్యాపరిమాణాదిగ్రహణనియమః ।

ఏవం చ ప్రత్యేకం పరమాణుషు చైతన్యానుపలబ్ధేః, తదభ్యుపగమే చైకశరీర ఏవానేకసహస్రచేతనాపాతాత్, అకారణగుణపూర్వకస్య కార్యద్రవ్యవర్తినో విశేషగుణస్యాసమ్భవాన్న శరీరవిశేషగుణశ్చైతన్యమ్, అయావచ్ఛరీరభావిత్వాచ్చేత్యాదయోఽనుమానబేదాః ప్రత్యక్షబాధితవిషయతయా న పరాక్రమితుం క్షమన్తే । విశేషగుణత్వే చ

ప్రీతిషిధ్యమానే దేహగుణత్వాభ్యు పగమప్రసఙ్గశ్చ । అపి చేచ్ఛానువిధాయిక్రియత్వేన్ద్రియవత్త్వాదయః శరీరే దృశ్యమానాః సంప్రతిపన్నాచైతన్యాద్ఘటాదేరత్యన్తవ్యావర్తమానాః శరీరమేవ చేతనమవగమయన్తి । క్రముకఫలతామ్బూలదలావయవాదిషు ప్రత్యేకమవిద్యమానస్యాపి రాగస్యేవావయవిని సంయోగవిశేషాత్, దేహారమ్భకపరమాణుసంశ్లేషవిశేషాదేవ దేహే చైతన్యస్యాప్యావిర్భావో నానుపపన్నః । చర్వణజనితహుతవహసంయోగసంపాదితపాటలిమభిః పరమాణుభిర్ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ కారణగుణపూర్వ ఏవ తత్ర రాగోదయ ఇతి చేత్; న; ప్రమాణాభావాత్ । అపి చ సితాసితాదితన్తుషు ప్రత్యేకమవిద్యమానమపి చిత్రరూపం విశేషగుణం తదారబ్ధే పటే స్ఫుటముపలభమానాః కథం కారణగుణపూర్వకత్వముక్తగుణస్యాధ్యవస్యేమ ? । న చావయరూపాతిరేకేణావయవిని చిత్రం నామ రూపాన్తరం నాస్త్యేవ । అవయవినోఽచాక్షుషత్వప్రసఙ్గాత్ । అవయవరూపైరేవ తదుపపాదనే సర్వమేవ కార్యద్రవ్యం నీరూపమాపద్యేత్ । అనుభవవిరేధః, సర్వవ్యవహా

రవిరోధశ్చ । విశషగుణశ్చ కాఠిన్య కరకద్రవ్యవర్తి అకారణగుణపూర్వకం దృశ్యత ఇత్యనేకాన్తశ్చ । న చ సంయోగవిశేషః కాఠిన్యమ్ ; తస్య ద్విష్ఠత్వాత్ ; అస్య తు కరకద్రవ్యైకవర్తిత్వాత్ ; స్పర్శవిశేషతయా పదార్థవిద్భిరభ్యుపగమాచ్చ । దృశ్యస్య దేహస్య కథం ద్రష్టృత్వమితి చేత్ ; కో విరోధః? । అయమేవ యదేకస్యాం క్రియాంయామేకస్య కర్మత్వం కర్తృత్వం చ న ఘటత ఇతి । యద్యేవమ్, వ్యతిరేకవాదే వా కథమాత్మని అహమితి ప్రత్యయః । రూపభేదాదితి చేత్, సమానమిదం దేహాత్మవాదేఽపి । అపి చ పరసమవాయిక్రియాఫలగామి కర్మ । స్వసమవేతజ్ఞానఫలభాగినః శరీరస్య కర్మత్వమేవ

నాస్తీతి న పర్యనుయోగావకాశః । అతో దేహ ఏవాత్మేతి బార్హస్పత్యాః । తథాచ " పృథివ్యాపస్తేజో వాయురితి తత్త్వాని, తేభ్యశ్చైతన్యం, కిణ్వాదిభ్యో మదశక్తివత్ " ఇతి సూత్రమ్ ।

ప్రథమం తావదాత్మతత్త్వముపవర్ణయతి "తత్రే"తి । "దేహ" ఇతి । నిరూపణీయతయోపక్షిప్తేషు ఘటకీభూత ఆత్మా దేహాదితో విలక్షణః స్వయంప్రకాశః నిత్యః సూక్ష్మతయా సర్వవ్యాప్తిక్షమః ప్రతిశరీరం భిన్నః ఆనన్దస్వభావ ఇత్యర్థః । ధీః - విషయప్రకాశకం జ్ఞానమాత్మనో ధర్మభూతమ్ । తదాధారత్వాత్తద్విలక్షణత్వమ్ । అనన్యేన స్వేన సాధనం సిద్ధిః ప్రకాశో యస్య సో%నన్యసాధనః । నిత్యత్వముత్పత్తివినాశరహితత్వమ్ । వ్యాపీత్యనేనేణసూక్ష్మత్వం ఫలితమ్ । స్వతః సుఖీ - స్వరూపత ఏవానుకూలప్రకాశలక్షణసుఖవాన్ । సుఖస్వరూప ఇతి యావత్ । యద్వా స్వాభావికమానన్దిత్వమస్య; దుఃఖిత్వం త్వౌపాధికమేవేతి భావః ।। 3 ।।

ఉక్తమాత్మతత్త్వమసహమానః శరీరాత్మవాదీ చార్వాకః ప్రత్యవతిష్ఠతే "నను దేహమేవే"తి । ప్రత్యక్షం హి ముఖ్యం ప్రమాణమ్ । న చ తదతిలఙ్ఘనేన కశ్చనార్థః సాధయితుం శక్యతే । ప్రత్యక్షం చ సథౌల్యాదియోగినం దేహమేవ జ్ఞాతారమహమర్థమాత్మానం ప్రతిపాదయతీతి దేహ ఏవాత్మేతి భావః । దేహస్యైవాహంబుద్ధివిషయత్వముపపాదయతి "దేహశ్చే"త్యాదివాక్యద్వయేన । "అత" ఇతి । తత్సమానాధికరణతయా-దేహాభిన్నార్థవిషయకతయా । ఇత్థం భావే తృతీయా । అయమహఙ్కారః - స్థూలో%హమిత్యహప్రత్యయః ప్రత్యక్షరూపః । శరీరాలమ్బనః - శరీరవిషయకః । శిష్టం స్పష్టమ్ । ప్రత్యక్షాతిక్రమే దోషమాహ "ఇతరథే"తి । ప్రత్యక్షమూలా హి వ్యవహారాః సముపలభ్యన్తే పణ్డితపామరసాధారణా అర్థక్రియాకారిణో ముఖ్యా ఏవ । తద్విరోధః ప్రత్యక్షాతిక్రమే ప్రసజ్యత ఇత్యర్థః । నను "స్థూలో%హం జానామీ"తి ప్రతీతిర్భ్రాన్తిరేవ పామరాణామ్ । పణ్డితానాం త్వరితిక్తాత్మగోచరైవాహం జానామీతి । అహం స్థూల ఇతి తు వ్యవహారః పణ్డితానాం లాక్షణిక ఇత్యాశఙ్కామనూద్య ప్రతిక్షిపతి "న చాయ"మితి । అయం వ్యవహారో లక్షణిక చ నేత్యన్వయః । వాచ్యమితి శేషః ।

ప్రతిక్షేపయుక్తిమాహ "ముఖ్యే"తి । అహంపదశక్తివిషయస్య దేహవ్యతిరిక్తస్యానుపలమ్భనిరస్తత్వాద్దేహ ఏవ ముఖ్యత్వమహమ్ప్రత్యయవ్యవహహారయోరితి భావః । జానామ్యహమితి జ్ఞాతృత్వప్రతీతేర్దేహగోచరత్వే%నుపపత్తిమాశఙ్కతే "న చే" త్యాదినా । అన్వయినా - నియతేన । సావయవార్థప్రత్యక్షత్వవ్యాపకం తదవయవాదిప్రకాశకత్వమితి నియమో నేతి భావః । సతి నియమే యత్రప్రసక్తం తదా "యేనే"తి । ఇతి సిధ్యేదితి శేషః । తదన్వయాభావాత్-

శరీరావయవాదిప్రకాశాన్వయాభావాత్తదప్రకాశకత్వాచ్ఛరీరాతిరిక్తమేవావగమయేదహం జానామీతి । న తు శరీరం సావయవమితి నియమఫలమ్ । జ్ఞాతృత్వప్రత్యక్షం శరీరావిషయకమ్, తదవయవావిషయకత్వాత్ । యద్యదక్యవివిషయం తత్తద్వ్యయవగోచరమ్, యథా ఘటాది ప్రత్యక్షమిత్యత్ర ప్రయోగే నిరుక్తనియమస్యోపయోగః । నిరుక్తనియమస్యాసంభవే హేతుమాహ

"బాహ్యే"తి । సహచారదృష్టేర్హి నియమవిజ్ఞానమ్ । సహచారశ్చ బాహ్యప్రత్యక్ష ఏవ దృష్ట ఇతి తద్విషయ ఏవ నిరుక్తనియమ ఇతి భావః । నను భవతు సహచారదర్శనం బాహ్య ఏవ । నియమస్త్వసఙ్కోచాత్ప్రత్యక్షమాత్రాగోచరో%స్త్విత్యత్రాహ "స్వాన్తస్యే"తి । ఆన్తరో గుణో జ్ఞానసుఖాదిర్యోగ్యః । తదాధారత్వమాత్రేణ ధర్మ్యవభాసకత్వం మనసః । నతు ధర్మాన్తరస్య । బహిరస్వాతన్త్ర్యాన్మనసః । తథాచ రూపసావయవత్వాదిగ్రహాసంభవాత్ మనసా జ్ఞాతృత్వమాత్రేణ శరీరగ్రహ ఇతి ప్రత్యక్షసామాన్యే నియమో నోపసంహర్తుం శక్యత ఇతి భావః । బాహ్యత్వే%పి శరీరస్య జ్ఞానాద్యుపరాగోణాన్తరత్వమిత్యభిమానః । అవయవిగోచరబాహ్యప్రత్యక్షత్వవ్యాపకం తదవయవగోచరత్వమితి నియమే%పి వ్యభిచారమాహ "అనవధృతే"తి । త్ర్యణుకచాక్షుషే%తీన్ద్రియత్వేన తదవయవస్యాగ్రహాద్వ్యభిచార ఇతి భావః । అనేకావయవయోగినః - అనేకావయవసమవేతస్య, స్వసమవేతసమవాయేనానేకావయవవిశిష్టస్య । మహిమగుణశాలినః - మహత్పరిమాణవతః । త్రసరేణుప్రత్యక్షానన్తరం చాక్షుషద్రవ్యత్వాదినా తస్య సావయవత్వానుమానాదుపనీతద్వ్యణుకభానం ద్వితీయాదిత్ర్యణుకప్రత్యక్షే సంభవతీతి వ్యభిచారస్థలం త్ర్యణుకప్రత్యక్షం ప్రథమత్వేన విశేషితమ్ । నను యోగ్యావయవకావయవిబాహ్యప్రత్యక్షస్య తదవయవగోచరత్వమితి నియమో%స్త్వితి చేత్తత్రాపి తం దోషమాహ "వాయోశ్చే"తి । స్పర్శవత్త్వమాత్రేణ వాయుస్పార్శనే తదవయవవిషయకత్వాభావాత్తత్ర వ్యభిచారో నిరుక్తనియమస్యేతి భావః । సత్యేవావధానే వాయ్వవయవాదిగ్రహః । అన్యదా తు త్వక్సన్నికృష్టస్య వాయోః స్పర్శవత్త్వేనైవోపలమ్భ ఇత్యభిమానః । అహంజానామీతి ప్రతీతే రూపాద్యవిషయత్వేన శరీరావిషయత్వసాధనే%ప్రయోజకత్వమాహ "దేహవ్యతిరిక్తే"తి । జ్ఞాతృత్వప్రతీతేరిత్యాదిః । తదీయగుణాన్తరమ్ - ఆత్మనిష్ఠసఙ్ఖ్యాది । "తథేహాపీ"త్యనన్తరముపపద్యత ఇతి శేషః । అయం భావః - ద్రవ్యగ్రాహీన్ద్రియస్య యోగ్యసన్నికృష్టతద్గుణగ్రాహకత్వమితి నియమః । తథా చాతిరిక్తాత్మంవాదే యథా సఙ్ఖ్యా

దీనాం తద్గుణానామయోగ్యత్వాన్న మనసా గ్రహః ఏవం దేహాత్మవాదే%పి తదీయరూపాదేరయోగ్యత్వాదేవ న మనసా గ్రహ ఇతి । న చ రూపవద్ద్రవ్యప్రత్యక్షే రూపగ్రహణం నియతమితి వాచ్యమ్ । ఘటాదిస్పర్శనే%నైకాన్త్యాన్ । "యథా తత్రే"తి । యథా

తత్ర - అతిరిక్తాత్మవాదే బాహ్యప్రత్యక్ష ఏవ ద్రవ్యగ్రాహిణస్తద్గతసఙ్ఖ్యాదిగ్రాహిత్వమితి నియమ్యతే, తథా దేహాత్మవాదే%పి నియమ్యతామితి భావః । "తథేహాపీ"తి పునరనుసన్ధేయమ్ ।

ఏవమహం జానామీతి ప్రత్యక్షస్య దేహవిషయకత్వం సమర్థితమ్ । అనేన దేహచైతన్యబాధకానుమానానాం బాధితత్వమాహ "ఏవం చే"తి । చైతన్యం న శరీరవిశేషగుణః అకారణగుణపూర్వకతత్వాత్, అయావద్ద్రవ్యభావిత్వాద్వా సంయోగవదితి దేహచైతన్యే బాధకమనుమానమ్ । తత్ర ప్రథమహేతోరసిదిం్ధ పరిహరతి "ప్రత్యేక"మిత్యాదినా । నను పరమాణుషు దేహారంభకేషు చైతన్యం మాస్తు । యేనానేకచేతనప్రసఙ్గ ఏకస్మిన్ దేహే । అకారణగుణపూర్వకశ్చ రూపాదిః పాకజో దృష్టః । తద్వద్భవతు చైతన్యమిత్యత్రాహ "కార్యద్రవ్యే"తి । పీలుపాకో%త్రాభిమతః । తథా చ కార్యద్రవ్యవిశేషగుణత్వవ్యాపకం స్వసమవాయిసమవాయివృత్తిసజాతీయగుణాసమవాయికారణకత్వరూపం కారణగుణపూర్వకత్వమ్ । వ్యాపకనివృత్త్యా చ చైతన్యే శరీరవిశేషగుణత్వస్య నివృత్తిరితి భావః । ద్వితీయానుమానే చ యో యః కార్యద్రవ్యవిశేషగుణః స స యావద్ద్రవ్యభావీతి సామాన్యతో వ్యతిరేకవ్యాప్తిః పీలుపాకనయేన వాచ్యా । "ఇత్యాదయ" ఇత్యాదిపదేన చైతన్యం న దేహస్య విశేషగుణః తన్నిష్ఠవిశేషగుణాన్తరవైధర్మ్యాదిత్యనుమానం గ్రాహ్యమ్ । న పరాక్రమితుం క్షమన్తేదేహచైతన్యం బాధితుం న ప్రగల్భన్తే । కుతః ? ప్రత్యక్షబాధితవిషయతయా । ప్రత్యక్షబాధేన నిరుక్తానుమానానామేవ నోదయః

సమ్భవతి । ప్రబల ఉపజీవ్యత్వేన ప్రత్యక్షప్రమాణబాధనం చ దుర్బలైరేతైరనుమానైర్దుష్కరమితి భావః । అయావద్ద్రవ్యభావినామకారణగుణపూర్వకాణామపి సంయోగాదీనాం శరీరగుణత్వదృష్టేర్నిరుక్తహేతుభిరపి చైతన్యే శరీరగుణత్వస్యాభావో న సాధయితుం శక్యత ఇత్యాశయేనాహ "విశేషే"తి । శరీర ఏవోపమ్భాచ్చైతన్యం తద్గుణ ఏవ । నిరుక్తహేతుభిస్తద్విశేషగుణత్వనిషేధనే%పి న క్షతిః । పరిభాషికం హి విశేషగుణత్వమ్ । భావనాన్యో యో వాయువృత్తివృత్తిధర్మసమవాయీ తదన్యత్వే సతి గురుత్వాజలద్రవత్వాన్యగుణత్వం విశేషగుణత్వమిత్యత్ర గరుత్వాదేరేవ జ్ఞానాదేరప్యన్యత్వం ప్రక్షిప్యతామితి భావః । అకారణగుణపూర్వకత్వాదిహేతూనామప్రయోజకత్వాచ్ఛరీరవిశేషగుణత్వే%పి జ్ఞానార్థనే క్షతిరిత్యభిప్రయన్నాహ "అపి చేచ్చే"తి । శరీరవిశేషగుణాన్తరవైధర్మ్యాజ్జ్ఞానస్యాశరీరవిశేషగుత్వం చేదిష్యతే, తర్హి సంప్రతిపన్నాచేతనఘటాదివిధర్మత్వాద్దేహస్య చైతన్యవత్త్వమేవ కుతో నేష్యతే లాఘవాదితి భావః । ఇన్ద్రియవాత్త్వాదయ ఇత్యాదిపదేన ప్రాణవత్త్వం గ్రాహ్యమ్ ।

ఇచ్ఛానువిధాయిక్రియత్వం - సాక్షాదిచ్ఛాధీనప్రవృత్తిమత్త్వం దేహస్య । ఘటాదేస్తు దేహవ్యాపారద్వారకమేవ తదితి భావః । శరీరం చేతనావత్ ఇచ్ఛానువిధాయిక్రియత్వాదిన్ద్రియాదిమత్త్వాద్వా యన్నైవ తన్నైవం యథా

ఘటాదీతి వ్యతిరేకానుమానం చ దేహస్య చైతన్యే%త్ర వాక్యే గర్భితమ్ । కార్యద్రవ్యవిశేషగుణత్వస్య కారణగుణపూర్వకత్వవ్యాప్తావనైకాన్త్యమప్యాహ "క్రముకే"తి । క్రముకఫలసంమిశ్రచూర్ణకోపలిప్తతామ్బూలపత్రస్య దన్తసఙ్ఘట్టనైః పూర్వావయవవినాశే తదవయవానాం సంశ్లేషవిశేషతో నిష్పన్నే పిణ్డితావయవిని రక్తం రూపమవయవేష్వవిద్యమానం సంశ్లేషవిశేషత ఏవ తేషాముత్పన్నమితి తత్ర వ్యభిచార ఇతి భావః । ఆక్షిపతి "చర్వణే"తి । దన్తసంమర్దైః పూర్వావయవినో ద్వ్యణుకపర్యన్తస్య నాశే పరమాణుషు స్వతన్త్రేషు చర్వణోద్భూతముఖ్యాగ్నిసంయోగలక్షణపాకవశాద్రక్తరూపస్యోత్పత్తేః కారణగుణపూర్వకమేవ పిణ్డితావయవిని రక్తం రూపమితి న వ్యభిచార ఇతి భావ ఆక్షేప్తుః । పరిహరతి "న ప్రమాణాభావ"దితి । సంశ్లేషవిశేషస్యైవ క్వచిద్రూపాన్తరప్రయోజనకత్వమేష్టవ్యమ్ । యథా హరిద్రాచూర్ణే చూర్ణకజలసంయోగేనైవ హి రక్తం రూపం దృష్టమ్ । తథాత్రాపి సంభవాత్ పాకకల్పనాయాం మానాభావ

ఇతి భావః । చర్వణస్థలే పీలుపాకేనైవ రూపాన్తరమిత్యాగ్రహే%పి స్థలాన్తరే వ్యభిచారమాహ "సితాసితే"తి । న హి చిత్రపటస్థలే%వయవేషు పాకసంభవః । న చావయవేషు చిత్రం రూపమ్ । తథా చచావయవివిశేషగుణస్య స్వసజాతీయావయవగుణపూర్వకత్వమితి నియమస్య చిత్రరూపే%నైకాన్త్యమితి భావః । సాజాత్యం రూపత్వాద్యవాన్తరజాత్యా వివక్షితమ్ । న హి నీలతన్తుభిః శుక్లపటారంభః । రూపత్వాదినా సాజాత్యవివక్షాయాం తు తస్యాపి ప్రసఙ్గ ఇతి । నను చిత్రం నామ రూపాన్తరం నేష్యతే । న చైవం నానారూపతన్తుభిరారబ్ధశ్చిత్రపటో నీరూపః స్యాత్ । రూపాదేర్వ్యాప్యవృత్తిత్వనియమాదవ్యాప్యవృత్తినానారూపవత్త్వస్య సత్మిన్నుపగమాసంభవాదితి వాచ్యమ్ । అవయవరూపేణైవ చాక్షుషత్వోపపత్తౌ చిత్రపటస్య నీరూపత్వే%పి క్షతివిరహాత్ । సమవాయస్వసమవాయిసమవేతత్వాన్యతరసంబన్ధేనోద్భూతరూపస్య ద్రవ్యచాక్షుషే హేతుత్వోపగమాదితి చేదత్రాహ "సర్వమేవే"తి । ఏవమవయవరూపేణైవ చాక్షషోపపత్తేః సర్వస్యాప్యవయవినో రూపవత్త్వం నేష్యతామిత్యర్థః । ఇష్యత ఏవమేవ లాఘవాదిత్యత్రాహ "అనుభవే"తి । సాక్షాద్రూపవత్త్వోపలమ్భవ్యవహారయోరబాధితయోః సత్త్వాదిష్టాపత్తిర్న రూపత్వే%వయవినః కర్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః । చిత్రః పట ఇతి చాబాధితప్రతీతివ్యవహారతశ్చిత్రం రూపమప్యేష్టవ్యయమితి భావః । నన్వయవనానారూపైరవ్యాప్యవృత్త్యేవ నానారూపం చిత్రపట ఉపేయతే ప్రతీతిబలాత్ ।

తథా చ న తత్ర వ్యభిచార ఇత్యత్రాహ - "విశేషగుణశ్చే"తి । జలీయస్య కరకస్యావయవసంశ్లేషవిశేషాదారమ్భకసహకారివైచిత్ర్యాచ్చ ద్రవత్వరహితస్య కఠినస్పర్శ ఉపలభ్యమానో న కారణగుణపూర్వకః । జలపరమాణుషుకఠినస్పర్శస్యాభావాత్ । తథా చ కరకస్పర్శే కారణగుణపూర్వకత్వనియమస్య వ్యభిచార ఇతి భావః । నన్వవయవసంయోగవిశేష ఏవాస్తు కాఠిన్యమ్ । తథా చ క్వానైకాన్త్యమిత్యత్రాహ "న చ సంయోగే"తి । అవయవసంయోగవిశేషస్య కాఠిన్యరూపత్వే తస్యావయవిన్యవృత్తేః కఠినః కరక ఇతి ప్రతీతివ్యవహారౌ న స్యాతామ్ । కథఞ్చిత్తదుపపాదనే%పి చాక్షుషద్రవ్యవృత్తిసంయోగస్య చాక్షుషత్వాత్కాఠిన్యస్య చక్షుషా%ప్యుపలంభప్రసఙ్గ ఇతి భావః । "స్పర్శవిశేషతయే"తి । త్వఙ్మాత్రగ్రాహ్యగుణత్వాత్కాఠిన్యం స్పర్శవిశేష

ఏవేతి సామ్ప్రతమ్ । పదార్థవిద్భిః కాణాదైః స్పర్శవిశేషతయైవ చ తదభ్యుపగతమితి భావః ।

దేహాత్మవాదే కర్తృకర్మభావవిరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి - "దృశ్యస్యే"త్యాదినా । "కో విరేధ" ఇతి । విరుద్ధార్థే హి కథన్తా । ద్రష్టుర్దృశ్యత్వే%విరోధాత్కా నామ కథన్తేతి భావః । విరోధమాహ "అయమేవే"తి । తత్క్రియాయాం తదైవ కస్యచిత్కర్తృత్వం కర్మత్వం చ న యుక్తమ్ । క్రియయా ఆప్తుమిష్టతమం హి కర్మ సాధ్యరూపమ్ । క్రియాశ్రయః కర్తా చ సిద్ధరూపః । సిద్ధసాధ్యయోరైక్యం సంభవతీతి విరోధః కర్తృకర్మత్వయోరితి భావః । ఆక్షేప్తుర్ముఖేనైవ సమాధిం వాచయితుం ప్రతిబన్దీమాహ "యద్యేవ"మితి । సమాధిమాహాక్షేప్తా "రూపభేదా"దితి । సమాధితౌల్యముత్తరమాహ దేహాత్మవాదీ "సమాన"మితి । యథా ఆతరిక్తాత్మవాదే%హన్త్వాదినా కర్మత్వమ్, మనఃసంయోగత్వాదినా చ కర్తృత్వం జ్ఞానక్రియాయామిత్యాకారభేదాదవిరోధ ఉచ్యతే, తన్న్యాయస్య న దేహాత్మవాదే దణ్డనివారణమితి భావః । వస్తుతో యాదృశస్య కర్మత్వస్య కర్తృత్వేన విరోధః, న తాదృశం జ్ఞానకర్మత్వమ్ । అతో%పి న దోష ఇత్యాహ - "అపి చ పరే"తి । "స్వసమవేతజ్ఞానఫలభాగిని" ఇతి । స్వనిష్ఠజ్ఞాననిరూపితవిషయతావత ఇత్యర్థః । విషయతాయా విషయినిరూప్యత్వాత్ జ్ఞానఫలత్వోపచారః । "కర్మత్వమేవ నాస్తీ"తి । ముఖ్యం కర్మత్వం నాస్తీత్యర్థః । అయం భావః - పరసమవేతక్రియాజన్యఫలాశ్రయత్వం ముఖ్యం కర్మత్వమ్ । యథా గ్రామస్య గమనకర్మత్వమ్ । విషయవిషయిభావలక్షణమముఖ్యమేవ తు జ్ఞానాదికర్మత్వమ్ । సవిషయార్థధాతుయోగే కర్మత్వం విషయతారూపమితి హి తార్కికాణాం సమయః । అస్య జ్ఞానకర్తర్యప్యుపగమాన్నాత్మానం జానాతీత్యాదేరనుపపత్తిః । ముఖ్యస్యైవ

తు కర్తృత్వేన విరోధ ఇతి । నచాముఖ్యమిదం కర్మత్వం నానుశాసనసిద్ధమితి వాచ్యమ్ । "కర్తురీప్సితతమం కర్మే"త్యస్యైవ తన్త్రేణాస్మిన్నపి ప్రమాణత్వోపగమాత్ । కర్తుః జ్ఞాతుః,

క్రియయా-జ్ఞానేన, ఆప్తుమిష్టతమం - జ్ఞాతవ్యత్వేనాభిమతం కర్మేతి చాత్ర పక్షే%క్షరార్థో వాచ్యః I అనిష్టస్య జ్ఞాతస్య తు "తథా యుక్తం చానీప్సిత"మిత్యనేనైవ క్రియాయుక్తం - జ్ఞానేన విషయతయా సంబద్ధం అనీప్సితం జ్ఞేయ

త్వేనేచ్ఛా%విషయభూతమపి కర్మేతి చార్థో%ముఖ్యకర్మత్వపక్షే I వ్యవహారస్య జ్ఞానఫసత్వే%పి తదాశ్రయత్వాభావాన్న విషయస్య ముఖ్యం కర్మత్వమ్ I ఆత్మనః స్వవ్యవహారాశ్రయత్వే%పి తద్ధేతుస్వగోచరస్వనిష్ఠజ్ఞానస్య న పరసమవేతత్వమితి న తత్ I వ్యవహారానుగుణ్యలక్షణజ్ఞానఫలవివక్షాయాం తు విషయస్య ఘటాదేర్జ్ఞానకర్మత్వం ముఖ్యం స్యాన్నామ I అధికమగ్రే వక్ష్యామః I సమర్థితం దేహాత్మత్వం నిగమయతి "అత" ఇతి I బార్హస్పత్యాః - బృహస్పతిప్రణీతలోకాయతతన్త్రనిష్ఠాశ్చార్వాకాః I ఐశ్వర్యమహిమక్షయాయాసురాణాం వైదికశ్రద్ధావిలోపకం మోహకం తన్త్రం నిర్మితం సురగురుణాసురేన్ద్రానునయవివశేనేతి చ ప్రసిద్ధిః I దేహస్యైవ చైతన్యే తత్సూత్రం ప్రమాణయతి "తథా చే"తి I పృథివ్యాదీతి చత్వార్యేవ భూతాని తత్త్వాని I తైః సంహత్య నిష్పాదితే దేహే ప్రత్యేకమసదపి చైతన్యముద్భవతి I కిణ్వాదిభ్యో నిష్పాదితే సురాద్రవ్య ఇవాపూర్వా మదశక్తిరితి సూత్రార్థః I

అత్ర ప్రతివిధిర్దేహో నాత్మా ప్రత్యక్షబాధతః I

న ఖల్వహమిదఙ్కారావేకస్యైకత్ర వస్తుని II 4 II

అహం జానామీతి ప్రత్యగావృత్తిరహమితి మతిరిదఙ్కారగోచరాచ్ఛరీరాన్నిష్కృష్టమేవ స్వవిషయముపస్థాపయతి I ఘటాదేరివ I పరాగ్వృత్తిరిదమితి శరీరవిషయిణీ చ శేముషీ స్వవిషయమహఙ్కారగోచరాద్వివేచయతి యథా%యం ఘట ఇతి I ఇతరథా స్వపరవిభాగానుపపత్తేః I న చైకస్మిన్నేవ రూపభేదాదేవం ప్రతీతిః I న హి దేవదత్తో దణ్డినమాత్మానం దణ్డ్యయమితి ప్రత్యేతి I

అన్యచ్చ, నియమితబహిరిన్ద్రియవృత్తేరవహితమనసో%హమితి స్వాత్మానమవయతః కరచరణోదరాద్యవయవా న భాసన్తే I స్వధీయసి చావయవిని శరీరే%హమితి మతిగోచరే%భ్యుపగభ్యమానే%వశ్యమవయవప్రతిభాసేనాప్యన్వయినా భావ్యమ్ I న హ్యస్తి

సంభవః - అవయవీ స్థవీయాన్ ప్రచకాస్తి ; అవయవాస్తు న కేచన ప్రథన్త ఇతి । యత్తు త్ర్యణుకే వ్యభిచార ఇతి ; తన్న । వాతాయనవివరదృశ్యని

ర్భాగత్రసరేణువ్యతిరేకేణ పరమాణుస్వీకారే కారణాభావాత్ । ప్రత్యక్షయోగ్యావయవస్య తథా ప్రతిభాసనియమాద్వా న వ్యభిచారః । న చావయవిని బహిరన్ద్రియగ్రాహ్య ఏవాయం నియమ ఇత్యుత్ప్రేక్ష్యమ్ । ప్రమాణాభావాత్ । అన్తఃకరణస్య చ కేవలస్యావయవిని వృత్త్యసమ్భవాచ్చ । వాయో ాో#స్తు రూపాద్యభావాత్ కేవలస్పర్శాధారతయోపలమ్భః । తత్రాపి తాదృశానేకావయవప్రతిభాసో% స్త్యేవ స్పృశ్యమాన ఇవ ఘటాదావితి న తేన వ్యభిచారః ।

యత్తు స్థూలో%హం కృశో%హమితి శరీరే%హంప్రత్యయో దృశ్యత ఇతి ; తదపి పర్యాలోచనీయమ్ । తత్రాప్యన్తఃశరీరమహమాకారమేవ కిమపి వస్తు అహఙ్కారో గోచయతి, న పునశ్చాక్షుష ఇవ దేహప్రత్యయః స్థౌల్యబాల్యాదియోగిదేహమాత్రమ్ । అత ఏవ మమేదం గృహమితివాత్ మమేదం శరీరమితి భేదప్రతిభాసో వ్యవహారశ్చ । న హ్యసౌ సాక్షాత్ప్రతీతభేదనిమిత్తః ప్రతాయమానః శిలాపుత్రకశీరవ్యపదేశవదౌపచారికో యుక్త ఆశ్రయితుం మమాత్మేతివత్ । తత్రా%%త్మశబ్దస్యాత్మని వృత్తైరైకార్థ్యాదవివాదాచ్చ యుక్తం తథా%%శ్రయణమ్ । న చైవమత్ర । అతో దేహవ్యతిరేకిణః చేతనస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాచ్చత్సంబన్ధిని లాక్షణికో దేహే%హంశబ్దప్రయోగః ।

బాహ్యవిషయేషు పరస్పరవిరుద్ధరూపపరిమాణసఙ్ఖ్యాసన్నివేశగ్రహణేన వ్యతిరేకస్య స్పుటత్వాత్ ఆత్మని తాదృశరూపాన్తరాగ్రహణేన దేహాభేదప్రతిభాసభ్రమో%వివేకినామ్ । ఇతశ్చ - ఇచ్ఛానువిధాయిస్వవ్యాపారో%యమాత్మా । ఇచ్ఛయైవ హి సఙ్కల్పయతి స్మరత్యభ్యూహతి చ । శరీరమపి తదిచ్ఛానువిధాయిశయనాసనోత్థానాదిచేష్టమితి భవత్యభేదభ్రమః; శుక్తిరజతాదావివ । ప్రణిహితమనసస్తు జ్ఞాతృతయా సిద్ధ్యన్తమహమాకారమర్థమనవయవమిదమితి పరిస్ఫురతః స్థూలాదవయవినః శరీరాత్ పృథగపరోక్షయన్త్యేవ ।

భవన్తి చ - జానామీతి ప్రత్యయః శరీరవిషయో న భవతి ; అర్థాన్తరవిషయో వా%యమ్ ; అప్రకాశమానతదవయవప్రతిభాసత్వాత్ ; య ఏవంప్రకారః స తథా, యథా%యమితి ప్రతిభాసః । యచ్ఛరీరవిషయం, న తత్

తథా ; యథోభయసం

మతం శరీరజ్ఞానమ్ । తథా - శరీరమహంప్రత్యయగోచరో న భవతి, ఇదమితి గృహ్యమాణత్వాత్, బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాద్వా, ఘటాదివదితి ।

అథ దేహాత్మవాదమిరాసః "అత్ర ప్రతివిధి"రిత్యాదినా । అత్ర - దేహస్యాత్మత్వే, ప్రతివిధిః - ప్రతివిధానమ్, బాధకప్రమాణమ్ । బాధో వా । ఉపన్యస్యత ఇతి శేషః । "ప్రత్యక్షబాధతః" ఇతి । ఇదంత్వేన గ్రహణమేవ హస్తగేహాదేరివ దేహస్యాత్మభేదగ్రహలక్షణం తస్యాత్మత్వే బాధకమిత్యర్థః । ఏతదేవోపపాదయతి "న ఖలు" ఇతి । అహమిదంకారౌ - అహమిదంప్రత్యయౌ । స్వాత్మగోచరో%హంప్రత్యయః, స్వాన్యగోచరశ్చేదంప్రత్యయః ఏకస్య పుంస ఏకస్మిన్నేవార్థే న ఘటత ఇత్యర్థః । వివృణోత్యేతత్ "అహం జానామీ"త్యాదినా । ప్రత్యగ్వృత్తిః - ప్రత్యగర్థాత్మవిషయిణీ । నిష్కృష్టం - విలక్షణమ్ । పరాగ్వృత్తిః ఆత్మాన్యవిషయా । అహఙ్కారగోచరాత్ - అహంప్రత్యయవిషయాత్ స్వాత్మనః । శిష్టం స్పష్టమ్ । "ఇతరథే"తి । ఇతరథా - అహమిదంప్రతీత్యోర్విలక్షణార్థవిషయకత్వాభావే । అయంభావః - అహమితి స్వస్మై భాసమానః ప్రత్యగర్థః స్వాత్మా । స్వస్మా ఇదన్త్వేనం భాసమానశ్చ పరాగర్థః పర ఇతి స్వపరవిభాగో హి అహమిదంబుద్ధిశబ్దాభ్యామేవ నిరూప్యః । అర్థవైలక్షణ్యాభావే తయోరయం న ఘటత ఇతి । అహమర్థస్యైవ భవత్వాకారాన్తరేణ భానమిదంత్వేనేత్యత్రాహ "నహీ"తి । ప్రత్యక్త్వేనాహమితి భాసమానస్యైవ స్వాత్మనోః దణ్డిత్వేనేదమితి భానం స్యాద్దణ్డ్యయమితీత్యర్థః ।

నన్వయమహస్మీత్యాదిప్రత్యయో భవత్యేవ స్వాత్మని । సత్యమ్ । తత్రాపపీదంశబ్దేన పరాగ్రూపధర్మోల్లేఖః । ఆత్మస్వరూపస్యోల్లేఖో%హమితి । తథా చ ప్రత్యగ్వృత్తిరహంకారః, పరాగ్వృత్తిరిదఙ్కార ఇతి వ్యవస్థాయాం నానుపపత్తిరితి హార్దమ్ ।

నను మమేదం వపురితి మమాయమాత్మేతివత్స్యాదిత్యరుచేరాహ "అన్యేచ్చే" తి । హేత్వన్తరం చ దేహస్యానాత్మత్వే%స్తీతి యావత్ । తదేవాహ "నియమితే" తి । నివారితబహిరిన్ద్రియప్రవృత్తేర్మానసమహమితి స్వాత్మానుసన్ధానం న దేహగోచరమ్, కరచరణాద్య

విషయకత్వాత్ I అవయవినః స్థూలమ్ గ్రహణే
కతిపయతదవయవభానస్యావర్జనీయత్వాదితి భావః I అవహితమనసః -
ఆత్మగ్రహణేదంపరమనసః I అవయతః - జానతః I స్థవీయాన్ - అతిశయేన స్థూలః I
ప్రత్యక్షగ్రాహ్యావయవసమవేత ఇతి వివక్షితమ్ I అవయవిగ్రహమస్య
తదవయవగోచరత్వమితి నియమస్య త్ర్యణుకగ్రహణే%నైకాన్త్యం వారయతి "వాతాయనే"తి I
జాలరన్ధ్రప్రవిష్టరవికరగ్రాహ్యనిరవయవత్ర్యణుకాతిరేకేణ
తదవయవావయవపరమాణుకల్పనాయాం ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః I
త్రసరేణోర్నిరవయవత్వాన్న తద్గ్రహణే నిరుక్తనియమస్య వ్యభిచార ఇతి భావః I
పరమాణుకల్పనాముపగమ్యాప్యాహ "ప్రత్యక్షే"తి I ప్రత్యక్షయోగ్యా అవయవా యస్య,
తస్యావయవినః అవయవభానవ్యాప్యభానవత్త్వనియమాన్న త్ర్యణుకప్రత్యక్షే వ్యభిచారః I
తదవయవస్యాతీన్ద్రియత్వాదితి భావః I "న చావయవినీ"తి I బాహ్యేన్ద్రియజప్రత్యక్ష
ఏవావయవిభాననియతత్వమవయవభానస్యేతి కల్పనం స్వోప్రేక్షణమాత్రమ్ I
అవయవిప్రత్యక్షత్వవ్యాపకత్వస్యావయవభానే స్వీకారే బాధకోపలమ్భో హి
బాహ్యతత్ప్రత్యక్షమాత్రవిషయకతయా నియమసఙ్కోచే మానమ్ I తదభావాదితి భావః I
నను మనసా కేవలమవయవి గృహ్యతే వినా%వయవమిత్యత ఏవ నియమః సఙ్కోచనీయ
ఇతి చేత్తత్రాహ "అన్తకరణస్యే"తి I అద్వారీకృతబహిరిన్ద్రియస్య మనసః కేవలే%వయవవిశేష్ట
వా శరీరాదౌ బాహ్యార్థే గ్రహణప్రవృత్తేరసంభవాచ్చేత్యర్థః I బాహ్యార్థే స్వాన్తస్యాస్వాతన్త్ర్యమితి
హి తార్కికాః I అతో న మనసా శరీరస్య గ్రహణం ఘటేత కేవలేన I చైతన్యవత్త్వేన
తస్యాబాహ్యత్వాన్మనసా గ్రహణం బవేద్వినా%వయవేనేతి తు న కల్పనీయమ్ I తచ్చైతన్య
ఏవ విగానాదితి భావః I నిరుక్తనియమస్య వాయుస్పార్శనే%నైకాన్త్యం పరిహరతి "వాయోస్తు"
ఇతి I రూపాదిమదవయవిప్రత్యక్షస్య తదవయవగోచరత్వమితి నియమే నైవ దోషః
నీరూపత్వాద్వాయోః స్పర్శవత్త్వమాత్రేణ తస్య స్పార్శనోపగమే%పీతి భావః I వస్తుతః
వాయుస్పార్శనస్యాపి తదవయవగోచరత్వమిత్యాహ "తత్రాపీ"తి I అవయవిసన్నికర్షే
తదవయవసన్నికర్షస్యావర్జనీయత్వాద్యోగ్యసన్నికృష్టావయవభానస్యావయవిభాననియతత్వే
నావయవవిప్రత్యక్షస్య తదవయవగోచరత్వమితి నియమే%పి న వాయుస్పార్శనే

వ్యభిచారః I తత్ర తదవయవస్యాపి భానాత్, ఘటస్పార్శన ఇవ ఘటావయవస్యేతి భావః I
దేహాత్మత్వసాధికాం ప్రత్యక్షప్రతీతం "యత్తుం" ఇత్యాదినా%నూద్య సమాధత్తే
"తదపీ"త్యాదినా I శరీరాన్తర్వర్తమానమహమాకారమ్ - అహన్తాలక్షణం

ప్రత్యగాత్మానమేవాహంప్రత్యయో విషయీకరోతి I స్థూలో%హం జానామీత్యహంప్రత్యయో
దేహద్వారా స్థౌల్యాన్వితాన్తరాత్మగోచర ఏవేతి భావః I మానసే ప్రత్యయే దేహభానం
తూపనయమర్యాదయా I స్థూలో%హం జానామీతి వ్యవహారే%పి శరీరవాచీ

స్థూలశబ్దస్తత్సమ్బన్ధిన్యన్తరాత్మన్యౌపచారికః । సిద్ధాన్తే తు ముఖ్య ఏవ । శరీరస్య చేతనం ప్రత్యపృథక్సిద్ధప్రకారత్వాత్, అపృథక్సిద్ధప్రకారవాచినాం చ నిష్కర్షకభిన్నానాం శబ్దానాం ధర్మిణి ముఖ్యవృత్తేరుపగమాత్ । అబ్రాహ్మీయప్రత్యయవ్యవహారయోరిత్థం గతిర్నిరూపితా । సమానాధికరణప్రత్యయస్య దేహవదాత్మగోచరత్వే వ్యధికరణప్రత్యయవ్యపదేశానుగ్రాహ్యో%ప్యస్తీత్యాహ "అత ఏవే"తి । మమేదం శరీరమితి భేదవ్యపదేశస్య శిలాపుత్రకస్య శరీరమితివదౌపచారికత్వమస్త్విత్యాశఙ్కాం వ్యుదస్యతి "న హ్యసా"వితి । ప్రతాయమానః - ప్రతన్యమానః విస్తార్యమాణః । ప్రచురం ప్రయుజ్యమానో లోకేనేతి యావత్ । ప్రచురవ్యపదేశస్యౌపచారికత్వకల్పనా న సాధీయసీతి భావః । "మమాయమాత్మే"త్యస్య తు మతద్వయే%పి ఔపచారికత్వమగత్యా వాచ్యమేవేత్యాహ "తత్రే"తి । ఐకార్థ్యాత్ - అహమాత్మశబ్దయోరభిన్నార్థకత్వాత్ । అవివాదాచ్చ - అహమర్థాత్మనోరైక్యే వివాదాభావాచ్చ । "న చైవమత్రే"తి । శరీరాహంశబ్దయోరైకార్థ్యాసిద్ధేస్తదర్థైక్యే వివాదాచ్చ "మమేదం శరీరం"మితి నోపచరితార్థం కల్ప్యమ్ । కిన్తు "మమేదం గృహ"మితివన్ముఖ్యార్థమేవ స్వీకార్యమితి భావః । దేహే చాహంశబ్ద ఔపచారిక ఇత్యాహ "అత" ఇతి । అహం గచ్ఛామీత్యాదావహంశబ్ద ఆత్మవతి దేహే లాక్షణిక ఇతి యావత్ । దేహాత్మభ్రమవతాం తు శక్తిభ్రమమూలస్తథా ప్రయోగ ఇతి బోధ్యమ్ ।

ఏవం తర్కబలాదహం జానామీతి మానసప్రత్యక్షస్య సావయవదేహవ్యతిరిక్తాత్మపరత్వం వ్యవస్థాపితమ్ । ఏవం దేహవ్యతిరిక్తస్యాత్మనో భానే సతి కథం దేహాభేదభ్రమ ఉదేతీత్యత్రాహ "బాహ్యే"తి । సన్నివేశః - ఆకృతిః - అవయవ - సంస్థానమ్ । స్ఫుటత్వాదిత్య

స్యానన్తరమభేదభ్రమస్యానుదయే%పీతి శేషః । దేహాభేదప్రతిభాసశ్చాసౌ భ్రమశ్చేతి కర్మధారయః । భేదకాకారాగ్రహాదభేదభ్రమో దేహాత్మనోరవివేకినాం భేదకాకారగ్రహరహితానామిత్యర్థః । అయమాశయః - యద్యపి దేహతో విభిన్నపరిమాణ ఆత్మా । అథాపి తత్పరిమాణం న ప్రత్యక్షమ్ । జ్ఞానసుఖాది ప్రత్యక్షమపి న యావద్దేహే తదసంభవగ్రహః, తావత్తన్న భేదకమ్ । రూపాద్యప్యేవమాత్మని తదసంభవగ్రహమన్తరా న భేదకమ్ ।సఙ్ఖ్యాదిస్తు సాధారమత్వాన్న భేదక ఇతి । బాధకస్య భేదకకారగ్రహస్యాభావముపపాద్య ఐక్యభ్రమే సాధకం సాదృశ్యజ్ఞానం చోపపాదయతి ఇతశ్చేతి । ఆత్మేచ్ఛానువిధాయిస్వవ్యాపారకత్వం దేహస్యాత్మనా తౌల్యమిత్యర్థః । అభ్యూహ తి ఇతి ఉపసర్గాదస్యత్యూహ్యోర్వేతి వాచ్య సితి వార్తికేణ వైకల్పికం పరస్మైపదమ్ । అభ్యూహనమ్-వితర్కణముత్ప్రేక్షణం వా । సమానధర్మదర్శనాత్ప్రసక్తస్యైక్యభ్రమస్య భేదకాకారదర్శనతో నివృతింత దర్శయతి ప్రణిహితే తి । ప్రణిధానమ్-అవధానమ్ । జ్ఞాతృతయా సిద్ధ్యన్తం-జ్ఞాతృత్వైకాకారేణ ప్రకాశమానమ్ । అనవయవమ్-నిరవయవమ్ । ఆత్మా హి మనోగోచరః, స చేత్ సావయవః, తథా గృహ్యేతే । న చ తథా గృహ్యేతే । కిన్తు జ్ఞాతృత్వైకాకారః । అతో

నిరవయవః । ఏకరూపతయా%నవయవతయా గ్రహ ఏవ చ భేదకాకారగ్రహః । అవహితమనసో నిరుక్తపరామర్శవతశ్చ మనసా దేహవైలక్షణ్యేనాత్మనః ప్రత్యక్షం భవత్యేవేతి భావః । ప్రణిహితేతివాక్యం యోగిప్రత్యక్షవిషయతయాపి యోజయితుం శక్యతే । ఏవమహం జానామీతి ప్రత్యక్షస్య దేహాతిరిక్తాత్మవిషయత్వం తర్కబలేన వ్యవస్థాపితమ్ ।

ఇదమేవ ప్రయోగారూఢం ప్రదర్శయతి భవన్తి చే తి । ప్రయోగా ఇతి శేషః । ప్రథమప్రయోగే శరీరవిషయకత్వాభావః, అనన్తరప్రయోగే శరీరాతిరిక్తవిషయకత్వం చాహం జానామీత్యపరోక్షస్య ప్రదిదర్శయిషితమ్ । ఉభయత్రాపి హేతురేక ఏవ శరీరావయవావిషయకప్రతిభాసత్వరూపః । అన్వయ్యుదాహరణముభయత్ర య ఏవ మితి । అయమితి ప్రతిభాసః-ఘటో%యమిత్యాదిప్రతిభాసః । ఆద్యే వ్యతిరేక్యుదాహరణ యచ్ఛరీరే త్యాదినా ప్రదర్శ్యతే । ప్రత్యక్షపక్షకముక్త్వా శరీరపక్షకమన్వయినమాహ తథా-శరీర- మితి । ఇదమితి

గృహ్యమాణత్వం-బాహ్యత్వేన గృహ్యమాణత్వమ్ । బాహ్యత్వమితి ఫలితో హేతుః ।

కిం చ- అపరార్థం స్వమాత్మానమాత్మార్థే%న్యచ్చ జానతః ।

సఙ్ఘాతత్వాత్ పరార్థే%స్మిన్ దేహే కథమివాత్మధీః ।।5।।

సర్వస్య బాహ్యాభ్యన్తరభోగ్యవర్గస్య శబ్దసుఖాదేరాత్మార్థతాం, భోక్తుశ్చాత్మనో%నన్యార్థతాం, సర్వస్య శేషితాం ప్రత్యక్షతః ప్రతిపద్యామహే । న చ శరీరమనన్యార్థమ్ ;సఙ్ఘాతత్వాత్ । సఙ్ఘాతా హి సర్వే పరార్థా దృష్టాః శయనాసనరథాదయః ।

న చ సఙ్ఘాతాః సంహతశరీరాద్యర్థా దృశ్యన్త ఇత్యాత్మనో%పి సంహతత్వమాపద్యేత ఇతి వాచ్యమ్ । తథా సతి తస్యాపి పరార్థత్వప్రసఙ్గాత్ । అపరార్థశ్చాయమాత్మా ప్రత్యక్షతః ప్రకాశత ఇత్యుక్తమ్ । యోగ్యానుపలమ్భబాధితం చాత్మని సఙ్ఘాతత్వమ్ ।సఙ్ఘాతాన్తరార్థత్వే చ తస్యాపి తథా, తతో%న్యస్యాపి తథేతి న వ్యవతిష్ఠేత । న చ వ్యవస్థాయాం సత్యామవ్యవస్థా యుక్తా । న చ సఙ్ఘాతస్య పరార్థత్వే పరస్య సంహతత్వమపి ప్రయోజకమ్ ; భోక్తృతయైవాత్మనః స్వార్థసఙ్ఘాతం ప్రతి పరత్వోపపత్తేః । వ్యాప్త్యనుపయోగినో%పి దృష్టాన్తదృష్టధర్మమాత్రస్యానురోధేనానుమానమిచ్ఛతః సర్వానుమానోచ్ఛేదప్రసఙ్గః ।

శరీరపక్షకానాత్మత్వసాధకప్రయోగే తృతీయం సఙ్ఘాతత్వరూపం హేతుముపక్షిపతి కిం చే తి । అపరార్థ మితి । అపరార్థం-స్వప్రధానమ్, స్వమాత్మానమ్-అహమర్థభూతమాత్మానమ్, ఆత్మార్థే-భోక్తృభూతాహమర్థాత్మార్థే, అన్యచ్చ-పరాగర్థజాతం చ, జానతః-విదతః, సఙ్ఘాతత్వాత్-అవయవసన్నివేశవత్త్వాత్, పరార్థే-స్వభిన్నభోక్తృభోగార్థే, దేహే%స్మిన్, ఆత్మబుద్ధిః కథం జాయేతేతి శ్లోకార్థః ।। అత్రాయం ప్రయోగః-దేహో నాత్మా పరార్థత్వాద్రథాదివత్ । న చ స్వరూపాసిద్ధిః । సఙ్ఘాతత్వాద్దేహస్య పారార్థ్యసిద్ధేరితి భావః ।।5।।

ఆత్మత్వాపరార్థత్వయోః పరార్థత్వానాత్మత్వయోశ్చ వ్యాప్యవ్యాపకభావం శ్లోకే పూర్వార్ధోక్తం వివృణోతి సర్వస్యే తి । ఆత్మార్థతామ్-భోక్త్రాత్మ-భోగఫలసాధనతామ్ । అనన్యార్థతయా ఫలితం సర్వస్య శేషితా మితి । సర్వస్య భోగ్యస్య భోక్తృత్వేన

స్వామితాం ప్రధానతామిత్యర్థః । శరీరస్యాత్మత్వవ్యాపికామనన్యార్థతాం వారయతి నచ శరీర మితి । సఙ్ఘాతత్వస్య పారార్థ్యేనావినాభావగ్రహస్థలముదాహరతి సఙ్ఘాతా హీ తి । పరార్థాః-భోక్తపరభోగార్థాః । సఙ్ఘాతపరస్య సంహతత్వదృష్టేః శరీరపరత్వేనానుమితస్యా%%త్మనో%పి సఙ్ఘాతత్వం స్యాదిత్యాశఙ్కామనూద్య ప్రతిక్షిపతి న చ సఙ్ఘాతా ఇతి । తథా సతి తి । ఆత్మా సఙ్ఘాతరూపం సంహతపరత్వాదిత్యనుమానే ప్రతితర్కో%త్ర వివక్షితః ఆత్మా యది సఙ్ఘాతః స్యాత్తర్హిపరార్థః స్యాదితి । ఆత్మా న సఙ్ఘాతః అపరార్థత్వాదితి ప్రత్యనుమానం వా । సఙ్ఘాతదేహపరత్వేనానుమితస్యా%%త్మనః సఙ్ఘాతరూపత్వే ప్రత్యక్షబాధమప్యాహ యోగ్యానుపలమ్భే తి । యద్వా అనుమానబలాత్ప్రసక్తమపి సఙ్ఘాతత్వమాత్మనః ప్రమాణాన్తరవిషయీకారతో నివర్త్యతీత్యాహ యోగ్యానుపలమ్భే తి । శరీరం సంహతపరార్థమ్, సఙ్ఘాతత్వాత్ ఖట్వాదివదిత్యత్ర శరీరభిన్నత్వముపాధిశ్చ । న చ పక్షభిన్నత్వస్యోపాధిత్వే%నుమానవిలోపప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్ । యత్ర పక్షే సాధ్యాభావః ప్రమాణాన్తరేణ నిశ్చితః తత్ర వహ్నేరనుష్ణత్వానుమాన ఇవ పక్షభిన్నత్వస్యోపాధిత్వసంభవాత్ । ప్రకృతే%పి శరీరాత్మవాదినాం తదతిరిక్తాత్మవాదినాం వా సంహతపరార్థత్వాభావ ఏవోపేయతే శరీరస్యేతి తద్భిన్నత్వస్యోపాధిత్వే న దోష ఇత్యభిమతమ్ । సఙ్ఘాతత్వస్య సంహతపరార్థత్వేన న వ్యాప్తిః । అనవస్థాపాదకత్వాదిత్యాహ సఙ్ఘాతాన్తరే తి । తస్యాపి-సాధ్యఘటకస్యాపి సఙ్ఘాతస్య, తథా- సఙ్ఘాతాన్తరార్థత్వమ్ । తతో%న్యస్యాపి-సాధ్యఘటకసఙ్ఘాతానుమితస్య. సఙ్ఘాతాన్తరస్యాపి, తథా-సఙ్ఘాతాన్తరార్థత్వమ్ । న చ వ్యవస్థాయా మితి । సఙ్ఘాతత్వస్య పరార్థత్వేన వ్యాప్తౌ ఇష్యమాణాయాం వ్యవస్థాయాం సంభవత్యాం సంహతపరార్థత్వేన తస్య వ్యాప్తేరాశ్రయణమనవస్థాప్రయోజకత్వాన్న యుక్తమితి భావః । నను భూయఃసహచారదర్శనాధీనో హి వ్యాప్తిగ్రహః । స చ

సంహతపరార్థత్వేనైవ సజ్ఞాతత్వస్య భవేత్, ఖట్వాదౌ తథా దర్శనాదిత్యత ఆహ న చ సజ్ఞాత స్యే తి । పరస్య సంహతత్వమన్తరైెవ సజ్ఞాతప్రయోజ్యనియతభోగరూపాతిశయభాక్త్వేన తం ప్రతి శేషిత్వలక్షణం పరత్వం - ప్రాధాన్యం సంభవతీతి పరార్థత్వనియమస్య సఙ్ఘాత ఉపపత్తేః సపక్షదృష్టమపి పరస్య సంహతత్వం నావినాభావగ్రహోపయోగి

। సంహతపరార్థత్వే సాధ్యే సజ్ఞాతత్వహేతోరప్రయోజకత్వమితి చ భావః । సపక్షే దర్శనమాత్రేణ వ్యాప్త్యనుపయోగి-సర్వధర్మోపరాగేణ సాధ్యస్య పక్షే%నుమానే%నుమానాప్రామాణ్యప్రసఙ్గశ్చేత్యాహ వ్యాప్త్యనుపయోగినో%పీ తి । పక్షే పర్వతే సపక్షదృష్టమహానసీయత్వకారీషత్వాద్యుపరక్తహ్నేరనుమానే%ప్రామాణ్యప్రసఙ్గ ఇతి భావః । ధర్మమాత్రస్యకృత్స్నస్య ధర్మస్య । అనురోధేన-వ్యాపకతావచ్ఛేదకకోటిఘటనేన । అనుమానమ్-పక్షే తావదాకారోపరక్తసాధ్యానుమానమ్ । సర్వానుమానోచ్ఛేదప్రసఙ్గః-అనుమానమాత్రప్రామాణ్యవిలోపప్రసఙ్గః । శిష్టం స్పష్టమ్ । ఏవమహం జానామీత్యాదేరహంప్రత్యయస్య ప్రత్యక్షరూపస్య దేహాతిరిక్తవిషయత్వం వ్యవస్థాపితం తర్కేణ । తథా చాహంప్రత్యయ ఏవ దేహభేదప్రత్యయరూప ఇతీదఙ్కారగోచరే దేహే ఆత్మభేదో%పి ప్రత్యక్షసిద్ధ ఇత్యవర్ణి ।

అస్ఫుటత్వే%పి భేదస్య శరీరే తదసంభవాత్ ।

తద్గుణాన్తరవైధర్మ్యాదపి జ్ఞానం న తద్గుణః ।।6।।

సర్వ ఏవ కార్యద్రవ్యగతవిశేషగుణః కారణగుణపూర్వక ఇతి కథమతత్పూర్వకః శరీరే చైతన్యగుణః సంభవేత్? ।

యత్తు బార్హస్పత్య వచనమ్ - పృథివ్యాపస్తేజో వాయురితి తత్త్వాని, తేభ్యశ్చైతన్యమ్, కిణ్వాదిభ్యో మదశక్తివత్ ఇతి; తదనుపపన్నమ్ । శక్తేరవిశేషగుణత్వేన తథోపపత్తేః । సర్వద్రవ్యేషు తత్తత్కార్యసమధిగమ్యః తత్ప్రతియోగీ శక్త్యాఖ్యో గుణః సాధారణః । నైవం చైతన్యమ్, దేహైకగుణత్వాభ్యుపగమాత్ । కార్యత్వే సత్యేకవిధప్రత్యక్షసిద్ధతయా చ విశేషగుణత్వాత్ । ద్రవ్యాన్తరసంయోగసమాసాదితమదశక్తిభిరకార్యభూతైః పరమాణుభిర్నిజగుణపురస్కారేణ స్వకార్యద్రవ్యేషు మదశక్త్యుత్పాదో%పి నానుపపన్నః ।

తామ్బూలరాగస్తు పూర్వద్రవ్యావయవవిభాగానన్తరం ద్రవ్యాన్తరసంయోగజనితరక్తిమగుణైః కారణైః క్రియతే । దృశ్యతే హి తత్రావయవేష్వపి ప్రత్యేకం రక్తిమగుణః । నచ శరీరావయవేషు ప్రత్యేకం చైతన్యగుణః ప్రజ్ఞాయతే ప్రతిజ్ఞాయతే వా । తదుపగమే చ ఏకశరీర ఏవానేకచేతనాపాతాదఙ్గాఙ్గిత్వాభావః, ప్రతిసన్ధానవ్యవహారలోపశ్చ

; దేవదత్తదృష్ట ఇవ యజ్ఞదత్తాదేః ।

యత్తు- అకారణగుణపూర్వకం చిత్రరూపం పటే ఇతి ; తన్న । నానారూపతా హి చిత్రతా । సా చ నానారూపైః తన్తుభిః క్రియత ఇతి కిమనుపపన్నమితి । ప్రత్యేకమవిద్యమానమపి తచ్చిత్రరూపం తన్తుషు సంహతేషు దృశ్యత ఏవ చిత్రా ఇమే తన్తవ ఇతి ।సంభూయ చ తేషాం పటారమ్భకత్వమ్ । ఏవం తత్కారణేష్వపి తదితి న క్వచిద్వ్యభిచారః । న చైకరూపనియమాభావేనావయవినో%చాక్షుషత్వమ్ ; మహచ్చైవకార్థసమవాయినా రూపవత్త్వేనైవ చాక్షుషత్వసిద్ధేః । అస్తు వా చిత్రం నామైకో రూపవిశేషః । స తు రూపైరేవ కారణగతైర్నానావిధైరారభ్యత ఇతి దృష్టమ్ । న చైవమవయవవర్తిభిరేవ చైతన్యైరవయవిని శరీరే చైతన్యవిశేషారమ్భః । చితితన్మాత్రస్యైవ తేష్వసంభవాత్ । అతో న దేహగుణః చైతన్యమ్ । ఏతేన సుఖాదయో%పి శరీరగుణాః ప్రత్యుక్తాః ।

అపి చ దృఢ ఏవ శరీరే విరోధిగుణాపాతమన్తరేణ కుసుమవిలేపనగన్ధ ఇవ నివర్తమానః చైతన్యసుఖాదిర్న తద్గుణో భవితుమర్హతి । న ఖలు తద్విశేషగుణా రూపాదయస్తథా నివర్తన్తే । ఆత్మనః పరేషాం చ శరీరగుణాః ప్రత్యక్షయోగ్యాః, బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యాశ్చ; న చ తథా జ్ఞానాదిరితి నాసౌ తద్గుణః ।

అథ దేహ ఆత్మభేదస్యాప్రత్యక్షత్వే%పి తస్యానాత్మత్వమచేతనత్వలక్షణమను- మానాత్ సేత్స్యతీత్యాహ అస్ఫుటత్వే%పీ తి । యద్వా-నను సఙ్ఘాతరూపో%పి దేహ ఏవాత్మో పేయతే లాఘవాత్ । దేహభిన్నసఙ్ఘాతత్వమేవ భవతు పరార్థత్వవ్యాప్యమిత్యత్రాహ అస్ఫుటత్వే తి । ప్రథమావతరణికాయాం భేదస్యా%%త్మభేదస్య శరీరే%స్ఫుటత్వే-అప్రత్యక్షత్వే%పీత్యర్థః । ద్వితీయస్యాం చ పరార్థత్వేన శరీర ఆత్మభేదస్యాప్రసిద్ధత్వే%పీత్యర్థః । తదసంభవాత్ - తస్మిన్-శరీరే అసంభవః-ఉదయాయోగః తదసంభవః తస్మాత్ । యద్వా శరీర ఇతి మధ్యమణిన్యాయేనోభయాన్వయి । తదసంభవాత్-జ్ఞానస్యాసంభవాదిత్యర్థః । అత్ర చ తచ్ఛబ్దయోరవైరూప్యం సహ్యమ్ । తద్గుణాన్తరే త్యత్ర తద్గుణ ఇత్యత్ర చ తచ్ఛబ్దేన శరీరస్య

పరామర్శనీయత్వాత్ । శరీరే జ్ఞానగుణస్యోత్పత్తేరయోగాచ్ఛరీరవిశేషగుణాన్తరవైధర్మ్యాచ్చ న జ్ఞానం శరీరవిశేషగుణ ఇతి కారికార్థః ॥6॥

శరీరే జ్ఞానస్యాసంభవం తావదుపపాదయతి సర్వ ఏవే తి । కారణగుణపూర్వకః- స్వసజాతీయస్వాశ్రయసమవాయిసమవేతగుణాసమవాయిహేతుకః । సంభవే దితి । శరీరావయవేషు జ్ఞానస్యాభావాత్, భావే వా ఏకస్మిన్నేవ దేహే%నేకచేతనప్రసఙ్గాత్ న కారణగుణపూర్వకం శరీరే చైతన్యం భవేత్ । విశేషగుణత్వాదకారణగుణపూర్వకత్వమపి దేహే జ్ఞానస్యాసంభవీతి భావః । శక్తే రితి । సామాన్యగుణత్వేన శక్తేరకారణగుణపూర్వకత్వముపపద్యతే । సర్వద్రవ్యవృత్తిత్వాచ్చ సామాన్యగుణత్వమ్ । దృశ్యతత్తత్కార్యేణానుమేయః తత్రప్రతి- యోగీ- తత్తత్కార్యేణ నిరూప్యస్వరూపః ప్రయోజకత్వేన శక్తయాఖ్యో గుణః సర్వస్మిన్నపి ద్రవ్యే తత్తత్కార్యప్రతినియతో%స్తీతి చ శక్త్యః సర్వభావానామచిన్త్యజ్ఞానగోచరాః ఇతి పురాణరత్నవచనతో%వగమ్యత ఇతి భావః । నైవ మితి । నైవం-న సామాన్యగుణో జ్ఞానమ్ । కిన్తు శరీర ఏవోపగమాద్విశేషగుణః । ద్రవ్యత్వన్యూనవృత్తిగుణత్వం చ తత్త్వమ్ । సిద్ధాన్తప్రక్రియయేదమ్ । సిద్ధాన్తే పరత్వాది చ న గుణాన్తరమ్ । క్షణసంబన్ధాధిక్యాదినైవ

పరత్వాదివ్యవహారనిర్వాహాదితి భావః । వైశేషికప్రక్రియయా%ప్యాహ కార్యత్వేసతీ తి । జ్ఞానం విశేషగుణః కార్యత్వే సతి ఏకవిధప్రత్యక్షవిషయత్వాద్రూపాదివత్ । సఙ్ఖ్యాదేర్ద్వీన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాత్తత్ర వ్యభిచారవారణాయ ఏకవిధేతి ప్రత్యక్షవిశేషణమ్ । ప్రభాభిత్తిసంయోగే వ్యభిచారవారణాయ ఏకవిధప్రత్యక్షవిషయజాతిమత్త్వం వక్తవ్యమ్ । సంయోగత్వజాతేర్ద్వీన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాన్న దోషః । ఆత్మనో మానసప్రత్యక్షవిషయత్వాత్తత్ర వ్యభిచారవారణాయ కార్యత్వే సతీతి । ఏవమపి ప్రభాత్వజాతిస్వీకారే ప్రభాయాం, వాయోః స్పార్శనోపగమే వా వాయౌ వ్యభిచారవారణాయ ఏకవిధప్రత్యక్షగ్రాహ్యజాతీయగుణత్వాదితి వక్తవ్యమ్ । గుణత్వప్రవేశే చ కార్యత్వే సతీతి చిన్త్యప్రయోజనమితి బోధ్యమ్ । విశేషగుణలక్షణే చ జ్ఞానాదిభిన్నత్వం న దాతుం శక్యం జ్ఞానాదేర్విశేషగుణత్వే ప్రామాణికే సతీతి చ భావః । సఙ్ఘాతవిశేషావయవివాదే తు అవయవేషు చైతన్యాభావాదేవ దేహస్య

చైతన్యం న సంభవతీతి చానుసన్ధేయమత్ర । నను రసవిశేషో గన్ధవిశేషో వా మాదకో మదశబ్దవాచ్యః । స చ విశేషగుణో న కారణగుణపూర్వక ఇతి కార్యద్రవ్యవిసేషగుణస్య కారణగుణపూర్వకత్వనియమో దుర్వచ ఇత్యత్రా%%హ ద్రవ్యాదీనా మీతి । కిణ్వాదీనాం సమ్మర్దనాదినాద్వ్యణుకపర్యన్తనాశే స్వతన్త్రైః పరమాణుభిర్ద్రవ్యాన్తరావయవసంశ్లేషజనితమదైరారబ్ధే సురాద్రవ్యే కారణగుణపూర్వక ఏవ

గుణ ఇతి భావః । అథ తామ్బూలరసరాగే%నైకాన్త్యముక్తనియమస్య పరిహరతి తామ్బూలే తి । స్పష్టో%ర్థః ।

న చ శరీరే తి । ప్రజ్ఞాయతే-ఉపలభ్యతే । ప్రతిజ్ఞాయతే-సాధ్యతే । దేహావయవేషు చైతన్యే సాధకాభావముక్త్వా బాధకమప్యాహ తదుపగమ ఇతి । అఙ్గాఙ్గిత్వాభావః - నియామ్యనియామకభావలక్షణగుణప్రధానభావాభావః । ఏకచేతననియామ్యత్వే హి శరీరావయవానాం వ్యవహారావిసంవాదో ఘటతే । తేషామేవ చేతనత్వే తు పరస్పరానియమ్యతయా పరస్పరవార్తానభిజ్ఞతయా చ వ్యవహారవిసంవాదః ప్రసజ్యత ఇతి భావః । ప్రతిసన్ధానే తి । యమద్రాక్షం తం స్పృశామీత్యాదిప్రతిసన్ధానస్య తన్మూలవ్యవహారస్య చ విలోపః ప్రసజ్యతే । అవయవచైతన్యే ద్రష్టుః స్ప్రష్టుశ్చాన్యాన్యత్వాదితి భావః । అనిష్టాపత్తిరిష్టహానిశ్చాత్రోక్తే పదద్వయేన । నానారూపతా-విభిన్నజాతీయరూపసమవీయితా । విజాతీయరూపేషు తన్తుషు సంహతేషు చిత్రప్రతీతిమాహ ప్రత్యేక మితి । ఏవ మితి । తత్కారణేష్వపి-చిత్రపటకారణేషు తన్తుష్వపి । తత్-చిత్రం రూపమ్ । ఏకరూపనియమాభావేనే తి । అవ్యాప్యవృత్తినానారూపవతిచిత్రపటే వ్యాప్యవృత్త్యేకరూపాభావేనేత్యర్థః । మహత్త్వైకార్థే తి । లౌకికవిషయతయా ద్రవ్యచాక్షుషే సామానాధికరణ్యేన మహత్త్వవిశిష్టోద్భూతరూపస్య సమవాయేన హేతుత్వసంభవే హేతుతావచ్ఛేదకకోటౌ వ్యాప్యవృత్తిత్వవిశేషణే ప్రయోజనాభావః । తథా చ చిత్రపటస్య న చాక్షుషత్వానుపపత్తిరితి భావః । రూపస్య వ్యాప్యవృత్తిత్వనియమే%ప్యాహ- అస్తు వే తి । న చైవ మితి । తన్తుగతవివిధరూపైః పటే చిత్రరూపారమ్భవదవయవగతైరనుద్భూతచైతన్యైర్దేహే ఉద్భూతచైతన్యారమ్భో%స్త్వితి చ న శక్యమ్ । చితితన్మాత్రస్యైవ-చైతన్యసామాన్యస్యైవ మానాభావేన దేహావయవేష్వసంభవాత్ । శరీరస్య చైతన్యేతదవయవేషు చైతన్యకల్పనా, తత్కల్ప

నాయామేవ శరీరే చైతన్యసిద్ధిరిత్యన్యో%న్యసంశ్రయాశ్చేతి భావః । ఏతేనే తి । జ్ఞానస్యేవ సుఖాదేరపి విశేషగుణస్య న శరీరధర్మత్వసంభవ ఇతి భావః । ఏవం శరీరే తదసంభవాం దితి వ్యాఖ్యాతమ్ ।

అథ తద్గుణాన్తరవైధర్మ్యా దిత్యేతద్వివృణోతి అపి చే తి । విరోధిగుణాపాతమన్తరా-పూర్వగుణనివర్తకగుణప్రసఙ్గం వినా । కుసుమవిలేపనగన్ధః- స్రక్చన్దనగన్ధః । న ఖలు త దితి । అయం భావః- అగ్నిసంయోగేన రూపపరావృత్తావపి తదప్రసఙ్గే రూపస్య యావద్ద్రవ్యభావిత్వం దృష్టమ్ । న చ జ్ఞానాది స్థిరమేవమ్ । న చోత్తరోత్తరవిశేషగుణ ఏవ పూర్వపూర్వజ్ఞానాదివిరోధీతి వాచ్యమ్ । ఏవమపి అన్త్యస్య చిరమవస్థానప్రసఙ్గాదితి ।

అయావద్ద్రవ్యభావిత్త్వం జ్ఞానాదేః శరీరవిశేషగుణాన్తరతో వైధర్మ్యమిత్యుక్తం భవతి । అథ వైధర్మ్యాన్తరం ద్విధా%%హ ఆత్మన ఇతి । స్వాత్మమాత్రగ్రాహ్యత్వం మనోమాత్రగ్రాహ్యత్వం చ జ్ఞానాదేః శరీరవిశేషగుణాన్తరవైధర్మ్యమితి ఫలితమ్ । రూపాదయో హి శరీరగుణాః స్వపరగ్రాహ్య బహిరిన్ద్రియగ్రాహ్యశ్చ । న చ తథా జ్ఞానాదీ తి । అత్ర ప్రయోగః-జ్ఞానం న శరీరవిశేషగుణః అయావద్ద్రవ్యభావిత్వాన్మనోమాత్రగ్రాహ్యత్వాద్వా యన్నైవం తన్నైవం యథా రూపాదీతి । ఏవం జ్ఞానస్య శరీరధర్మత్వాభావసాధనేన శరీరస్యాత్మత్వం ప్రతిక్షిప్తం భవతి । యథా-దేహో నాత్మా ఆజ్ఞాతృత్వాద్ఘటాదివదితి ।

కిఞ్చ-ఉత్పత్తిమత్త్వాత్ సన్నివేశవిశేషతః ।

రూపాదిమత్త్వాదుద్భూతత్వాద్దేహో నాత్మా ఘటాదివత్ ।।7।।

సచ్ఛిద్రత్వాదదేహిత్వాద్దేహత్వాన్మృతదేహవత్ ।

ఇత్యాదిసాధనైర్బాహ్యైర్నిషేధ్యా వర్ష్మణశ్చితిః ।।8।।

ఏవం ప్రత్యక్షవిరోధాత్, అన్వయముఖేన సాధ్యముపస్థాపద్భిరుదీరితసాధనైరపహృతవిషయతయా ఇన్ద్రియాశ్రయత్వాదివ్యతిరేకిహేతవో న సాధ్యముపస్థాపయితుమీశతే ।

(ఇతి దేహాత్మవాదనిరాసప్రకరణమ్)

సన్తు తర్హీన్ద్రియాణ్యేవాత్మా । న చ తానీదన్తయా ప్రథన్తే; యేన దేహవదహ

ఙ్కారగోచరాద్బహిష్క్రియేరన్ । నాపి తథోద్భూతరూపాదిగుణాని స్థూలాని; యేన తత్రప్రతిభాస ఇవేన్ద్రియగోచరత్వే%హంప్రత్యయస్య రూపావయవాదిప్రతీతిః ప్రసజ్యేత । తద్వ్యాపారఫలం చ జ్ఞానం తద్గామి యుక్తం స్నానాధ్యయనాదిఫలవత్ । అత ఏవ సత్యపతాః ద్రష్టుశ్చక్షుషః ఇతి ।

(ఇతీన్ద్రియాత్మత్వపూర్వపక్షప్రకరణమ్)

తన్న । వికల్పాసహత్వాత్ । తథా హి-కిం ప్రత్యేకమిన్ద్రియాణి చేతనాని, సంభూయ వా? । యది ప్రత్యేకమ్, ఇన్ద్రియాన్తరదృష్టస్యేన్ద్రియాన్తరేణ ప్రతిసన్ధానం న స్యాత్ । అస్తి చ తత్-యమహమద్రాక్షం తమహంస్పృశామీతి । అత ఏవ న సంభూయాపి చేతనత్వమ్ । న హి పఞ్చభిరిన్ద్రియైః సంభూయైకం వస్త్వనుభూయతే%నుసన్ధీయతే వా । ఏకేన్ద్రియవిగమే చ ప్రాయణప్రసఙ్గశ్చ । ఇన్ద్రియచైతన్యే చ తత్తదిన్ద్రియాపాయే తత్తదిన్ద్రియార్థస్మరణమపి న భవేత్ । న చ తద్వ్యాపారఫలతయా తత్సమవాయిత్వం జ్ఞానస్య । శస్త్రాదివ్యాపారజన్మనో%పి పాపాదేః పరసమవాయిత్వాత్ । అన్యథా చ ప్రష్టుర్మృత్యుపపతిం్త శరణాగతపరిత్యాగస్య నృశంసతాం చా%%లోచ్య సత్యతపసస్తథా వచనమ్ ।

(ఇతీన్ద్రియాత్మవాదనిరాసప్రకరణమ్)

అస్తు తర్హి మన ఏవ చేతనమ్ । తథా సతి హి పూర్వోక్తా దోషాః పరిహృతా భవన్తి । తద్ధి సర్వేన్ద్రియాధ్యక్షం ప్రజ్ఞాయతే ప్రతిజ్ఞాయతే చ । ఉపపద్యతే చేన్ద్రియాన్తరేణ ప్రతిసన్ధానమ్ ; దర్శనానుసన్ధానాధారస్య మనస ఏకత్వాత్ । తత్తదిన్ద్రియాపాయే%పి స్మరణమప్యుపపద్యత ఏవ, మనసో నిత్యత్వాత్ ।

(ఇతి మనఆత్మత్వపూర్వపక్షప్రకరణమ్)

తదపి న; కరణత్వాచ్చక్షురాదివత్ । బాహ్యాన్తరసకలవిషయసంవేదనకరణతయా హి మనః ప్రకల్ప్యతే । బాహ్యేన్ద్రియేషు యథాయథం నిజవిషయసన్నికర్షభాగిష్వపి యతో న యుగపదేవ సర్వే విషయాః ప్రతీయన్తే, అతో%వగచ్ఛామః-అస్తి

కించిదపరమపి సాధనమ్, యత్సాహాయకవిరహాన్న సర్వే ప్రకాశన్తే, కశ్చిదేవైకః ప్రతీయతే ఇతి । తథా సుఖాదిసంవేదనాన్యపి కరణవన్తి, క్రియాత్వాత్, సంవేదనత్వాద్వా, రూపాదిజ్ఞానవదితి । తదేవం జ్ఞానకరణతయా%వగతస్య మనసః కథమివ జ్ఞానే కర్తృత్వమ్ ?। స్వాతన్త్ర్యలక్షణం హి తత్ । తచ్చ స్వచ్ఛన్దానురోధేన

సాధ్యసిద్ధ్యనుగుణోపకరణసంపాదనసామర్థ్యమ్ ; స్వసమవేతమేవ వా గుణాన్తరం తత్స్త్రీకృత్య ప్రవృత్తిః । కరణత్వం తు పరాధిష్ఠానాధీనవ్యాపారతారూపపార తన్త్ర్యనియతం సాధకతమత్వమితి కథమివైకత్ర మనసి పరస్పరవిరుద్ధ తదుభయధర్మసంబన్ధం ప్రతిపద్యేమహి ? । అథ తదపి మనః కరణాన్తరేణ స్మరణాదిషు కర్తృభావమనుభవతి, తథా సతి సంజ్ఞామాత్రే వివాదః । య ఏవ హి చక్షురాదిభీ రూపాదిన్ ఆన్తరకరణేన చ సుఖాదీంశ్చేతయతే, స ఏవా%%త్మా । తస్మిన్నేవ చేత్ మనఃసంజ్ఞా నివేశ్యతే, కామం నివేశ్యతామ్ । న నః కించిద్ధీనమ్ । కిన్తు తదా సర్వలౌకికవ్యవహారో బాధ్యేతేత్యలమనేన ।

(ఇతి మనఆత్మవాదఖణ్డనప్రకరణమ్)

ఆహ- కిమిదం మనో నామ ? । ననూక్తమాన్తరం జ్ఞానకరణం ద్రవ్యమితి । కిం పునరస్య సాధనమ్ ? । ననుక్తం యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిర్మనసో లిఙ్గమితి । ఉక్తం నామ; తథాపి కథం తత్త్వాన్తరసిద్ధిః ?। కల్పయిత్వా%పి హి తత్ యుగపత్స్మరణానుత్పత్త్యుపపత్తయే%వశ్యాశ్రయణీయమేవ నిమిత్తాన్తరమ్ । సన్తి హి యుగపదస్య స్మర్తుర్నానార్థానుభవభావితాః సంస్కారాః । అథ చ న సర్వే స్మర్యన్తే । కిఞ్చిదేవ కదాచిత్ స్మర్యతే । సంస్కారోన్మేషహేతూపనిపాతక్రమాత్తథాత్వమితి చేత్, ఏవమపి ప్రణిధానమాత్రోద్బోధనీయసంస్కారస్య స్మృతియౌగపద్యమాపద్యేత । యావదనుభూతసకలవిషయసుస్మూర్షయా సర్వతః ప్రత్యాహృతచేతసః సాధారణ్యేన ప్రణిదధయో%పి న సర్వ ఏవార్థాః స్మృతిమధిరోహన్తి । యది తు శుభాశుభరూపతయా స్మరణానామదృష్టవశాద్వ్యవస్థా, క్రమజ్ఞానస్వాభావ్యాద్వా

ఆత్మనః ; తథా సతి బహిరిన్ద్రియేషు చ యథా

యథం స్వవిషయసంప్రయుక్తేషు తథైవ యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిరుపపద్యేత ఇతి కృతమిన్ద్రియాన్తరేణ ।

స్యాన్మతమ్- కాదాచిత్కస్య సుఖాదేరాత్మసమవాయినో బాహ్యవిషయాదృష్టాదినిమిత్తకారణస్యాసమవాయికారణేన భావ్యమ్ । తచ్చాత్మమనః-సన్నికర్ష ఇతి మనోద్రవ్యసిద్ధిరితి । తదసత్ । సుఖదుఃఖాదిపూర్వకాలజన్మనో%భిమతానభిమతవిషయసంపర్కజజ్ఞానస్యా%%త్మసమవా

యిన ఏవాసమవాయికారణత్వాత్ । తస్య చ విషయసంప్రయుక్తేన్ద్రియసంప్రయోగ ఏవా%%త్మసమవేతో%సమవాయికారణమ్ । తద్ధేతురపీన్ద్రియవ్యాపారః ప్రయత్నమదృష్టం చా%%త్మసమవేతమపేక్షమాణాదాత్మేన్ద్రియసాన్నికర్షాదసమవాయికారణాత్ । ప్రయత్నస్య తు స్వపూర్వక్షణవర్తి కర్తవ్యతాజ్ఞానమ్ । ప్రయత్న ఏవ త్వదృష్టస్యాపీతి నాత్మవిశేషగుణానాం బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాదీనామసమవాయికారణసాపేక్షతయా%పి ద్రవ్యాన్తరపరికల్పనం న్యాయ్యమ్ ।

యత్తు-నిత్యద్రవ్యవిశేషగుణస్య ద్రవ్యాన్తరసంయోగ ఏవాసమవాయికారణమ్, పార్థివపరమాణుష్వగ్నిసంయోగాదసమవాయికారణాద్రూపోత్పత్తేరితి; తదపి స్థవీయః । పార్థివపరమాణుషు రూపాదయో దహనసంయోగాదితి కృతో%వగతమ్ ? । కార్యద్రవ్యే తథా దర్శనాదితి చేత్, ఇహ వా తర్హి కిం న దృశ్యతే ఇష్టానిష్టప్రాప్త్యవగమానన్తరం సుఖాదిర్జాయత ఇతి ?। దృష్టకారణవ్యభిచారే హి కారణాన్తరానుమానావసరః । న చేహాస్తి వ్యభిచారః । అతః ప్రసిద్ధకారణభావేష్వేవ యత్ర కార్యసమవాయః తత్ సమవాయికారణమ్, యత్తు తత్రప్రత్యాసన్నం తదసమవాయి, యదన్యత్ తన్నిమిత్తమితి వ్యవస్థాశ్రయణముచితమ్ । న త్వనపేక్షితాప్రసిద్ధద్రవ్యాన్తరసంయోగాభ్యుపగమేన తస్యాసమవాయికారణత్వాశ్రయణమ్ । కారణాన్తరానుపలబ్ధేః, దృష్టానుసారాచ్చాణుగతరూపాదౌ తథా%భ్యుపగమః । ఇహ తు తద్విపర్యయః ప్రదార్శిత ఏవ । ఏవమపి వ్యాప్తిబలేన యది ద్రవ్యాన్తరసంయోగో%నుమాతవ్యః, స తర్హి స్పర్శవద్ద్రవ్యసమవేతో భౌతిక ఏవ చోపలబ్ధ ఇతి ప్రసిద్ధదేహాదిసంయోగ ఏవానుమానపర్యవసానాన్న నవమ

ద్రవ్యసిద్ధిః ।

అథోచ్యేత-భౌతికత్వే హి మనసః పృథివ్యాద్యన్యతమత్వేన భవితవ్యమ్ । తచ్చానుమానాన్తరైర్వ్యతిరేకమాపాదయద్భిః ప్రత్యాసిద్ధమ్ । తథా హి-న పార్థివం మనః రసావగమనిమిత్తేన్ద్రియత్వాద్రసనావత్ । న పాథసీయమ్, గన్ధగ్రహణనిమిత్తేన్ద్రియత్వాక్ ఘ్రాణవత్ । ఏవమతైజసత్వాద్యపి తత్తదిన్ద్రియాగోచరగ్రహణనిమిత్తతయా శక్యాధ్యవసానమిత్యభౌతికత్వం మనస ఇతి । తదనుపపన్నమ్ । ధర్మివిశేషవిపరీతసాధనాత్ । రసావగమనిమిత్తేన్ద్రియత్వమపార్థివత్వమివ పాథసీయత్వమపి సమర్థయతి । ఏవం సాధనాన్తరాణ్యపి భూతాన్తరవ్యతికేరమివా%%మీయభూతభావమాపాదయన్తి । అథ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధేషు యద్గుణగ్రాహి యదిన్ద్రియమ్, తదేవ తద్గుణకభూతారబ్ధమ్; హన్త తర్హి తదేవ తదితరభూతవ్యతిరేకితయా%ప్యవగతమితి న తదవగమకతామాత్రేణాభిమతవ్యతిరేకసిద్ధిః ।

అపి చ శబ్దాదిగుణావగమసాధారణసాధనతయా శరీరమివ పాఞ్చభౌతికమ్, ఏకద్విత్రాదిమయం వా ఇతరభూతసంసృష్టమస్తు మనః । యథా%%మ్నాయతే అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇతి । తన్న తత్ప్రకృతిత్వప్రతిపాదనపరమ్, అపితు తదధీనవృత్తితామాత్రప్రదర్శనార్థమ్ ఆపోమయః ప్రాణః ఇత్యాదివత్ । అతఏవాపవర్గదశాయామపి మనో%నువృత్తిః । దర్శితం హి తత్రైవాష్టమే మనసైతాన్ కామాన్ పశ్యన్ రమతే మనో%స్య దైవం చక్షురితి । తథా పరస్యాశ్చ దేవతాయాః సో%న్యం కామం మనసా ధ్యాయీతేతి మహోపనిషది । మనసైవ జగత్సృష్టిమితి చ పురాణే । ఉచ్యతే- సత్యమేవమ్ । ద్రవ్యాన్తరపరికల్పనాతో వరమేవం వా%%శ్రయణమిత్యుక్తమ్ । పరమార్థతస్తు న భౌతికమ్, నాపి నవమం ద్రవ్యమ్ । క్వ తర్హీదానీం మనఃశబ్దః ?। బుద్ధావేవ । అత ఏవ హి బుద్ధిమాన్ మనస్వీతి వ్యపదిశ్యతే । మనసో%వస్థాభేదాశ్చ ద్రాగేవాపరోక్ష్యన్తే క్షుభితం మే మనః, ప్రసన్నం మే మన ఇతి । ఏవం చ మనసః కరణతయా వ్యపదేశో బుద్ధ్యహఙ్కారయోరివ వృత్తిభేదప్రదర్శనపరః పూర్వేషామితి ।

ఉచ్యతే-యది బుద్ధిరేవ మనః ; యది వా ద్రవ్యాన్తరమ్; ఉభయథా%పి తస్య న చేతనత్వమితి కిమనేనాప్రతిజ్ఞాతస్వరూపవిమర్శేన ।

(ఇతి ప్రాసఙ్గికమనస్తత్త్వవిమర్శప్రకరణమ్)

అస్తు తర్హి ప్రాణ ఏవా%%త్మా, తథా సతి తదన్వయిని శరీరే సాత్మకత్వప్రతీతిః, తద్విరహిణి నిరాత్మకత్వప్రతీతిశ్చోపపద్యేయాతామ్ । దేహాదుత్క్రాన్తిర్లోకాన్తరగమనం దేహాన్తరసఞ్చారశ్చోపపద్యన్తేతరామ్,

గత్వరస్వాభావ్యాత్ ప్రాణస్య । ఇతరథా పరమమహతో మహతశ్చ స్పర్శవిరహిణః పరిస్పన్దానుపపత్తేరుత్క్రాన్తిగత్యాగతిశ్రుతయో భాక్తాః స్యుః ।

(ఇతి ప్రాణాత్మత్వపూర్వపక్షప్రకరణమ్)

ఇదమప్యసత్; వాయుత్వాదేవ బాహ్యవాయువత్ ప్రాణస్య చైతన్యానుపపత్తేః । వృత్తిహీనే%ప్యాత్మని సుషుప్తౌ ప్రాణస్య వృత్తిమత్త్వాచ్చ । తద్వృత్త్యా హి సుప్తస్యాపి సప్తధాతుభావేనాశితపీతద్రవ్యపరిణామ#ః ; శ్వాసప్రశ్వాసౌ చ । తనుతరతేజోబన్నానువిద్ధః

కౌష్ఠ్యమారుతో హి ప్రాణః । స చ కణ్ఠముఖనాసాభ్యన్తరే బహిశ్చ రేచితః త్వచా స్పృశ్యమానో ఘటాదిరివ స్ఫుటమనాత్మతయా చకాస్తి ।

అత్రైవ సాధ్యే సాధనాన్తరాణి చాహ ఉత్పత్తిమత్త్వా దిత్యాదికారికాద్వయేన । పారార్థ్యం భోక్త్రన్తరార్థత్వమ్ । తచ్చ సఙ్ఘాతత్వాత్ । భూతత్వమ్బహిరిన్ద్రియగ్రాహ్యవిశేషగుణవత్త్వమ్ । ఏతైర్హేతుభిః శరీరే చేతనభిన్నత్వం సాధ్యమ్ । న్యాయైః-ప్రతిజ్ఞాద్యవయవపఞ్చకాత్మకన్యాయప్రతిపాద్యరూపపఞ్చకోపపన్నైః । వర్ష్మణః- శరీరస్య । చితిః జ్ఞానమ్ ।।7।।8।।

సమర్థితమేతావతా దేహస్యానాత్మత్వం ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్ । ఏతద్వాధితత్వమాహ దేహే ఆత్మత్వం సాధయతాం కేవలవ్యతికేరిణామ్ ఏవ మితి । అన్వయముఖేన -అన్వయవ్యాప్త్యా । అపహృతవిషయతయా-బాధితసాధ్యకతయా, ఉపస్థాపయితుం-వ్యవస్థాపయితుమ్ ।

అథేన్ద్రియాత్మవాదముపక్షిపతి సన్తు తర్హీ తి । దేహాత్మత్వపక్షోక్తాని దూషణాని

నాత్ర పక్షే ప్రసజ్యన్త ఇత్యాహ న చ తానీ త్యాదివాక్యద్వయేన । బాధకాభావముక్త్వా సాధకమప్యాహ పక్షే%త్ర తద్వ్యాపారే తి । జ్ఞానమిన్ద్రియధర్మః, ఇన్ద్రియవ్యాపారఫలత్వాత్, యద్వ్యాపారఫలం యత్ తత్తన్నిష్ఠమ్, యథా స్నానాధ్యయనాదివ్యాపారఫలం శౌచాక్షరరాశిగ్రహణాది స్నాత్రధ్యేతృసమవేతమితి ప్రయోగో బోధ్యః । ఇన్ద్రియస్య వ్యాపారః- అర్థసన్నికర్షార్థేన్ద్రియప్రవృత్తిః, అర్థేనేన్ద్రియస్య సన్నికర్ష ఏవ వా । హేతౌ ద్రవ్యభిన్నభావత్వే సతీతి విశేషణం దేయమ్ । తేన ఘటతద్ధ్వంసానుకూలవ్యాపారవతో దణ్డాదేర్ఘటవత్త్వాద్యభావే%పి న క్షతిః । ఇన్ద్రియాత్మత్వే%నుమానముక్త్వా%%ప్తవాక్యమపి సంవాదరూపం నిర్దిశతి అతఏవే తి ।

ఇన్ద్రియాణామాత్మత్వం నిరస్యతి తన్నే తి । వికల్పాసహత్వం నామ వికల్పధర్మిణః సంభావితయావత్కోటివికల్పేన వికల్పితయావత్కోట్యన్యతమకోటిసంబన్ధస్యాప్యనర్థస్వరూపత్వమ్ । క్షోదక్షమత్వాభావ ఇతి యావత్ । ప్రత్యక్షబాధాభావే%పి యౌక్తికబాధో%స్తీన్ద్రియాత్మత్వ ఇతి హార్దమ్ । ప్రత్యేకేన్ద్రియచైతన్యపక్షే నానాస్వామిక ఇవ గ్రామ ఏకస్మిన్నేవ దేహే నానాచేతనాధిష్ఠానాన్నిత్యకలహాది ప్రసజ్యతే ఇతి దూషణం హృది నాధాయ దూషణాన్తరమాహ ఇన్ద్రియాన్తరే తి । ఇన్ద్రియసఙ్ఘాతాత్మత్వపక్షే%పీదం సాధారణమ్ । తదాహ

అత ఏవే తి । అత ఏవ - నిరుక్తప్రతిసన్ధానానుపపత్తేరేవ । తామేవోపపాదయతి నహీ తి । ఇన్ద్రియసఙ్ఘాతో నానుభవితా, నాప్యనుస్మర్తా । తథా హి - సఙ్ఘాతో యది సంయోగో బహుత్వసఙ్ఖ్యా వా, తర్హి గుణత్వాదేవ న జ్ఞాతృత్వసంభవః । యది సంయుక్తానాం బహూనామేవ సఙ్ఘాతత్వేన వివక్షా, తదాపి న బహూనామిన్ద్రియాణాం చాక్షుషాశ్రయతా స్పార్శనాశ్రయతా వా । తథా చ ద్రష్టుః స్ప్రష్టుశ్చాన్యాన్యత్వాదుక్తప్రతిసన్ధానానుపపత్తిరేవేతి భావః । ఇన్ద్రియసఙ్ఘాతస్యా%%త్మత్వే దోషాన్తరమాహ ఏకేన్ద్రియే తి । సఙ్ఘాతస్య తావత్తైవ వినష్టత్వాన్నిరాత్మకత్వేన దేహస్య మరణప్రసక్తిరితి భావః । ప్రత్యేకసఙ్ఘాతపక్షద్వయసాధారణం దోషాన్తరమాహ ఇన్ద్రియే తి । ద్రష్టుశ్చక్షుషో వినాశే మయేదం దృష్టమితి స్మృతేరనుపపత్తిః । విద్యమానస్యాద్రష్టృత్వాత్ । అన్యదృష్టస్యాన్యేన స్మృత్యయోగాదితి భావః । ఇన్ద్రియచైతన్యే

బాధకాన్యుక్తాని । అథ తత్సాధకమనుమానం దూషయతి న చ తవ్యద్వ్యాపారే తి । పాపాదేరిత్యాదిపదేన ద్వైధీభావో%పి గ్రాహ్యః । తయోశ్ఛేత్తృచ్ఛేద్యగతతయా శస్త్రే%సమవేతత్వాద్వ్యభిచార ఇతి భావః । అత్ర విపక్షే బాధకవిరహాదప్రయోజకత్వమపి బోధ్యమ్ । అథ సత్యతపసో వచనం కరణే కర్తృత్వోపచారేణ ప్రవృత్తమన్యపరం నేన్ద్రియచైతన్యే ప్రమాణమిత్యాహ అన్యథా చే తి । స్వాశ్రమప్రవిష్టవనమృగాన్వేషణప్రవృత్తవ్యాధకృతప్రశ్నోత్తరరూపం సత్యతపసో వచనమ్ ద్రష్టుశ్చక్షుషో నాస్తి జిహ్వా ఇత్యాది । ఏతస్మిన్నర్థే శ్లోకో%యమనుగృహీతో%స్మద్గురుచరణైః యా పశ్యతి న సా బ్రూతే సా న పశ్యతి । దృష్టిర్వక్తి కథం వ్యాధ వాణీ వా వీక్షతే కథమ్ ।। ఇతి । అనేన ప్రష్టా వ్యాధ ఇతి గమ్యతే । అకథనే%శనాయాపీడితస్య వ్యాధస్య మరణప్రసఙ్గం, కథనే చ శరణాగతపరిత్యాగనిబన్ధనం మహత్పాపం పర్యాలోచ్య ఏవం

వక్రోక్తిః కృతా మహర్షిణేతి బోధ్యమ్ ।

అథ మన ఆత్మత్వపక్షముపక్షిపతి అస్తు తర్హీ తి । తద్వీ తి । మనో హి ప్రధానాం సర్వేన్ద్రియప్రేరకం చ గమ్యతే ప్రమాణతో, వ్యవహ్రియతే చ తథేత్యర్థః । ఇన్ద్రియాత్మత్వపక్షోక్తానాం స్మృతిప్రతిసన్ధానానుపపత్తినానాత్మప్రసఙ్గాదిదోషాణాం నాత్ర పక్షే ప్రసఙ్గ ఇత్యాహ ఉపపద్యతే చే త్యాదివాక్యద్వయేన ।

మనస ఆత్మత్వం దూషయతి

తదపి నే తి । కరణత్వా దితి సర్వత్ర జ్ఞానే కరణత్వాన్మనసో న తత్ర కర్తృత్వమాశ్రయత్వం సంభవతి । మనో హి న ప్రత్యక్షవిషయః । కింతు యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిలిఙ్గేన సకలజ్ఞానే కరణవిశేషతయా%నుమీయతే । తస్య చ న జ్ఞాతృత్వం చక్షురాదేరివ సంభవతీతి భావః । ఏతదేవోపపాదయతి బాహ్యేన్ద్రియేష్వి తి । యత్సాహాయకవిరహాత్-యత్సహకారవిరహాత్ । (సహాయస్య కర్మ-సాహాయకమ్) యత్సన్నికర్షవిరహాదితి యావత్ । తత్తదర్థగ్రాహకేన్ద్రియస్యేతి శేషః । ఏవం బాహ్యార్థేషు యుగపజ్జ్ఞానానామనుత్పత్తిలిఙ్గేన సర్వేన్ద్రియసహకారిత్వేనాణుభూతస్య మనసః కరణవిశేషస్యానుమానముక్త్వా ఆన్తరసుఖాదిసాక్షాత్కారేషు కరణతయా%పి మనసో%నుమానమాహ తథా సుఖాదీ తి । నను కరణతయా%నుమితస్యైవ మనసో జ్ఞానాదౌ కర్తృత్వమప్యస్తు లాఘవా

దితి చేత్తత్రాహ తదేవ మితి । కరణస్య కర్తృత్వం న సంభవతి । కరణత్వకర్తృత్వయోర్విరోధాత్ స్వాతన్త్ర్యపారతన్త్ర్యలక్షణయోరితి భావః । కర్తృత్వకరణత్వస్వరూపభేదం వివృణోతి స్వాతన్త్ర్యే- త్యాదినా । కర్తృత్వం నామ స్వేచ్ఛాధీనస్వప్రవృత్తికత్వరూపస్వాతన్త్ర్యనియతం స్వేచ్ఛయైవ సాధ్యసిద్ధ్యౌపయికసామగ్రీసంపాదనసామర్థ్యమ్ । కరణత్వం చ పరేచ్ఛాప్రయత్నాధీనస్వవ్యాపృతీకత్వలక్షణపారతన్త్ర్యనియతం పరస్య ఈప్సితక్రియానిష్పత్తౌ ప్రకృష్టోపకారకత్వలక్షణమ్ । న చైతయోరేకత్ర సమావేశః సంభవతీతి భావః । యద్యపి చేతనస్యైకత్ర కర్తృత్వం కరణత్వం చ సంభవేన్నామా%%కారభేదతః । అథాపి మనసశ్చైతన్యే దృఢతరప్రమాణాభావాత్ లోకసిద్ధవ్యాప్త్యా చ చక్షురాదివత్పరస్య చేతనస్య సుఖాద్యనుభవకరణతయైవ సిద్ధేర్న మనసో జ్ఞాతృత్వమ్ । వస్తుతస్తు అత్యన్తాతీన్ద్రియేష్వర్థేషు శాస్త్రమేవ ప్రమాణమ్ । తతశ్చ మనో విజ్ఞానమయస్య జీవస్యోపకరణతయైవ సిద్ధ్యతీతి హార్దమ్ । నను రూపసుఖాదిబాహ్యాన్తరపదార్థానుభవేషు మన ఏవ కర్తృ । ఆన్తరసుఖాద్యనుభవే కరణం త్వాన్తరమన్యత్కల్ప్యత ఇతి శఙ్కతే అథ తదపి తి । పరిహరతి తథా సతీ తీ । ఏవం సతి అస్మదిష్టస్య జ్ఞాతర్యన్తః- కరణభేదస్య న కాప్యనుపపత్తిః । సంజ్ఞా తు ఐచ్ఛికీతి నార్థే వివాద ఇత్యర్థః । జ్ఞాతురాత్మనో మనఃసంజ్ఞాయాం వ్యవహారవిరోధమాహ కిన్తు ఇతి । మన ఇతి నాత్మనో వ్యవహారో లౌకికానాం వైదికానాం చ । అతో మనఃసంజ్ఞా%%త్మని వ్యవహారవిసంవాదాదపార్థేతి భావః ।

అథాత్ర పరమాచార్యో%యం విమర్శకభూమికామాస్థితః ప్రసఙ్గాత్ మనసస్తత్త్వవిచారం ప్రక్రమతే ఆహే తి । కశ్చిద్విమర్శక ఇత్యాదిః । విమర్శశ్చాయం తార్కికాభిమతానాం మనఃసాధకయుక్తీనాం క్షోదక్షమత్వాభావప్రదర్శనార్థః । కిమిద మితి । కిమితి స్వరూపప్రశ్నః । కింపునరితి ప్రమాణప్రశ్నః । మనసి ప్రమాణమాక్షిపతి ఉక్తం నామే త్యాదినా ।యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిలిఙ్గేన ద్రవ్యాన్తరమాన్తరం కరణం న సిద్ధ్యతి ।

అదృష్టాదిసహకారవిరహేణైవ యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్త్యుపపత్తేరితి భావః । యుగపత్స్మరణానామనుత్పత్తయే%దృష్టసహకారవిరహో%వశ్యమేవ శరణీకరణీయః స్వీకృతే%ప్యాన్తరకరణ ఇత్యాహ

కల్పయిత్వా%పీ తి । నానార్థానుభవభావితాః-నానార్థానుభవజనితాః । సంస్కారే తి । సంస్కారస్యోన్మేషహేతురుద్బోధకః । సంస్కారోద్బోధకసమవధానక్రమాత్ స్మృతీనామయౌగపద్యమ్ ।ఉద్బుద్ధసంస్కారస్యైవ స్మృతిహేతుత్వాత్ । ఉద్బోధస్య క్రమభావిత్వాచ్చేతి భావః । ఏవమపీ తి । ప్రణిధానం-మనసో%వధానేన చిన్తనమ్ । యేషామర్థసంస్కారాణాం సాధారణముద్బోధకం ప్రణిధానం కృతమనుభూతయావదర్థస్మృతీచ్ఛయైకదైవ తదా%పి న యావదర్థస్మృతయో యుగపత్ జాయన్తే । తత్సత్యపి నానార్థస్మృతిషు దృష్టకారణే%దృష్టసహకారవిరహాదేవ న స్మృతియౌగపద్యమ్, కిన్తు ఏకస్యైవైకదా భవతి స్మృతిరదృష్టసహకారాదిత్యేషితవ్యమితి భావః । శుభాశుభరూపతయా-సుఖదుఃఖజనకతయా । నన్వేవమపి సుఖహేత్వర్థానాం శుభాదృష్టబలాద్యుగపత్స్మరణాని స్యురితి చేత్తత్రాహ క్రమే తి । క్రమికజ్ఞానభాక్త్వలక్షణాత్మస్వభావబలాదదృష్టసహకారవిరహాచ్చ స్మృతియౌగపద్యస్యేవ బాహ్యార్థజ్ఞానయౌగపద్యస్యాపి పరిహరణసంభవాత్ నాణుభూతం మనోబాహ్యేన్ద్రియసహకారి కరణాన్తరమాన్తరం కల్పనీయమితి సముదితాశయః ।

మనసి ప్రమాణాన్తరముపక్షిపతి స్యాన్మత మితి । అత్ర ప్రయోగః- సుఖాది సా%సమవాయిహేతుకం భావకార్యత్వాత్కార్యరూపాదివదితి । అసమవాయిహేతుశ్చ సుఖాదావాత్మమనఃసంయోగ ఏవ, అన్యస్యాసంభవాదితి హృదయమ్ ।

ఆత్మేత్యాది బాహ్యేత్యాది చ షష్ఠ్యన్తం పదద్వయం బహువ్రీహివృత్తం సుఖాదేర్విశేషణమ్ । పదద్వయేన చ సుఖాదావాత్మనః సమవాయికారణత్వమదృష్టాదేర్నిమిత్తహేతుత్వం చోక్తమ్ । ఏతన్నిరస్యతి తదస దిత్యాదినా । సుఖే తి । అనుకూలవిషయస్య ప్రతికూలవిషయస్య చ జ్ఞానస్యైవాత్మని నియతపూర్వవృత్తేః సుఖే దుఃఖే చ కారణస్య తత్రాసమవాయిహేతుత్వం యుక్తమ్ । న తు ఆత్మమనస్సంసేయోగస్యాప్రసిద్ధస్య । తత్తద్విషయసన్నికృష్టేన్ద్రియాత్మసంయోగ ఏవ చ తత్తజ్జ్ఞానే%సమవాయికారణమ్ । కృతిసాధ్యతాజ్ఞానమేవ ప్రయత్నే తథా చికీర్షాద్వారా । కార్యతాజ్ఞానే చ స్మృతిరూపే ఉద్బుద్ధసంస్కారః, అనుభవరూపే చ లిఙ్గజ్ఞానాది తథా । సంస్కారే చానుభవః తథా । ప్రయత్న ఏవాదృష్టస్యాప్యసమవాయిహేతుః । ఇదముపలక్షణమ్ । ఇచ్ఛాం ప్రతి ఇష్టజాతీయత్వస్యేష్టసాధనత్వస్య వా

జ్ఞానం తథా । ద్వేషం ప్రతి చానిష్టత్వస్య తత్సాధనత్వస్య వా జ్ఞానం తథా । ఆత్మవిశేషగుణానాం కుత్రాప్యసమవాయిహేతుత్వం నాస్తీతి ప్రవాదస్తు న శ్రద్ధేయ ఇతి మనుదితాశయః । ఇచ్ఛాదీనామిత్యాదిపదేన ద్వేషప్రయత్నాదృష్టసంస్కారాణాం గ్రహణమ్ । అత్ర విషయేన్ద్రియసంయోగహేతుభూతస్యేన్ద్రియవ్యాపారస్య ప్రయత్నవదాత్మసంయోగాసమవాయిహేతుకత్వకథనం ప్రసఙ్గాత్ । కుత్రాపి జ్ఞానాదౌ ఆత్మవిసేషగుణే మనో%పేక్షా నాస్తీతి హార్దమ్ ।

సాధనాన్తరం మనసి శఙ్కతే యత్తు నిత్యే తి । అత్ర ప్రయోగః- సుఖాదిర్ద్రవ్యసంయోగాసమవాయిహేతుకః కార్యత్వే సతి నిత్యద్రవ్యవిశేషగుణత్వాత్ పాకజపరమాణురూపవదితి । ద్రవ్యాన్తరసంయోగస్య సుఖాదౌ అసమవాయిహేతుత్వాసంభవాన్మనఃసంయోగస్యైవ తథాత్వేన పరిశేషాన్మనసః సిద్ధిరితి భావః । ఏతద్దూషయతి తదపీ తి । స్థవీయః- స్థూలతరమ్ । అవిమృశ్యభాషితమితి యావత్ । అయం భావః- అన్వయవ్యతిరేకసహచారదర్శనాదేవ హి సర్వత్ర కారణత్వాధ్యవసాయః । పార్థివాణురూపాదౌ దహనసంయోగస్య హేతుత్వమపి తతో దేహావయవాదౌ రూపాదిపరావృత్తేర్దృష్టత్వాద్దృష్టానుసారాదేవ కల్ప్యతే । ఇహ చానుకూలజ్ఞానాదేరేవ సుఖాదౌ హేతుత్వం దృష్టమ్ । సమవాయికారణ ఆత్మని ప్రత్యాసన్నత్వాత్తస్యైవాసమవాయిహేతుత్వం చ యుక్తం తత్రేతి నాదృష్టద్రవ్యాన్తరసంయోగస్య తథాత్వేన కల్పనావసర ఇతి । దృష్టకారణే తి । దృష్టహేతోరభావే%పి కార్యోత్పత్తేర్దర్శనే హి కారణాన్తరకల్పనావసరః । న చ దృష్టహేతోర్వ్యభిచార ఇత్యర్థః । అత ఇతి । దృష్టహేతుష్వేవ తత్తల్లక్షణయోగేన సమవాయిహేతుత్వాది వ్యవస్థాప్యమ్ । జ్ఞానాదిదృష్టహేతుభిన్నస్యానపేక్షితస్యాప్రసిద్ధస్య ద్రవ్యాన్తరసంయోగస్య హేతుత్వకల్పనాయాం తు క్లృప్తత్యాగో%క్లృప్తపరికల్పనా చ । జ్ఞానాదేరసమవాయిహేతుత్వే బాధకస్యానుపలబ్ధేః తద్భిన్నత్వస్యాసమవాయిహేతులక్షణే నివేశో%నర్థకశ్చేతి భావః । ఇహే తి । సుఖాదౌ తు తద్విపర్యయః- కారణాన్తరోపలమ్భరూపం దృష్టాన్తతో వైషమ్యం ప్రాదర్శీతి యావత్ । ఏతావతా పూర్వోక్తానుమానే%ప్రయోజకత్వావ్యాప్యత్వాసిద్ధిరూక్తా । వ్యాప్తిస్వీకారే చార్థాన్తరమిత్యాహ ఏవమపీ తి । స తర్హీ తి । తర్హి స ఇత్యన్వయః । దృష్టాన్తే సః ద్రవ్యాన్తరసంయోగః భౌతికః- భూతారబ్ధః భౌతికప్రతియోగిక

ఏవ దృష్ట ఇతి ప్రకృతే%పి భౌతికదేహాదిప్రతియోగికాత్మానుయోగికసంయోగ ఏవానుమానపర్యవసానాన్న కాణాదాభిమతనవమద్రవ్యరూపాభౌతికమనఃసిద్ధిప్రత్యాశేత్యర్థః । స్పర్శవద్ద్రవ్యసమవేత ఇతి నిదర్శనాభిప్రాయేణ । స్పర్శవన్నిత్యద్రవ్యవిశేషగుణం

ప్రత్యేవకార్యభూతం ద్రవ్యాన్తరసంయోగస్య హేతుత్వం దృష్టానుసారాత్కల్ప్యమ్ । న త్వస్పర్శనిత్యద్రవ్యవిశేషగుణం ప్రత్యపీతి వ్యజ్యతేఽనేన । ఏవం సుఖాదావసమవాయిహేతుత్వేన ద్రవ్యాన్తసంయోగస్య సాధనం న సంభవతీత్యుక్తమ్ ।

అథ తత్సాధనాభ్యుపగమేఽపి వివక్షితమభౌతికం మనస్తత్త్వాన్తరం న సేత్స్యతీతి ప్రపఞ్చయతి । తత్ర శఙ్కా అథోచ్యేతే తి । ప్రత్యాసిద్ధమ్-ప్రతిషిద్ధమ్ । పాథసీయం-జలీయమ్ । శక్యాధ్యవసానం-శక్యనిశ్చయమ్ । మనో న పార్థివం తైజసాది వా రసావగమనిమిత్తేన్ద్రియత్వాద్రసనావత్ । మనో న జలీయం గన్ధగ్రాహకేన్ద్రియత్వాద్ఘ్రాణవదితి భౌతికత్వనిషేధః । యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిలిఙ్గేనాణుత్వేన సిద్ధేర్న విభుద్రవ్యాన్తర్భావః । అతో నవమద్రవ్యత్వసిద్ధిర్మనస ఇత్యభిమానః । పరిహరతి తదనుపపన్న మిత్యాదినా । ధర్మీ తి । మనసి పక్షేఽభిమతో యో విశేషోఽభౌతికత్వరూపః, తద్విపరీతసాధకత్వాదుక్తహేతునామిత్యర్థః । రసగ్రాహకేన్ద్రియత్వం జలీయత్వం గన్ధగ్రాహకేన్ద్రియత్వాది పార్థివత్వాది చ మనసః సాధయేదితి భావః । అత్ర శఙ్కతే అథ శబ్దే తి । రూపాదిషు మధ్యే గన్ధమాత్రగ్రాహకత్వం పార్థివత్వసాధకమ్ । ఏవం రసమాత్రగ్రాహకత్వాది చ జలీయత్వాదేః । తథా చ మనసః పార్థివత్వాదిసాధకహేతోరసిద్ధిరితి భావః । అత్రోత్తరం హన్త తర్హీ తి । యద్భూతగుణమాత్రగ్రాహకం యదిన్ద్రియం తదేవ భూతాన్తరవ్యతిరిక్తత్వేన సంప్రతిపన్నమితి భూతాన్తరగుణగ్రాహకతామాత్రేణ న తత్తద్భూతగుణగ్రాహకస్య మనసః తత్తద్భూతవ్యతిరేకసిద్ధిరిత్యర్థః ।

గన్ధాద్యగ్రాహకత్వమేవాపార్థివాదిసాధకమ్ । తచ్చ మనసోఽభౌతికానుమానే పక్షే మనస్యసిద్ధమితి భావః । అపార్థివత్వాద్యనుమానే తత్తద్భూతగుణాగ్రాహకత్వముపాధిరితి చోక్తం భవతి । ఏవమభౌతికత్వానుమానం ప్రదూష్య మనసో భౌతికత్వానుమానముపస్థాపయతి అపి చ శబ్దాదీ తి । మనః పాఞ్చభౌతికం పఞ్చభూతగుణావగమసాధనత్వాద్దేహ

వదితి ప్రయోగః । పఞ్చభూతోపాదనకత్వే గౌరవాజ్జాతిసాఙ్కర్యభీత్యా చ పక్షాన్తరమాహ ఏకద్వీ తి । దేహస్యేవైకభౌతికస్య భూతాన్తరోపష్టబ్ధత్వాద్భూతాన్తరగుణోపలమ్భసాధనత్వోపపత్తిర్మనస ఇతి భావః । అస్య పార్థివత్వే శ్రుతిమపి సంవాదరూపేణోదాహరతి అన్నమయం హీ తి । శ్రుతేరాన్యపర్యం శఙ్కతే తన్నే తి । నను ఇత్యాదిః । తత్- నిరుక్తశ్రుతివచనమ్ । తదధీనే తి । అన్నరసాప్యాయితస్యైవ మనసః సఙ్కల్పనాదివ్యాపారక్షమతయాఽన్నమయత్వం శ్రూయతేఽన్నరసపరిపోషితత్వలక్షణమ్, వాయువిశేషస్య ప్రాణస్యేవామ్మయత్వం

జలరసాప్యాయితత్వాదితి భావః । మనో%భౌతికత్వే శ్రుత్యర్థాపత్తిమప్యాహ అత ఏవే తి । యది భౌతికం మనః, తర్హి ముక్తౌ నానువర్తేత దేహాదివదితి । ముక్తౌ మనో%నువృత్తౌ శ్రుతిమాహ తత్రైవే తి । ఛాన్దోగ్య ఏవాష్టమే ప్రపాఠకే । అన్నమయం హీ తి తు షష్ఠే । ముక్తస్య మనోయోగముక్త్వా నిత్యముక్తస్వభావస్యేశ్వరస్యాపి తత్ర ప్రమాణముదాహరతి తథే తి । పురాణే-శ్రీవైష్ణవే పఞ్చమే%ంశే । తన్నే త్యాదినోక్తమాక్షేపమర్థాఙ్గీకారేణ పరిహరతి ఉచ్యతే ఇతి । సత్యమిత్యర్థాఙ్గీకారే । శ్రుతేరాన్యపర్యే%భ్యుపగమః । మనసో%తిరిక్తతత్త్వత్వే%నుపగమః । ఏవం వా%%శ్రయణమ్-భౌతికత్వాశ్రయణం వా । వాకారో%నాస్థాయామ్ । అత ఏవ స్వాశయం ప్రకటీకరోతి మనోవిషయే పరమార్థతస్తు ఇత్యాదినా । బుద్ధావేవే తి । బుద్ధావేవ మనఃశబ్దో వాచకత్వేన వర్తత ఇత్యర్థః । ముక్తస్యేశ్వరస్య చ బుద్ధిమత్త్వాదేవ సమనస్కత్వవాచోయుక్తిః । తయోరమనస్కత్వవచనం తు కర్మకృతబుద్ధివృత్తినిషేధాభిప్రాయమితి భావః । బుద్ధేరేవ మనస్త్వే లౌకికవ్యవహారముక్త్వా లౌకికప్రత్యక్షమపి ప్రదర్శయతి మనసః ఇతి । మనః ప్రసన్నమిత్యాద్యధ్యక్షం ప్రత్యక్షబుద్ధ్యాలమ్బనమేవ సంభవతి, న త్వతీన్ద్రియమనోగోచరమితి భావః । బుద్ధిశబ్దేన జ్ఞానం వివక్షితమ్ । నను బుద్ధేర్జ్ఞానస్యైవ మనస్త్వే%న్తఃకరణత్వోక్తిస్తస్య కథం సఙ్గచ్ఛత ఇత్యత్రాహ ఏవం చే తి । విషయస్మృత్యాదిహేతుభూతవ్యాపారవత్త్వప్రదర్శనార్థం బుద్ధేరన్తఃకరణత్వవ్యపదేశః, అధ్యవసాయాదిహేతువ్యాపారవత్త్వప్రదర్శనార్థం బుద్ధ్యాదివ్యపదేశ ఇవ మనసో%తిరేకవాదే%పీతి భావః । అత్ర విమర్శకేన సుఖాదిసాక్షాత్కారకరణత్వేన మనసో%నుమానం తార్కికాభిమతం న విమృష్టమ్

। అయమత్రాశయః - ఇన్ద్రియసాఫల్యోపఘాతయోరేవ సుఖదుఃఖరూపత్వాత్తయోశ్చాతీన్ద్రియత్వాన్న తత్సాక్షాత్కారకారణతయా మనో%నుమేయమ్ । యద్వా జ్ఞానవిశేషరూపత్వాత్తయోర్జ్ఞానస్వయం- ప్రకాశత్వబలాదేవ తత్ప్రతిభాసోపపత్తిరితి ।

ఆహే త్యాదినా విమర్శకేనాతిరిక్తమనోనిరాసే కృతే సిద్ధాన్తీస్వాశయమావిష్కరోతి ఉచ్యత ఇత్యాదినా । అప్రతిజ్ఞాతే తి । మనసో%నాత్మత్వమేవ ప్రతిజ్ఞాతమ్-ప్రకృతమ్ । మనఃస్వరూపతత్త్వవిచారస్యాప్రకృతత్వాన్నాస్మాభిరిదానీమతిరిక్తమనఃసాధనే ప్రవర్త్యత ఇత్యాశయః । అస్తు వా ముక్తానామీశ్వరస్య చ మనో బుద్ధిరూపమేవ । బద్ధానాం తు మన ఆహఙ్కారిక మన్తఃకరణం శ్రుతిబలాదభ్యుపగన్తవ్యమేవ । స్మృత్యాదికరణతయా చ తదభ్యుపగమార్హమ్ । పరం తు తస్య న చేతనత్వం శక్యమధ్యవసితుమితి హార్దమ్ ।।

ప్రాణాత్మవాదముపక్షిపతి అస్తు తర్హీ తి । ప్రాణవతి దేహే జీవతీతి, తద్రహితే చ మృత ఇతి వ్యవహారాత్ప్రాణ ఏవ జీవనకర్తృత్వాజ్జీవ ఇతి భావః । ఇతరథే తి । పరమమహతః, అమహతశ్చ, ఇతి పదచ్ఛేదః । అమహత్త్వమణుత్వమ్ । నిఃస్పర్శత్వాదాత్మని న క్రియా విభుత్వే%ణుత్వే వా సంభవతీతి భావః ।

ప్రతిక్షిపతి వాదమేనమ్ ఇదమప్యస దితి । అత్ర ప్రయోగత్రయమ్- ప్రాణో నాత్మా, సుషుప్తౌ వ్యాపారవత్త్వరూపాదాత్మవైధర్మ్యాత్ । ప్రాణో నాత్మా, త్వాచప్రత్యక్షగ్రాహ్యత్వాద్ఘటాదివత్ । ప్రాణో నాత్మా వాయుత్వాద్వ్యజనపవనవదితి । తద్వృత్త్యా ఇతి । ప్రాణవ్యాపారస్య భుక్తపీతాహారపరిణామహేతుత్వమ్ అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాస్థితః । ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమ్ ।। ఇతి గీతాస్మృతిసిద్ధమ్ । తనుతరే తి । అల్పతరపృథివీజలతేజోంశోత్తమ్మిశ్రితో జఠరగతో వాయువిశేషః ప్రాణ ఇత్యర్థః ।

కిఞ్చ-నిరస్తో దేహచైతన్యప్రతి షేధప్రకారతః ।

ప్రాణాత్మవాదో న పృథక్ ప్రయోజయతి దూషణమ్ ।।9।।

అవిభుత్వేనాస్యా%%త్మనః స్పర్శవిరహిణో%పి ప్రయత్నాదృష్టప్రేరణానుగుణ్యేన మనస ఇవోత్క్రాన్తిగత్యాదయో యుజ్యన్త ఇతి న తన్నిర్దేశానామనుర్వైయర్థ్యతా । పరిమాణనిరూపణే%ప్యేతద్భవిష్యతీత్యలమధునా ।

(ఇతి ప్రాణాత్మవాదనిరాసప్రకరణమ్)

భవతు తర్హీ సంవిదేవా%%త్మా, అజడత్వాత్ । జడత్వప్రతిబద్ధం హ్యనాత్మ్యం ఘటాదిషు దృష్టమ్ । జడత్వం చ సంవిదో నివర్తమానం తదపి నివర్తయతి । అజడత్వం చ సంవిదః సత్తయైవ ప్రకాశమానత్వాత్ । నహిసతీ సంవిద్ఘటాదిరివాప్రకాశమానా%వతిష్ఠతే, యేన పరాయత్తసిద్ధిరాస్థీయేత ।

(ఇతి సంవిదాత్మత్వపక్షోపస్థాపనమ్)

స్యాన్మతమ్-జాతాయామపి సంవిది విషయమాత్రం ప్రథతే । న ఖలునీలమిదమితి ప్రతియన్తః తద్దైవానీలమనిదంరూపమపి సంవేదనం ప్రతీమః । అతః స్వరూపసత్త్యైవ సంవిదా ఇన్ద్రియసన్నికర్షేణేవ విషయః ప్రకాశ్యతే । తతశ్చ తద్గతాగన్తుకప్రకాశాతిశయదర్శనేన పశ్చాత్ సంవిదనుమాస్యతే ఇతి ।

(ఇతి సంవిదనుమేయత్వపక్షేణ తదజడత్వాక్షేపః)

తన్న । జ్ఞానవ్యతిరేకిణో%ర్థధర్మస్య ప్రకాశస్య నిపుణమపి నిరీక్షమాణానాం రూపాదివదనుపలబ్ధేః । ఉభయాభ్యుపేతసంవిద్దైవ సకలవ్యవహారోపపత్తౌ చ తత్కల్పనానుపపత్తేః । విత్తివేదితృప్రతిభాసశూన్యాయాం చ విషయవిత్తావభ్యుపగమ్యమానాయాం ఘటస్తావదయమ్, అహం తు జానామి న వేత్తి, న జ్ఞాయతే ఇతి చ కదాచిత్ప్రతిభాసః స్యాత్ । నచైవమస్తి । అతీతానాగతవిషయగ్రహణస్మరణేషు వ్యాహారవ్యవహారయోరభావే, భావే%పి, తతః ప్రాగేవ విదితత్వప్రతీతేః నానుమానికీ తత్ర విషయ(ప్రకాశ)సిద్ధిః, నతరాం తత్పూర్వికా తత్ర బుద్ధిసిద్ధిః । తథాహి- కేనచిత్ప్రేరితః ప్రణిధాయ స్మృత్వా%నన్తరమేవ ప్రతివదతి స్మృతమద్య మయేతి । న చాయ

మేవ వ్యాహారస్తత్ర లిఙ్గమ్; తత్పూర్వకత్వాత్, అన్యోన్యాశ్రయణాపత్తేశ్చ । స్వవ్యాహారేణ స్వజ్ఞానానుమానం క ఇవ నిరపత్రపః ప్రతిజానీత? ।

(ఇతి సంవిదనుమేయత్వనిరాసః)

అన్యచ్చ-యత్సంబన్ధాదర్థాన్తరే యో వ్యవహారః ధర్మభేదో వా, స తస్మిన్నుపలభ్యమానస్తత్స్వరూపప్రయుక్తః; న తు తత్సంబన్ధనిబన్ధనః । యథా సత్తాసంబన్ధాత్ పృథివ్యాదిషు సద్వ్యవహారః,రూపసంబన్ధాచ్చ చాక్షుషత్వం సత్తాయాం రూపే చ । ఏవం సంవిత్సంబన్ధాత్ప్రవర్తమానో ఘటాదిషు ప్రకాశత ఇతి వ్యవహారః ప్రకాశమానత్వం వా ధర్మః సంవిది తు పరిదృశ్యమానో న సంవిత్సంబన్ధాపేక్షః, అపి తు తత్స్వరూపప్రయుక్త ఇతి స్వయంప్రకాశత్వాత్ సైవా%%త్మేతి । కించ యో%పి సంవిదో%న్యం సంవేదితారమభ్యుపగచ్ఛతి, అభ్యుపగచ్ఛత్యేవాసౌ సంవిదమ్ । నహ్యసత్యామేవ సంవిది

సంవేత్తీత్యుపపద్యతే । ఏవం చేత్, ఉభయవాదిసంప్రతిపన్నతయా సైవ వరం వేదిత్రీ భవతు; కిమన్యేన కల్పితేన? ।

(ఇతి సంవిదః స్వయమ్ప్రకాశత్వాత్మత్వసాధనమ్)

నను అహం జానామీతి జ్ఞానాతిరిక్తస్తదాశ్రయభూతో%యమాత్మా ప్రతీయతే । సత్యమ్ ; స తు వికల్పరూపతయా సాక్షాత్ప్రత్యక్ష ఇతి న శక్యః సంశ్రయితుమ్ । భేదజ్ఞానసిద్ధవత్కారేణ పృథగ్వస్తుతయా గృహీతావ్యభిచారేణ సహోపలమ్భనియమేన, అప్రకాశాత్మనశ్చ స్వభావవిరోధాదేవ ప్రకాశాయోగాత్, ప్రకాశస్వాభావ్యే చ సంవేదనత్వమిత్యాదినా వా ప్రకాశాత్మనో%హమిత్యంశస్య తత్త్వమేవ దురుపగమమ్ । గ్రాహ్యవికల్పప్రత్యుద్ధారే% ప్యేష ఏవ ప్రకారః । అతో వాసనాభిధానసమనన్తరప్రత్యయసామర్థ్యాదనాద్యవిద్యావశాచ్చ సమారోపితావాస్తవగ్రాహ్యగ్రాహకవికల్పోల్లేఖినీ స్వయంప్రకాశా సంవిదేవ పరమార్థసతీ । సైవా%%త్మేతి సౌగతాః ప్రకటాః ప్రచ్ఛన్నాశ్చ ।

యథా%%హుః ప్రకటాః- " అవిభాగో%పి బుద్ధ్యాత్మా విపర్యాసితదర్శనైః ।
గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిభేదవానివ లక్ష్యతే " ।।ఇతి ।।

యథా వా ప్రచ్ఛన్నాః- " శుద్ధం తత్త్వం ప్రపఞ్చస్య న హేతురనివృత్తితః ।
జ్ఞాతృజ్ఞేయవిభాగస్య మాయైవ జననీ తతః " ।।ఇతి ।।

(ఇతి సంవిదాత్మత్వపూర్వపక్షప్రకరణమ్)

అత్రా%హ-క్షణభఙ్గినీ ప్రతివిషయమన్యాన్యా చ సంవిచ్చకాస్తి । సైవ చేదాత్మా, పూర్వేద్యుర్దృష్టమపరేద్యురహమిదమదర్శమితి కథమివ ప్రత్యభిజానీయాత్ ? । న చ నీరాలమ్బనప్రతిభాభేదమాత్రతయేహ సమాధేయమ్ నిరాలమ్బనత్వప్రతిజ్ఞాయాః ప్రత్యక్షాదిసక

లప్రతీతిబాధితవిషయత్వాత్ । సాధనస్య చ సాలమ్బనత్వే తదవిశేషాదశేషశేముషీణాం తథాత్వాపత్తేః; నిరాలమ్బనత్వే చ సాధనాభావాదేవ సాధ్యాసిద్ధేః । ప్రపఞ్చితశ్చ

పూర్వోత్తరమీమాంసాభాగయోర్నిరాలమ్బనత్వప్రతి షేధః ; యథార్థరవ్యాతిసమర్థనేన చ శాస్త్ర ఇతి న వ్యావర్ణ్యతే ।

అత ఏవ న సన్తానాశ్రయణేనాపి ప్రత్యభిజ్ఞోపపాదనం సాధీయః । విజ్ఞానక్షణవ్యతిరిక్తస్య స్థాయినో%నుసన్ధాయినః సన్తానస్యాభ్యుపగమే స్వసిద్ధాన్తత్యాగః, పరసిద్ధాన్తాభ్యుపగమశ్చ । అనభ్యుపగమే ప్రత్యభిజ్ఞానుపపత్తిః । న హ్యన్యేనానుభూతే%న్యస్య ప్రతిసన్ధానసంభవః । న చ సుసదృశతయా భేదాగ్రహణేన ప్రదీపాదావివ ప్రమాతరి ప్రత్యభిజ్ఞాభ్రాన్తిః । యుజ్యతే హి తత్రైకస్యైవ పూర్వాపరవ్యక్తిదర్శినః తుల్యసంస్థానతయా వ్యక్తీనాం భేదమవిదుషః తథా భ్రమః । ఇహ తు సంవిద్వ్యక్తయః పరస్పరవార్తానభిజ్ఞా నిరన్వయవినాశిన్యశ్చ సుగతమత ఇతి న తాస్వేకత్వభ్రమస్యా%%శ్రయతా విషయతా వా సంభవినీ । న చ సుసదృశత్వే%పి అన్యేన కృతమాత్మకృతతయా%న్యో%నుసన్ధాతుమలమిత్యాగమాపాయిసంవిత్సన్తానాశ్రయః ప్రత్యభిజ్ఞానక్షణస్థాయీ చేతనో%భ్యుపగన్తవ్యః ।

(ఇతి క్షణికవిజ్ఞానాత్మవాదనిరాసప్రకరణమ్)

కశ్చిదాహ-న సంవిదనిత్యా, ప్రాగభావాద్యసిద్ధేః । తదసిద్ధిశ్చ తస్యాః స్వతఃసిద్ధత్వాత్ । నహి స్వతఃసిద్ధస్య ప్రాగభావాదయః స్వతో%న్యతో వా

సిద్ధ్యన్తి । స్వయం హి స్వాభావమవగమయత్ సద్వా అసద్వా సాధయేత్ । సత్త్వే%భావ్ ఏవ నాస్తీతి కథం సాధయేత్ ? । అసత్త్వాదేవ సాధకస్య పక్షాన్తరే నతరాం సాధకత్వమితి న స్వతః తావత్తత్సిద్ధిః । నాప్యన్యతః ; అనన్యగోచరత్వాదను- భూతేః । అనుభావ్యత్వే చ ఘటాదివదననుభూతిత్వప్రసఙ్గాత్ । అతః సా న జాయతే । జన్మాభావాదేవేతరే%పి భావవికారాః నిరాకార్యాః, తత్ప్రతిబద్ధత్వాత్తేషామ్ । అత ఏవ నానాత్వమపి సంవిది ప్రత్యుక్తమ్ ; ఉత్పత్తిమత్త్వవ్యాపకనివృత్త్యా తద్వ్యాప్యభూతనానాత్వస్యాపి నివృత్తిసిద్ధేః । నహ్యజం విభాగ్యస్తి । చేత్యత్వాచ్చ భేదేతరేతరాభావాదయో న తద్ధర్మాః, రూపాదివత్ । అతో%స్యా న మేయః కశ్చిదపి ధర్మో%స్తి । అతో నిర్ధూతనిఖిలభేదవికల్పనిర్ధర్మప్రకాశమాత్రైకరసా కూటస్థనిత్యా సంవిదేవా%%త్మా పరమాత్మా చ । యథా%%హ " యా%నుభూతిరజా%మేయా%నన్తాత్మా " ఇతి । సైవ చ వేదాన్తవాక్యతాత్పర్యభూమిరితి

తేషాం భాషా । యథా%%హ తద్వార్త్తికకారః- " పరాగర్థప్రమేయేషు యా ఫలత్వేన సంమతా । సంవిత్ సైవైహ మేయో%ర్థో వేదాన్తోక్తిప్రమాణతః ।। అప్రామాణ్యప్రసక్తిశ్చ స్యాదితో%న్యార్థకల్పనే । వేదాన్తానామతస్తస్మాన్నాన్యమర్థం ప్రకల్పయేత్ " ।।ఇతి ।।

(ఇతి నిర్విశేషనిత్యవిజ్ఞానాత్మత్వమతోపపాదనప్రకరణమ్)

తదిదమలౌకికమవైదికం చ దర్శనమిత్యాత్మవిదః । తథాహిసంవిదితి స్వాశ్రయం ప్రతి సత్తయైవ కస్యచిత్ప్రకాశనశీలో జ్ఞానావగత్యనుభూత్యాదిపదపర్యాయనామా సకర్మకః సంవేదితురాత్మనో ధర్మః ప్రసిద్ధః । తథైవ హి సర్వప్రాణభృత్ప్రత్యాత్మసిద్ధో%యమనుభవః "అహమిదం సంవేద్మీ"తి । తస్యాస్సోత్పత్తిస్థితినిరోధాశ్చ సుఖదుఃఖాదేరివ ప్రత్యక్షాః ప్రకాశన్తే । స్వాపమదమూర్చ్ఛాదశాసు చ యోగ్యానుపలమ్భనిరాకృతః తత్సద్భావో నాభ్యుపగమమర్హతి । యది హి తాస్వపి దశాసు సంవేదనమవర్తిష్యత, తతః ప్రబోధసమయే%నుసమధాస్యత । న చా%నుసన్ధీయతే । అత ఏవ హి "ఇయన్తం కాలం న కిఞ్చిదహమజ్ఞాసిష"మితి ప్రబుద్ధః ప్రత్యవమృశతి ।

యావదనుభూతపదార్థస్మరణనియమాభావే%పి సంస్కారవిచ్ఛేదనిమిత్తప్రాయణాదిప్రబల హేతువిరహే%పి నిత్యవదస్మరణమనుభవాభావమేవ సాధయతి । న చ సత్యపి సంవిత్ప్రకాశే విషయావచ్ఛేదవిరహాదహఙ్కారగోచరాపాయాద్వా తత్స్మృత్యనుదయః ; అర్థాన్తరాభావస్య తదగ్రహణస్య చార్థాన్తరప్రకాశప్రయుక్తకార్యప్రతిబన్ధకత్వాయోగాత్ । త్రితయావభాసే%పి యథాస్వమవభాసానాం స్వగోచరస్మరణ హేతుత్వాత్ । నచ ప్రత్యభిజ్ఞాబలలబ్ధస్థేమా%హమర్థః స్వాపాదిదశాసు నిధనముపగత ఇతి శక్యో%భిధాతుమ్ । అత ఏవ హి "ఇయన్తం కాలమహస్వాప్స"మితి ప్రబోధే పరామర్శః । నచ నిర్విషయా నిరాశ్రయా వా సంవిన్నామ కాచిత్ సంభవతి, అత్యన్తానుపలబ్ధేః । సంబన్ధిశబ్దాశ్చ సంవిదనుభూతిజ్ఞానప్రకాశాదిశబ్దా ఇతి శబ్దార్థవిదః

। న హ్యకర్మకస్య జానాత్యాదేరకర్తృకస్య వా ప్రయోగో లోకే వేదే వా ।

యత్తు స్వతఃసిద్ధస్య సత్త్వే తద్విరోధాదేవ ప్రాగభావాదేః తదానీమవస్థానాసంభవాన్న తతః సిద్ధిరితి, తదతిస్థవీయః । నహి సంవిదాస్వకాలవర్తిన ఏవార్థాః సిద్ధ్యన్తీత్యస్తి నియమః ।

అతీతానాగతయోరసంవేద్యత్వప్రసఙ్గాత్ । అథ సంవిత్ప్రాగభావాదేః సిద్ధ్యతః తత్సమకాలతయా భవితవ్యమితి; కిమేవం క్వచిద్దృష్టమ్ ? హన్తైవం

సతి తత్సిద్ధేర్న ప్రాగభావాద్యసిద్ధిః । తత్ప్రాగభావః తత్సమకాల ఇత్యున్మత్తవచః । ఐన్ద్రియికప్రత్యక్షస్వభావో హ్యయం స్వసమకాలపదార్థప్రకాశకత్వం నామ । న జ్ఞానమాత్రస్య, ప్రమాణమాత్రస్య వా । ఏతేన తదపి పరాకృతమ్- " మానం స్వయంప్రకాశత్వాత్స్వతఃసచ్చేత్సదా%స్యతః । తన్మేయం చ సదా% స్త్యేవ మానం మేయయుగేవ హి " ।।ఇతి । నహి మానస్య స్వసత్తాకాలే%ర్థావినాభావో మేయయోగః । కింతు యద్దేశకాలాదిమత్తయా మేయమవభాసతే తాదృశతద్రూపమిథ్యాత్వవిరోధిత్వమ్ । అత ఏవ "స్మృతిర్న బాహ్యవిషయా, నష్టే%ప్యర్థే స్మృతిదర్శనా"దిత్యపి ప్రలాపః ।

అథ సంవిత్ప్రాగభావాదేరవర్తమానతయా న ప్రత్యక్షత్వమ్ । లిఙ్గాద్యభావాచ్చ న ప్రమాణాన్తరతః సిద్ధిరితి । యద్యేవమ్, అకారణం తర్హి స్వతఃసిద్ధత్వం ప్రాగ

భావాద్యసిద్ధేః । ప్రమాణాభావ ఏవ హీదానీం వాచ్యః । న చ తదభావః శక్యో%భిధాతుమిత్యుక్తమేవ । యోగ్యానుపలబ్ధ్యైవాభావస్య సమర్థితత్వాత్ ।

అపిచ ప్రత్యక్షసంవిత్ స్వసత్తాకాలే స్వవిషయస్య సద్భావం సాధయన్తీ యత్తస్య న సర్వదా సత్తాం సాధయతి, తదవసీయతే అహమిదానీమేవాస్మి నాన్యదేతి కాలవిశేషావచ్ఛిన్నైవ సా చకాస్తీతి । ఇతరథా ఘటాదేరపి నిత్యత్వప్రసఙ్గాత్ । ఏవమనుమానాదిసంవిదో%పి । నచ ప్రత్యక్షానుమానాదిభేదశూన్యా నిర్విషయా నిరాశ్రయా ధీః సంభవతీత్యుక్తమేవ ।

న చాన్యావిషయత్వాత్ సంవిదో%న్యతః తత్ప్రాగభావాద్యసిద్ధిః । అజ్ఞాసిషమితి ప్రాక్తనసంవిదో%ద్యతనధియా విషయీక్రియమాణత్వాత్ । ప్రతికూలానువిషయనియతహానోపాదానాదిలిఙ్గావగమ్యత్వాచ్చ పరసంవిదః । తదనభ్యుపగమే చ శబ్దార్థగ్రహణాసంభవేన వైదికలౌకిక సమస్తవ్యవహారాభావప్రసఙ్గః । గురూపసర్పణాద్యనుపపత్తిశ్చ ; జ్ఞానవత్త్వేన తస్యాప్రతీతేః ।

న చాన్యవిషయత్వే%ననుభూతిత్వమ్ । స్వాశ్రయస్య స్వసత్తయైవ ప్రకాశమానత్వం, స్వవిషయసాధనత్వం వా హ్యనుభూతిత్వమ్ । తే చ సంవిదన్తర విషయభావే%పి

స్వానుభవసిద్ధే న భ్రశ్యత ఇతి కథమననుభూతిత్వ ప్రసఙ్గః? । ఘటాదేస్తు తథాస్వాభావ్యాభావాదేవాననుభూతిత్వం, నానుభావ్యత్వాత్ । అపి చాననుభావ్యత్వే%పి సమానః తత్ప్రసఙ్గః, గగనకుసుమవత్ । న చాత్మనో%నుభూతిత్వమ్, అనుభవితృత్వాత్ । నాప్యసావననుభావ్యః,

అనుభవస్యైవ స్వతఃసిద్ధ్యతో%ప్యస్య స్వపరసంవేద్యత్వాభ్యుపగమాత్ । వేద్యత్వే%నాత్మత్వాపాదనమవేద్యత్వే%పి సమానం పూర్వవత్ । యది తు గగనకుసుమస్యాసత్త్వమేవానాత్మత్వాననుభూతిత్వప్రయోజకమాస్థీయేత; ఆస్థీయతాం తర్హి ఘటాదేరపి అసంవిదాశ్రయత్వాజ్ఞానావిరోధిత్వయోరేవ తత్ప్రయోజకత్వమ్ । అథ తే అపి విషయత్వే స్యాతామితి చేత్, అవిషయత్వే%పి తథైవేత్యలమప్రతిష్ఠితకృతర్కాపహసనేన ।

యదపి జననవిరహాదనుభూతేర్వికారాన్తరనిరసనమ్, వ్యభిచరతి తదపి ప్రాగభావే । జన్మాభావే%పి తస్య వినాశదర్శనాత్ । భావవిశేషణోపాదానే%పి భవదభిమతావిద్యయా%నైకాన్త్యమ్ । సా హ్యనాదిరపి వివిధవికారవతీ వినాశవతీ చ తత్త్వజ్ఞానోదయాత్ । అపరమార్థాస్తద్వికారాః సన్తీతి చేత్, పరమార్థాశ్చ తే కిం వికారాః సన్తి?, జన్మవన్తో వా పరమార్థాః; యేన పారమార్థ్యేన విశేషణం సాధ్యస్య సాధనస్య వా%ర్థవత్తామశ్నువీత । తథాచ సతి సాధు సమర్థితం తర్కకుశలేనేత్యమనేన ।

యదపి నహ్యజం విభాగ్యస్తీతి; తదపి న; అజస్యైవాత్మనో దేహేన్ద్రియాదిభ్యో విభాగస్య సమర్థితత్వాత్ । అనాదిత్వేనాభ్యుపగతస్యాజ్ఞానస్యా%%త్మనో వ్యతిరిక్తతయావశ్యాశ్రయణీయత్వాత్ । అపరమార్థః స విభాగ ఇతి చేత్, పరమార్థభేదః కిం జన్మప్రతిబద్ధః క్వచిద్దృష్టః? నిర్బాధప్రతీతిసిద్ధశ్చ దృగ్దృశ్యభేదః పరమార్థ ఏవేత్యనన్తరమేవోపపాదయిష్యామః ।

యదపి నాస్యా మేయో ధర్మో%ప్యస్తి; చేత్యానాం న చిద్ధర్మత్వమితి చ; తదపి శాస్త్రానుమానాదిప్రమాణసిద్ధైః స్వయంప్రకాశత్వనిత్యత్వాదిధర్మైః స్వయమభ్యుపగతైరనైకాన్తికమ్ । న చ తే చితిమాత్రమితి వాచ్యమ్; తత్సిద్ధావపి తేషు

విమతిదర్శనాత్ । అభ్యుపగమ్యైవ హి సంవిదం తదనుమేయత్వక్షణికత్వాది ప్రతిజానతే వాదినః । స్వరూపభేదాచ్చ । స్వాశ్రయం ప్రతి సత్తయైవ కస్యచిత్ ప్రకాశనం హి సంవేదనమ్ ।

స్వయంప్రకాశతా తు సత్తయైవా%%త్మనే ప్రకాశమానతా । ప్రకాశశ్చ చిదచిదశేషపదార్థసాధారణో ధర్మ ఇతి సంవిత్సిద్ధావేవ సాధితమ్ । తదనభ్యుపగమే తు వ్యవహారానుగుణ్యవచనః ప్రకాశశబ్దః । నిత్యతా తు సర్వకాలవర్తమానతా । ఏకసఙ్ఖ్యావచ్ఛేద ఏకత్వమితి । నచ జడత్వకాలదేశనానాత్వాద్యవచ్ఛేద- శూన్యతారూపత్వాత్తేషాం న యథోక్తదోష ఇతి యుక్తమ్ । తథాభూతైరపి తైః చితిధర్మభూతైరనైకాన్త్యస్యాపరిహార్యత్వాత్ । సంవిది చ నిషేధ్యత్వాభిమతజ

డత్వానిత్యత్వనానాత్వాదివిరుద్ధవివిధధర్మాభావే నిషేధోక్తిరుక్తిమాత్రమేవ । చేత్యం చాజ్ఞానమాత్మని దృష్టమిష్టం చ భవతామ్ । అపి చాస్యా ఇతి షష్ఠ్యా%నుభూతేః సంబన్ధమభిధాయ నిర్ధర్మత్వం ప్రతిజ్ఞాయమానం వన్ధ్యాత్వమివ జనన్యా విరుద్ధార్థమాపద్యేత ।

ప్రాణాత్మవాదే దేహాత్మవాదదూషణజాతమతిదిశన్నాహ నిరస్త ఇతి । అనిరస్తో%దూషితో హి ప్రతిపక్షితయా%వస్థితః ప్రాణాత్మవాదః నిరాసకయుక్త్యన్తరాపాదన- ప్రయోజకీభావమాపద్యేత । న తు దేహాత్మవాదదూషణైరేవ దూషితో%సత్త్రాయ ఇతి భావః ।।9।।

ఆత్మనో గత్యనుపపత్తిం్త పరిహరతి అవిభుత్వేనే తి । విభుత్వే గతిర్నోపపద్యేతేతి యుక్తమ్ । అణుత్వే తు మనస ఇవ నిఃస్పర్శస్యాపి గతిరాత్మన ఉపపద్యత ఏవ । న చ స్పర్శస్య గతౌ హేతుత్వం ప్రయత్నాదృష్టాదిప్రేరణమన్తరేతి భావః । పరిమాణే తి । ఏతదాత్మనో గతిమత్త్వమాత్మనః పరిమాణనిరూపణప్రకరణే%పి నిరూపితం భవిష్యతీతి అధునైతావతా గతిమత్త్వవర్ణనేనాలమిత్యర్థః । అలమమునేతి పాఠాన్తరమ్ ।

అత్ర సంవిదాత్మవాదీ సముత్తిష్ఠతే భవతు తర్హీ తి । సంవిదాత్మా, అజడత్వాదితి ప్రయోగః । వ్యతిరేకవ్యాప్తిమాహ జడత్వే

తి । ప్రతిబద్ధం-వ్యాప్యమ్ । అనాత్మ్యమ్-అనాత్మత్వమ్ । ఆత్మనో భావ ఆత్మ్యం తస్యా%భావ ఇతి వ్యుత్పత్తేః । వ్యతిరేకోపనయనిగమనే ఆహ జడత్వం చే తి । తదపి-అనాత్మ్యమపి । వ్యాపకనివృత్తేర్వ్యాప్యనివృత్త్యాక్షేపకత్వాత్ వ్యాపక జడత్వనివృత్త్యా వ్యాప్యానాత్మ్యనివృత్తిః సిద్ధ్యతీతి భావః । అజడత్వహేతోరసిద్ధిం్ధ పరిహరతి అజడత్వం చే తి । స్వసత్తామాత్రతః

ప్రకాశమానత్వాత్ పరాయత్తప్రకాశత్వలక్షణజడత్వాభావ ఇతి భావః । నహీ తి । పరాయత్తసిద్ధిః-పరాధీనప్రకాశా । జడేతి యావత్ ।

అత్ర సంవిదనుమేయత్వవాదినాం భాట్టానాం మతమనువదతి స్యాన్మత మితి । విషయమాత్ర మితి । న హి నీలో%యం ఘట ఇతి జ్ఞానే జ్ఞానస్య విషయత్వం సంభవతి పటాదేరివేతి భావః । నను ఘటమహం జానామీతి జ్ఞానప్రకాశస్తర్హి కథమ్ ? తత్రాహ

తతశ్చే తి । తతః పశ్చాచ్చేత్యన్వయః । చస్త్వర్థే । అయం భావః- జ్ఞానాద్విషయే జ్ఞాతతా నామ ధర్మో జాయతే । స ఏవ ప్రకాశ ఇత్యుచ్యతే । స ఏవ జ్ఞానకృతో%ర్థస్యాతిశయో నామ । స చ ప్రత్యక్షో జ్ఞాతుః । తేన చార్థప్రకాశరూపలిఙ్గేనాత్మని తద్ధేతుం జ్ఞానమనుమినోతి । ఆనుమానికజ్ఞానాలమ్బనశ్చ ఘటమహం జానామీతి నిరుక్తప్రత్యయః । అనుమానప్రకారశ్చ ఇయం ఘటత్వప్రకారకజ్ఞాతతా ఘటత్వప్రకారకజ్ఞానజన్యా తథా విధజ్ఞాతతాత్వాదితి । తద్ధర్మప్రకారకజ్ఞానజ్ఞాతతయోః

కార్యకారణభావాచ్చ వ్యాప్తిసిద్ధిః ।

ఏతద్భాట్టమతం ప్రతిక్షిపతి తన్నే తి । జ్ఞానే తి । జ్ఞానవిషయతా హి జ్ఞాతతా । తద్విషయతయా%ర్థసంబద్ధజ్ఞానవ్యతిరిక్తతయా విషయధర్మస్యాతిశయవిశేషస్యాసిద్ధిః । మమ ఘటజ్ఞానం జాతమ్, జ్ఞాతో మయా ఘట ఇతి ప్రతీత్యోర్ధర్మిధర్మభావవ్యత్యాసమన్తరా%ర్థభేదస్యానానుభావికత్వాదితి భావః । ప్రత్యక్షాసిద్ధిముక్త్వా జ్ఞాతతారూపాతిరిక్తప్రకాశే కల్పనాసిద్ధిమాహ ఉభయే తి । జ్ఞానవిషయతయైవార్థే జ్ఞాతవ్యవహారోపపత్తేస్తదనుపపత్తిలక్షణం జ్ఞాతతాయామతిరిక్తాయాం కల్పకమసిద్ధమితి భావః । అర్థజ్ఞానేషు జ్ఞానస్య జ్ఞాతురహమర్థస్యాత్మనశ్చ నియతం భానమితి ప్రాభాకరప్రక్రియయా సమర్థయతి విత్తీ తి । జ్ఞానజ్ఞాత్రనవగాహిన్యాం జ్ఞేయప్రతీతావుపగతాయాం జాతే%పి ఘటజ్ఞానే%హం తజ్జ్ఞానవాన్ న వేతి సంశయః, తజ్జ్ఞానాభావవానహమిత్యాదివిపరీతనిశ్చయశ్చ కదాచిద్భవేత్,స్వస్య జ్ఞానవత్త్వేనాప్రతిభాసాత్ । తత్రితయవిషయకత్వం జ్ఞానస్యైషితవ్యమితి భావః । తథాచ స్వప్రకాశత్వసిద్ధేర్జ్ఞానస్య తత ఏవ విషయవ్యవహారవత్ జ్ఞాతతావ్యవహారో%పి ఘటత ఇతి నార్థాన్తరజ్ఞాతతాకల్పనావసర ఇతి హార్దమ్ । అథాతీతానాగతేష్వర్థేషు జ్ఞాతతాయా ఉత్పత్త్యసంభవాత్తత్ర జ్ఞానేనైవ జ్ఞాతతాప్రతీతిరుపపాద్యా, సమైవ చేయం రీతిః ప్రత్యక్షే%పీత్యాశయేనా%%హ అతీతే తి । అత్ర గ్రహణమనుమానాదిలక్షణమ్ । వ్యాహారః-శబ్దో

వ్యవహారః। వ్యవహారః కాయికోహానోపాదానాదిః । ఉభౌ విదితత్వప్రతీతిమూలావత్ర గ్రాహ్యౌ । విదితప్రతీతిమూలయోస్తయోః సద్భావే%సద్భావే వా విదితత్వవ్యవహారాత్పూర్వమేవ విదితత్వప్రతీతేస్తన్మూలభూతాయా ఉదయ ఇతి న తత్ర వ్యాహారలిఙ్గేన విదితత్వమనుమాయ తతో వేదనానుమా

నమ్ । కిన్తు స్వయంప్రకాశవేదనబలాదేవ విదితత్వప్రతీతిః అథ చ తన్మూలవ్యవహార ఇతి భావః । ఆనుమానికీ తత్ర

విషయసిద్ధి రితి క్వచిత్పాఠే%యమర్థః-విషయస్య సిద్ధిః ప్రకాశరూపా%నుమానప్రమాణప్రతిపన్నేతి । విషయప్రకాశసిద్ధి రితి పాఠే తు అనుమానప్రమాణజనితా విషయప్రకాశానుమితిరిత్యర్థః । వ్యవహారాత్పూర్వమేవ జ్ఞాతత్వప్రతీతిం స్మృతిస్థలే ఉదాహరతి కేనచి దితి । స్మరణేనైవార్థస్య స్మృతత్వమవబుధ్య వ్యాహరతి స్మృతమద్య మయే తి । యది లైఙ్గికీ స్మృతతత్వప్రతీతిః, తర్హ్యనేనైవ వ్యాహారేణ లిఙ్గేన స్వస్యార్థే స్మృతతత్వప్రతీతిరానుమానికీతి వాచ్యమ్ । తత్ర చాన్యోన్యాశ్రయణం ప్రసజ్యతే । స్మృతతత్వప్రతీత్యా తద్వ్యవహారః, తేనైవ చ సా స్వస్యేతి । తథా చ జ్ఞానస్వప్రకాశత్వనిబన్ధనైవ జ్ఞాతత్వప్రతీతిరేష్టవ్యేతి భావః । స్వవ్యాహారేణైవే తి । నిరపత్రప ఇవ క ఇత్యన్వయః । నిరపత్రపః-నిర్లజ్జః । స్వవ్యాహారేణ-అహం

జానామీతి స్వనిష్ఠజ్ఞానవ్యవహారేణ, స్వజ్ఞానానుమానమ్-స్వనిష్ఠజ్ఞానప్రతీతిం లైఙ్గికీమ్ । వ్యవహారే వ్యవహర్తృజ్ఞానస్య హేతుత్వాత్ స్వకీయజ్ఞానవ్యవహారేణైవ స్వస్య స్వకీయజ్ఞానానుమానమితి ప్రతిజ్ఞా%నుపపన్నా%త్యన్తమితి యావత్ । పరకీయేన పరాత్మనో జ్ఞానవ్యవహారేణ తదన్యస్య పరాత్మనిష్ఠజ్ఞానానుమానసంభవాత్ స్వవ్యాహారేణ స్వజ్ఞానానుమాన మితి నిర్దిష్టమ్ । ఏవం జ్ఞాతతాయా అసిద్ధిః; జ్ఞాత ఇతి ప్రతీతివ్యవహారయోః స్వప్రకాశజ్ఞానత ఏవోపపత్తేః । జ్ఞానస్య స్వప్రకాశత్వం చజాతే జ్ఞానే స్వాత్మని జ్ఞానసంశయజ్ఞానాభావనిశ్చయానుదయబలాత్ నిశ్చేయమితి వర్ణితమ్ ।

ఇదానీమభ్యుపగమ్యాపి విషయనిష్ఠం ధర్మాన్తరం ప్రకాశం తదవష్టమ్భేనైవ జ్ఞానస్య స్వయంప్రకాశత్వం సమర్థయతి ప్రకాశానుమేయజ్ఞానవాదనిరాసార్థమ్ అన్యశ్చే త్యాదినా । అత్ర ప్రయోగద్వయమ్-అనుభూతిరనన్యాధీనతద్ధర్మా స్వసంబన్ధాదర్థాన్తరే తద్ధర్మహేతుత్వాత్ యథా రూపమ్, తద్ధి స్వసంబన్ధాద్ఘటాదౌ చాక్షుషత్వే హేతుః స్వస్మిన్ రూపాన్తరానపేక్షతద్ధర్మవత్; అనుభూతిః అనన్యాధీనస్వవ్యవహారా స్వసంబన్ధాదర్థాన్తరే

వ్యవహారహేతుత్వాత్ । యథా సత్తా । సా హి స్వసంబన్ధాద్ధటాదౌ సదితి వ్యవహారహేతుః స్వీయసద్వ్యవహారే సత్తాన్తరా

నపేక్షా ఇతి । ఆద్యః ప్రయోగో%త్ర జ్ఞాతతారూపం ధర్మాన్తరమభ్యుపేత్య, ద్వితీయస్తు తదనుపగమేన । హేతుసాధ్యనిష్కర్షః శ్రుతప్రకాశికాదితో%నుసన్ధేయః । అనేన జ్ఞాననిష్ఠప్రకాశస్య జ్ఞానాన్తరానపేక్షత్వసిద్ధ్యా జ్ఞానస్య స్వయంప్రకాశత్వోపపత్తిః । తథా చ తస్యైవాత్మత్వమిత్యాహ స్వయంప్రకాశత్వా దితి । అత్రేదమాకూతమ్-ఆత్మనః స్వయంప్రకాశత్వం తావత్ అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతీ త్యాదిశ్రుతిసిద్ధమ్ । జ్ఞానస్య స్వయంప్రకాశత్వం చ నిరుక్తానుమానతః । అతస్తస్యైవాత్మత్వం న్యాయ్యమితి । సంవిద ఆత్మత్వే లాఘవమప్యాహ కిం చే తి । వేదిత్రీ-జ్ఞాతృరూపా ఆత్మేతి యావత్ । భవత్వి తి లోటూ కామచారాభ్యనుజ్ఞాయామ్ । ఇతిపదమనుషఙ్గనీయమ్ । సంవిద ఏవ ప్రకామమాత్మత్వమిత్యభ్యనుజ్ఞానం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః ।

సంవిద ఆత్మత్వే బాధకమాశఙ్కతే నన్వహ మితి । ప్రాధాన్యాదహమర్థస్యైవాత్మత్వం ప్రతీయతే, నతు ధర్మతయా భాసమానాయాః సంవిద ఇతి భావః । అర్ధాఙ్గీకారేణ పరిహరతి సత్య మితి । జ్ఞాతృత్వప్రతీతావుపగమః । తత్ర్పామాణ్యే%నుపగమః । తదప్రామాణ్యే హేతుమాహ స తు ఇతి । జ్ఞాతా తు భేదరూపతయా నసాక్షాత్ ప్రత్యక్షప్రమాణసిద్ధః, కిన్తు భ్రాన్తిసిద్ధః । స్వలక్షణవస్తుమాత్రావగాహి నిర్వికల్పకమేవ హి ప్రమాణమ్ । ధర్మధర్మిభావాదికల్పితభేదావగాహి సవికల్పకం తు

భ్రమలక్షణమతి హార్దమ్ । జ్ఞాతృభేదప్రతీతేః యౌక్తికబాధమప్యాహ భేదజ్ఞానే తి । సిద్ధవత్కారేణేత్యస్యాగ్రే%పీతి యోజ్యమ్ । అపృథగ్వస్తుతయే తి పాఠః సంభావ్యతే । వా అప్రకాశాత్మన ఇతి పదచ్ఛేదః । తథా చాయమర్థః-భేదజ్ఞానసిద్ధవత్కారేణాపి- క్వచిద్భేదజ్ఞానస్య ప్రామాణ్యోపగమేనాపి । సంవేదనానాం భేదస్య సౌగతైః తత్త్వతః ఇష్యమాణత్వాత్ । అపృథగ్వస్తుతయా-అభిన్నవస్తుత్వేన సాధ్యేన, గృహీతావ్యభిచారేణ- గృహీతవ్యాప్తికేన, సహోపలమ్భనియమేన-జ్ఞానజ్ఞాత్రోః మహోపమ్భనియమరూపహేతునా, జ్ఞాతురప్రకాశస్వభావత్వే ప్రకాశాయోగః స్వభావవిరోధాదేవ, ప్రకాశస్వభావత్వే చ సంవేదనత్వమేవేత్యాదినా వా సంవిదభేదసాధకేన సంవిద్భేదవాధకేన హేతునా అప్రకాశాత్మనః సంవిద్భిన్నస్య జ్ఞాతురహమర్థస్యాత్మనః తత్త్వం-స్వరూపం దురుపగమమ్- ఉపగన్తుమశక్యమిత్యర్థః । తృతీయాన్తద్వయం దురుపగమమిత్యనేనాన్వితమ్ । జ్ఞాతా సంవిదభిన్నః సంవిదా సహైవోపలభ్యమానత్వాత్ ప్రకాశస్వభావత్వాద్వా ఇతి ప్రయోగో%త్ర బోధ్యః । యద్వా పృథగ్వస్తుతయేనత్వాత్ స్యాత్పాఠః ।

అవ్యభిచారనిరూపకస్యాభేదరూపసాధ్యస్యోపస్థితిస్త్వర్థాత్ । ప్రకాశాత్మన ఇత్యేవ చాస్తు పదచ్ఛేదః । సహోపలమ్భనియమేన, ప్రకాశస్వాభావ్యే చ సంవేదనత్వమిత్యాదినా వా హేతునా ప్రకాశాత్మనః సంవిదభిన్నస్య సిద్ధ్యత ఆత్మనః, భేదజ్ఞానసిద్ధవత్కారేణ-భాదజ్ఞానప్రామాణ్యసిద్ధవదఙ్గీకరణేన, పృథగ్వస్తుతయా-సంవిద్భిన్నత్వేన తత్త్వమ్ అస్తిత్వం, దురుపగమమిత్యర్థః । నిరుక్తప్రకారం గ్రాహకభేదనిరాసహేతుం గ్రాహ్యభేదనిరాసే%ప్యతిదిశతి గ్రాహ్యే తి । సహోపలమ్భనియమాత్ ప్రకాశస్వభావ్యే చ సంవేదనత్వమిత్యాదితో వా సంవిదభిన్నత్వం నీలాదేర్విషయస్యేతి జ్ఞానభిన్నత్వేన నీలాద్యర్థభేదస్యాప్యసత్త్వమిత్యర్థః । నను గ్రాహ్యగ్రాహకయోః సంవిదభేదే జ్ఞాతృజ్ఞేయభేదానాం జ్ఞానతోభేదేనావభాసః కథమిత్యత్రాహ అత ఇతి । దోషమూలోగ్రాహ్యగ్రాహకభేదావభాసో మిథ్యా;

సంవిదాభాసమాత్రం సత్యమితి భావః । తత్ర వాసనా దోష ఇతి ప్రకటానాం సౌగతానాం యోగాచారాణాం పక్షః । అనాద్యవిద్యా దోష ఇతి ప్రచ్ఛన్నానాం మాయావాదినామ్ । గ్రాహ్యగ్రాహకవికల్పః-జ్ఞేయజ్ఞాతృభేదః జ్ఞానవిషయత్వజ్ఞానాశ్రయత్వలక్షణః ।

ఉక్తార్థే ప్రకటానాం సౌగతానాం సంమతిం ప్రదర్శయతి అవిభాగో%పీ తి । బుద్ధిరేవా%%త్మా । సా చ నిర్భేదాపి భ్రాన్తిజ్ఞానైః నీలభేదాదిగ్రాహ్యభేదచైత్రమైత్రాదిగ్రాహక భేద-ప్రత్యక్షత్వానుమానత్వాదిలక్షణజ్ఞానభేదవతీవ ప్రతీయత ఇతి కారికార్థః । మాయినాం సంమతిముపదర్శయతి శుద్ధ మితి । భేద ప్రపఞ్చస్య శుద్ధం తత్త్వం నోపాదానమ్ । తథా సతి పరమార్థత్వాపత్త్యా%నివృత్తిప్రసఙ్గాత్ । తతస్తస్య ప్రపఞ్చస్య మాయైవ-వివిధవిచిత్రమిథ్యార్థప్రతిభాసహేతుః మిథ్యాభూ

తా%నాద్యవిద్యైవ జననీ ఉపాదానమితి కారికార్థః । నిర్విశేషసన్మాత్రం చిద్రూపం పరమార్థః । తత్రాధిష్ఠానే అపరమార్థనానాభేదప్రతిభాసో మాయయేతి భావః ।

ఆత్మనః స్వయంప్రకాశత్వం శ్రౌతమ్ । సంవిదస్తథాత్వం చ యుక్తిసిద్ధమ్ । తత్తస్యా ఏవాత్మత్వమ్ । తద్భిన్నస్య తు సర్వస్య దోషమూలత్వాదాభాసమాత్రత్వమితి సంవిదాత్మత్వం పూర్వపక్షితమ్ । తత్ర చాస్తి మతద్వయమ్ । క్షణికవిజ్ఞానమాత్మా, నిత్యవిజ్ఞానమాత్మేతి చ । తత్ర క్షణికవిజ్ఞానాత్మత్వమతం ప్రకటసౌగతానాం తావన్నిరస్యతి అత్రా%% హే త్యాదినా । నిత్యాత్మవాదీక్షణికవిజ్ఞానాత్మవాదే దూషణమాహేత్యర్థః । క్షణభఙ్గినీ తి । క్షణరూపావినాశస్వభావా విషయభేదేన నానా చ సంవిదుపలభ్యతే । తస్యాశ్చేదాత్మత్వం

ప్రత్యభిజ్ఞాదికం నోపపద్యతే । అనుసన్ధాతురాత్మనః స్థిరత్వ ఏవ తదుపపత్తేరితి భావః । అథ ప్రతిభాయా ఇవ నిర్విషయత్వం ప్రత్యభిజ్ఞాయాః శఙ్కతే న చ నిరాలమ్బనే తి । ప్రత్యభిజ్ఞా నిర్విషయా ప్రతిభాత్వాత్ మానసకల్పనావిలాసవదితి ప్రయోగః । అత్ర బాధితత్వమాహ నిరాలమ్బనత్వే తి । జ్ఞానసామాన్యస్య సవిషయకత్వనియమాన్నిర్విషయకత్వే జ్ఞానత్వాయోగాత్ జ్ఞానవిశేషే నిర్విషయకత్వసాధనం బాధితవిషయమిత్యర్థః । ప్రతిభాయామపి నాత్యన్తాయ నిర్విషయత్వమ్ । అన్యత్ర సత ఏవాన్యత్ర భానాత్ । క్వచిద్యాథార్థ్యస్యాపి దృష్టేరితి భావః । జ్ఞానసామాన్యస్య నిర్విషయకత్వమితి పక్షే స్వప్రవృత్తివ్యాఘాతమప్యాహ సాధనస్య చే తి । నిర్విషయకత్వసాధకానుమానస్య సవిషయకత్వే తదవిశేషేణాశేషజ్ఞానానాం సవిషయకత్వంస్యాత్ । తస్య నిర్విషయకత్వే చ న నిర్విషయకత్వరూపసాధ్యసిద్ధిరితి సాధనార్థప్రవృత్తివైఫల్యమితి భావః । ప్రపఞ్చితశ్చే తి । పూర్వమీమాంసాప్రథమాధ్యాయప్రథమపాదే ఉత్తరమీమాంసాద్వితీయాధ్యాయచరణే చ జ్ఞాననిరాలమ్బనత్వమతనిరాకరణం సూత్రతద్వ్యాఖ్యాకర్తృభిః కృతమ్ । శాస్త్రే చ న్యాయతత్త్వాఖ్యే సర్వవిజ్ఞానయాథార్థ్యసమర్థనేన కృతమిత్యర్థః । అత్ర పూర్వోత్తరమీమాంసాభాగయోరిత్యనేన మీమాంసాయా వింశతిలక్షణ్యా ఐకశాస్త్ర్యం తత్పూర్వోత్తరభాగరూపత్వం చ కర్మబ్రహ్మవిచారయోరభిమతమ్ ।

నను విజ్ఞానం ద్వివిధం ప్రవృత్తివిజ్ఞానమాలయవిజ్ఞానం చేతి । తత్రా%%ద్యం నీలపీతాదిజ్ఞానమ్ । అన్త్యం చాహమాకారమాత్మరూపమ్ । క్షణికత్వే%ప్యుభయవిధవిజ్ఞానస్యా%%లయవిజ్ఞానధారానువృత్త్యా ప్రత్యభిజ్ఞోపపద్యత ఇత్యత్రాహ- అత ఏవే తి । విజ్ఞానక్షణే తి । విజ్ఞానమేవ క్షణో విజ్ఞానక్షణః । అనుసన్ధాయినః- పూర్వానుభూతార్థప్రతిసన్ధానకర్తుః క్షణికవిజ్ఞానవ్యతిరిక్తస్య స్థిరస్యోపగమే సర్వం క్షణికమితి సిద్ధాన్తత్యాగః । ప్రకారాన్తరేణ జ్ఞానవ్యతిరిక్తజ్ఞాత్రభ్యుపగ

మప్రసఙ్గశ్చేతి భావః । అనభ్యుపగమ ఇతి । క్షణికక్రమికవిజ్ఞానసముదాయలక్షణం సన్తానం సముదాయ్యనతిరిక్తం చేత్ప్రత్యభిజ్ఞానుపపత్తిరేవ, సన్తానాన్తర్గతస్య పూర్వస్యానుభవితుర్వినష్టత్వాత్, ఉత్తరస్య చాననుభవితృత్వేన ప్రతిసన్ధానాయోగాదితి భావః । అత్రేదమనుసన్ధేయమ్-క్షణికానాం సముదాయభావో%పి న ఘటతే, స్థిరైకదేశకాలాద్యుపాధిక్రోడీకారాసంభవాత్ సౌగతే నయే । ఏకబుద్ధిక్రోడీకారస్త్వతిప్రసక్తః । భిన్నసన్తానివిజ్ఞానానామపి తథాత్వేన సన్తాననియమానుపపత్త్యాపత్తేః । పూర్వపూర్వవిజ్ఞానోపాదానకోత్తరోత్తరవిజ్ఞానపరమ్పరా సన్తానమితి చేన్న । వినష్టస్య కార్యకాలే%సత ఉపాదానత్వాయోగాత్ । పూర్వత్వమాత్రస్యాతిప్రసక్తత్వాచ్చ । తత్సన్తాననియమానుపపత్తిరేవేతి । నన్వాలయవిజ్ఞానస్య సౌసాదృశ్యేన ఐక్యభ్రాన్త్యా ప్రతిసన్ధానం భ్రమాత్మకం ఘటత ఇతి శఙ్కతే న చి తి । భ్రాన్తిరూపా చ ప్రత్యభిజ్ఞా న ఘటత

ఇత్యర్థః । ఘటతే ఇతి శేషః । దృష్టాన్తవైషమ్యముపపాదయతి యుజ్యత ఇతి । దృష్టాన్తే భిన్నకాలికదీపకలికయోః సుసదృశయోః సాక్షాత్కర్తా స్థిరశ్చేతనః ప్రసిద్ధో భ్రాన్తిభాక్త్వయోగ్యః । తత్త్రత్ర భ్రాన్తిరూపా ప్రత్యభిజ్ఞా ఘటతే । న చ తథా ప్రకృతే సంవిదాం ద్రష్టా%తిరిక్తః స్థిరో%భ్యుపేయతే । అతః సంవిదేవాత్మా%న్యేనాత్మనా%భేదం స్వాత్మని భావయేదితి వాచ్యమ్ । పరస్పరవార్తామభిజ్ఞత్వాన్నాన్యస్మాద్భేదమభేదం వా స్వాత్మని గృహీతుమలమ్ । నిరన్వయవినాశాచ్చ పూర్వధర్మానువృత్తిబలాదపి పూర్వానుభూతప్రతిసన్ధానాది న ఘటతే ఇతి సముదితాశయః । పరస్పరవార్తానభిజ్ఞత్వం-జ్ఞానాన్తరతద్విషయాగ్రాహిత్వమ్ । నిరన్వయవినాశిత్వం-సమూలవినాశిత్వం- స్వరూపతో ధర్మతశ్చ । ఉత్తరోత్తరక్షణేషు పూర్వపూర్వవిజ్ఞానక్షణతో వాసనోదయాత్ప్రతిసన్ధానోపపత్తిరిత్యపి న । అనన్తవాసనోత్పత్తివినాశాదికల్పనాయామతిగౌరవాదితి దిక్ । శిష్టం స్పష్టమ్ ।

అత్ర నిత్యాత్మవాదినా కేనచిదుక్తం సంవిద ఆగమాపాయిత్వాదికమమృష్యమాణో%ద్వైతీ ప్రత్యవతిష్ఠతే । తదుచ్యతే కశ్చిదాహే తి । స్వస్యాసత్త్వే గ్రాహకాభావాత్ స్వస్య స్వత్త్వే గ్రాహ్యాభావాశ్చ న స్వతః సంవిదః ప్రాగభావగ్రహః । సంవిదో జ్ఞానాన్తరాగోచరత్వేనాన్యజ్ఞానతస్తజ్జ్ఞానప్రాగభావగ్రహో%పి న సంభవతి । జ్ఞానవిషయీకారమన్తరా తదుపరక్తప్రాగభావగ్రహణాయోగాత్ । జ్ఞానాన్తరగోచరత్వే చ ఘటాదివజ్జడత్వప్రసఙ్గాత్ । తత్రప్రమాణాభావాత్ప్రాగభావః సంవిదో నాస్తీతి భావః । అత ఇతి । ప్రాగభావాభావాదుత్పత్తిర్నాస్తి సంవిదః । ప్రాగభావస్యాప్యుత్పాదకాన్తర్గతత్వాదిత్యర్థః । జన్మాభావా దితి । ఇతరే భావవికారాః-అస్తిత్వవృద్ధిపరిణామాపక్షయవినాశాః । అస్తిత్వమత్ర స్వోపా దానావచ్ఛిన్నస్థితిలక్షణమ్ । ఉత్పత్తిప్రతిబద్ధత్వాత్-ఉ

త్పత్తివ్యాప్యత్వాత్ । వ్యాపకనివృత్త్యా వ్యాప్యనివృత్తిరితి భావః । అత ఏవే తి । ఉత్పత్త్యభావాదేవ సజాతీయసంవిద్భేదలక్షణం నానాత్వమపి నిరస్తమిత్యర్థః । ఉత్పత్తిమత్త్వవ్యాపకే తి । కర్మధారయో%యమ్ । విభాగి-నానా, భిన్నమ్ । అత్ర సంవిన్న నానా, నాపి వికారవతీ, అజత్వాద్యన్నైవం తన్నైవం యథా ఘట ఇతి వ్యతిరేకిప్రయోగః । సంవిది భేదాదినిషేధే ధర్మపక్షకమన్వయి చ ప్రదర్శయతి చేత్యత్వాచ్చే

తి । భేదాదయో న సంవిది అనుభావ్యత్వాద్రూపాదివత్ । అత్ర భేదపదం వికారాత్మకోత్పత్త్యాద్యవస్థాభేదపరం ప్రకరణాత్ । ఇతరేతరాభావః-సజాతీయభేదః । విజాతీయస్వాగతభేదావాదిపదగ్రాహ్యౌ । యద్వా భేదో విజాతీయభేదః । ఇతరేతరాభావో యథోక్తరూపః । ఆదిపదగ్రాహ్యః-ఉత్పత్త్యాద్యవస్థాః స్వగతభేదాశ్చ । ఏతన్మతం క్రోడీకరోతి అత ఇతి । నిరస్తనిఖిలభేదాసత్త్వప్రకాశత్వాదిధర్మరహితా ప్రకాశైకస్వరూపా

సంవిదేవావికారనిత్యా పరమాత్మా జీవాత్మా చ । జీవభేదోఽపి కల్పిత ఇతి భావః । ఉక్తార్థే సంవాదముదాహరతి యాఽనుభూతి రితి । అజత్వమ్-అనుత్పత్తిమత్త్వమ్ । అమేయత్వం-జ్ఞానాగోచరత్వమ్ । అనన్తత్వం-వినాశరాహిత్యమ్ । ఆత్మత్వమ్-జీవాత్మపరమాత్మరూపత్వమ్ । నిరుక్తరూపైకా సంవిదేవ సర్వవ్యాపికా పరమాత్మరూపోపాధిభేదేన నానాజీవాత్మరూపా చేతి భావః । సైవ చే తి । న వాచ్యశక్తయేయం వేదాన్తేషు ప్రతిపాద్యతే । అవాచ్యైవ సతీ తాత్పర్యవృత్త్యా తేషు గమ్యత ఇత్యర్థః । భాషా-పరిభాషా, సఙ్కేత ఇతి యావత్ । సఙ్కేతబలాదేవ శ్రద్ధేయత్వమేతన్మతస్యేతి హార్దమ్ । వేదాన్తానామేవంభూతాయాం సంవిద్యేవ తాత్పర్యమద్వైతవార్తికకారవచనేన సంవాదయతి పరాగర్థే తి । ఘటపటాదిషు పరాగర్థేషు యా ప్రమాణజన్యా మితి #ః ఫలరూపేష్యతే తాాన్త్రికైః సైవ మితిర్వేదాన్తేషు ప్రమేయభూతా । ఇతోఽన్యస్మిన్ పరాగర్థే తాత్పర్యకల్పనే చ వేదాన్తానామప్రామాణ్యమేవ స్యాత్ । పరాగర్థస్యాసత్యత్వాదితి శ్లోకద్వయార్థః । నిర్విశేషనిత్యచైతన్యమాత్రస్యైవ తత్తత్ప్రమాణాధీనాన్తఃకరణవృత్తిప్రతిబిమ్బితతయా తత్తద్వృత్త్యవచ్ఛిన్నతయా వా తత్తదర్థప్రకాశకత్వాత్ప్రమాణఫలత్వోపచార ఇతి బోధ్యమ్ ।

ప్రక్రాన్తం మాయావాదిమతం తావద్విస్తరేణ ప్రతిక్షేప్తుముపక్రమతే తదిద మిత్యాదినా । అలౌకికమ్-లౌకికప్రత్యక్షాదిప్రమాణవిరుద్ధమ్, అవైదికంవేదాదిసచ్ఛాస్త్రవిరుద్ధమ్,లోకవేదాననుగుణం చేదం మాయావాదినాం దర్శనమిత్యాత్మతత్త్వసాక్షాత్కర్తారో వదన్తీతి భావః । సంవిదద్వైతే పరాభిమతేఽధ్యక్షవిరోధమాదౌ నిరూపయతి తథాహీ త్యాదినా । పరాగర్థప్రమితేర్హ్యాత్మత్వముక్తం వార్తికకృతా । తస్యాః స్ఫుటమేవానాత్మత్వమిత్యాహ సంవి దితి । జ్ఞానాదిపదం ప్రర్యాయనామేకార్థవాచకం యస్యై

వంభూతః ఆత్మధర్మః కశ్చిద్విషయప్రకాశకః సంవిచ్ఛబ్దిత ఇత్యర్థః। తస్యాస్యే తి । అన్యధర్మత్వేనానిత్యత్వేన చ ప్రత్యక్షసిద్ధస్యాస్య ప్రమాణఫలస్య విషయవేదనస్య న నిత్యాత్మస్వరూపత్వం సంభవతీతి భావః । ప్రమాణఫలస్య సకర్మకస్యానుభవస్యానిత్యత్వం ప్రకారాన్తరేణ సాధయతి స్వాపే తి । స్వాపాదౌ సత్త్వే యోగ్యత్వాద్వేదనస్యోపలబ్ధిః స్యాత్ । అనుపలబ్ధేశ్చ న తదా తస్య సత్త్వమితి భావః । సుషుప్తికాలికం వేదనాభావం సుప్తోత్థితస్య పరామర్శేనాపి ద్రఢయతి అత ఏవ హీ తి । నను సంవిదః స్వప్రకాశత్వాత్స్వాపేఽప్యస్త్యేవోపలమ్భః । అనుభూతమవశ్యం స్మర్తవ్యమితి నియమాభావాచ్చ తదననుసన్ధానం ఘటతే ప్రబోధే । ఇయన్తం కాలం న కిఞ్చిదహమవేదిష మితి పరామర్శస్తు విషయప్రకాశకత్వవిశిష్టజ్ఞానాభావగోచరః । స్వాపే సతోఽపి హి విజ్ఞానస్య న విషయప్రకాశకత్వమితి చోద్యమనూద్య పరిహరతి యావ దితి । నియమాభావేఽపీత్యన్తేన చోద్యానువాదః । అగ్రే పరిహారః । ప్రాయణాదేః సంస్కారవిచ్ఛేదకరత్వం

సంవిత్సిద్ధావభిహితం ప్రాయణాన్నరకక్లేశాత్ప్రసూతివ్యసనాదపి । చిరాతివృత్తాః ప్రాగ్జన్మభోగా న స్మృతిగోచరాః ॥ ఇతి । ప్రాయణమ్-మరణమ్ । నిత్యవత్-సార్వదికమ్ । యద్వా నియమవత్ । నియతమితి యావత్ । నిఖిలసంస్కారప్రమోషహేతుప్రబలదుఃఖహేతువిరహేఽపి నియమేనాస్మరణం సంవిదః స్వాపేఽప్రకాశమేవ సాధయేత్ । స్వయంప్రకాశస్వభావాయాశ్చ తస్యా అప్రకాశస్తదా తదభావపర్యవసన్న ఇతి భావః । సిద్ధాన్తే తు విషయప్రకాశనవేలాయామేవ ధర్మభూతజ్ఞానస్య స్వయంప్రకాశత్వోపగమాత్ స్వాపేసతోఽపి తస్యాప్రకాశో న క్షతికర ఇతి బోధ్యమ్ । అత్ర శఙ్కతే న చ

సత్యపి తి । విషయావచ్ఛేదవిరహాత్-విషయసంబన్ధవిరహాత్ । అహఙ్కారగోచరాభావాత్-అహంబుద్ధిబోధ్యస్య జ్ఞాతురహమర్థస్య విలయాత్ । అహమర్థోపశ్లిష్టాయా విషయాన్వయవత్యా ఏవ సంవిదః సంస్కారాధాయకత్వమ్ । స్వాపేతదుభయవైధుర్యాత్స్వప్రకాశస్యాపి చైతన్యమాత్రస్య న సంస్కారాధాయకత్వమితి న తస్య ప్రబోధేఽనుసన్ధానప్రసఙ్గ ఇతి భావః । అత్రోత్తరమాహ అర్థాన్తరే తి । తదగ్రహణస్య-అర్థాన్తరాగ్రహణస్య । త్రితయే తి । జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృత్రితయావభాసేఽపి యథాయథం తత్తదనుభవస్యైవ తత్తత్సంస్కారం ప్రతి హేతుత్వాదేకాగ్రతయా సంవిదనుభవే సతి స్వాపే తతః తత్సంస్కారోత్పాదేఽహమర్థవిలయఘటపటాద్యర్థాన్తరాననుభవయోరప్రతిబన్ధకత్వాత్సంవిన్మాత్రప్రత్యవమర్శప్రసఙ్గో దుర్వారో భవన్మతే ప్రబోధసమయ ఇతి భావః । నను జ్ఞాతుర్వినష్టత్వాత్స్వాపేకః స్మరేదిత్యత్రాహ న చ ప్రత్యభిజ్ఞే తి । పూర్వదినే కృతస్యాపరదినే ప్రతిసన్ధానాత్పూర్వాపరదినస్థాయిత్వేన సిధ్యతో జ్ఞాతురహమర్థస్య మధ్యకాలే స్వాపే విలయో న ఘటత ఇతి భావః । ఏవం స్వాపేఽప్యహమర్థస్య

సద్భావముపపాద్య తదా తద్భానమపి వర్తత ఇత్యుపపాదయతి అత ఏవ హీ తి । స్వాపకాలికాహమర్థప్రతిసన్ధానమిదం తాత్కాలికతత్ప్రతిభాససమర్థకమ్ । న చానుమితస్వాపతత్సుఖత్వాత్మస్వరూపసత్తాగోచరమిదమస్తు, తథా చేదం న స్వాపేఽహమర్థప్రకాశస్యోపపాదకమితి వాచ్యమ్ । స్వాపాంశేఽనుమితిలక్షణత్వేఽపి అహమర్థే ప్రతిసన్ధానరూపత్వస్య ప్రాతస్తత్రాహం (న) ఆస మిత్యాదావివ స్వరససిద్ధస్యానపోద్యత్వాత్ । ప్రాతఃకాలానుభూతాత్మస్వరూప- పరామర్శిత్వాదస్యాత్మస్వరూపే ప్రతిసన్ధానరూపత్వోపపత్తిర్యథా, ఏవం స్వాపేఽనుభూతాత్మస్వరూపపరామర్శిత్వాదాత్మాంశే ప్రతిసన్ధానరూపత్వోపపత్తిరితి భావః । న చ నిత్యాత్మప్రకాశస్య సంస్కారజనకత్వే మానాభావాత్కథమహమర్థ ఆత్మని ప్రతిసన్ధానరూపత్వమస్యేతి వాచ్యమ్ । స్వజన్యసంస్కారవత్త్వేనానుభవస్య ప్రతిసన్ధానే ఏకహేతుత్వనిర్వాహాయ నిత్యానుభవస్యాపి సంస్కారహేతుత్వోపగమాత్ । స్పష్టం చేదం సిద్ధాన్తసిద్ధాఞ్జనే ।

స్వాపే%నుభూతాత్మాంశప్రకాశనరూపత్వాద్వా ప్రతిసన్ధానవాచో యుక్తిః । అధికమన్యత్ర । నను సవిషయజ్ఞానస్య నిత్యత్వం మాస్తు శుద్ధసంవిదో నిత్యత్వాద్యుపపన్న మేవేత్యత్రాహ న చ నిర్విషయే తి । స్వయంప్రకాశసంవిదనుభవో హి విషయాశ్రయోపశ్లిష్టసంవిద్విషయ ఏవ లోకవిదితః ఇదమహం జానామీ తి । కేవలసంవిదనుభవస్తు న కస్యాపి స్వతో%న్యతో వా ప్రసిద్ధ ఇతి భావః । నను సిద్ధాన్తే జ్ఞానస్వరూపస్యాత్మనో నిర్విషయత్వం నిరాశ్రయత్వం చాభ్యుపగతం కథం సఙ్గచ్ఛతే? । ఉచ్యతే । సంవిదాదిశబ్దానాం సవిషయకజ్ఞాన ఏవ రూఢత్వాత్తదర్థస్య నిర్విషయత్వాదినిషేధోక్తిరుపపన్నైవ । ధర్మభూతస్య జ్ఞానస్య చ విషయప్రకాశకస్య న నిరాశ్రయత్వం నిత్యాత్మస్వరూపాశ్రితత్వాత్ ।ఆత్మస్వరూపజ్ఞానస్యాపి ప్రత్యక్త్వానుకూలత్వైకత్వప్రకారతః స్వరూపప్రకాశకత్వాన్న నిర్విషయత్వం నిర్ధర్మకత్వం వా । ఆత్మన్యేకత్వానేకత్వాహంత్వానహంత్వాదిసంశయస్య కదాప్యనుదయాచ్చ ప్రత్యక్త్వాదినా భానమేష్టవ్యమ్ । నిరుపాధికప్రేమాస్పదత్వాచ్చ సుఖత్వేనేతి సిద్ధాన్తే%భిమతో విశేషః । సంవిదః సవిశేషత్వం సంవిదాదిశబ్దానాం సంబన్ధిశబ్దత్వప్రసిద్ధ్యా%ప్యుపపాదయతి సంబన్ధీ తి । నియతసంబన్ధ్యాకాఙ్క్షాశాలిత్వం సంబధిశబ్దత్వమ్ । జ్ఞానం, సంవేదనమిత్యుక్తే హి కస్య కింవిషయకమితి విషయాశ్రయాకాఙ్క్షా నియతా । ఏతదేవ వ్యతిరేక నిషేధేన ద్రఢయతి న హీ తి । జానాత్యాదేః జ్ఞాధాతుప్రభృతేః । నను జ్ఞానస్వరూప మిత్యాదిషు కేవలస్యైవ ప్రయోగో దృశ్యత ఇతి చేన్న । ఆశయానభిజ్ఞో హి భవాన్ । అత్రత్యస్య ధర్మివాచినో జ్ఞానశబ్దస్య స్వయంప్రకాశత్వప్రవృత్తినిమిత్తకస్య సంబన్ధిశబ్దాద్ధర్మభూతజ్ఞానవాచినః శబ్దాచ్ఛబ్దాన్తరత్వాత్ చతుష్పాద్వాచిన ఇవ గోశబ్దాత్కిరణాదివాచినస్తస్య । అస్మాకం సంబన్ధిశబ్దత్వప్రసిద్ధిః

ధర్మభూతజ్ఞానవాచిని సావకాశా । భవతాం తు ధర్మిణః స్వరూపజ్ఞానస్య ధర్మభూతస్య చ విషయజ్ఞానస్య భేదాభావాత్ ఏకస్యైవ చైతన్యస్యాత్మరూపస్య నిర్విశేషత్వసిద్ధాన్తాత్ సంబన్ధిశబ్దత్వప్రథానోపపన్నా సంవిదాదిశబ్దస్యేతి । నిర్విశేషజ్ఞప్తిమాత్రస్య పర్వృత్తినిమిత్తాయోగేనైవ ధర్మివాచిజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వమపి న సంభవతీత్యప్యనుసన్ధేయమ్ ।

ఏవం పరైరాత్మతయా%భిమతస్య ప్రమాణఫలస్యాగన్తుకత్వాదాత్మధర్మత్వాచ్చ నాత్మత్వమిత్యక్తమ్ । అథ తస్య ప్రాగభావాసిదింౕధ పరోక్తామనువదతి యత్తు స్వత ఇతి । అన్యతః సిద్ధ్యభావస్పోరకం స్వతఃసిద్ధస్య ఇతి । అనుభవస్యేతి విశేష్యపదమధ్యాహార్యమ్ । తద్విరోధాదేవ-ప్రతియోగినా యౌగపద్యావస్థానాసంభవలక్షణాద్విరోధాదేవ । ప్రాగభావాదేః-సంవిత్ప్రాగభావాదేః । శిష్టం స్పష్టమ్ । దూషయతి త దిత్యాదినా । జ్ఞానసామాన్యస్య స్వసమానకాలికార్థగ్రాహిత్వనియమే దోషమాహ అతీతే తి । శఙ్కానువాదః అథే తి । ఇతీత్యనన్తరం మతమితి శేషః । సంవిత్ప్రాగభావస్య స్వసమానకాలికగ్రహగ్రాహ్యత్వమేవేతి నియమ ఇతి శఙ్కాగ్రన్థార్థః । నియమముపగమ్యా%%హ కిమేవ మితి । తత్సిద్ధేః-

సంవిత్ప్రాగభావగ్రహసిద్ధేః । న ప్రాగభావాద్యసిద్ధిః-న సంవిత్ప్రాగభావాద్యసిద్ధిః । అయం చ నియమో యద్యపి సిద్ధాన్తే యుక్తః,విద్యమానయత్కిఞ్చిజ్జ్ఞానప్రాగభావస్య విద్యమానేనైవ జ్ఞానాన్తరేణానుమానాదినా గ్రహణాత్ । అహమిదానీం చాక్షుషాభావవాన్ ఉన్మీలితచక్షుష్కత్వాదిత్యాద్యనుమానసంభవాత్ । అథాపి పరమతేఽయం నియమోఽనుపపన్న ఇత్యాహ

తత్ప్రాగభావ ఇతి । భవతా హి జ్ఞానం జ్ఞానాన్తరాగ్రాహ్యమిష్యతే । ఏవం సతి తజ్జ్ఞానప్రాగభావ స్తేనైవ సమానకాలికేనగ్రాహ్యః స్యాద్భవదుక్తనియమానుసారాత్ । తచ్చానుపపన్నమితి భావః । నన్వతఏవాస్మాభిః సంవిత్ప్రాగభావాసిద్ధిరుచ్యత ఇతి చేత్తత్రాహ ఐన్ద్రియికే తి । లౌకికప్రత్యక్ష ఏవ సమానకాలికపదార్థగ్రాహిత్వమితి నియమః । న తు జ్ఞానసామాన్యస్య, ప్రమితిసామాన్యస్య వా । తథా చ ప్రాక్కాలికస్య స్వప్రాగభావస్య తేనైవ వర్తమానేన జ్ఞానేన గ్రహణే నానుపపత్తిరితి హార్దమ్ । అగ్రేచైతద్వ్యక్తీభవిష్యతి । ప్రమాణస్య ప్రమేయావినాభూతత్వాత్ప్రమాణజ్ఞానస్య స్వయంప్రకాశత్వేన నిత్యత్వాత్తత్ప్రమేయమపి నిత్యమితి మతం నిరాకరోతి ఏతేనే తి । ఏతేన-ప్రమాణజ్ఞానమాత్రస్య సమానకాలపదార్థగ్రాహిత్వనియమాభావేన । నిరసనీయమతానువాదః మాన మితి । స్వయంప్రకాశత్వాత్, మానం-ప్రమితిః, స్వతఃసత్-అనన్యాపేక్షసత్తాకం సదాఽ స్త్యేవ । ఏవం చేత్, అతో వక్ష్యమాణాద్ధేతోః తన్మేయం చ వస్తు సదాఽ స్త్యేవ । హి-యతః, మానం-ప్రమాణజ్ఞానం, మేయయుగేవ- ప్రమేయాఽవినాభావ్యేవేత్యర్థః । స్వయంప్రకాశస్యాపి ప్రమాణజ్ఞానస్య ప్రమాణజన్యత్వాదేవానిత్య

త్వమ్ । తత్ప్రాగభావగ్రహోఽపి స్వతః పరతో వా సంభవేదేవ । అతో మితినిత్యత్వముపజీవ్య మేయనిత్యత్వవ్యవస్థాపనమయుక్తమ్ । ప్రమాణజ్ఞానస్య సమానకాలార్థగ్రాహకత్వనియమాభావాచ్చేతి పరాకరణప్రకారోబోధ్యః । నన్వసదర్థగ్రాహిత్వే మితేః కథం ప్రమేయావినాభావో ఘటతే ?। తత్రాహ న హీ తి । యదా ప్రభితిస్తదా ప్రమేయమితి న ప్రమేయావినాభావః ప్రమితేః । కింతు యద్దేశకాలసంబన్ధిత్వేన యాదృశాకారవత్త్వేన చ యద్భాసతే ప్రమితౌ, తస్య తత్ప్రకారాభావాభావపర్యవసితం ప్రమేయయోగిత్వమ్ । అతద్రూపానవగాహిత్వం మేయే, తద్వతి తత్ప్రకారకత్వమేవ చ తదితి భావః । స్మృతేరప్రామాణ్యమతమపి ప్రతిక్షిపతి ప్రసఙ్గతః అత ఏవే తి । ప్రలాపః-ప్రలాపమాత్రమ్ । నిరర్థకం వచనమితి యావత్ । అతీతమపి బాహ్యమర్థం తథాత్వేనైవావగాహిన్యాః స్మృతేర్న నిర్విషయతా, మేయవ్యభిచారో వా । ప్రమేయయోగిత్వస్య తద్వతి తత్ప్రకారావగాహిత్వరూపత్వాదేవేతి భావః ।

అథే త్యాదిః శఙ్కానువాదః । ఉత్యేతే తి వా, మత మితి వా శేషః పూరణీయః । పరిహారో యద్యేవ మిత్యాదిః । స్వతఃసిద్ధత్వాత్ సంవిదః ప్రాగభావాద్యసిద్ధిరితి వదతా ప్రమాణాభావ స్యేదానీం తద్ధేతుత్వేనాభిధానే హేత్వన్తరమ్ । ప్రమాణాభావో%ప్యసిద్ధ ఇతి భావః । సమర్థితత్వా దితి । అభిహితం హి పూర్వమేవ స్వాపమదమూర్చ్ఛాదశాసు చ యోగ్యానుపలమ్భనిరాకృతః తత్సద్భావో నాభ్యుపగమమర్హతీ తి । అత్రేదం బోధ్యమ్- అప్రకాశే%పి సంవిదః స్వాపే%హం న జానామీతి తదభావప్రత్యక్షమాత్మని తదా న ఘటతే యద్యపి । స్వాపస్య వ్యాఘాతాత్ । సవిషయకజ్ఞానసామాన్యాభావో హి సః । అథాపి స్వయంప్రకాశస్వభావాయాః సంవిదో%ప్రకాశాత్స్వాపే%భావః సిద్ధః । తత్రప్రతీతిత్స్వానుమానికీ ప్రబోధ ఏవాస్మరణనియమానుమితేన స్వాపకాలికసంవిదననుభవలిఙ్గేన యోగ్యానుపలబ్ధిలక్షణేన । ఇదమేవ చానుమానం జ్ఞానత్వసామాన్యేన స్వాపే స్వస్యాప్యభావం విషయీకరోతీతి సిద్ధం స్వప్రాగభావగ్రహః స్వేనైవేతి ।

ప్రకారాన్తరేణాప్యనిత్యత్వం సంవిదాం సాధయతి అపి చే తి । న సాధయతిన ప్రకాశయతి । తత్ -తస్మాత్ । కాలవిశేషావచ్ఛిన్నైవ-కాదాచిత్కైవ । కాదాచిత్కతయా ప్రత్యక్షప్రకాశస్యాభినయః అహమిదానీమేవాస్మి నాన్యదా ఇతి । చేతనసమాధ్యారోపేణైవం వ్యపదేశః । యద్వా ప్రమాణఫలస్యైవాత్మత్వస్వప్రకాశత్వయోః పరైరుపగమాత్తన్మత ఏవమేవ ప్రకాశః ప్రమితేః స్యాదిత్యాకూతమ్ । ఇతరథే తి । ప్రత్యక్షస్య సమానకాలీనార్థప్రకాశకత్వస్వాభావ్యేన తస్య నిత్యత్వే తద్విషయస్య ఘటాదేరపి నిత్యత్వప్రసఙ్గ ఇతి యావత్ । యావత్స్వసత్తం ఘటాదిర్నాధ్యక్ష్యతే, కింతు సన్నపి కదాచిదేవ, తథాచ ఘటాద్యధ్యక్షస్య కాదాచిత్కత్వం న విషయాసత్త్వప్రయుక్తమ్,

కింతు స్వస్య కాదాచిత్కత్వ ప్రయుక్తమేవేతి భావః । అత్ర ప్రయోగః- ప్రత్యక్షసంవిత్ స్వవిషయకాలావ్యాపినీ, సమానకాలీనార్థభాసకత్వే సతి యావదర్థసత్తం తదప్రకాశకత్వాదితి । ప్రత్యక్షవదనుమానాదిసంవిదామప్యనిత్యత్వం సాధయతి ఏవ మితి । కాదాచిత్కతయైవ చకాసతీ తి శేషః । లిఙ్గపరామర్శాదిసాపేక్షాణాం తాసాం న హి నిత్యత్వం సంభవతి । అన్వమినవమ్, అశాద్భుయమిత్యాదిప్రతీతయశ్చ కాదాచిత్కతాం గమయన్తి । సమానకాలార్థగ్రాహిత్వనియమరహితానామప్యేతాసాం ప్రతీతం కాదాచిత్కత్వం న విషయాసత్త్వోపాధికమ్, కింతు స్వరూపప్రయుక్తమేవేతి భావః । నను సవిషయకజ్ఞానానామనిత్యత్వే%పి నిర్విషయం జ్ఞానమాత్రం నిత్యమితి చేత్తత్రా%హ నచే తి । ప్రత్యక్షానుమానపదే భావప్రధానే । ధీసంవిదాదిపదానాం సవిషయకజ్ఞాన ఏవ స్వారసికః ప్రయోగః । తదర్థస్య చ సాశ్రయత్వనియమ ఏవ । ఉపలమ్భబలాచ్ఛాస్త్రబలాచ్చ స్వరూపజ్ఞానస్యాపి న నిర్విశేషత్వమితి భావః । ఏతేన చైతన్యమాత్రం నిత్యనిర్విశేషస్వప్రకాశరూపం సత్ । తస్యైవాన్తః- కరణవృత్త్యవచ్ఛిన్నస్య

విషయప్రకాశకత్వమ్ । వృత్త్యవచ్ఛేదకాదాచిత్కతయా విశిష్టస్య తస్యానిత్యత్వప్రతీతిః । అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం తదేవ జ్ఞాత్రిత్యపి పరాస్తమ్ । అన్తఃకరణస్య వృత్తిః కిం వ్యాపారలక్షణా ఉత పరిణామలక్షణా । నాద్యః, తావన్మాత్రేణ జ్ఞానవ్యాపారమన్తరా విషయప్రకాశాభావాత్ । ఇన్ద్రియాణాం హి చరతాం యన్మనోఽనువిధీయతే । తదస్య హరతి ప్రజ్ఞామ్ తేనాస్యక్షరతి ప్రజ్ఞా ఇత్యాదిషు మనఇన్ద్రియద్వారకజ్ఞానప్రసరణత

ఏవార్థప్రకాశవ్యవస్థాపనాత్ । క్వచిత్ప్రజ్ఞామనసోరభేదోపదేశస్తు జ్ఞానవ్యాపారానుగుణవ్యాపారవత్త్వాన్మనసో భాక్తో జ్ఞేయః । న ద్వితీయః, మనసో విషయాకారపరిమాణే దృఢతరప్రమాణాభావాత్ । చైతన్యస్య నిర్విశేషత్వే చ న ప్రమాణమ్; యేన తస్యైవౌపధికభేదరూపత్వకల్పనం జ్ఞాత్రాదేః సాధీయో భవేత్ । నిరూపాధికజ్ఞాతృజ్ఞేయజ్ఞానభేదప్రతిపాదకాబాధితప్రత్యక్షశాస్త్రాదిప్రమాణబాధితం చేదమిత్యలమధునా ।

ఏవం స్వేనైవ స్వప్రాగభావసిద్ధిముక్త్వాఽన్యతోఽపి తామాహ న చాన్యే తి । అతీతస్య స్వకీయజ్ఞానస్య స్మృత్యాదిగ్రాహ్యత్వముక్త్వా పరకీయజ్ఞానస్యాపి జ్ఞానాన్తరగ్రాహ్యత్వమాహ ప్రతికూలే తి । పరకీయస్య విషయవిశేషేఽనుకూలత్వజ్ఞానస్య ప్రతికూలత్వజ్ఞానస్య వా తదీయహానోపాదానాదిప్రవృత్తిరూపదర్శనానుమేయత్వాదితి యావత్ । జ్ఞానస్య జ్ఞానాన్తరగ్రాహ్యత్వానుపగమే బాధకమాహ

తదనుపగమే చే తి । పరజ్ఞానానుపగమే వ్యవహారాచ్ఛక్తిగ్రహస్య పరజ్ఞానానుమానసాపేక్షత్వాచ్ఛక్తిగ్రహస్యైవాసంభవేన తన్మూలస్య వ్యవహారస్య విలోపప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః । యద్వా శబ్దార్థసంబన్ధస్య బోధ్యబోధకభావస్య బోధఘటితస్య జ్ఞానస్య జ్ఞానాన్తరగ్రాహ్యత్వానుపగమే వ్యాకరణాదినా

ప్రతిపాదనాసంభవాత్సమస్తశాబ్దవ్యవహారవిలోపప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః । శబ్దార్థగ్రహణాసంభవేన-శబ్దార్థసంబన్ధగ్రహణాసంభవేన । పరకీయజ్ఞానానుమానానుపగమే గురూపసర్పణాదేరప్యనుపపత్తిరిత్యాహ గురూపసర్పణే తి । తస్య-గురోః ।

అథానుభావ్యత్వస్యానుభూతిత్వవిరుద్ధత్వం ప్రతిక్షిపతి నచాన్యవిషయత్వ ఇతి । స్వాశ్రయస్యేత్యుభయత్ర సంబధ్యతే । స్వాశ్రయాయ స్వయమేవ ప్రకాశమానత్వమ్, స్వాశ్రయాయ స్వవిషయప్రకాశకత్వం వా స్వసత్తాకాలే సంవిదో విద్యత ఏవ । ఉభయవిధం

చేదమనుభూతిత్వం స్వసత్తాకాలే స్వాశ్రయాయా%ప్రకాశమానత్వే స్వవిషయాప్రకాశకత్వే వా న ఘటేత । న తదస్తి । అతీతత్వదశాయాం స్వాశ్రయాయ వర్తమానదశాయాం వా పురుషాన్తరాయ జ్ఞానాన్తరేణ భాసమానత్వే%పి తస్యా న నిరుక్తానుభూతిత్వభఙ్గప్రసఙ్గ ఇతి భావః । అనుభావ్యత్వస్యాననుభూతిత్వే%ప్రయోజకత్వం చాహ ఘటాదే రితి । తథాస్వాభావ్యాభావాదేవ-నిరుక్తోభయవిధానుభూతిత్వవిరహాదేవ । అననూభూతిత్వమ్-అనుభూతిభిన్నత్వమ్, అనుభూతిపదావాచ్యత్వం వా ।
సాహచర్యమాత్రేణానుభావ్యత్వస్యాననుభూతిత్వప్రయోజకత్వే ప్రతిబన్ద్యుపక్షేపః అపి చే తి । తత్రప్రసఙ్గః-అననుభూతిత్వప్రసఙ్గః । అసతోదృష్టాన్తతయా నిర్దేశః పరప్రక్రియయా । ఏవం సంవిదో%నుభావ్యత్వం సమర్థ్యా%%త్మనో%పి తత్, సంవిద్భిన్నత్వం చ సమర్థయతే న చాత్మన ఇతి । అనుభూతిత్వంవిషయధీరూపత్వమ్ । అనుభవితృత్వాత్-విషయధ్యధికరణత్వాత్ । నాప్యసా వితి । జ్ఞానాన్తరనిరపేక్షప్రకాశస్యాపి నిజాత్మస్వరూపస్య శ్రవణాదిజ్ఞానగ్రాహ్యత్వాత్, పరాత్మనో%పి
తచ్ఛరీరగతచేష్టాదినా%నుమేయత్వాదాత్మనో%ననుభావ్యత్వం
శ్రుతియుక్తివిరుద్ధమనుపపన్నమిత్యర్థః । ఆస్థీయతా మితి । ఘటాదేః
జ్ఞానానాశ్రయత్వమేవానాత్మత్వే%జ్ఞానావిరోధిత్వమేవాననుభూతిత్వే ప్రయోజకమిష్యతాం నానుభావ్యత్వమిత్యర్థః । శఙ్కా%త్ర అథే తి । తే-జ్ఞానానాశ్రయత్వాజ్ఞానావిరోధిత్వే । విషయత్వే-అనుభావ్యత్వే । పరిహారః అవిషయత్వే%పీ తి । తథైవ తే స్యాతాం గగనకుసుమవదితి యావత్ । అసత్త్వమేవ తయోః ప్రయోజకంనాననుభావ్యత్వమితి చేత్ అననుభావ్యత్వే%సత్త్వమపి ప్రాప్తం తద్వదేవ । అప్రయోజకత్మవమితి చేత్తుల్యమనుభావ్యత్వే%పీతి హార్దమ్ । ఇత్యల మితి । వ్యాప్త్యాభాసమూలత్వాత్కుతర్కత్వమ్ । అత ఏవాప్రతిష్ఠితత్వం సిషాధయిషితార్థసిద్ధిపర్యవసానవిరహ ఇతి బోధ్యమ్ । ఏవ మనుభావ్యత్వసమర్థనేన పరతో%పి సంవిదః ప్రాగభావసిద్ధిరభిమతా । సిద్ధాన్తే ధర్మభూతజ్ఞానస్య నిత్యత్వే%పి
విషయప్రకాశోపయోగ్యవస్థావిశేషవిశిష్టస్యానిత్యత్వాదీష్టమేవేతి ధ్యేయమ్ ।

స్వప్రకాశత్వాత్సంవిదో న ప్రాగభావసిద్ధిః । ప్రాగభావాభావాచ్చానుత్పన్నత్వం, తత ఏవ

భావవికారరహితత్వం చోక్తమన్యైః । తత్ర సంవిత్ప్రాగభావసిద్ధిసమర్థనేనానుత్పన్నత్వహేతోః స్వరూపాసిద్ధం సిద్ధవత్కృత్య వికారాన్తరనిరాసకానుమానే%నైకాన్త్యమాహ వ్యభిచరతీ తి । సప్తమ్యా అవచ్ఛేదకత్వమర్థః । తస్య వ్యభిచారపదార్థే%న్వయః । అనుత్పన్నత్వం ప్రాగభావావచ్ఛేదేనా%వినాశిత్వరూపసాధ్యవ్యభిచారీత్యర్థః । తదధికరణస్యైవ తన్నిష్ఠధర్మావచ్ఛేదకత్వాత్ప్రాగభావస్య హేతునిష్ఠవ్యభిచారావచ్ఛేదకస్య హేతుమత్త్వం సాధ్యాభావవత్త్వం చ సిద్ధ్యతి । భావే తి । భావవృత్తిత్వస్యానుత్పన్నత్వహేతువిశేషణత్వే%పి

పరాభిమతాయామనాదిసాన్తావిద్యాయాం వ్యభిచార ఇత్యర్థః । వ్యభిచారే%వచ్ఛేదకస్యా జ్ఞానస్య తద్ధేతుత్వవివక్షాతో%విద్యయేతి తృతీయా । అనైకాన్త్యం పరిహర్తుం శఙ్కతే అపరమార్థా ఇతి । పరమార్థవికారరాహిత్యం సాధ్యమ్ । తదభావశ్చ పరమార్థవికారో నావిద్యాయామితి న వ్యభిచార ఇతి భావః । ప్రతివక్తి పరమార్థాశ్చే తి । తే-తవ । మతే ఇతి పూరణీయమ్ । సాధ్యస్య-సాధ్యఘటకవికారాదేః । సాధనస్య వా-సాధనఘటకోత్పత్తేర్వా । అర్థవత్త్వామశ్రువీత-అన్వితార్థకం భవేత్; వ్యభిచారస్యాసిద్ధేశ్చ వారకతయా సప్రయోజనం వా । సంవిదో%పి కల్పితోత్పత్తిమత్త్వసంభవేన స్వరూపాసిద్ధివారణాయ సాధనస్య వేత్యుక్తమ్ । అయం భావః- పరమార్థవికారాదేః పరమార్థోత్పత్తేర్వా%నుపగమాద్భవతాం సాధ్య హేత్వోః పారమార్థ్యవిశేషణం న ఘటతే ।

సాధ్యసాధనవ్యతిరేకవ్యాప్తీనామప్రసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । అవిశేషణే చ వ్యభిచారస్య స్వరూపాసిద్ధేర్వా న పరిహారసంభవ ఇతి । తథా చ సతీ తి । ఉపహాసగర్భముపాలమ్భవచనమిదమ్ । తథా చ సతి-విశేషణదానే సతి చ । వ్యభిచారవారకం విశేషణం వివక్షతా%సిద్ధౌ దృష్టిర్న విధీయత ఇతి భావః ।

అనుత్పన్నత్వాన్నిర్భేదత్వం సంవిద ఇతి చానూద్య ప్రతిక్షిపతి యదపీ తి । తదపి నే తి । సజాతీయవిజాతీయస్వగతభేదానామబాధితాధ్యక్షాదిసిద్ధత్వాద్బాధితవిషయం తన్నిషేధానుమానమితి భావః । విభాగి- భేదయోగి । విజాతీయభేదనిషేధే%నుత్పన్నత్వేన సిషాధయిషితే%నైకాన్త్యమాహ అజస్యైవే తి । పరాభిమతే%జ్ఞానే%పి తదాహ అనాదిత్వేనే తి । ఆత్మానాత్మభేదస్యాపరమార్థత్వాత్పరమార్థభేదస్య నిషేధే నానైకాన్త్యమిత్యభిమానేన శఙ్కతే అపరమార్థ ఇతి । అభిమానం నిరాకరోతి పరమార్థభేద ఇతి । జన్మప్రతిబద్ధః- ఉత్పత్తిమత్త్వవ్యాప్యః । యత్పరమార్థభేదవత్తదుత్పన్నమితి హి వ్యతిరేకవ్యాప్తిర్వాచ్యా । సా చ న; పరమార్థభేదస్యైవ భవన్నయే%ప్రసిద్ధేః । తథా చ విశేషణదానే%సిద్ధిప్రసఙ్గః . విశేషణాదానే చానైకాన్త్యం దుష్పరిహరమితి భావః । నచ పరమార్థత్వరూపవ్యధికరణధర్మావచ్ఛిన్నభేదనిష్ఠప్రతియోగితాకాభావః సాధ్యతే, తథా చ న

దోష ఇతి వాచ్యమ్ । ఏవమపి భవన్మతే హేతుసాధ్యయోః । సాహచర్యగ్రహోపయోగిపక్షాతిరిక్తస్థలాన్తరాభావాద్వ్యాప్యత్వాసిద్ధిరేవ । వ్యధికరణధర్మావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావస్య కేవలాన్వయితయా వ్యతిరేకవ్యాప్తేరపి దుర్వచత్వాత్ । నచ శాస్త్రత ఏవ సంవిన్మాత్రస్య నిత్యత్వం నిర్భేదత్వం చ సిధ్యతీతి వాచ్యమ్ । శాస్త్రస్యాపి భవన్మతవిప్రతీపత్వాత్ । నిత్యానాం చిదచిదీశ్వరాదీనాం పరమార్థతో భేదో హి శాస్త్రేషు వర్ణ్యత ఇత్యన్యత్ర విస్తరః । అగ్రే చ వ్యక్తీభవిష్యతి । సంవిది

సజాతీయభేదనిషేధే సాధ్యమానే ప్రత్యక్షబాధమాహ నిర్బాధే తి । దృగ్దృశ్యభేదః-దృశాం, దృశ్యానాం, దృగ్దృశ్యానాం చ మిథో భేదః ।

సంవిదః స్వగతభేదనిషేధానుమానే%పి దూషణమాహ తదపీ తి । సంవిద్ధర్మాణాం ప్రమాణసిద్ధత్వకథనేన సంవిది ధర్మనిషేధసాధనస్య కాలాత్యయాపదిష్టత్వం ఫలితమ్ । అత ఏవ సంవిత్పక్షకే వ్యతిరేకిణి ధర్మపక్షకే చాన్వయిని సంవిద్ధర్మనిషేధానుమానే పక్ష ఏవ వ్యభిచారోద్భావనం ఘటతే । నను సంవిద్ధర్మాణాం సంవిదభిన్నతయా భిన్నధర్మనిషేధానుమానే న క్షతిరిత్యత్రాహ తత్సిద్ధావపీ తి । వివాదవిషయాణాం ధర్మాణాం సంప్రతిపన్నసంవిత్స్వరూపతా న ఘటత ఇతి భావః । ఘటపటయోరివాకారభేదాచ్చ సంవిత్తద్ధర్మయోర్నైక్యమిత్యాహ స్వరూపభేదాచ్చే తి । స్వరూపభేదమేవోపపాదయతి స్వాశ్రయ మిత్యాదినా । కస్యచిత్-కిఞ్చిదర్థస్య । ప్రకాశనం-ప్రకాశాపాదనమ్ । సంవేదనమితి భావప్రధానో నిర్దేశః । సంవేదనత్వమితి యావత్ । యద్వా ప్రకాశనం-ప్రకాశకమ్ । ఆత్మనే-స్వస్మై, స్వాశ్రయాయ వా । స్వాశ్రయాయ స్వవిషయప్రకాశకత్వం సంవేదనస్య సంవేదనత్వమ్; స్వయంభాసమానత్వం చ సంవేదనస్య స్వయంప్రకాశత్వమిత్యేనయోర్ధర్మయోః స్వరూపభేదో బోధ్యః । సంవేదనత్వస్వయంప్రకాశత్వశరీరానుప్రవిష్టం ప్రకాశపదార్థమాహ ప్రకాశశ్చే తి । ప్రకాశో%యం జ్ఞాతతాపరర్యాయో ధర్మవిశేషః . అయం చ న జడమాత్రస్య, కింతు చిత్పదార్థస్యాపి । తదుచ్యతే చిదచిదశేషపదార్థసాధారణ ఇతి । సంవిత్సిద్ధావేవే తి । సంవిదః స్వప్రకాశత్వసాధన ఇత్యర్థః । యద్వా సంవిత్సిద్ధినామకే ప్రకరణ ఏవేత్యర్థః । ఏతేనా%%త్మసిద్ధేః పూర్వమేవ సంవిత్సిద్ధేః కృతత్వం జ్ఞాయతే । యద్యపి ఉపలభ్యమానే సంవిత్సిద్ధిగ్రన్థభాగే ప్రకాశపదార్థనిరూపణం నోపలభ్యతే । అథాపి సంవిత్సిద్ధౌభూయాంసో భాగా ఆదావన్తే మధ్యే చ విలుప్తాః । తత్రైతత్సంభవతీతి ధ్యేయమ్ । ధర్మాన్తరప్రకాశానభ్యుపగమే%ప్యాహ తదనభ్యుపగమ ఇతి । వ్యవహారానుగుణ్యమేవ జ్ఞానాధీనం ప్రకాశశబ్దితమ్ । అవ్యవహ్రియమాణస్యాపి జ్ఞానతోవ్యవహారయోగ్యతా%క్షుణ్ణైవేతి భావః । ఏకసఙ్ఖ్యావచ్ఛేదః- ఏకత్వసఙ్ఖ్యావత్త్వమ్ । శఙ్కతే నచ జడత్వే తి । జడత్వాభావః స్వప్ర

కాశత్వమ్, దేశకాలాపరిచ్ఛిన్నత్వే విభుత్వనిత్యత్వే । బహుత్వాభావ ఏకత్వమ్ । న త్వేతానిభావరూపాణి । అభావస్య చాధికరణాత్మకత్వాన్న సంవిదః సధర్మత్వం ప్రసజతీతి భావః । పరిహరతి తథాభూతైరపీ తి । అభావానామతిరిక్తత్వమధికరణవృత్తిధర్మాన్తరరూపత్వం వా । ఆధారాధేయభావప్రతీతిస్వారస్యాదిత్యభావరూపైరపి సధర్మత్వమవర్జనీయమిత్యర్థః । యస్మిన్ ప్రతీతే నిషేధ్యబుద్ధిర్నోదేతి తస్యైవాభావరూపత్వమ్ । ప్రతీయమానాయామపి సంవిది అనిత్యత్వాదిసంశయోదయాచ్చ న తదభావరూపత్వం తస్యాః । కింతు

సర్వకాలసంబన్ధిత్వాదివిరోధిధర్మాన్తరలక్షణమేవ నిత్యత్వాదీతి భావః । సంవిదీ తి । విరోధిధర్మవత్తాబోధనమన్తరా జడత్వాదినిషేధకత్వానుపపత్తిః ప్రతిజ్ఞాయాః ; తద్బోధనే చ సధర్మత్వసిద్ధిరవర్జనీయేతి భావః । నచ జడత్వాదివిరోధిస్వరూపత్వమేవ ప్రతిజ్ఞయా బోధ్యతే సంవిదో న విరోధిధర్మవత్త్వమితి వాచ్యమ్ । సర్వాధ్యాసాధిష్ఠానభూతాయాస్తస్యాః సర్వవిరోధిత్వాసిద్ధేః । నచ శుద్ధా సా తథేతి వాచ్యమ్ । తస్యాః సర్వవిశేషప్రత్యనీకత్వోపగమే జడత్వాదిప్రత్యనీకతేవాజడత్వాదిప్రత్యనీకతా%పీతి జడాజడవిలక్షణత్వాదిప్రసఙ్గాత్ । అజడత్వాద్యభావే%పి అజడాదిస్వరూపైవ సేతి చేద్ధర్మత్వాభావే%పి ధర్మస్వరూపైవ సా కిం న స్యాదితి దిక్ ।

భేదాదిధర్మపక్షకచిత్సంబన్ధిత్వాభావసాధనే%నైకాన్త్యమప్యాహ చేత్య మితి । చేత్యమ్-అనుభావ్యమ్ । ఆత్మని-చిన్మాత్ర ఆత్మని । కిఞ్చ చిద్ధర్మత్వాభావసాధనమనుపపన్నమ్ । ప్రతియోగ్యప్రసిద్ధేః । ధర్మా న చిత ఇత్యపి న సాధీయః । షష్ఠ్యర్థస్య సంబన్ధస్య చిత్పదార్థేనానన్వయాద్భవతాసిత్యాహ అపి చే తి । ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వవ్యుత్పత్తేః చితో విభక్త్యర్థసంబన్ధిత్వం సిద్ధమితి తత్ర విశేషసామాన్యనిషేధప్రతిజ్ఞా వ్యాహతార్థేతి భావః ।

సిద్ధిశ్చేదభ్యుపేయేత సంవిదః స్యాత్ సధర్మతా ।

న చేత్తుచ్ఛత్వమేవోక్తం భవేచ్ఛశవిషాణవత్ ।।10।।

నను సిద్ధిరేవ సా । కస్య భోః? యది న కస్యచిత్, న తర్హి సిద్ధిరేవ । సా హి పుత్రత్వమివ కస్యచిత్ కించిత్ప్రతి । ఆత్మన ఇతి చేత్, కః షష్ఠ్యర్థః ?తదేవం వ్యోమారవిన్దసదృశవపుషి యథోదితదృశి వేదాన్తతాత్పర్యవర్ణనం వేదాన్తాయైవ స్యాత్ ।

అపి చ నిత్యత్వే%ప్యనుభుతేః ప్రత్యభిజ్ఞానుపపత్తిస్తదవస్థైవ । సా హి అనుభవితారం పూర్వాపరకాలావస్థాయినముపస్థాపయతి అహమిదమన్వభూవమితి । అనుభూతిస్త్వనుభూతిరేవ భవతామ్, న తాం ప్రతి సా కర్త్రీం కర్మ వా ।

(ఇతి మాయావాద్యభిమతనిత్యవిజ్ఞానాత్మత్వనిరాసప్రకరణమ్)

యద్యుచ్యేత- పరమార్థతః తథాభూతాపి భ్రాన్త్యానుభవితృతయా పరిస్ఫురతి రజతతయేవ శుక్తిః । న హి తథ్యమనవలమ్బ్య మిథ్యావభాసస్యోత్థానమితి; తన్న । తథా సతి అనుభవసమానాధికరణతయా%నుభవితా%హమర్థః ప్రకాశేత అనుభూతిరహమితి, పురఃస్థితభాస్వరద్రవ్యశఙ్ఖముఖచన్ద్రాదేరాకారతయేవ రజతపీతముకురస్థతాద్విత్వాది । పృథగవభాసమాన ఏవ తు అయమనుభవో దణ్డ ఇవ దేవదత్తమర్థాన్తరమహమర్థంవిశింషన్ ఆలక్ష్యతే అనుభవామ్యహమితి । తదేవమనుభవవిశిష్టమస్మదర్థమవభాసయన్నయమహంప్రత్యయః కథమివ విశేషణభూతానుభూతిమాత్రావలమ్బనః ప్రతిజ్ఞాయేత, దణ్డమాత్ర ఇవ దణ్డీ దేవదత్త ఇతి ప్రత్యయః ।

కుతశ్చైష నిశ్చయః-అధ్యస్తం జ్ఞాతృత్వమితి? । స్థూలో%హమితివత్ దేహాత్మాభిమానవతః ప్రతిభాసనాదితి చేత్; నన్వాత్మతయా%భిమతా%నుభూతిరపి తదూత ఏవావభాతీతి సాపి తథా స్యాత్ । తత్త్వజ్ఞానోదయాత్ పరతో%పి తదనువృత్తేర్న తథా సేతి చేత్ ; కిం భోః! తత్త్వజ్ఞానాత్పరమబోద్ధైవాయమాత్మా ? హన్తైవం వరమితో%తత్త్వవేదిత్వమ్; భ్రాన్త్యాపి హి తత్ర బహు భద్రం పశ్యతీతి ।

నను జ్ఞాతృత్వం జ్ఞానక్రియాకర్తృత్వం విక్రియాత్మకం జడమహఙ్కారగ్రన్థిస్థమ్ । తత్ఫలభుగకర్తా%విక్రియః సాక్షీ ప్రకాశమాత్ర ఆత్మా । కర్తృత్వాదిర్హి దృశ్యత్వాద్రూపాదివన్నాత్మధర్మః । కర్తృత్వే హ్యాత్మనో%హంప్రత్యయగోచరత్వే%పి దేహస్యేవానత్మత్వ- పరార్థత్వజడత్వాదిప్రసఙ్గో దుర్నివారః । దృష్టం చ లౌకికవైదికకర్మసు కర్తృతయా ప్రసిద్ధాద్దేహాత్తత్క్రియాఫలభుజః ప్రమాతుః అహంప్రత్యయినః పృథక్త్వమ్ । తథేహాపి ప్రమాతురహమర్థాద్విలక్షణః సాక్షీ ప్రత్యగాత్మేతి యుక్తమ్ । నైవం యుక్తమ్ । అహం జానామీతి జ్ఞాతృతయా సిధ్యతః ప్రత్యగాత్మనో వ్యతిరేకేణ సిక్షిణో నామ ప్రకాశమాత్రస్యా%%త్మనో%నుపలబ్ధేః । దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణవిజ్ఞానేభ్యో జ్ఞానాశ్రయతయా వివిచ్యమానే ప్రతీపమఞ్చతీవ నిర్భాసమానో%హంభావ ఏవ హి ప్రత్యక్త్వం నామ । సాక్షిత్వమపి తస్య సాక్షాజ్జ్ఞాతృత్వమ్ । న హ్యజానన్ సిక్షీత్యపదిశ్యతే । సర్వం చ ప్రకాశమానం జ్ఞాత్రే%హమితి చకాసతే ప్రకాశత ఇతి ప్రత్యాత్మసిద్ధో%యమనుభవః- అహం జానామి, మహ్యం ప్రకాశత ఇతి ।

(ఇతి జ్ఞాతురహమర్థస్య ప్రత్యగాత్మత్వనిరూపణమ్)

న చావ్యాకృతపరిణామభేదస్యాహఙ్కారనామ్నో బుద్ధినామధేయస్య వా జ్ఞాతృత్వమ్ ; దేహస్యేవాచేతనత్వపరిణామిత్వజడత్వపరార్థత్వాదిహేతుభిస్తదనుపపత్తేః । న చ చితిచ్ఛాయాపత్త్యా తయోస్తత్సంభవః । అచాక్షుషస్య ఛాయా%దర్శనాత్ । న చ జ్ఞాతృత్వం చితావపి తే వాస్తవమస్తి, యేనాగ్నిసంపర్కాదయః పిణ్డ ఇవౌష్ణ్యం తత్సంపర్కాదర్థాన్తరే జ్ఞాతృత్వం జాయేత జ్ఞాయేత వా ।

(ఇత్యహఙ్కారస్య జ్ఞాతృత్వతత్ప్రతీత్యనుపపత్తినిరూపణమ్)

యద్యుచ్యేత-జ్ఞప్తిమాత్రమేవా%%త్మానమభివ్యఞ్జన్ అచేతనో%ప్యహఙ్కారః స్వాశ్రయతయా తమభివ్యనక్తి । స్వభావో హ్యయం వ్యఞ్జకానామ్-యదాత్మస్థతయా%భివ్యఙ్గ్యమభివ్యఞ్జన్తి, దర్పణజలఖణ్డముణ్డాదయ ఇవ ముఖమిహిరబిమ్బగోత్వాదీన్ ।

తత్కృతశ్చాయమహం జానామీతి భ్రమః । అత ఏవ ఖలు అహముల్లేఖవిగమే సుషుప్తిముక్త్యోః స్వాభావికవిశదానుభవమాత్రరూపేణా%%త్మనః ప్రకాశః । తత ఏవ చానాత్మత్వమహమర్థస్య । తథా చ సౌరేశం వచః-

" ఆత్మనశ్చేదహం ధర్మో యాయాన్ముక్తిసుషుప్తయోః ।

యతో నాన్వేతి తేనాయమన్యదీయో భవేదహమ ।। " ఇతి।

(ఇతి అహఙ్కారస్య సంవిదభివ్యఞ్జకత్వపూర్వపక్షోపపాదనమ్)

ప్రకారాన్తరేణాపి సంవిదః సధర్మకత్వం సాధయతి

సిద్ధిశ్చే దితి । సిద్ధిః ప్రకాశః । తదుపగమే తేనైవ సంవిదః సధర్మతా స్యాత్ । తదనుపగమే తు శశవిషాణాదివదప్రకాశమానాయా అసిద్ధ్యన్త్యాస్తస్యాస్తుచ్ఛత్వమేవ ప్రసజ్యేత ఇతి కారికార్థః ।।10।।

అత్ర శఙ్కతే నను సిద్ధిరేవే తి । న ప్రకాశాశ్రయః, కిన్తు ప్రకాశస్వరూపైవ సంవిత్ । తన్న తుచ్ఛత్వం సధర్మకత్వం వేతి భావః । ఆక్షిపతి కస్య భో రితి । సవిశేషత్వప్రసఙ్గాద్భీతః పర ఆహ న కస్యచి దితి । ప్రతివక్తి సిద్ధాన్తీ న తర్హీ తి । ప్రకాశో హి ధర్మో వినా ధర్మిణా న ఘటత ఇతి భావః । సిద్ధేః ససంబన్ధికత్వం వ్యుత్పాదయతి సా హీ తి । పితుర్హి పుత్రః । పుత్రత్వమివానుయోగిప్రతియోగిసాపేక్షా సిద్ధిరితి భావః । అనన్యగతికతయా%%హ ఆత్మన ఇతి । ఆత్మానుయోగికాత్మప్రతియోగికైవ సిద్ధిః సంవిద ఇత్యర్థః । ఆత్మశబ్దో%త్ర స్వరూపవాచీ । ఏవం చేత్ సధర్మత్వమాయాత్యేవ సంవిద ఇత్యాహ క ఇతి । పితరం ప్రతి పుత్రస్య పుత్రత్వమివాత్మప్రతియోగికః ప్రకాశో ధర్మః సంవిదాత్మనః సిధ్యతీత్యర్థః । ఏవం కారి

కార్థ ఆక్షేపపరిహారపదకైః కతిభిశ్చిద్వివృతః । ఏవం సంవిదో నిర్విశేషత్వం నిరస్య నిర్విశేషసంవిది వేదాన్తతాత్పర్యవర్ణనం వేదాన్తానామప్రామాణ్యపర్యవసాయీత్యాహ తదేవ మితి । వేదాన్తాయ-వేదవినాశాయ । వేదప్రామాణ్యోచ్ఛిత్త్యై ఇతి యావత్ ।

క్షణికవిజ్ఞానాత్మవాదే స్మరణాద్యనుపపత్త్యా నిరస్తే హి నిత్యవిజ్ఞానాత్మవాదిన ఉత్థానమ్ । ఏతత్పక్షే%పి తామాహ అపి చే తి । జ్ఞాతుర్నిత్యత్వ ఏవాహమిదమన్వభవమిత్యాదేరుపపత్తిః ; నతు జ్ఞాననిత్యత్వమాత్రేణేతి భావః ।

ఏతదేవ వివృణోతి అనుభూతి రితి । ఏవకారార్థమాహ న తా మితి । యద్యపి సిద్ధాన్తే%పి నానుభవితృత్వమనుభూతేః। అథాప్యనుభావ్యత్వమిష్యతే । జ్ఞాతుశ్చాహమర్థస్యాత్మనో నిత్యత్వమ్ । తథాచ పూర్వానుభూతానుభూత్యాదిప్రతిసన్ధానం ఘటతే । పరమతే త్వననుభావ్యత్వాదననుభవితృత్వాచ్చ సంవిదాత్మనో నిరుక్తప్రతిసన్ధానానుపపత్తిరేవేతి భావః । తదేవం ప్రతిసన్ధానబలాజ్జ్ఞాతురేవాత్మత్వం న జ్ఞానమాత్రస్యేతి స్థిత హృది । ఏతదేవ సమర్థయిష్యత్యగ్రిమగ్రన్థసన్దర్భేణ ।

తత్రాదౌ జ్ఞాతృత్వప్రతీతేర్భ్రాన్తిరూపతాం పరాభిమతామనువదతి యద్యుచ్యేతే తి । సంవిన్మాత్ర పరమార్థః । స ఏవాత్మా । అస్మిన్నధిష్ఠానే జ్ఞాతురహమర్థస్య భ్రాన్తిః శుక్తావివ రజతస్య । భ్రమోపపత్త్యర్థమధిష్ఠానసంవిన్మాత్రపారమార్థ్యమభ్యుపేయమితి పరేషామాశయః

। దూషయతి తన్నే తి । తథా సతీ తి । అయమాశయః - ధర్మిణి ధర్మ్యన్తరారోపే ఆరోప్యాధిష్ఠానయోః సమానాధికరణ్యేన (అభేదేన) భానం భవేదిదం రజతమితి యథా । అన్యత్రాన్యధర్మారోపే చారోప్యధర్మవతా తథా భానం దృష్టం శఙ్ఖః పీతవాన్, ముఖ దర్పణస్థం, చన్ద్రౌ ద్వావితి । న చైవమత్రానుభూతిరహమితి వా అహంవతీతి వా భానమస్తి । తన్న సంవిది అహమర్థారోప ఇతి యుక్తమితి । అహమర్థే సంవిదారోపోపగమస్తు న ఘటతే పరేషాం సత్యాలమ్బనత్వనియమాదారోపస్య, అహమర్థస్య చాసత్యత్వాదితి ధ్యేయమ్ । పృథగితి । పృథగవభాసమానత్వం ప్రకారతయా ప్రకారిణో విలక్షణత్వేన భాసమానత్వమ్ । అహందణ్డీతి ప్రతీతితుల్యత్వాదహం జానామీతి ప్రతీతేరహమర్థే జ్ఞానధర్మవత్తావగాహిత్వమేవేతి యావత్ । తదేవ మితి । దణ్డమాత్రే ఇతి విషయసప్తమీ । దణ్డమాత్రాలమ్బన ఇత్యర్థః । యథా దణ్డీ పురుష ఇత్యత్ర దణ్డమాత్రస్య సత్యత్వం పురుషస్యారోపితత్వం చ న, ఏవమహం జానామీత్యత్రాపి న జ్ఞానమాత్రస్య సత్స్వం జ్ఞాతుర్మిథ్యాత్వం చ । కింతు జ్ఞాతురహమర్థస్య సత్యత్వమేవ యుక్తమభ్యుపగన్తుం బాధకానుపలబ్ధేరిత్యాశయః ।

జ్ఞాతృత్వప్రతీతేర్భ్రాన్తిత్వే%నుయుజ్జే కిం నియామకమితి కుత ఇతి । పూర్వపక్షీ తత్రత్వతి

వక్తి స్థూల ఇతి । భ్రాన్తైర్గృహ్యమాణత్వాజ్జ్ఞాతృత్వమధ్యాసలక్షణమితి భావః । నేదమధ్యస్తత్వసాధకం బాధితత్వేన సోపాధికత్వాదిత్యాశయమన్తర్నిధాయ ప్రతిబన్దీమాహ నన్వాత్మతయే తి । దేహాత్మభ్రమవతాగృహ్యమాణాయా అపి సంవిదో%బాధ్యత్వాన్న మిథ్యాత్వమితి సమాధిం వాచయతి పూర్వపక్షిముఖతః తత్త్వజ్ఞానోదయా దితి । తుల్యమిదం జ్ఞాతృత్వస్యానధ్యస్తత్వం ఇత్యాహ కిం భో రితి । తత్త్వజ్ఞానఫలే మోక్షే%పి జ్ఞాతృత్వమనువర్తత ఇత్యబాధితత్వమిత్యాశయః । మోక్షే జ్ఞాతృత్వస్య నివృత్తావనర్థం ప్రసఞ్జయతి హన్తైవ మితి । దుఃఖనివృత్త్యా ముక్తేః పుమర్థత్వమితి చేదానన్దానుభవనివృత్త్యా%నుభవిత్రహమర్థనివృత్త్యా చాపుమర్థత్వం ప్రసజ్యతే ఇతి భావః ।

జ్ఞాతృత్వాదేరనాత్మధర్మత్వాత్తన్నివృత్తావపి న పుమర్థతోపఘాతో ముక్తేరితి శఙ్కతే నను జ్ఞాతృత్వ మితి । అహఙ్కారో%న్తఃకరణమ్, తదేవ దుర్మోచత్వాద్గ్రన్థిః, తన్నిష్ఠమేవ జ్ఞాతృత్వం జ్ఞానాత్మనా పరిణామలక్షణం విక్రియాత్మకం జడపరిణామత్వాజ్జడం చేత్యర్థః । ఆత్మనః స్వరూపమాహ తత్వలే తి । కర్తృత్వస్య ఫలభోక్తా, అవిక్రియత్వాదకర్తా,

ప్రకాశమాత్ర స్వరూపతయా సాక్షీచాత్మా%స్తీత్యర్థః । ప్రకాశః మాత్రా యస్య సః ప్రకాశమాత్రః । కర్తృత్వే ఇతి । ఆత్మా న కర్తా నాప్యహమర్థః,
ఆత్మత్వాదనన్యార్థత్వాదజడత్వాదవిక్రియత్వాద్వా తన్నైవం యన్నైవం యథా దేహ ఇతి ప్రయోగా అత్ర గర్భితాః । కర్తృభిన్నస్య భోక్తృత్వం కథమ్? తత్రాహ దృష్ట మితి ।
ఏతద్దూషయతి నైవ మితి । జ్ఞాతృవ్యతిరిక్తస్య ప్రకాశమాత్రస్యాత్మనో%నుపలమ్భబాధముక్త్వా ప్రత్యక్షబలాదేవాహమర్థత్వమాత్మన ఏషితవ్యమిత్యాహ దేహేన్ద్రియే తి । జ్ఞానస్య
దేహాదావసంభవాద్ధి తద్వైలక్షణ్యమాత్మనః సాధితమ్ । తజ్జ్ఞాతృత్వమాత్మన ఏష్టవ్యమ్ । దేహాదిశ్చేదఙ్కారగోచరః । తత్రాహఙ్కారస్త్వాభిమానిక ఏవ । తదహంభావస్య
దేహాదిగతేదమ్భావతః ప్రతీపత్వం విరుద్ధత్వమ్ । ప్రతీపమఞ్చతీతి చ ప్రత్యకూ అహఙ్కారగోచరః । తత్రప్రత్యక్త్వాదహంత్వమాత్మన ఆపతతి ।
దేహాదేర్దృశ్యాదిదఙ్కారగోచరాద్ద్రష్టర్యాత్మని ప్రతీపం విరుద్ధమార్గం గచ్ఛతీవేత్యుప్రేక్షా । మూలే అఞ్చతీతి సప్తమ్యన్తమ్ । స్థితే ఆత్మనీతి శేషః । సాక్షిత్వమపీ తి । సాక్షాద్ద్రష్టరి
సంజ్ఞాయా మిత్యనుశాసనాదితి భావః । సర్వం చ జ్ఞేయం జ్ఞాత్రాత్మన ఏవ భాసతే న జ్ఞానమాత్రాయ। తతశ్చ జ్ఞాతురేవాత్మత్వం న జ్ఞానమాత్ర స్యేత్యాహ సర్వ మితి । చకాసతే
ఇతి చతుర్థ్యన్తమ్ । అతశ్చ న జ్ఞానమాత్రస్య సాక్షిత్వం సంభవతి, కిన్తు జ్ఞాతురేవేతి తస్యైవాత్మత్వం న జ్ఞానమాత్ర స్యేతి హార్దమ్ । యత్తు జ్ఞాతృత్వం విక్రియాత్మకమితి; తన్న ।
న హి కాపిలమత ఇవ జ్ఞానపరిణామిత్వం జ్ఞాతృత్వమిష్యతే శ్రుత్యన్తహార్దాభిజ్ఞైః । కిన్తు అర్థప్రకాశనోపయోగివ్యాపారవద్ధర్మభూతజ్ఞానాశ్రయత్వమేవ । సవిషయకే

ధాత్వర్థే కర్తృతాయా ఆశ్రయత్వరూపత్వాత్, కర్మత్వస్య విషయతారూపత్వవత్ । యదపి కర్తృరన్యస్య భోక్తృత్వమితి, తదపి వార్తమ్ ।
ఉపాదానాదికాయికక్రియానుగుణజ్ఞానేచ్ఛాపూర్వకాన్తరప్రయత్నాశ్రయత్వరూపస్య ముఖ్యకర్తృత్వస్యాత్మన్యేవోపపత్తేః । శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరి కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వా దితి హి
వేదవేదాన్తహార్దాభిజ్ఞాః । యదపి కర్తృత్వాదిర్దృశ్యత్వాన్నాత్మధర్మ ఇతి, తదపి మన్దమ్ ।
దృశ్యత్వం చేద్బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వం తదసిద్ధమాన్తరప్రయత్నాధారత్వలక్షణే పక్షే । అనుభావ్యత్వం చేత్తత్, తర్హ్యప్రయోజకత్వం హేతోః । యదపి కర్తృత్వాదౌ
అనాత్మత్వాద్యపాదానమ్, తదపి భగ్నమూలమ్ । అముఖ్యస్యైవ తస్యానాత్మత్వాదివ్యాప్యత్వాత్ ముఖ్యకర్తృత్వాహప్రత్యయాస్పద
ఆత్మన్యనాత్మత్వాద్యప్రసక్తేరితి సఙ్క్షేపః ।

ఏవమాత్మన ఏవ జ్ఞాతృత్వమహం త్వం చ ముఖ్యమిత్యుక్త్వా ప్రకృతిపరిణామవిశేషే బుద్ధ్యాఖ్యే మహత్తత్త్వే తత్కార్యే%హఙ్కారే వా జ్ఞాతృత్వమనుపపన్నమిత్యాహ న చావ్యాకృతే
తి । అచేతనత్వమ్-అనాత్మత్వమ్, న త్వజ్ఞాతృత్వమ్ । సాధ్యహేత్వోరైక్యప్రసఙ్గాత్ ।

మహానహఙ్కారో వా న జ్ఞాతా అనాత్మత్వాత్ పరిణామిత్వాజ్జడత్వాత్పరార్థత్వాద్వా దేహవదితి ప్రయోగః । నను జ్ఞాతృత్వస్యాసంభవేఽపి చిచ్ఛాయాపత్యా చిత్సంపర్కాద్వా తత్ర జ్ఞాతృత్వప్రతీతిరస్త్విత్యత్రాహ నచ చితీ తి । అరూపత్వాచ్చితో న ప్రతిబిమ్బో బుద్ధ్యాదౌ సంభవతి । యేన స్ఫటికే లోహితప్రతిభాసవత్తత్ర చైతన్యప్రతిభాసో భవేత్ । నచ చితౌ జ్ఞాతృత్వమస్తి । యేన తత్సంపర్కాత్తత్ర జ్ఞాతృత్వం తత్రప్రతిభానం వా భవేత్ అగ్నిసఙ్ఘాదయసి ఔష్ణ్యభానవదితి భావః । సాంసర్గికో గుణో దోషో వా తత్ర తత్ర జాయతే జ్ఞాయతే చేతి జాయేత జ్ఞాయేత వేత్యుక్తిః ।

అథ జ్ఞాతృత్వప్రతీతేర్నిర్వాహాయ పరాభిమతమహఙ్కారస్య సంవిదభివ్యఞ్జకత్వపక్ష-మనువదతి యద్యుచ్యేతే త్యాదినా । అభివ్యఞ్జయన్-ప్రకాశయన్ । స్వాశ్రయతయా-స్వాశ్రితయా । బహువ్రీహేస్తల్ । ఖణ్డముణ్డాదయో గోవ్యక్తి- భేదాః। మిహిరబిమ్బం-సూర్యబిమ్బమ్ । శిష్టం స్పష్టమ్ । తత్కృతశ్చే తి ।
సంవిదభివ్యఞ్జకత్వప్రయుక్తశ్చాహఙ్కారస్య సంవిదాశ్రయత్వప్రతిభాసో ముఖాద్యభివ్యఞ్జకత్వప్రయుక్తశ్చాహఙ్కారస్య సంవిదాశ్రయత్వప్రతిభాసో మిఖాద్యభివ్యఞ్జకత్వప్రయుక్త ఇవ దర్పణాదేర్ముఖవత్త్వాదిప్రతిభాస ఇత్యర్థః । అహంభావః ప్రకృతిపరిణామవిశేషస్యైవ, న త్వాత్మన ఇత్యాహ అత ఏవే తి । యతో జ్ఞాతృత్వప్రతీతిర్భ్రాన్తిః, అత ఏవ చైతన్యమాత్రతయాఽఽత్మనః స్వాపేముక్తౌ చ భానమ్ । న తు తదాఽహమ్భావభానమితి భావః । అత ఏవే తి ।
సౌషుప్తికమౌక్తికాత్మానుభవతోఽహమ్భావానుల్లేఖాదేవాహమర్థస్యానాత్మత్వమిత్యర్థః । అత్ర సంవాదతయా సురేశ్వరాచార్యవచనము

పాదత్తే ఆత్మన ఇతి । అహమ్భావ ఆత్మధర్మశ్చేత్సుషుప్తిముక్తయోర్యాయాత్-అన్వియాత్ । యతో నాన్వేతి తతోఽయమనాత్మధర్మ ఏవేత్యర్థః ।

తదిదమసంబద్ధమ్ । యతః-

శాన్తాఙ్గార ఇవాదిత్యమహఙ్కారో జడాత్మకః ।

స్వయంజ్యోతిషమాత్మానం వ్యనక్తీతి న యుక్తిమత్ ।।11।।

ఆత్మత్వాభిమతాజడానుభవాధీనా హి సర్వపదార్థాభివ్యక్తయో%భిప్రేయన్తే ।
తాదృశమశేషార్థసాధకముదయాస్తమయవిపరివృత్తిశూన్యప్రకాశస్వభావం తమనుభవం
తదధీనసిద్ధిరచిదహఙ్కారో%భివ్యనక్తీత్యుపహాస్యమిదమాత్మవిదామ్ ।

పక్షమేనం ప్రతిక్షిపతి తదిద మితి । అహఙ్కారస్య జడస్య
స్వయంప్రకాశచైతన్యప్రకాశకత్వమనన్వితమనుపపన్నత్వాదిత్యాహ శాన్తే తి । శాన్తాఙ్గారః-
జలనిర్వాపితాగ్నిపిణ్డః । అప్రకాశస్వరూపస్య తస్య
ప్రకాశమయాదిత్యప్రకాశకత్వమివాప్రకాశస్వ- రూపస్య జడస్య ప్రకృతిపరిణామవిశేషస్య
స్వప్రకాశసంవిదాత్మస్వరూపప్రకాశకత్వమనుపపన్నమిత్యర్థః ।।11।।

ఇమమేవార్థాం ప్రపఞ్చయతి ఆత్మత్వే త్యాదినా । సర్వార్థప్రకాశకం కదాచిత్ప్రకాశతే%థ న,
పునఃకదాచిత్ప్రకాశతే
ఇత్యుదయాస్తమయపర్యాయవృత్తిరహితనిత్యప్రకాశస్వరూపమనుభవాత్మానం నియమేన
తదధీనప్రకాశో జడో%హఙ్కారో%భివ్యనక్తీతి విప్రతీపవచనమిదం సమీపస్థానామపి
ఆత్మతత్త్వవిదాముపహాసాస్పదమిత్యర్థః । న ఖలు సర్వం సాధయతః స్వతఃసిద్ధస్య చ
సదా%నుభవాత్మనః ప్రకాశకాన్తరాపేక్షా । నచ జడస్య నియమేన తదాభాస్యస్యాహఙ్కారస్య
తత్ప్రకాశనసామర్థ్యమ్ । యేనానుభవస్యాహఙ్కారాభివ్యఙ్గ్యత్వవచనముపపన్నం భవేదితి
భావః ।

కిఞ్చ-వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకతృత్వమన్యోన్యం న చ స్యాత్ప్రాతికూల్యతః ।

వ్యఙ్గ్యత్వే%ననుభూతిత్వమాత్మని స్యాద్యథా ఘటే ।।12।।

దినకరకరవ్యఙ్గ్యకరతలం తదభివ్యఞ్జకం దృష్టమితి మా వోచః । కరతలస్య
తద్బాహుల్యమాత్రహేతుత్వాత్ । తథాభూతాశ్చ దినకరమరీచయః స్ఫుటముపలభ్యన్త ఇతి
న కరతలవ్యఙ్గ్యత్వమ్ ।

అపి చ కేయమభివ్యక్తి? యా%నుభూతిరూపస్యాత్మనో%హఙ్కారేణ క్రియత ఇత్యుచ్యతే । న
తావత్తత్సిద్ధిః, తస్య స్వతఃసిద్ధత్వేనానన్యాధీనసిద్ధిత్వాభ్యుపగమాత్ । నాపి
తద్విషయజ్ఞానమ్, జ్ఞానాన్తరాననుభావ్యత్వాత్ । అనుభావ్యత్వే హి ఘటాదివదననుభూ

తిత్వప్రసఙ్గః । అత ఏవ న జ్ఞానకరణానుగ్రహః । స హి
వేద్యగతజ్ఞానోదయప్రతిబన్ధకాపనయనేన వా దీపేనేవ సన్తమసనిరసనేన చక్షుషః;
వేద్యసన్నికర్షోపాధిత్వేన వా వ్యక్తిదర్పణాదేరివ జాతినిజముఖాదిబోధకస్య నయనాదేః;
విత్తృగతకలఙ్కక్షాలనేన వా శమదమాదినేవ పరావరాత్మతత్త్వజ్ఞానోపాయస్యా%%గమాదేః ।
న తావదనుభవగమహఙ్కారాపనేయమస్తి కించిత్ జ్ఞానోదయపరిపన్థి । అజ్ఞానం తు
జ్ఞానసమానాశ్రయవిషయతయా న తదుభయభావవిరహిణి భవదభిమతసాక్షిణి నిక్షేపమర్హతి
। న ఖలు జ్ఞానప్రసక్తిశూన్యో ఘటాదిరజ్ఞానీత్యుచ్యతే । తథైవ న జాతుచిత్ జ్ఞాతృత్వం
జ్ఞానమాత్రస్యేతి న తస్యాప్యజ్ఞానం భవేత్ । భవదపి వా తదహఙ్కారాపనేయం నేష్యతే;
జ్ఞానైకనివర్త్యత్వాదజ్ఞానస్య, తథా%భ్యుపగమాఞ్చ । జ్ఞానం చ స్వవిషయ ఏవాజ్ఞానం
నివర్తయతి । న చ తద్విషయత్వమాత్మతయాభిమత స్యానుభవస్యేష్యత ఇతి
తత్రత్యమజ్ఞానం న కేనచిత్కదాచిదుచ్ఛిద్యేత । జ్ఞానప్రాగభావరూపం చాజ్ఞానం న
జ్ఞానోత్పత్తిప్రతిబన్ధకమితి శక్యం వ్యపదేష్టుమ్ । భావరూపమజ్ఞానమనిర్వచనీయం
జగదుపాదానమిత్యాది ప్రలాపమాత్రమితి సంబన్ధనిరూపణే ప్రతిపాదయిష్యతే । అతో న
వేద్యదోషాపనయనరూపా అహఙ్కారేణానుభవాభివ్యక్తిః ।

అస్తు వి%నుభవస్య కేనచిద్వ్యఙ్గ్యత్వమ్ । అస్తు వా%హఙ్కారస్య కిఞ్చిదభివ్యఞ్జకత్వమ్ ।
పరం తదభివ్యఙ్గ్యైకస్వభావస్యాహఙ్కారస్య తదభివ్యఞ్జకత్వమనుపపన్నమిత్యాహ కిఞ్చే తి ।
వ్యఙ్గ్యే తి । అనుభవాత్మాహఙ్కారయోః పరస్పరం వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకభావో%నుపపన్నః ।
ప్రాతికూల్యతః-స్వభావవిరోధలక్షణాదుక్తాత్ప్రతికూలభావత ఇత్యర్థః । నియమేన
తద్వ్యఙ్గ్యస్వరూపస్య తద్వ్యఞ్జకత్వం హి విరుద్ధమితి ప్రోక్తమ్। అహఙ్కారస్య
సంవిదధీనవ్యక్తేరేవ తద్వ్యఞ్జకత్వం స్యాత్ । మిథ్యాపదార్థస్య ప్రతిభాసాధీనసత్తాకస్య
ప్రతిభాసాభావే సత్తాయా ఏవ దిర్లభత్వాత్ । సంవిచ్చ స్వయం భాసమానైవాహఙ్కారం
వ్యఞ్జేత్ । అన్యథా జడత్వప్రసఙ్గాత్ । తథాచ
స్వప్రకాశసంవిదధీనప్రకాశాహఙ్కారాధీనప్రకాశత్వం సంవిద ఉక్తం భవేత్ । తథా
చా%న్యోన్యాశ్రయః-సంవిత్ప్రకాశాధీనో%హఙ్కారప్రకాశః అహఙ్కారప్రకాశాధీనశ్చ సంవిదః
ప్రకాశ ఇతి । ఉక్తలక్షణాత్ప్రాతికూల్యాద్వాధకోపనిపాతాన్న మిథో వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకత్వం
సంవిదహఙ్కారయోః సంభవతీతి చ తాత్పర్యాన్తరం వర్ణితం
శ్రీమన్నిగమాన్తగురుచరణైస్తత్త్వటీకాయామ్ । పరమతే సంవిదో%హఙ్కారవ్యఙ్గ్యత్వే
దూషణాన్తరమాహ వ్యఙ్గ్యత్వే ఇతి । అన్యాధీనప్రకాశత్వే%నుభూతేరననుభూతిత్వప్రసఙ్గో
ఘటాదేరివేత్యర్థః ।।12।।

తద్వ్య ఙ్గ్యస్యాపి తద్వ్యఞ్జకత్వే న విరోధః, దృష్టత్వాదితి శఙ్కామపనుదతి దినకరే తి। హస్తతలస్య వాతాయనవివరప్రవిష్టసూర్యకిరణానాం గతిప్రతిరోధేన సంహతిమాత్రహేతుత్వమ్। సంహతానాం చ తేషాం స్ఫుటప్రకాశః స్వత ఏవేత్యాహ కరతలస్యే తి। గతిప్రతిరోధేనాపి సంవిత్స్ఫుటప్రకాశహేతుత్వం కరతలస్యేవ దుర్ఘటమహఙ్కారస్యామూర్తస్యేతి హార్దమ్।

ఏవమహఙ్కారవ్యఙ్గ్యత్వం సంవిదాత్మనో%నపేక్షితమనుపపన్నం చేత్యుక్తమ్। అభివ్యక్తిప్రకారాణాం సమ్భావితానాం ప్రకృతే%నుపపత్తేరపి నాహఙ్కారస్య తదభివ్యఞ్జకత్వమిత్యాహ అపి చే త్యాదినా। తత్సిద్ధిః- సంవిదాత్మప్రకాశః।

స్వప్రకాశత్వేనాన్యాపేక్షప్రకాశత్వాభావోపగమాన్న సంవిత్ప్రకాశహేతుత్వమహఙ్కారస్య। సంవిదో జ్ఞానాన్తరాగోచరత్వేన తద్విషయకజ్ఞానజనకత్వమపి తదభివ్యఞ్జకత్వమహఙ్కారస్య నేతి ప్రకాశనప్రకాశకజ్ఞానజనకత్వరూపాభివ్యఞ్జకత్వప్రకారద్వయం దూషితమ్। అత ఏవే తి। అననుభావ్యత్వాదేవానుభవస్య తద్విషయకానుభవకరణస్యా%ప్రసిద్ధ్యా తదనుగ్రహలక్షణాభివ్యక్తిప్రకారో%పి న సంభవతీత్యర్థః। అస్తు వా తజ్జ్ఞానకరణం కిఞ్చిత్। తదనుగ్రహప్రకారాః ప్రకృతే న సంభవన్తీతి వదన్ అనుగ్రహం వికల్పయతితావత్ స హీ తి। సః-అనుగ్రహః గ్రాహకస్య సహకారిసమ్పత్త్యాపాదనలక్షణః। వేద్యగతే తి। వేద్యగతజ్ఞానోత్పత్తిప్రతిబన్ధకనిరసనేన తజ్జ్ఞానకరణానుగ్రహ ఆద్యః కల్పః। ద్వితీయమాహ వేద్యే తి। కరణస్య గ్రాహ్యసన్నికర్షప్రయోజకత్వేనేతి యావత్। వ్యక్తిర్హి స్వద్వారా చక్షురాదేర్వేద్యజాత్యాదిసన్నికర్షం సంపాదయతి। దర్పణాదిశ్చ చాక్షుషరశ్మిగతిపరాపర్తనేన ముఖాదిసన్నికర్షం చక్షుషః। తృతీయమాహ వేత్తృగతే తి। కలఙ్కః-జ్ఞానోత్పత్తివిరోధీ పాపాదిః। నావిరతో దుశ్చరితా దిత్యాదినా చ శమాదేస్తత్త్వజ్ఞానజనకశాస్త్రసహకారిత్వం జ్ఞాయతే। నిష్కామకర్మణా శమాదినాచాపాకృతపాపరాగాదిదోషస్య శుద్ధచిత్తస్యైవ హి శాస్త్రేణ తత్త్వజ్ఞానోత్పత్తిః। ప్రకృతే ప్రథమానుగ్రహకల్పస్యానుపపత్తిమహ న తావ దితి। నన్వజ్ఞానమేవ జ్ఞానోత్పత్తివిరోధి వేద్యే%నుభవాత్మని వర్తత ఇతి చేత్తత్రాహ అజ్ఞాన మితి। జ్ఞానేన సమానావాశ్రయవిషయౌ యస్యైవంభూతమజ్ఞానమ్, జ్ఞానసమానాశ్రయం జ్ఞానసమానవిషయం చేతి యావత్। తదుభయభావవిరహిణి-జ్ఞానాశ్రయత్వజ్ఞానవిషయత్వరహితే। నిక్షేపం-పదన్యాసమ్, సంబన్ధమితి యావత్। అజ్ఞానం హి జ్ఞానప్రాగభావరూపం తత్సమానయోగక్షేమం వాన్యత్ జ్ఞాతృత్వప్రసక్తిశూన్యే భవదభిమతే%నుభవాత్మని న ఘటతే ఘటాదావివేతి భావః। భవదపీ త్యభ్యుపగమ్య వాదః। ఆత్మాశ్రితత్వే%ప్యజ్ఞానస్యాహఙ్కారేణ నివర్త్యత్వాభావాద్వేద్యదోషాపనాయకత్వరూపమభివ్యఞ్జకత్వం న తస్యేతి భావః।

పరాభిమతే%నుభవాత్మని అజ్ఞానస్యోపగమే%నిష్టం చాహ జ్ఞానం చే తి ।
ఆత్మనిష్ఠమాత్మవిషయం చాజ్ఞానమాత్మనో%ననుభావ్యత్వాజ్జ్ఞానానివర్త్యం నిత్యంప్ర

సజ్యతే, సమానాశ్రయవిషయత్వేనైవ జ్ఞానాజ్ఞానయోర్బాధకబాధ్యభావాదితి భావః ।
ఆత్మవిషయకజ్ఞానోపగమశ్చాపసిద్ధాన్తపరాహతః । ఏతేనాన్తః-కరణవృత్తివ్యాప్యత్వమేవేష్యతే
ఆత్మనః । నతు తదవచ్ఛిన్నచైతన్యవ్యాప్యత్వమ్ । యేన జడత్వాది ప్రసజ్యేత ।
ఆత్మాకారాన్తఃకరణవృత్త్యైవాత్మాజ్ఞాననివృత్తిరిత్యపి నిరస్తమ్ । వృత్తేర్జడభూతాయా
అజ్ఞాననివర్తకత్వాయోగాత్ । జ్ఞానమేవ హ్యజ్ఞానస్య నివర్తకమ్ ।
తదవచ్ఛిన్నచైతన్యనివర్త్యత్వే తు జ్ఞేయత్వాద్యాత్మనో%వర్జనీయమేవేతి దిక్ । అజ్ఞానం చ
కిం జ్ఞానప్రాగభావరూపమ్; ఆహోస్విద్భావరూపమితి వికల్ప్య దూషయతి జ్ఞానే
త్యాదివాక్యద్వయేన ।

కరణానామభూమిత్వాన్న తత్సంబన్ధహేతుతా ।

అహమర్థస్య బోద్ధృత్వాన్న స తేనైవ శోధ్యతే ।।13।।

న చ స్వాశ్రయతయా%భివ్యఙ్గ్యప్రకాశనమభివ్యఞ్జయితుః స్వభావః; ప్రదీపాదావదర్శనాత్ ।
యథావస్థితవస్తుప్రకాశానుకూలస్వభావత్వాచ్చ జ్ఞానతత్సాధనతదనుగ్రాహకాణామ్ । తచ్చ
స్వతఃప్రామాణ్యన్యాయాత్; తదనభ్యుపగమే చ సర్వత్రానాశ్వాసప్రసఙ్గాత్ । వ్యక్తేస్తు
జాతిరాకార ఏవేతి తథా ప్రత్యాయనమ్; న వ్యఞ్జకత్వప్రయుక్తమ్ ; ఉక్తాదేవ వ్యభిచారాత్ ।
దర్పణాదిస్తు నాయనమహఃప్రతిఫలనలక్షణదోషహేతుర్నాభివ్యఞ్జకో వదనాదేః ।
వ్యఞ్జకస్త్వాలోకాదిరేవ । వ్యఞ్జకత్వే%పి ప్రతీపగమనదోషప్రయుక్తస్తత్రాన్యథావభాసః । న చేహ
తథా%హమర్థస్య తాదృశదోషాపాదకత్వం స్వభావః । తథా సతి సర్వస్యాపి
ప్రత్యక్షాదేరప్రామాణ్యప్రసఙ్గాన్న కిఞ్చిత్తథ్యం స్యాత్ । తస్మాజ్జ్ఞాతృతయా సిధ్యన్నహమర్థ
ఏవ ప్రత్యగాత్మా; న జ్ఞప్తిమాత్రమ్ ।

(ఇత్యహఙ్కారస్య సంవిదభివ్యఞ్జకత్వనిరాకరణప్రకరణమ్)

యత్తు సుషుప్తిముక్త్యోర్జ్ఞప్తిమాత్రతయా స్ఫురణమ్, అహమితి తు న ప్రతిభాతీతి; తత్ర
సుషుప్తౌ తథావస్థితిః పురస్తాదేవ నిరస్తా । అహమిత్యేకరూపేణ ఆప్రబోధాత్తత్రాప్యాత్మనః

స్ఫురణాత్ । యది పరం పరాగర్థాననుభవాత్తమోగుణాభిభవాచ్చ న వివిచ్య స్ఫుటం చకాస్తి; భవదభిమతా%నుభూతిరపి తదానీం తథైవ హి ప్రథత ఇతి వాచ్యమ్ । నాహమహమ్, నాప్యర్థాన్తరమ్, అపి త్వనుభూతిమాత్రమజ్ఞానసాక్షితయా%వతిష్ఠత ఇత్యేవంవిధం స్వాపసమయభవమనుభవం నహి సుప్తోత్థితః కశ్చిత్ పరామృశన్నుపలబ్ధచరః । ఏతావన్తం కాలం న కిఞ్చిదహమవేదిషమితి పరామర్శనాదేవ తథాత్వం లభ్యత ఇతి చేత్; కథమివ? న కిఞ్చిదితి నిర్దేశాదితి చేత్; నన్వేవమనుభూతిప్రతిభాసో%పి ప్రత్యాఖ్యాతః స్యాత్ । అపి చ సుషుప్తిసమయసిద్ధమాత్మానమహమితి పరామృశ్య న కిఞ్చిదవేదిషంమితి తస్య వేదనే ప్రతిషిధ్యమానే తాత్కాలికీం

విత్తిసిద్ధిమహమర్థస్య చాసిద్ధిమభిదధానో%నుభవవిరోధమపి న జానాతి దేవానాం ప్రియః । నిర్విషయా నిరాశ్రయా చ విత్తిర్నాస్తీత్యుక్తమేవ ।

నను మామప్యహం న జ్ఞాతవాన్ ప్రసుప్త ఇత్యస్తి హి ప్రబోధే ప్రత్యయః । సత్యమ్; స తు వర్ణాశ్రమాదివిశిష్టతయా ప్రబోధసమయసంవేద్యమానం దేహినం మామిత్యాదాయ స్వాప్యయావస్థాప్రసిద్ధావిశదస్వానుభవైకతానాహమర్థస్య తేన రూపేణాజ్ఞాతత్వం ప్రజ్ఞాతత్వం ప్రజ్ఞాపయతి, న పునర్జ్ఞస్వభావస్యాహమర్థస్యాపి । ఏవమివ ఖల్వయమనుభవః- అత్ర సుప్తో%హమీదృశశ్చేత్యేవం మామపి న జ్ఞాతవానహమితి । అపి చ, ఆత్మా సుషుప్తౌ అజ్ఞానసాక్షిత్వేనా%%స్త ఇతి హి యౌష్మాకీ స్థితిః । సాక్షిత్వం చ సాక్షాజ్జ్ఞాతృత్వమిత్యుక్తమ్ । స చాయం జానామీతి ప్రతిభాసమానో%స్మదర్థ ఏవేతి కథమివ తదానీమహమర్థో న ప్రథేత । స్వస్మై ప్రకాశమానో%హమిత్యేవ హి ప్రకాశత ఇతి । తత్సిద్ధం స్వాపాదిదశాస్వప్యాత్మా ప్రకాశమానో%హమిత్యేవ ప్రకాశత ఇతి ।

(ఇతి స్వాపే%హమర్థభానసమర్థనప్రకరణమ్)

యత్తు ముక్తావహమర్థో నోపావర్తత ఇతి; తద్వార్తమ్ । యతస్తథా సతి వైనాశికదర్శన ఇవాత్మనాశ ఏవాపవర్గః ప్రకారాన్తరేణ ప్రతిజ్ఞాతః స్యాత్ । నో ఖలు అహమితి ధర్మమాత్రమ్, యేన తదపగమే%ప్యవిద్యానివృత్త్యామివాత్మనః స్వరూపేణావతిష్ఠత ఇత్యుచ్యతే । అహమిత్యేవ హి తస్య స్వరూపమ్ । జ్ఞానమపి హి తద్ధర్మత్వేన తస్యైవ ప్రకాశతే జ్ఞానం మే జాతమితి । కా కథా పునరర్థాన్తరస్యా%%త్మత్వే ? ।

అన్యశ్చ-యః సాంసారికదుఃఖైః దుఃఖిత్వేనా%%త్మానం తత్త్వతోభ్రాన్త్యా వా ప్రత్యేతి దుఃఖ్యహమితి, సః సర్వమిదమనిష్టజాతం కథమహమపునరూదయపనుద్యావ్యాకులః స్వస్థో భూయాసమితి సఞ్జాతముముక్షః తత్సాధనే ప్రవర్తతే । స యది సాధనానుష్ఠానాదహమేవ న భవిష్యామీత్యవగచ్ఛతి, అపగచ్ఛేదసౌ మోక్షకథాప్రసఙ్గాదపి । తతశ్చాసమ్భవదధికారితయా సర్వ ఏవ వేదాన్తవిధయః సర్వాణి చ మోక్షశాస్త్రాణి ప్రామాణ్యాదేవ ప్రచ్యవేరన్ । అహముపలక్షితః ప్రకాశో%పవర్గే%వస్థాస్యత ఇతి చేత్, కిమతః? న హి మయి నష్టే%పి కో%పి ప్రకాశః స్థాస్యతీతి కశ్చిత్రేక్షావాన్ ప్రయస్యతి ।

ఏతేన తదపి పరాస్తమ్, అస్మత్ప్రత్యయే యో%నిదమంశః చిదేకరసః ప్రకాశః స ఆత్మా । తస్మింస్తద్బలనిర్భాసితతయా లక్షణతో యుష్మదర్థ ఏవాహం జానామీతి సిధ్యన్నర్థ

ఇతి । ప్రత్యక్షవిరోధాత్ । అహం జానామీతి సిధ్యశ్చేతనో సుష్మదర్థ ఇతి మాతా బన్ధ్యేతివద్వ్యాహతార్థంవచః । న చాసౌ అన్యాధీనావభాసః, చైతన్యస్వభావతయా స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్ । ప్రకాశశ్చ ప్రకాశత్వాదేవ కస్యచిద్భవేద్దీపాదిప్రకాశవదితి నాత్మా భవితుమర్హతి । అతో జ్ఞాతృతయా%హమితి సిద్ధ్యన్నర్థ ఏవా%%త్మా ।

స చ ముక్తావప్యాత్మనే%హమిత్యేవ ప్రకాశతే, స్వస్మై ప్రకాశమానత్వాత్ । యో యః స్వస్మై ప్రకాశతే స సర్వో%హమిత్యేవ ప్రకాశమానోదృష్టః, యథా తథావభాసమానత్వేనోభయవాదిసంమతః సంసార్యాత్మా । యః పునరహమితి న చకాస్తి నాసౌ స్వస్మై ప్రకాశతే, యథా ఘటాదిః । స్వస్మై ప్రకాశతే చాయం ముక్తాత్మా । తస్మాత్ సో%హమిత్యేవ ప్రకాశతే । న చైవం ప్రకాశమానత్వే ముక్తస్యాజ్ఞానిత్వసంసారిత్వాదిప్రసఙ్గ ఆపాదనీయః । ముక్తత్వవిరోధాత్ । అతదుపాధిత్వాచ్చ తత్ప్రత్యయస్య । న హ్యజ్ఞానోపాధిరహంప్రత్యయః । బ్రహ్మాత్మపరోక్షజ్ఞానక్షపితనిరవశేషావిద్యానామపి వామదేవాదీనామ(మే) తత్ప్రత్యయదర్శనాత్ । శ్రయతే హి "తద్ధైతత్పశ్యన్ ఋషిర్వామదేవః ప్రతి పేదే అహం మనురభవం సుర్యశ్చ అహమేవ చ వర్తామి భవిష్యామీ"త్యాది । తథా కథఞ్చిదప్యవిద్యాదిక్లేశైర్లేశతో%పి జాతుచిదపరామష్టస్య పరమపురుషస్యాప్యహమిత్యాత్మపరామర్శః ప్రజ్ఞాయతే "హన్తాహమిమాస్తిస్త్రో దేవతాః" "బహు స్యాం ప్రజాయేయ" "స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి", తథా- "యస్మాత్ క్షరమతీతో%హమక్షరాదపి చోత్తమః । అతో%స్మిలోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమః" ।। "తేషామహం సముద్ధర్తా " "అహం బీజప్రదః పితాః" "వేదాహం సమతీతాని" ఇత్యేవమాదిభిః ।

ఏవం చ సాక్షాదహమర్థాదాత్మనో విలక్షణే%పి దేహే యేనా%%వ్యక్తికపరిణామభేదేనాహమితి భ్రమః, తదభిప్రాయో%హఙ్కారస్య క్షేత్రాన్తర్భావోపదేశో భగవతః "మహాభూతాన్యహఙ్కార" ఇతి I బహుమన్తవ్యజనావధీరణహేతుశ్చాసౌ గర్వాపరపర్యాయః తత్ర తత్ర శాస్త్రేషు ప్రాయశో హేయతయోపదిశ్యతే I తస్మాదహమితి మతిర్బాధకాపేతా సాక్షాదాత్మగోచరైవ I అనాత్మని తు శరీరే భవన్తీ అవిద్యేతి యుక్తమ్ I ఉక్తం చ "శ్రూయతాం చాప్యవిద్యాయాః స్వరూపం కులనన్దన I అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిర్యా" ఇతి మహర్షిణా వాసిష్ఠనన్దనేన I నచ జ్ఞప్తిమాత్ర ప్రతిభాసః కస్యచిత్ శరీరే%స్తి I యేన తన్మాత్రాత్మవాదినో%ప్యనాత్మ (న్యాత్మ) బుద్ధిరుపపద్యేత I

ద్వితీయే%నుగ్రహకల్పే దూషణం కరణానా మితి I అభూమిత్వాత్-అవిషయత్వాత్ I ఇన్ద్రియాగ్రా

హ్యత్వాదాత్మనో నాత్మేన్ద్రియసన్నికర్షోపాధిత్వేనాభివ్యఞ్జకత్వమహఙ్కారస్య సంభవతీత్యర్థః I తృతీయే దూషణం అహమర్థస్యే తి I స్వగతకల్మషస్య స్వేనైవ కేవలేన నివర్తనాయోగాన్న తృతీయో%పి కల్పః కల్పత ఇత్యర్థః ||13||

ఏవం వ్యఞ్జకత్వం నిరస్య పరాభిమతం వ్యఞ్జకస్వభావమపి నిరస్యతి నచే తి I ప్రదీపో హి ఘటాదేః ప్రకాశకో న స్వవృత్తితయా తం ప్రకాశయతి I న ఖల్వేవం ప్రతీతిః ప్రదీపే ఘట ఇతి, ప్రదీపో ఘటవానితి వా I కిన్తు యథావస్థితవేషేణైవ భూతలే ఘట ఇతీతి భవదుక్తే నియమే%నైకాన్త్యమితి భావః I జ్ఞానాదీనాం యథావస్థితవస్తుప్రకాశహేతుత్వమేవేత్యత్ర యుక్తిమాహ తచ్చే తి I ప్రామాణ్యస్వతస్త్వాత్మకయుక్తేరిత్యర్థః I జ్ఞానసామగ్రీప్రయోజ్యత్వం జ్ఞానభాసకసామగ్రీభాస్యత్వం చ ప్రామాణ్యస్యోత్పత్తౌ జ్ఞప్తౌ చ స్వతస్త్వమ్ I నను స్వతఃప్రామాణ్యే క్వచిజ్జ్ఞానే విపరీతాకారావగాహనం కుతః? జ్ఞానసామగ్రయామతిరిక్తదోషసంవలనాదేవ I స్వతఃప్రామాణ్యగ్రహే%ప్యనభ్యాసదశాపన్నజ్ఞానే ప్రామాణ్యసంశయశ్చ దోషమూలత్వసంశయాదేవేతి చ బోధ్యమ్ I ప్రామాణ్యస్య స్వతస్త్వానుపగమే బాధకమాహ తదనభ్యుపగమ ఇతి I సర్వజ్ఞానేష్వపి అప్రామాణ్యశఙ్కాప్రసక్తేః ప్రామాణ్యస్య స్వతస్త్వానుపగమే స్వతస్త్వమేష్టవ్యమ్ I అన్యథా తు జాతే%పి ప్రామాణ్యనిశ్చయే%ప్రామాణ్యశఙ్కా నిరర్గలప్రసరా భవేదేవ I నిష్కమ్పప్రవృత్తిశ్చ కుత్రాపి న ఘటేతేతి భావః I వ్యక్తే రితి I వ్యక్తేర్నాభివ్యఞ్జకత్వప్రయుక్తం స్వాశ్రితతయా జాతేః ప్రకాశనమ్ I కిన్తు వ్యక్తయపృథక్సిద్ధప్రకారత్వరూపవస్తుస్వభావాదేవ I వ్యఞ్జకస్త్వాలోకాదిరేవ I వ్యక్తేర్వ్యఞ్జకత్వమపి న సంప్రతిపన్నమితి భావః I దర్పణాది రితి I దర్పణాది

ప్రతిహతగతేశ్చాక్షుషతేజసః ప్రతినివృత్య ముఖాభిముఖతయా ప్రసరణమేవ ముఖస్యాన్యథాప్రతీతౌ దోషరూపం ప్రయోజకమ్ I ప్రతిలోమగతిరూపదోషప్రయోజకస్య దర్పణాదేర్వ్యఞ్జకత్వం భవతు, మా వా I న వ్యఞ్జకత్వప్రయుక్తమన్యథాభానమితి భావః I న చేహే తి I తాదృశదోషాపాదకత్వమ్-జ్ఞానకరణానాం విపరీతగ్రహణోపయోగివ్యాపృతిరూపదోషాపాదకత్వమ్ I తథాసతీ తి I ప్రమాణాధీనప్రమితావహమర్థస్యాపి హేతుత్వాత్ ప్రమాణదోషసంపాదకత్వే తస్య న కిఞ్చిదపి యథార్థజ్ఞానం సంభవేత్ప్రమాణజన్యమిత్యర్థః I తస్మా దితి I జ్ఞాతృత్వప్రతీతేర్నిరుక్తదిశా భ్రాన్తిత్వాయోగాజ్జ్ఞాతృతయా సిద్ధ్యన్నహమర్థ ఏవాత్మా I న జ్ఞప్తిమాత్రమితి భావః I అత్రాయం ప్రయోగః-జ్ఞానం నాత్మా ధర్మతయా ప్రమితత్వాద్రూపాదివదితి I ఏవం జ్ఞాతురహమర్థస్యాత్మత్వం సమర్థితమ్ I

అథ స్వాపే ముక్తౌ చాహమర్థస్య భానం నాస్తి, తన్నాహమర్థస్యాత్మత్వం యుక్తమితి పరమతమనూద్య నిరస్యతి యత్తు సుషుప్తీ త్యాదినా I తత్ర-సుషుప్తిముక్తయోః I ఘటకత్వం సప్తమ్యర్థః I తస్య సుషుప్తావ

న్వయః I తథావస్థితిః- అహంభావవిగమేన జ్ఞప్తిమాత్రతయాత్మనో%వస్థితిః, పురస్తాదేవ నిరస్తా, ప్రతిసన్ధానబలాత్స్వాపే%హమర్థసద్భావతత్ప్రతీతిసమర్థనబలాదితి భావః I యదీ తి I ఉచ్యేతేతి శేషః I తత్తత్పరాగర్థానుభవితృత్వేన స్ఫుటం జ్ఞానజ్ఞేయతో వివిచ్యా%%త్మనో భానం స్వాపే నాస్తీతి పరం యద్యుచ్యేతేత్యర్థః I పరాగర్థాననుభవాద్వివిచ్య భానం న, తమోగుణాభిభవాచ్చ స్ఫుటం తన్నేతి అనుసన్ధేయమ్ I పరమతే%పి తత్సమానమిత్యాహ భవదభిమతే తి I విశదభానాభావే%పి సూక్ష్మతయా%హమర్థస్య భానం పరాభిమతసంవిద ఇవ స్వాపే%స్తీతి చ హార్దమ్ I నాహమహ మితి I ఇదానీమహన్త్వేన భాసమాన ఆత్మాస్వాపే తథా నాస్తీత్యర్థః I ఏకమహమిత్యధికం పతితం వా I ఏతావన్తమిత్యాదిప్రతిసన్ధానమజ్ఞానసాక్షితయా%హమర్థస్యైవ స్వాపే సత్త్వే%నుగుణమితి భావః I శఙ్కతే ఏతావన్త మితి I తథాత్వమ్-సంవిన్మాత్రస్య భాసమానత్వమ్ I ప్రత్యవతిష్ఠతే సిద్ధాన్తీ కథ మితి I ప్రతివక్తి శఙ్కితా న కిఞ్చి దితి I ఆక్షిపత్యేనం నన్వేవ మితి I కిఞ్చిదిత్యహమర్థస్యేవాసఙ్కోచాత్సంవిదో%పి క్రోడీకారాత్ సంవిన్మాత్రస్యాపి భానం భవతాం తదా%భిమతం న సిద్ధ్యేదిత్యర్థః I నను కిఞ్చిదితి జడమాత్రస్య పరామర్శ ఇతి చేత్తర్హ్యహమర్థస్యాపి న నిషేధః ప్రత్యక్త్వేనాజడత్వాదితి భావః I యద్వా జ్ఞేయమాత్రస్య కిఞ్చిదితి పరామర్శో న జ్ఞానస్యేతి చేత్తుల్యనయేన జ్ఞాతురపి న పరామర్శ ఇతి భావః I పరపక్షే ప్రతిసన్ధానవిరోధమాహ అపి చే తి I దేవానాం ప్రియః-మూర్ఖః I తథాహి నిపాతనమ్ I అనుభవప్రకారానభిజ్ఞత్వం చ మౌర్ఖ్యమ్ I న హి భూతలే ఘటో నాస్తీత్యస్య ఘటసద్భావభూతలనిషేధవిషయకత్వం కస్యచిన్మతమ్ I కిన్తు

ఘటనిషేధభూతలాస్తిత్వవిషయకత్వమేవ । తత్తుల్యా
చైతావన్తమితిప్రతీతిర్జ్ఞాననిషేధజ్ఞాతృసద్భావవిషయైవేతి భావః । నను
సవిషయసంవిన్నిషేధే%పి నిర్విశేషసంవిత్ప్రకాశే న విరోధ ఇత్యత్రాహ నిర్విషయే

తి । నిర్విషయమపి సాక్షమేవ జ్ఞానం మతం స్వాపే । తచ్చ ధర్మభూతం నైవ తదా ప్రకాశత
ఇతి తు సిద్ధాన్తినః ।

స్వాపే%హమర్థాననుభవే ప్రతిసన్ధానాన్తరం ప్రమాణత్వేన శఙ్కతే నను మా మితి । పరిహరతి
అర్థాఙ్గీకారేణ సత్య మితి । ప్రతీతావభ్యుపగమః ।
స్వాపేసర్వథా%హమర్థాననుభవే%నభ్యుపగమః । స్వాప్యయే తి ।
స్వాపకాలికావిశదస్వప్రకాశైకాశ్రయస్యేత్యర్థః । తేన రూపేణ-వర్ణాశ్రమాదివిశిష్టవేషేణ ।
జ్ఞస్వభావస్య-జ్ఞాతృస్వరూపస్య । స్వాపే న జ్ఞానస్య ప్రకాశః, కిన్తు జ్ఞాతృస్వరూపస్యైవేతి
ద్యోతనాయేదముక్తమ్ । ప్రతీతేరర్థమభిలపతి ఏవమివే తి । ఇవశబ్దో%వధారణే ।
అజ్ఞానసాక్షిత్వేనా%%త్మా స్వాపే ప్రకాశత ఇతి పరపక్షరీత్యాపి తదా%హమర్థస్య
భానమవర్జనీయమిత్యాహ అపి చే తి । సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయా మితి సాక్షాత్కర్తర్యేవ హి

సాక్షిశబ్దో%నుశిష్టః । స చ జ్ఞాతృత్వేన ప్రతీ

తో%హమర్థ ఏవేతి అహమజ్ఞ ఇత్యజ్ఞానసాక్షితయా స్వాపే%హమర్థభానం సేత్స్యత్యేవేతి భావః
। ప్రత్యక్త్వస్యాహంబుద్ధివ్యవస్థాప్యత్వాదపి ఆత్మనో%హన్త్వమేషితవ్యమేవేత్యాహ స్వస్మై ఇతి ।
స్వాపే%హమర్థభానసమర్థనముపసంహరతి తత్సిద్ధ మితి । స్వాపాదీత్యాదిపదేన
మోహాద్యవస్థా గ్రాహ్యా ।

అథ ముక్తావహమర్థనివృత్తిమనూద్య దూషయతి యత్తు ఇతి । త ద్వార్త మితి । వార్తం-ఫల్గు ।
తదిదం మతం క్షుద్రమిత్యర్థః । యత ఇతి । వైనాశికదర్శనం-బౌద్ధదర్శనమ్ ।
ప్రకారాన్తరేణఅహమ్భావాననువృత్తికథనముఖేన । యేనే తి । ఆత్మన ఇత్యస్యాగ్రే ఆత్మా ఇతి
పూరణీయమ్ । అహమర్థస్య ధర్మమాత్రత్వే తన్నివృత్తావపి ముక్తౌ ఆత్మా అనువర్తతే ఇతి
భవత్కథనం సాధీయో భవేత్ । న తు ధర్మమాత్రం సః । కిన్తు స ఏవాత్మేతి పిణ్డితార్థః ।
జ్ఞానమాత్రస్యాత్మత్వం ప్రతిక్షిపతి జ్ఞానమపీ తి । ధర్మతయా ప్రమీయమాణస్య జ్ఞానస్య న
స్వతన్త్రాత్మత్వం సంభవతీతి భావః । అన్తరఙ్గస్య జ్ఞానస్యైవా%%త్మత్వాసమ్భవే

బహిరఙ్గస్యేన్ద్రియాదేః సుతరాం న సమ్భావితమాత్మత్వమిత్యాహ కా కథే తి । జ్ఞాతృతయా ప్రమీయమాణాదహమర్థాదన్యస్య న కస్యాప్యాత్మత్వం యుక్తమితి భావః ।

ముక్తావహంభావనివృత్తౌ దూషణాన్తరమాహ అన్యశ్చే తి । సుఖదుఃఖభోక్తృత్వం దుఃఖత్రయాభిఘాతాత్ ముముక్షుత్వం చ జ్ఞాతురహమర్థస్యైవ, స చేత్ స్వస్యైవ వినాశం ముక్తౌ జానీయాత్ న తస్యై స్పృహయేత్ । తథాచ తస్యా అపురుషార్థత్వప్రసక్తిః । నాపి మోక్షసాధనజ్ఞానానుష్ఠానయోః ప్రవర్తేత్రైవం జానన్ । తథాచ జ్ఞాపకతయా%నుష్ఠాపకతయా చ ప్రామాణ్యం భజతాం మోక్షశాస్త్రాణాం ప్రామాణ్యం భజ్యేతేతి భావః । నహీ తి । యథా దేహగేహాద్యుపలక్షితః పృథివీభాగః స్థాస్యతీతి స్వదేహగేహనాశే న ప్రవర్తేత స్వయమేవ కశ్చిత్ ప్రేక్షాపూర్వకారీ, ఏవమహమర్థోపలక్షితః ప్రకాశః స్థాస్యతీతి బుద్ధ్యా న స్వనాశాయ మోక్షాయ జ్ఞాతాహమర్థః ప్రవర్తేతేతి భావః ।

చిత్త్వాత్ స్వయంప్రకాశత్వమ్, తతః ప్రత్యక్త్వం, తతశ్చాత్మత్వం చితో జ్ఞానస్యైవ, న తు తద్భిన్నస్యాహమర్థస్యేతి పక్షం ప్రతిక్షిపతి ఏతేనే తి । అహం జానామీతి ప్రత్యయే చైతన్యైకరూపః పరాగ్భిన్నః ప్రత్యక్ యః జానామీతి ప్రతీయతే, సః ప్రకాశ ఏవాత్మా । తస్మిన్నధిష్ఠానే భాసమానః తదధీనప్రకాశః అహమర్థో యుష్మదర్థలక్షణ ఏవ-పరాగర్థస్వరూపం ఏవ, తన్నాత్మేత్యర్థః। తస్మిన్నిత్యనేన చిద్భిన్నత్వం, తద్బలనిర్భాసితతయేతి అస్వప్రకాశత్వం, లక్షణతో యుష్మదర్థ ఏవేతి పరాక్త్వం చాహమర్థస్యానాత్మత్వే లిఙ్గముక్తమ్ లక్షణతః-స్వరూపతః; యద్వా అస్వయంప్రకాశత్వలిఙ్గాత్ । జ్ఞానం స్వప్రకాశం జ్ఞానత్వాత్, జ్ఞానం ప్రత్యక్ స్వయంప్రకాశత్వాత్, జ్ఞానమాత్మా ప్రత్యక్త్వాదితి ప్రయోగత్రయమ్, అహమర్థో న స్వయంప్రకాశఃచిద్భిన్నత్వాత్, అహమర్థః పరాక్ అన్యాధీనప్రకాశత్వాత్, అహమర్థో నాత్మా పరాక్త్వా

దితి ప్రయోగత్రయం చాత్రగర్భితమ్ । అస్య ప్రతిక్షేపయుక్తిః పర్త్యక్షవిరోధా దితి । చితో జ్ఞానస్యా%%త్మత్వే ధర్మిగ్రాహకమానబాధో%త్ర వివక్షితః । ప్రత్యక్షేణ తస్య ధర్మత్వేనైవ ప్రమీయమాణత్వాత్ । అహమర్థో యుష్మదర్థ ఇతి ప్రతిజ్ఞావాక్యే విరోధమాహ అహ మితి । మాతా వన్ధ్యేతి ప్రతిజ్ఞాతుల్యేయమితి యావత్ । నను యుష్మదర్థ ఇతి ళాక్షణికం పరాక్త్వపరమ్ । నాతో విరోధః । పరాక్త్వం చాహమర్థస్య చిదధీనప్రకాశత్వాదిత్యత్రా%%హ న చాసా వితి । అత్ర ప్రయోగః- అహమర్థో%నన్యాపేక్షప్రకాశః చైతన్యధర్మకత్వాత్, యన్నైవం యన్నైవం యథా ఘట ఇతి । ప్రాత్యక్షికీ ధర్మత్వేన ప్రమితిశ్చైతన్యస్యా%%త్మత్వే పూర్వం బాధకత్వేనోక్తా । అథా%%నుమానికీం తాం తథాత్వేనా%%హ ప్రకాశశ్చే తి ।

ముక్తావహమర్థస్య సద్భావే పూర్వం తర్క ఉక్తః। అథ తదా ముక్తస్యాహన్త్వేన భానే%నుమానం సమగ్రాఙ్గకన్యాయముఖేన ప్రపఞ్చయతి స చే తి । న చైవ మితి । ఏవం భాసమానత్వే- అహన్త్వేన భాసమానత్వే ముక్తస్య సంసారిణ ఇవాజ్ఞత్వాది నాపాదయితుం శక్యతే, ముక్తత్వవిరోధాత్-శాస్త్రసిద్ధముక్తిదశాభావ్యజ్ఞాననివృత్త్యాదివిరోధాదిత్యర్థః । ముక్తాత్మా అజ్ఞానవాన్ సంసరణధర్మవాన్ వా అహన్త్వేన భాసమానత్వాత్ సంసార్యాత్మవదితి అనుమానం ముక్తవిశేష- ప్రతిపాదకశాస్త్రబాధితమితి భావః । నను నాస్మాభిరజ్ఞత్వాది ముక్తస్య సాధ్యతే । కిన్తు అహన్త్వేన భాసేత యది ముక్తాత్మా, తర్హ్యజ్ఞానాదిమాన్ స్యాదితి ప్రసఞ్జనమేవ క్రియత ఇతి చేత్తత్రాప్యాహ అతదుపాధిత్వా దితి । తత్ప్రత్యయస్య-అహమితిప్రత్యయస్య, అతదుపాధిత్వాచ్చ-అజ్ఞానకారణకత్వాభావచ్చేత్యర్థః । ఆపాద్యాపాదకయోర్వ్యాప్యవ్యాపకభావే సతి హ్యాపాదనం యుజ్యతే । నాత్ర సో%స్తి తన్నియామకహేతుహేతుమద్భావాద్యభావాదితి భావః । అజ్ఞానోపాధిరితి బహువ్రీహిః అజ్ఞానముపాధిః ప్రయోజకం యస్యేతి । వామదేవాదీనామిత్యాదిపదేన మహాదేవాదిర్గ్రాహ్యః । అతత్ప్రత్యయేతిప్రాచీనముద్రితపాఠస్త్వశుద్ధః । ఏతత్ప్రత్యయేతి వా, అహంప్రత్యయేతి వా పాఠః సంభావ్యతే । అహమేవ చే తి రుద్రవాక్యమథర్వశిరసి । నివృత్తసవాసనావిద్యాదోషాణామపి అహంప్రత్యయదర్శనాత్ నాస్యాజ్ఞానోపాధిత్వం సంభవతీతి భావః । అహమన్న మిత్యాదిముక్తానుసన్ధానవాక్యమప్యత్రానుసన్ధేయమ్ । నన్వేతేషాం బాధితానువృత్తిరూపో%హంప్రత్యయ ఇత్యత్రాప్యాహ తథే తి । అవిద్యాస్మితారాగద్వేషాభినివేశాః పఞ్చ క్లేశాః । క్లేశగ్రహణం కర్మవిపాకాశయానాముపలక్షణమ్ ।

క్లేశకర్మవిపాకాశయైరపరామృష్టః పురుషవిశేష ఈశ్వర ఇతి హి యోగతన్త్రే ప్రసిద్ధమ్ । సర్వదా సర్వథా%విద్యారహితస్యేశ్వరస్యాహమితి స్వాత్మని ప్రత్యయో నావిద్యాదిమూలః సంభవేదితి హార్దమ్ । సృష్టిప్రాక్కాలే%హఙ్కారాద్యుపాధేరభావాత్తదానీన్తనో%హంప్రత్యయోనేశ్వరస్య పరోపాధిప్రయుక్తః, కిన్తు స్వరూపప్రయుక్త ఏవేతి ప్రదర్శనాయ సృష్టిసఙ్కల్పవాక్యోపాదానమ్ । చిదచిదన్తర్యామిస్వ

రూపపామర్శీ హన్తా%హమి త్యహంశబ్దః । ముక్తప్రాప్యపరస్వరూపవాచీ యస్మా దితి గీతావాక్యేభగవతో%హంశబ్దః । నచ సోపాధిరీశ్వరో%న్తర్యామీ ముక్తప్రాప్యో వా భవతీతి భావః । తథా మృత్యుసంసారసాగరతారకం శుద్ధమేవ స్వరూపం భగవతో%హమితి నిర్దిష్టం తేషామహ మిత్యత్ర । నహి స్వయం సోపాధిరితరోపాధిమోచనసమర్థ ఇతి భావః । పితృత్వరక్షకత్వాద్యభిప్రాయం చ అహం బీజప్రదఃపితే తి । అహంశబ్దితం

జగత్కారణస్వరూపం నాజ్ఞానోపహితం, న వా జ్ఞానమాత్రమ్, కింతు సర్వజ్ఞమితి జ్ఞాపనాయ చోపాత్తం వేదాహ మితి వచనమ్ I న చైషాం నిష్కృష్టస్వరూపవిషయాణామహంశబ్దానాం బహూనామముఖ్యత్వం యుక్తమ్ I కిన్తు ప్రత్యక్త్వప్రవృత్తినిమిత్తకత్వాన్ముఖ్యత్వమహన్త్వేన స్వరూపభానప్రయుక్తత్వమేవ చేతి భావః I

నన్వేవమహమ్భావస్యా%%త్మస్వరూపత్వే%హఙ్కారస్య క్షేత్రాన్తర్భావవచనం త్యాజ్యత్వప్రతిపాదనం చ గీతాస్థం కథమిత్యత్రా%%హ ఏవం చే తి I అవ్యక్తికపరిణామభేదేన-ప్రధానపరిణామమహత్పరిణామేనాహఙ్కారేణ I అనహమహం క్రియతే%నేనేత్యహఙ్కారః I కరణం చ మానసమ్ I తథా చానహమి దేహే%హమభిమానహేతురనాత్మని ఆత్మభ్రమహేతురహఙ్కారః క్షేత్రాన్తర్గతత్వేనోపదిష్ట ఇతి ఫలితమ్ I అథ అహఙ్కారం బలం దర్ప మితి త్యాజ్యత్వేనోక్తస్యాహఙ్కారస్యాభిజనాదినిమిత్తదురభిమానమూలగర్వరూపత్వమాహ బహుమన్తవ్యే తి I అనహమహం క్రియత ఇతి చాత్ర వ్యుత్పత్తిః I ప్రశస్తకులీనదేహోవాత్మాభిమాన ఇత్యర్థః I సచాయం పూజ్యావమాననహేతుగర్వ హేతుత్వాద్గర్వ ఇత్యుజ్యతే ఇతి భావః I చ్వ్యర్థమన్తర్భావ్యోభయత్ర వ్యుత్పత్తిః I చ్వ్యర్థమనన్తర్భావ్య తు వ్యుత్పన్నో%హఙ్కార ఇతి ఆత్మని అహం బుద్ధివాచీతి వివేకః I తస్మా దితి I అబాధితాహంబుద్ధిర్ముఖ్యా%%త్మగోచరైవ I దేహాదౌ తు సా భ్రాన్తిలక్షణైవేతి భావః I అత్ర సంవాదిపురాణరత్నవచనం శ్రూయతా మితి I ఆత్మన్యేష న దోషాయ శబ్దో%హమితి యో ద్విజ I అనాత్మన్యాత్మవిజ్ఞానం శబ్దో వా భ్రాన్తిలక్షణః II ఇతి చ తత్రత్యమత్రానుసన్ధేయమ్ I ఆత్మవిజ్ఞానమ్- అహమ్బుద్ధిః I శబ్దో%హంశబ్దః I వాసిష్ఠనన్దనేన-వసిష్ఠపుత్రస్య శక్తేః పుత్రేణ భగవతా పరాశరేణ I దేహాత్మభ్రమాకారపరీక్షాతో%పి స్వీకార్యమహమర్థత్వమాత్మన ఇత్యాహ న చ జ్ఞప్తీ తి I అనాత్మబుద్ధిః- అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిః I తథైవ పాఠః స్యాదితి సంభావ్యతే I జ్ఞప్తిమాత్రస్యాత్మత్వే స్థూలాసంవిదిత్యేవ దేహాత్మభ్రమస్యా%%కారః స్యాత్ I నతు స్థూలో%హమితి I అతో%ప్యాత్మా%హమర్థ ఏవ I యస్మిన్ సతి అహమితి బుద్ధిర్దేహే ఉదేతి I అపక్రాన్తే చ న I సో%యమాత్మా%హమర్థ ఏవేతి చ యుక్తమభ్యుపగన్తుమితి భావః I

అతః ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాదుక్తన్యాయాగమాన్వయాత్ I

అవిద్యాయోగతశ్చాత్మా జ్ఞాతా%హమితి భాసతే II14II

ఇతి జ్ఞాతురాత్మనో ముక్త్యాదౌ సర్వదాప్యహంభావభానసమర్థనప్రకరణమ్

యదుక్తమ్-అజడత్వాద్విత్తిరేవా%%త్మేతి; తత్రేదం వాచ్యం కిమిదమజడత్వం నామేతి । యద్యుచ్యేత-సదపి యన్న ప్రకాశతే తజ్జడమ్, తద్విపరీతమవ్యభిచరితప్రకాశసత్తాకమజడమితి; తథా సతి సుఖాదిభిర్వ్యభిచారీ హేతుః । న ఖలు సుఖదుఃఖేచ్ఛాదయో విద్యమానా అపి కదాచిదమవభాసమానా భవన్తి । స్వసత్తాప్రయుక్తప్రకాశత్వమపి దీపాదిభిరనైకాన్తికమ్ । జ్ఞానవ్యతిరిక్తప్రకాశానఙ్గీకారాచ్చాసిద్ధతా, విరుద్ధతా చ । యది మతమ్-అవ్యభిచరితప్రకాశో%పి సుఖాదిరన్యస్మై ప్రకాశత ఇతి ఘట ఇవ జడతాం నాతివర్తతే, తేనానాత్మేతి; జ్ఞానం వా కిం స్వస్మై ప్రకాశతే? అన్యస్యైవ హి తదపి జానతో%హమర్థస్య ప్రథతే%హం జానామీతి, అహం సుఖీతివత్ । తేన స్వస్మై ప్రకాశమానత్వమభిప్రేత్య ప్రయుజ్యమానో%జడత్వహేతురసిద్ధః సంవిది । అతః సత్త్వయైవ స్వమాత్మానం ప్రతి సిధ్యన్నజడో%హమర్థ ఏవాత్మా । తత్సంబన్ధాయత్తా తు జ్ఞానస్యాపి ప్రకాశతా । అత ఏవ హి స్వాశ్రయచేతనం ప్రతి ప్రకటతా, ఇతరం ప్రత్యప్రకటతా చ జ్ఞానస్య సుఖదుఃఖదేరివ । నచైవమాత్మాన్తరసంబన్ధమర్థాన్తరం వా%పేక్ష్యాయమాత్మా%%త్మనే ప్రకాశతే । ఏతచ్చానన్తరమేవోపపాదయిష్యతే ।

ఇతి జ్ఞానాత్మత్వసాధకాజడత్వదూషణమ్

న చ జ్ఞానేన సహోపలమ్భనియమో%హమర్థస్యార్థాన్తరతాం వారయతి, జ్ఞానస్యాపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్ । తదపి హి తేన నియతేన సహోపలమ్భమిత్యహమర్థాదనర్థాన్తరం మిథ్యారూపమేవా%%పద్యేత । అసిద్ధశ్చ సంవిద్విశేషైః సహోపలమ్భనియమః, ప్రత్యేకం వ్యభిచారదర్శనాత్ । న చ విశేషమాత్రం నిర్ధూతనిఖిలవిషయవిశేషోపశ్లేషం వా విత్తిమాత్రమస్తి, యేన సహోపలమ్భనియమః

సంవేదితురభిధీయేత । సామాన్యం తు సదపి సౌగతేర్న వస్తుతయా%%స్థీయతే । సమస్తవృత్తిప్రత్యస్తమయే%పి స్వయంజ్యోతిరయమాత్మా%వతిష్ఠత ఇతి చ వక్ష్యామః । స్వవాగ్వ్యాఘాతశ్చ-ఏకం ద్వావితి నిర్దేశాత్ । ద్వయోర్హ్యేకక్రియానుప్రవేశే సహశబ్దః, శిష్యేణ సహ గచ్ఛత్యాచార్య ఇతి యథా । అపి చ నిలతద్ధియోరితి ద్వే ఉపాదాయ అభేద ఇత్యేకత్వవిధిః సవిత్రీవన్ధ్యాత్వవిధిరివ । అనేకాన్తశ్చ సంవిది ప్రతిషిధ్యమానైర్జడత్వాదిభిః; సర్వజ్ఞజ్ఞానేన సహోపలమ్భనియమభాగిభిః సంసారిజ్ఞానైశ్చ । తేషామభేదాభ్యుపగమే జ్ఞానస్య

జడత్వమూర్త్త్వాది, బుద్ధస్య బద్ధత్వమిత్యాపద్యేత ।
నియమేనైకజ్ఞానసిద్ధత్వమప్యుక్తప్రకారేణ ప్రత్యు

క్తమ్ । విపక్షవ్యతిరేకశ్చాసిద్ధః । భవతు నియమేనైకజ్ఞానసిద్ధత్వం జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతౄణామ్, మా చ భూదభేదః; కో విరోధః? ।

అహమర్థస్యా%%త్మత్వం నిగమయతి అత ఇతి । జానామ్యహమితి జ్ఞానధర్మిత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాదహమర్థస్యైవా%%త్మత్వమ్ । అహన్త్వేన తస్య ముక్తావపి భానే%నుమానముక్తమాగమశ్చ । ప్రత్యక్త్వాన్యథానుపపతితలక్షణస్తర్కో%ప్యుక్త ఆత్మనో%హమర్థత్వవ్యవస్థాపకః । స్థూలో%హమితి దేహాత్మభ్రమరూపావిద్యాసఙ్గతేశ్చ జ్ఞాతా%హమర్థ ే#వాత్మా, స చ సర్వదా%హమితి భాసతే ఇతి కారికార్థః । ఆత్మా జ్ఞాత్రైవేత్యత్రాపి ప్రత్యక్షాదికమస్తీతి గర్భితమత్ర । ప్రత్యక్షం చాహం జానామీత్యాదికం ప్రసిద్ధమేవ । జ్ఞానస్య దేహాదిధర్మత్వనిషేధేన పరిశేషానుమానమపి సిద్ధమ్ । సాస్త్రవచనాని చాగ్రే మూల ఏవ నిర్దేక్ష్యన్తే । జ్ఞానసమానాశ్రయత్వాదజ్ఞానస్యాజ్ఞాతృత్వే ఆత్మనో%విద్యాన్వయాయోగ ఇతి తర్కో%ప్యక్తప్రాయ ఇతి । ఏవం జ్ఞాతురహమర్థస్యాత్మత్వం వ్యవాస్థాపి ।।14।।

అథ జ్ఞానస్యా%%త్మత్వే సాధకత్వేన పరైరుపన్యస్తమజడత్వమపి వికల్ప్య దూషయతి యదుక్త మిత్యాదినా । తద్విపరీతమిత్యస్య వివరణ మవ్యభిచరితే త్యాది । అవ్యభిచరితః- నియతః ప్రకాశో యస్యాః, ఏవంభూతా సత్తా యస్య, తదజడమిత్యర్థః । స్వసత్తావ్యాపకప్రకాశత్వమజడత్వమితి యావత్ ।

తథా సతీ తి। అనాత్మసు సుఖాదిష్వపి నిరుక్తాజడత్వస్య సత్త్వాత్ వ్యభిచార ఇత్యుక్తం భవతి । అజడత్వప్రకారాన్తరం దూషయతి స్వసత్తే తి । యస్య స్వసత్తయైవ ప్రకాశః, తత్స్వసత్తాప్రయుక్తప్రకాశమ్, తత్తా జడత్వమిత్యపి ప్రదీపాదౌ వ్యభిచారి । దీపస్య ప్రకాశే హి న దీపాన్తరాపేక్షా । నను చక్షురాదేరపేక్షాస్త్యేవ తత్రేతి చేత్; అస్తు నామ; తావతా స్వసత్తాప్రయుక్తతాయా అనపాయాత్ । స్వసత్తామాత్రప్రయుక్తత్వవివక్షా తు న సంభవతి, సంవిద్యసిద్ధేః । విజాతీయాత్మాపేక్షత్వాత్తత్ప్రకాశస్య । ఏతచ్చానన్తరమేవ స్ఫుటీభవిష్యతి । దూషణాన్తరమప్యాహ జ్ఞానే తి । జ్ఞానతో ధర్మో%తిరిక్తః ప్రకాశో నామ నాభిమతః । జ్ఞానమేవ తు ప్రకాశరూపమ్ । తత్ స్వసత్తాప్రయుక్తప్రకాశత్వరూపో హేతురసిద్ధః పక్షే జ్ఞానే । తత్ప్రకాశం నిత్యమభ్యుపగచ్ఛతః తస్య స్వసత్తాప్రయుక్తత్వకీర్తనం విరుద్ధం చ । యద్వా ప్రకాశవత్త్వస్య సంవిద్యుపగమే%భిమతనిర్విశేషత్వవిరోధ ఇతి భావః । స్వస్మై స్వయం

భాసమానత్వరూపమజడత్వమాత్మత్వే సాధకం తు స్వరూపాసిద్ధమిత్యాహ యది మత మితి । జ్ఞానప్రకాశస్య తదాశ్రయనిబన్ధనత్వమాహ తత్సంబన్ధే తి । ప్రకాశతా-జ్ఞానరూపతా, ప్రకాశమానతా వా । స్వాశ్రయాయ స్వవిషయప్రకాశకత్వరూపం జ్ఞానత్వం, ప్రకాశమానతా చాత్మధర్మతా హేతుకే ఏవ । నహి స్వాశ్రయాదన్యస్మై స్వవిషయం ప్రకాశయతి జ్ఞానం, స్వయం వా ప్రకాశతే ఇతి భావః । అత ఇతి । స్వస్మై స్వయం భాస

మానత్వమహమర్థస్యైవేతి స ఏవాత్మేత్యర్థః । ప్రకటతా-ప్రకాశమానతా । ఆత్మాన్తరసంబన్ధమ్-ఆశ్రయాన్తరసంబన్ధమ్ । అర్థాన్తరం-జ్ఞానాది । ఏతచ్చే తి । అనన్యసాధన ఇత్యేతద్వివరణ ఇతి భావః ।

సంవిద ఆత్మత్వమాధకమజడత్వం ప్రదూష్య జ్ఞాత్రాదేః సంవిదభేదసాధకం ప్రకటసౌగతాభిమతం సహోపలమ్భనియమం దూషయతి నచ జ్ఞానేనే తి । జ్ఞానస్యాపీ తి । మిథ్యాభూతేనాహమర్థేన సహోపలమ్భనైయత్యతౌల్యాత్సంవిదస్తదభేదాత్ మిథ్యాత్వప్రసక్తిరితి భావః । అభిమతవిరుద్ధాపాదకత్వాద్ధేతోర్భవదీయస్య విరుద్ధత్వమితి హేతుదోష ఉద్భావితో భవతి । అహమర్థేన సహైవోపలమ్భం సంవిద ఉపపాదయతి తదపీ తి । నియతేన-స్వప్రకాశవ్యాపకప్రకాశవతా । తేన-అహఙ్కారేణ । సహోపలమ్భో యస్య తత్ సహోపలమ్భమ్ । కిఞ్చ, తదుపలమ్భవ్యాప్యోపలమ్భవత్త్వరూపో హి సహోపలమ్భనియమః పరైః తదభేదసాధకో మతః । స చాయమహమర్థస్య సంవిదభేదసాధనే పక్షే%సిద్ధ ఇత్యాహ అసిద్ధశ్చే తి । అత్ర వికల్పః-కిం జ్ఞానవిశే షేణ తేన తేన సహోపలమ్భనియమో%హమర్థస్య వివక్షితః, ఉత జ్ఞానవిశేషమాత్రేణ, ఆహోస్విత్ జ్ఞానమాత్రేణేతి । తత్రాద్యే%సిద్ధిః, చాక్షుషాదిజ్ఞానప్రకాశమన్తరాపి అహమర్థస్య జ్ఞానాన్తరప్రకాశే ప్రకాశమానత్వాదితి ప్రత్యేకం వ్యభిచారదర్శనా దిత్యుక్తమ్ । ద్వితీయతృతీయకల్పయోర్దోషమాహ నచ విశేషే తి । న నిర్విశేషం సామాన్య మితి న్యాయాచ్చాక్షుషాదివ్యతిరిక్తం జ్ఞానవిశేషమాత్రం జ్ఞానమాత్రం వా నాస్తి । తత్తద్విశేషప్రకాశవ్యభిచారశ్చాహమర్థప్రకాశస్యోక్త ఏవ తత్తద్విశేషప్రకాశాభావే%ప్యహమర్థప్రకాశత ఇతి భావః । నన్వేవమపి జ్ఞానత్వావచ్ఛిన్నప్రకాశేనావ్యభిచార ఏవ । అహమర్థప్రకాశే జ్ఞానత్వావచ్ఛిన్నప్రకాశధ్రౌవ్యాదిత్యత్రాహ సామాన్య మితి ।

అనువృత్తసామాన్యానుపగమాత్సౌగతైరేవం హేతుస్తేషాం దుర్వచ ఇతి భావః । వినాపి జ్ఞానప్రకాశేనాహమర్థప్రకాశో%స్తీత్యాహ సిద్ధాన్తరీత్యా చ సమస్తే తి । స్వవా గితి । సాహిత్యస్య భేదనియతత్వాత్సహైవోపలమ్భమానత్వ హేతువ్యపదేశ ఏవ భేదవ్యపదేశరూప ఇతి తేన

సంవిదహమర్థయోరైక్యసాధనే ప్రతిజ్ఞాహేతువాక్యయోర్విరోధ ఏకం ద్విత్వాదితివదితి భావః ।
ప్రతిజ్ఞాహేతుఘటకపదయోర్విరోధముక్త్వా ప్రతిజ్ఞాఘటకపదయోస్తమాహ అపి చే తి ।
సహోపలమ్భనియమాదభేదో నీలతద్ధియో రిత్యేవం హి తేషాం ప్రతిజ్ఞా ।
ద్విత్వవిశిష్టే%త్రైకత్వవిధిర్జననీవన్ధ్యాత్వవిధిరివ వ్యాహత ఇతి యావత్ ।
జ్ఞానజ్ఞాత్రోరభేదసాధనదూషణప్రసఙ్గే%స్మిన్
జ్ఞానజ్ఞేయయోరభేదసాధకప్రయోగదూషణాదిసాధమదూషణప్రకారసామ్యాదితి ధ్యేయమ్ ।
శబ్దదోషముక్త్వా%ర్థదోషమన్యమాహ అనేకాన్తశ్చే తి । సంవిదః
స్వయంప్రకాశత్వాజ్జడత్వాదిప్రకాశకాలే జ్ఞానప్రకాశోపి నియతః । తథా చ సంవిదా
సహోపలమ్భనియమభాజాం జడత్వమూర్తత్వాదీనాం సంవిదభేదే సంవిదో
జడత్వమూర్తత్వాదిప్రసఙ్గః । ధర్మధర్మిభేదానుపగమాత్,
అభేదేప్యాధారాధేయభావప్రతీత్యుపగమాచ్చ । ఏవం సర్వ

జ్ఞస్య బద్ధజ్ఞానానాముపలమ్భే నియమేన బుద్ధజ్ఞానమప్యుపలమ్యతే, తేషాం
బుద్ధజ్ఞానసహోపలమ్భానాం బుద్ధజ్ఞానాభేదే బుద్ధస్య బద్ధత్వాపత్తిః । తత్ర
తత్రాభేదానుపగమే చానైకాన్త్యం హేతోరితి భావః । అభేదసాధకం హేత్వన్తరమపి తుల్యరీత్యా
నిరస్యతి నియమేనైకే తి । ఏకజ్ఞానసిద్ధత్వమ్ -ఏకజ్ఞానే ద్వయోః ప్రకాశమానత్వమ్ ।
నిరాసప్రకారశ్చ-ఏకజ్ఞానవిషయత్వేనాహమర్థే సంవిదభేదస్య సాధనే
తుల్యనయేనాహమర్థాభేదో%పి సంవిది ప్రసజ్యేత । చాక్షుషాదిజ్ఞానవిశేషేణైవ సిద్ధత్వం
చాహమర్థస్యాసిద్ధమ్ । జ్ఞానాన్తరతో%పి సిద్ధేః, స్వాపే స్వతః సిద్ధేశ్చేతి ।
అప్రయోజకత్వమప్యాహ విపక్షే తి । విపక్షవ్యతిరేకః-విపక్షే బాధః । తదసిద్ధిమేవోపపాదయతి
భవ త్వితి । సాధ్యాభావవతి హేతోర్వృత్తావాపాద్యమానాయాం బాధకస్తర్కో నాస్తి ।
అతో%ప్రయోజకో హేతురితి భావః ।

కిమప్రకాశరూపత్వాత్ ప్రకాశమనురుధ్యతే ।

వ్యవహారాయ నీలాదిరాహోస్విత్తదభేదతః ।।15।।

ఇతి సన్దిహ్యమానత్వాన్నాభేదః శక్యనిర్ణయః ।

బోధ్యస్థశ్చైష నియమో న పునర్బుద్ధిబోద్ధృగః ।।16।।

స్పష్టశ్చ ప్రత్యక్షబాధః, సర్వజ్ఞానేషు వేద్యాదివ విత్తేరపి వేదితుర్భేదస్యాపరోక్షత్వాత్ I నచ ప్రతియోగినః ప్రత్యక్షత్వం దృశ్యత్వం వా భేదస్యా%%పరోక్ష్యే త్వపేక్షితవ్యమ్, సిద్ధిమాత్రేణ తదుపపత్తావప్రయోజకత్వేన తద్విశేషస్యానాక్షేపాత్ I అనవభాసమానే%పి ప్రతియోగిని భావాః స్వరూపత ఏవ విలక్షణాః ప్రత్యక్ష్యన్త ఇతి సర్వలోకస్వసాక్షికమేతత్ I

నను జీవతో భేదప్రత్యక్షస్య శిరసి పదనిధానేన సహోపలమ్భనియమస్యాభేదేన ప్రతిబన్ధగ్రహణమితి కథమివ తతస్తద్బాధసంభవః I తథాసతి హి జ్వాలాభేదానుమానమపి తదేకత్వప్రత్యభిజ్ఞయా%పోద్యేత I అవిశేషజ్ఞో దేవానాం ప్రియః I తత్ర హి క్లృప్తకారణదోషానువృత్తౌ సత్యాం జాయమానో%పరోక్షావభాసో న నిరవద్యప్రత్యక్షపూర్వకమనుమానం బాధితుమర్హతి I తథాహి- అచిరనిర్వాపితారోపితేష్వేకవర్తిభాగవర్తిషు బహుషుదీపేషు తద్భేదాదర్శినః సుసదృశతయా స ఏవాయమితి స్మృతిరుపజాయతే ఇతి దృష్టమ్ I అతో%న్యత్రాప్యప్రతిబన్ధపుష్కలకారణక్రమోపనిపాతాదవయవవిశ్లేషాచ్చ సుసదృశనిరన్తరప్రవృత్తప్రదీపప్రవాహాలమ్భనైవ తథా మతిరితి నిశ్చీయతే I తథైకనానాత్వప్రత్యయః స్వతఃప్రాప్తేన్ద్రియవృత్తివిపర్యయప్రయుక్తః సమసమయోపజాయమానానేకానవద్యప్రత్యక్షప్రతిక్షిప్తవిషయశ్చద్విచన్ద్రాదౌ దృష్ట ఇతి నాసౌ తత్రైకత్వానుమానమభిభవితుం ప్రభవతి I న చైవమిహ జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయవివేకసాక్షాత్కారీ ప్రత్యయ ఇతి ప్రతిరుణద్ధ్యేవాయమిహాభేదానుమానోదయప్రసక్తిమ్ I న చోపలబ్ధిసాహిత్యనియమాదేవ తథాత్వమత్రానుమేయమితి యుక్తమ్, విపక్షే బాధకానుపలబ్ధేః I సంవిదధీనసిద్ధితయా%పి తథా నియమోపపత్తేః I అనైన్ద్రియికత్వేన చ తద్వృత్తివిపర్యయస్యాకిఞ్చిత్కరత్వాత్ I యోగ్యానుపలమ్భపరాకృతత్వాచ్చ బాధకప్రత్యయస్య I అపి చ విషయసిద్ధిర్హి సంవిత్ I సా చ స్వయంప్రకాశేత్యవివాదః I తేనావర్జనీయస్తథా నియమః I నచ భేదో%పి సిద్ధిమన్తరేణ సిధ్యేదిత్యనున్మత్తేన యుక్తమాపాదయితుమిత్యలమనేనానుభవపరాహతమతాతివ్యాకులీకరణేన I

(ఇతి సౌగతాభిమతగ్రాహ్యగ్రాహకవికల్పప్రత్యుద్ధారనిరాకరణమ్)

అప్రకాశాత్మనశ్చ నీలాదేః ప్రకాశ ఇత్యనుభవసిద్ధత్వాన్న సమర్థనాన్తరం ప్రార్థయతే I ఆత్మా తు ప్రకాశస్వభావ ఏవ I న చ తావతాజ్ఞానత్వమ్, స్వతన్త్రత్వాత్ I పరతన్త్రమాగన్తు యావదర్థేన్ద్రియసన్నికర్షాదికారణసన్నిధానమవతిష్ఠమానమర్థావచ్ఛిన్నరూపం జ్ఞానమితి

ప్రాగేవావోచామ । ఆత్మా తు స్వతన్త్రో జ్ఞాతా అహమితి ప్రత్యాత్మం ప్రథతే । యదిపునరీదృశో%ప్యయమనన్యాధీనసిద్ధితయా జ్ఞానమభిలప్యతే, అభిలప్యతాం కామమ్ । తథాపి జ్ఞానవదేవేదం జ్ఞానమ్, న జ్ఞప్తిమాత్రతయా ।

(ఇత్యద్వైత్యభిమతగ్రాహ్యగ్రాహకవికల్పప్రత్యుద్ధారనిరాకరణమ్)

అత ఏవ హి చ్ఛన్దోగాః-"అథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా" ఇత్యాద్యామనన్తి । తథా "కతమ ఆత్మా" ఇతి ప్రశ్నపూర్వకమిదమేవ లక్షణమామనన్తి వాజసనేయినః "యో%యం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః" ఇతి । అత్ర హి యో%యం సర్వలోకానుభవసిద్ధో వివిధవిషయవేదనప్రచురః ప్రాణేషు ప్రేరకతయా స్థితో హృదయాయతనే అన్తర్జ్యోతిః అహమితి ప్రత్యక్త్వేన ప్రకాశతే, స పురుష ఇతి యథోదితమేవాత్మస్వరూపముపదిశ్యతే । "ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః" ఇత్యాథర్వణాః । తథా "విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి" "న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతామ్" "స ఉత్తమః పురుషః నోపజనం స్మరన్నిదం శరీరమ్" "ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమాః షోడశకలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తి" "తస్మాద్వా ఏతస్మాన్మనోమయాదన్యో%న్తర ఆత్మా విజ్ఞానమయః" ఇత్యాద్యాః ।

"సత్యం జ్ఞాన" మిత్యత్రాపి బ్రహ్మలక్షణనిర్దేశే జ్ఞానశబ్దో న జ్ఞానమాత్రవచనః ; అపి తు తద్వద్వచనః । తద్వచనత్వే "లితి" ఇతి ఆద్యుదాత్తత్వప్రసక్తేః । అన్తోదాత్తశ్చాయం జ్ఞానశబ్దః । మత్వర్థీయాచ్ప్రత్యయాన్తత్వే తథాత్వం ఘటతే; నాన్యథేత్యేతత్ పరమాత్మనిరూపణే అతినిపుణముపపాదయిష్యామః । ఐతరేయోపనిషదపి "ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మే"త్యుక్త్వా "స ఏతేన ప్రాజ్ఞేనాత్మనా" ఇతి ప్రకృష్టజ్ఞానవన్తమేవేశ్వరం దర్శయతి । తత్ సిద్ధం జ్ఞాతైవా%యమాత్మేతి ।।

(ఇతి దేహాదివిలక్షణప్రత్యగాత్మస్వరూపనిరూపణప్రకరణమ్)

కిం పునరస్మిన్ దేహాదివ్యతిరేకిణి చేతనే ప్రత్యగాత్మని ప్రమాణమ్? । అను

మానమితి నయవిచక్షణో%క్షపాదః । యదాహ " ఇచ్ఛాద్వేషప్రయత్నసుఖదుఃఖజ్ఞానా-న్యాత్మనో లిఙ్గ " మితి ।

కిమమీషామాత్మనా%వినాభావో ధూమధ్వజవిశేషేణేవ ధూమవిశేషస్య దృష్టః? హన్తైవం తత ఏవ తత్ప్రమితేః కిమనుమానేన? । మాభూద్విశేషతోదర్శనమ్; సామాన్యతస్తు భవిష్యతి । తథాహి-ఇచ్ఛాదయః కార్యత్వానిత్యత్వగుణత్వాదిభిః శబ్దాదయ ఇవా%%శ్రితతయా%నుమీయన్తే । యశ్చైషామాశ్రయః స ఆత్మా । గుణత్వం చ పరిశేషాత్ । న సామాన్యవిశేషసమవాయాభావాః అనిత్యత్వాత్ । న ద్రవ్యం కర్మ వా, వ్యాపకద్రవ్యసమవాయాదితి । విశేషగుణత్వం చానిత్యత్వే సత్యస్మదాద్యేకేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వనియమాత్ రూపాదివత్ । ఏవమాశ్రయమాత్రముపస్థాపయన్తో%న్వయవ్యతిరేకిణో హేతవః ద్రవ్యాన్తరగుణత్వం చ ప్రత్యాచక్షాణైః కేవలవ్యతిరేకిసాధనైరాత్మగోచరతయా నియమ్యన్తే । తథా హి భవతి- ఇచ్ఛాదయో న మహాభూతగుణాః, స్వాత్మన ఏవ ప్రత్యక్షత్వాత్; అబాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాద్వా । యే భూతగుణాస్తే స్వాత్మపరాత్మప్రత్యక్షాః బాహ్యకరణప్రత్యక్షాశ్చ, యథా రూపాదయః । న తథేచ్ఛాదయ ఇతి న తద్గుణాః । దిక్కాలమనాంసి పునః న విశేషగుణవన్తి; నాపి తద్గుణానాం ప్రత్యక్షత్వమితి న తేషామపి గుణాః । అకారణగుణపూర్వత్వాత్ అయావచ్ఛరీరభావిత్వాదిత్యాదయః శరీరవిశేషగుణత్వప్రతిషేధహేతవః ప్రాచీనాశ్చాత్రానుక్రష్టవ్యాః । తేనేచ్ఛాదయో న శరీరగుణాః తద్గుణభావాపవాదప్రమాణవత్త్వే సతి గుణత్వాత్ । యే యథోక్తసాధ్యా న భవన్తి, తే యథోక్తసాధనా అపి న భవన్తి; యథా రూపాదయః । యథోక్తసాధనాః పునరిచ్ఛాదయ ఇతి యథోక్తసాధ్యా ఏవేతి । విమతిపదాస్పదేభ్యః శరీరాదిభ్యో%ర్థాన్తరగుణా ఇచ్ఛాదయ ఇతి వా ప్రతిజ్ఞా । యథోక్త ఏవ హేతుః । ఉదాహరణం చ ప్రయోక్తవ్యమ్ । సామాన్యేన వా%న్వయః ప్రదర్శనీయః-యో యద్గుణభావాపవాదకప్రమాణవత్త్వే సతి గుణః, స తతో%ర్థాన్తరస్య గుణః; యథా పృథివ్యాదిభ్యః శబ్ద ఇతి ఆకాశసిద్ధివదాత్మసిద్ధిరితి ।

(ఇతి విలక్షణాత్మన ఆనుమానికత్వపక్షనిరూపణమ్)

ఇదమపి న సమీచీనమిత్యేకే । తథాహి- అన్వయవ్యతిరేకిహేతుభిర్దేహాదిసాధారణమాశ్రయమాత్రమవగమితమ్ । న చ తావతా%%త్మసిద్ధిః । కేవలవ్యతిరేకీ తు సాధనదశామేవ నాసాదయతి, సపక్షాన్వయవిరహాత్, అసాధారణవత్ । నచైవం కేవలాన్వ

యినో విపక్షవ్యతిరేకదర్శనవికలతయా సాధారణవదసాధనత్వమ్ । దేశకాలాదిశఙ్కితోపాధివిగమేప్యన్వయదర్శనేన సాధ్యాన్వితస్వభావతయా పరినిశ్చితత్వాత్ ।

నచ సాధనాభావే సాధ్యాభావదర్శనమాత్రేణ సాధ్యాన్వితస్వభావత్వం శక్యం నిశ్చేతుమ్ । అభావస్యాऽనన్తదేశవ్యాపితయాऽనవయవేన గ్రహణస్యైవ దుష్కరత్వాత్, కలయాప్యన్యత్రవృత్తౌ సంబన్ధే నియమాసంభవాత్ । సన్దేహగ్రస్తత్వాచ్చ-కిం సాధనాభావప్రయుక్తః సాధ్యాభావః, కిం వా నిమిత్తాన్తరప్రయుక్త ఇతి । పృథివ్యాదిభ్యోऽర్థాన్తరగుణత్వప్రతిజ్ఞాऽపి ద్రవ్యాన్తరాప్రసిద్ధేరప్రసిద్ధవిశేషణా ।

(ఇతి నైయాయికాభిమతాత్మానుమాననిరాసః)

ఏతేన సాఙ్ఖ్యోదీరితసాధనభేదా అప్యపోదితా వేదితవ్యాః సఙ్ఘాతపరార్థత్వాదయః । తథా చ తానేవ తావదాదితో వ్యాకుర్మహే-

" సఙ్ఘాతపరార్థత్వాత్త్రిగుణాదివిపర్యయాదధిష్ఠానాత్ ।

పురుషోऽస్తి భోక్తృభావాత్ కైవల్యార్థం ప్రవృత్తేశ్చ ।। "

అయమర్థః-దేహేన్ద్రియాదయః పరార్థాః సఙ్ఘాతత్వాచ్ఛయనాసనశరణాదివత్ । ప్రత్యక్షం చ శరీరస్య సఙ్ఘాతత్వం, భూతానాం చ । అవ్యక్తమహదహఙ్కారేన్ద్రియాణాం చ సుఖదుఃఖమోహాత్మతయా తథాత్వమనుమేయం తద్వదేవ । న చేన్ద్రియాణామాహఙ్కారికత్వస్యాऽభ్యుపేతస్య, సాధ్యంత్వాభిమతపారార్థ్యధర్మస్య చాసంహతపరార్థత్వస్యాన్యథాత్వాపాదనాదుభయవిశేషవిరుద్ధత్వం హేతోః; అహఙ్కారాన్వయవ్యతిరేకానువిధానేన " దేవా వైకారికాః స్మృతాః " ఇత్యాద్యాగమబలేన ప్రకాశలాఘవగుణాన్వయేన చ వైకారికాభిధానసాత్త్వికాహఙ్కారభేదయోనిత్వస్యేన్ద్రియాణాం ప్రమాణసిద్ధస్యాపవాదానుపపత్తేః । ఆత్మనస్తు సఙ్ఘాతత్వే తస్యాపి సఙ్ఘాతాన్తరార్థతయాऽనవస్థాపత్త్యా నిష్ప్రమాణకానేకకల్పనాప్రసఙ్గాత్, అప్రయోజకత్వాచ్చ సఙ్ఘాతత్వస్య శేషిత్వే, దృష్టాన్తదృష్టాశేషధర్మోపస్థాపనేऽనుమానప్రామాణ్యస్యైవాసమ్భవాపత్తేః తదసఙ్ఘాతత్వస్య చాऽప్రచాల్యత్వాత్ । నచ ప్రమాణాన్తరబలేనానాహఙ్కారికత్వసఙ్ఘాతాన్తరార్థత్వయోర్బాధేऽబాధితేన సఙ్ఘాతపరార్థత్వేనాపి న భవితవ్యమ్ । ఏవం చ సంహతత్వవ్యాపకావరుద్ధత్రైగుణ్యాదిరహితోऽసంహత ఆత్మా సిద్ధః ।

తథా దేహాదయః సుఖదుఃఖమోహాత్మకతయా పరేణాధిష్ఠీయన్తే, యన్త్రాదిభిరివ రథాదయః । అపి

చానుకూలప్రతికూలవేదనీయే సుఖదుఃఖేభృత్యభ్రాతృవ్యవదనుకూలనీయప్రతి

కూలనీయవతీ । దృశ్యత్వాద్దేహాదయో ఘటాదయ ఇవ విలక్షణద్రష్టృకా ఇతి । అధిష్ఠాతురనుకూలప్రతికూలవేదకస్య ద్రష్టుః త్రైగుణ్యాదివిపర్యయః పూర్వవదేవ నిర్ణేతవ్యః । తథా దేహాదేరవ్యక్తాన్తస్య కృత్స్నస్య త్రిగుణాత్మకతయా%త్యన్తదుఃఖోపశమనలక్షణమోక్షదశానుపపత్తేః తదర్థం చ శాస్త్రాణాం మహాధియాం చ ప్రవృత్తేరస్తి దేహాదివ్యతిరిక్తో%సంహతః త్రైగుణ్యాద్యసంస్పృష్టః పురుష ఇతి ॥

(ఇతి సాఙ్ఖ్యాభిమతాత్మానుమాననిరూపణమ్)

అత్రాపి సఙ్ఘాతపారార్థ్యాదిభిర్యద్యపి పరః కో%ప్యధిష్ఠాతా ద్రష్టా సిద్ధః, తథాపి న తస్యాసంహతత్వాత్రిగుణత్వాదిరభిమతవిశేషః శక్యనిశ్చయః । తథాహి-సఙ్ఘాతస్య సఙ్ఘాతాన్తరార్థత్వనియమదర్శనబలాదాపతన్తీ పరాపరా సఙ్ఘాతకల్పనా న దోషాయ, కార్యతయేవానాది కారణపరమ్పరాపరికల్పనా । న చాప్రయోజకత్వమపి; అసఙ్ఘాతస్యాసఙ్గస్యాశేషవిక్రియాశూన్యస్యానాధేయాతిశయకూటస్థచితిమాత్రవపుషః పురుషస్య సఙ్ఘాతం ప్రతి పరత్వానుపపత్తేః । తద్ధి తస్య శేషి భవతి, తచ్చ తదర్థమ్; యద్యేనోపక్రియతే క్రియతే వా, యచ్చోపకరోతి కరోతి వా । న చ తథా సాఙ్ఖ్యపురుష ఇతి కతం తస్య సఙ్ఘాతం ప్రతి పరత్వమ్ ? కథన్తరాం చ సఙ్ఘాతస్య తాదర్థ్యమ్ ? । అనుపకార్యోప్యుపకార్యతయా%%త్మానం మన్యత ఇతి చేత్; కామం మన్యతామ్; కిమాయాతముపకార్యత్వస్య? । న ఖలు బాలాస్తలమలినతాదిమత్తయా గగనమభిమన్యన్త ఇతి తస్య తథాత్వం భవతి ।

అపి చ తథావిధభ్రమో%పి కస్య కథముదయత ఇతి వివేచనీయమ్ । న తావచ్చితిశక్తేః; సర్వవిక్రియాశూన్యతయా%తివిశుద్ధాయామశుభశతనిదానభూతభ్రమపరిణామాసమ్భవాత్ । అన్తఃకరణం తు బుద్ధ్యపరపరిభాషాభిధానమచేతనతయా తనురివ న భ్రామ్యతి । అచిదపి స్వచ్ఛతయా చితిచ్ఛాయాపన్నం చేతనాయత ఇతి చేత్; న; నీరూపాయాః చితేర్బుద్ధేశ్చ

ఛాయాత్ర్గ్రహణానుపపత్తే । ఛాయేవ ఛాయేతి చేత్; కః ఖలు ఇవార్థ? ;చితిసరూపత్వమితి చేత్; హన్తైవమశేషవికారరహితచితిసరూపతాపత్తావన్తఃకరణమపి ప్రత్యస్తమితసమస్తవృత్తికమాపద్యేత ఇతి దురుపపాదతరో%యం భ్రమసుఖదుఃఖాదివికారయోగః ప్రత్యాత్మసిద్ధః । చేతనత్వేన సరూపత్వమితి చేత్; న; చితిరేవ హి తే పురుషః, న చేతయితా । యథా%%హ తత్రభవాన్ పతఞ్జలిః

" యదా చితిరేవ పురుషః కిమత్ర కేన వ్యపదిశ్యేత " ఇతి । అజడాయమానత్వమివార్థ ఇతి చేత్; అజడత్వమపి న జ్ఞాతృత్వా

తిరిక్తం కిఞ్చిదిత్యుక్తమేవ । తేనైవ తద్వివరణమితి చ న కిఞ్చిదేతత్ । అపి చ చితిసన్నిధానాధీనాం బుద్ధిసిద్ధిమభిదధానః కథమివ తదజడిమానం ప్రతిజానీయాత్? నచ చితిస్వాన్తయోర్బిమ్బప్రతిబిమ్బాధారాభిమతయోరన్యతరస్మిన్నప్యవిద్యమానస్య విషయవిశేషోపరక్తజ్ఞాతృత్వలక్షణధర్మభేదస్య ప్రతిబిమ్బే సమ్భవః । ప్రత్యుక్తశ్చాయం ప్రతిబిమ్బవాదః ప్రచ్ఛన్నబాహ్యమతప్రత్యాదేశే ।

యదుచ్యతే-నిర్వికారాయాపి పుంసే తత్సన్నిధిమహిమసముత్థాపితప్రమాణవిపర్యయాదివిచిత్రవృత్తిభేదం స్వాన్తమేవ స్వవృత్తిం్త విషయవిశేషాంశ్చోపదర్శయతి, సామన్తచక్రమివ పరాక్రమీయః ప్రతిబలవిలోలనాదివృత్తీః స్వామినే, తతః సాక్షీ భోక్తా చాపదిశ్యతే, రాజేతి విక్రమీ విజయీ చేతి; తదనుపపన్నమ్ । ద్రష్టే హి దర్శనీయం దృశ్యతే । నచ దృశిమాత్రాత్మవాదినాం సాంఖ్యానాం తదుపజీవినాం చ ప్రచ్ఛన్నానాం ద్రష్టృత్వం వాస్తవమస్తి । నచ కాల్పనికేన శేషిత్వసమ్భవః । కల్పనా%పి న సమ్భవతీత్యుక్తమేవ । రాజా తు సామాన్యతో విశేషతో వా తేషు కర్మస్వమాత్యాన్ నియుఞ్జానః తత్ఫలమైశ్వర్యాది చాశ్నువానః స్వస్వామిభావహేతుక్రయప్రతిగ్రహజననాది- వ్యాపారయోగీ న నిష్క్రియస్యానాధేయాతిశయస్య పుంసో నిదర్శనమితి యత్కిఞ్చిదేతత్ ।

(ఇతి కాపిలాభిమతాత్మానుమాననిరసనమ్)

స్థూలో%హం, గచ్ఛాభ్యహమిత్యాదిప్రత్యక్షమృదితవిషయతయా ప్రసిద్ధైవాతీతకాలతా వ్యతోరేకానుమానభేదానామిత్యానుమానికీమప్యాత్మసిద్ధిమశ్రద్దధానాః శ్రౌతీమేవ తాం శ్రోతియాః సఙ్గిరన్తే ।

శ్రుతయో హి సాక్షాదేవాత్మనః శరీరాదివ్యతిరేకమాదర్శయన్తి-

"స ఏష నేతి నేతి" "అకాయమవ్రణమస్నావిరం శుద్ధమపాపవిద్ధమ్" "యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయ దేహినః । స్థాణుమన్యే" "న జాయతే మ్రియతే వా కదాచిత్" "జీవాపేతం వావకిలేదం మ్రియతే" "న హి వై సశరీరస్య సతః

ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి । అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః" ఇత్యాద్యాః । కాలాన్తరభావిస్వర్గాదిసాధనవిధయశ్చా%%క్షిపన్తి దేహాదివ్యతిరిక్తం నిత్యం చేతనమితి శ్రుతితదనుపపత్తిప్రమాణకో%యం ప్రత్యగాత్మేతి ।

(ఇతి విలక్షణాత్మనః శాస్త్రైకప్రమాణకత్వపక్షనిరూపణమ్)

నను హితాహితప్రాప్తిపరిహారమాత్రపరస్యా%%మ్నాయస్య శిరసి కిమితి మహానయం భారః ప్రక్షిప్యతే? అనుమానాగమాద్యశేషప్రమాణమూలభూతేన ప్రత్యక్షేణైవ హ్యేనం ప్రతిపద్యామహే । మమేదం శరీరమ్, ఇదమహం జానామీతి ఘటాదిదృశ్యేభ్య ఇవాయం ద్రష్టా దేహాదపి పృథగ్భూతః ప్రత్యక్షం పరిస్ఫురతి ।

(ఇత్యాత్మనః ప్రత్యక్షత్వపక్షోపక్షేపః)

మైవం వోచః । ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షజం హి విజ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్ । న చేన్ద్రియాణి రూపాదివ్యతిరేకిణి నిరతిశయసూక్ష్మే ప్రతీచి పరాగర్థ ఇవ సన్నికర్షేణ జ్ఞానం జనయితుమర్హన్తి । యథా ఆమ్నాయతే "పరాఞ్చిరవాని వ్యతృణత్ స్వయంభూః" ఇతి ।

అప్రయోజకత్వమేవోపపాదయతి కి మిత్యాదినా సార్ధశ్లోకేన । కిం నీలాదిర్విషయో%స్వయంప్రకాశత్వాత్స్వవ్యవహారాయ ప్రకాశం-స్వప్రకాశకం జ్ఞానమాకాఙ్క్షతే, ఉతాహో తదభేదతః-సంవిదభిన్నత్వాత్ ప్రకాశమనురుధ్యతే ఇతి సందేహాన్నీలతద్వియోరభేదో%శక్యనిర్ణయ ఇత్యర్థః । సంవిదనురోధిత్వం నీలాదేః సంవిదా సహైవోపలభ్యమానత్వలక్షణమ్ । ఇదం చ కిం సంవిదభేదప్రయుక్తముత స్వప్రకాశే నీలాదేర్జడస్య స్వప్రకాశసంవిదపేక్షాప్రయుక్తమితి విశయే యావదభేదప్రయుక్తత్వనిర్ణయో న భవతి, న తావదస్యాభేదసాధకత్వమ్ । అభేదప్రయుక్తత్వనిర్ణాయకం చ నాస్తి । తథా చాప్రయోజకత్వమితి భావః । స్యాద్వాసహోపలమ్భనియమో బోధ్యయోరేవాభేదసాధకః, న తు బుద్ధిబోధ్యయోర్బుద్ధిబోద్ధ్రోర్వేత్యాహ బోధ్యస్థ ఇతి । బుద్ధీనాం బోద్ధౄణాం వా సహోపలభ్యమానానాం నాభేదః । బుద్ధస్య బద్ధత్వాపాతాత్ । నాపి బుద్ధిబోధ్యయోర్బుద్ధిద్ధ్రోర్వా, బుద్ధేర్జడత్వాదిప్రసఙ్గాత్ సత్యమిథ్యార్థయోరైక్యప్రసఙ్గాచ్చ । కిన్తు బోధ్యయోరేవ తథాభూతయోరభేద ఇష్యతాం గుణగుణిప్రభృత్యోః కథఞ్చిదిత్యర్థః । బుద్ధిబోద్ధృగ ఇతి తు ప్రకృతాభిప్రాయేణ । యద్వా బోధ్యయోరేవ సహోపలమ్భనియమః సంభవతి । న పునర్బుద్ధిబోద్ధ్రోః । బుద్ధిమన్తరాపి బోద్ధుః ప్రకాశాత్ స్వాపాదావిత్యర్థః ।।15।।16।।

జ్ఞానజ్ఞాత్రోరభేదసాధనే ప్రత్యక్షబాధితత్వమప్యాహ స్పష్టశ్చే తి । ఘటమహం జానామీతి హి స్ఫుటో జ్ఞేయజ్ఞాతృజ్ఞానానాం భేదప్రతిభాసః । తద్వాధ ఇత్యర్థః । శఙ్కతే న చే తి । ప్రత్యక్షజ్ఞానవిషయత్వం, జ్ఞానవిషయత్వం వా ప్రతియోగినః తద్భేదప్రత్యక్షే కారణత్వేనా%పేక్షితమ్ । ప్రకృతే సంవిదో జ్ఞానాన్తరాగోచరత్వేన స్వయంప్రకాశత్వాత్తద్భేదప్రత్యక్షం జ్ఞాతరి న సంభవతీతి శఙ్కితురాశయః । పరిహతి సిద్ధిమాత్రేణే తి । ప్రతియోగినః సంవిదః సిద్ధిమాత్రేణ-ప్రకాశమాత్రేణ, తదుపపత్తౌ-సంవిద్భేదప్రత్యక్షోపపత్తౌ, అప్రయోజకత్వేన-ప్రత్యక్షదిజ్ఞానాన్తరాధీనతత్ప్రకాశస్య భేదప్రత్యక్షే%హేతుత్వేన, తద్విశేష

స్వ-ప్రకాశవిశేషస్య ప్రత్యక్షాదిజ్ఞానాన్తరాధీనస్య అనాక్షేపాత్-ఆక్షేపాయోగాదిత్యర్థః । అయం భావః- అన్యోన్యాభావప్రత్యక్షే%ధికరణస్య ప్రత్యక్షమేవాపేక్షితమ్, ప్రతియోగినః ప్రకాశమాత్రం చ । నతు ప్రతియోగినః ప్రత్యక్షమ్ । స్తమ్భే పిశాచభేదస్యాప్రత్యక్షత్వాపత్తేః । ప్రతియోగినః ప్రకృతే వేదనస్య ప్రకాశస్తు స్వత ఏవాస్తి । తత ఏవ వేదితరి తద్భేదప్రత్యక్షే నానుపపత్తిరితి । వస్తుతస్తత్తదసాధారణాకార ఏవ ఇతరతాదాత్మ్యధీవిరోధిత్వేన తస్య తస్యేతరస్మాద్భేదరూపః । స చ ప్రతియోగ్యనవభాసే%పి భాసత ఏవేత్యాహ అనవభాసమాన ఇతి । తథా చ జ్ఞాతురహన్త్వేన భానమేవ సంవిద్భేదగ్రహణమితి భావః । తద్భిన్నత్వవ్యవహారే పునః ప్రతియోగిపరామర్శసహకృతమసాధారణాకారజ్ఞానం హేతురితి బోధ్యమ్ । సర్వలోకే తి

। ఏతేన భేదస్య ప్రత్యక్షం న సంభవతి । క్షణికస్య ప్రత్యక్షస్య ప్రతియోగిగ్రహణపూర్వకభేదగ్రహణపర్యన్తమనవస్థానాత్ । యుగపత్ప్రతియోగ్యభావాధికరణగ్రహే తు సమూహాలమ్బనవదుపశ్లేషవిశేషాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । అతో భ్రమరూప ఏవ భేదగ్రహ ఇత్యపాస్తమ్ । తత్తదసాధారణ ధర్మస్యైవేతరభేదరూపత్వాత్తస్య చ ధర్మిణి ప్రథమక్షణ ఏవ గృహీతేః । అత ఏవాపూర్వవస్తుదర్శనే విలక్షణో%యం కశ్చన పదార్థ ఇతి భేదప్రతీతిర్లోకసమ్మతా స్వానుభవసిద్ధా చ నాపహ్నవార్హా ఇతి సర్వలోకస్వసాక్షిక మిత్యుక్తమ్ ।

శఙ్కతే నను జీవత ఇతి । శిరసి పదనిధానేన-తిరస్కరణేన । ప్రతిబన్ధగ్రహణం-వ్యాప్తిగ్రహణమ్ । తతః-భేదప్రత్యక్షతః । తద్వాధసమ్భవః-అభేదానుమానబాధసంభవః । తథాసతి-ప్రత్యక్షస్యానుమానబాధకత్వే । అపోద్యేత-బాధ్యేత । అయం భావః- భిన్నత్వేన గృహ్యమాణయోరేవ హి సహోపలమ్భనియమో%భేదవ్యాప్యత్వేన గృహీతః । తేన చాభేదానుమానే ప్రత్యక్షే భేదగ్రహణాంశో భ్రమలక్షణ ఇతి నిశ్చీయతే । న చోపజీవ్యవిరోధః । ప్రత్యక్షసిద్ధవస్తుస్వరూపస్య వ్యాప్తిగ్రహోపయోగినో%భ్యుపగమాత్ । భేదస్య చ వ్యాప్తిగ్రహానుపయుక్తత్వాదితి । పరిహరతి అవిశేషజ్ఞ ఇతి । దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యం న జానాసీత్యర్థః । తదేవోపపాదయతి

తత్రేతి । న ప్రత్యక్షత్వమనుమానత్వం వా బాధ్యత్వే బాధకత్వే వా ప్రయోజకమ్ । కిన్తు దోషమూలత్వమదోషమూలత్వం చైవ తథా । తథా చ యథా జ్వాలాభేదానుమానమదోశమూలం బాధకమ్, జ్వాలైక్యప్రత్యక్షం తు సాదృశ్యదోషమూలం బాధ్యం భవతి; నైవం ప్రకృతే జ్ఞాతృజ్ఞేయజ్ఞానభేదగ్రహస్య దోషమూలత్వమితి సముదితాశయః । జ్వాలైక్యప్రత్యక్షే క్లృప్తకారణదోషానువృత్తిముపపాదయతి తథాహీ త్యాదినా । అచిరప్రశమితత్వపునరుద్దీపితత్వోక్త్యా జ్వాలయోర్వాస్తవభేదో జ్ఞాప్యతే । తదదర్శనమేకవర్తివృత్తిత్వజ్ఞానం చైక్యభ్రమే తయోర్హేతురిత్యుక్తం భవతి । నిర్వాపణపునరుద్దీపనద్రష్టుశ్చ జ్వాలయోర్భేదప్రత్యక్షం వర్తత ఇతి తేన బాధితత్వమపి నిర్వాపణాద్యద్రష్టృనిష్ఠ జ్వాలయోక్యప్రత్యక్షే వివ

క్షితమ్ । నిరుక్తం భ్రమహేతుమనిర్వాపితస్థలేప్యుపపాదయతి అత ఇతి । తైలవర్త్యవయవాగ్నిసంయోగస్య దీపహేతోరన్యాన్యతయా జ్వాలాభేదో%ఙ్గీకార్యో%నిర్వాపణస్థలే%పి । కారణధారానువృత్తిబలాచ్చ కార్యధారానువృత్తిః । పూర్వపూర్వజ్వాలాయాస్తు కారణనివృత్త్యా నివృత్తిరేవ । తద్ధేతుర్హి తైలవర్త్యవయవవిశేషాగ్నిసంయోగః । అగ్నేరాశ్రయాశిత్వాద్వర్త్యవయవవిశేషనాశే

తదగ్ని సంయోగస్య నాశో హ్యావశ్యకః । ఏవం పూర్వోత్తరదీపజ్వాలయోర్భేదే సిద్ధే సజాతీయదీపధారాయాం భేదాగ్రహాత్సాదృశ్యరూపదోషదర్శనాచ్చైక్యభ్రమ ఇతి భావః । నానాభూతే ఐక్యభ్రమం ప్రత్యక్షరూపముదాహృత్యైకస్మిన్నానాత్వభ్రమమపి ప్రత్యక్షరూపముదాహరతి తథైకే తి । స్వాభావికచాక్షుషరశ్మిప్రసరణస్య విపర్యయో ద్వైతీభావో%ఙ్గుల్యవష్టమ్భాదిప్రయుక్తశ్చన్ద్రద్విత్వభ్రమే దోషః । అస్య చ నిర్దోషపురుషీయచన్ద్రైక్యప్రత్యక్షబాధితత్వం సమసమయే త్యాదినోచ్యతే । దృష్టాన్తితాత్ దార్ష్టాన్తికే వైషమ్యముపపాదయతి న చైవ మితి । జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయభేదనిరూపితలౌకికవిషయితాశాలీ ఘటమహం జానామీతి సాక్షాత్కారః దోషమూలః, అభేదప్రత్యక్షబాధితో వా నైవ దృశ్యతే । తదభేదానుమానబాధకత్వం సుస్థితమితి భావః । విపరీతం కస్మాన్న భవతీత్యత్రాహ న చోపలబ్ధీ తి । తథాత్వం-జ్ఞానాభిన్నత్వం జ్ఞాతృజ్ఞేయయోః । పూర్వోక్తమప్రయోజకత్వం స్మారయతి విపక్ష ఇతి । విపక్షే బాధకతర్కవిరహాద్వ్యాప్త్యసిద్ధ్యా%సిద్ధమభేదానుమానం న జ్ఞానజ్ఞాతృజ్ఞేయభేదప్రత్యక్షే బాధకత్వేన శక్యశఙ్కమితి భావః । జ్ఞానాదిభేదగ్రహ ఇన్ద్రియవృత్తిప్రసృతిభేదరూపదోషమూలో భవేదిత్యత్రాహ అనైన్ద్రియికత్వేనే తి । బాహ్యేన్ద్రియాగ్రాహ్యత్వేన జ్ఞానజ్ఞాత్రోస్తద్భేదగ్రహస్య నేన్ద్రియవృత్తిభేదప్రయుక్తత్వం సంభవతీత్యర్థః । అత్ర బాధకప్రత్యయో%పి నాస్తి చన్ద్రద్విత్వభ్రమ ఇవేత్యాహ యోగ్యానుపలమ్భే తి । న చైవమిహే తి వాక్యాభిప్రేతమనేన వాక్యద్వయేన వివృతమ్ । సంవిదధీనే తివాక్యోక్తం ప్రపఞ్చయతి అపి చే తి । తథానియమః-సంవిదా సహోపలమ్భనియమః । అవర్జనీయః-అభేదస్యా%నుపగమే%పి దుర్వారః । నను సంవిదమన్తరాపి విషయాదిః సిధ్యత్విత్యత్రాహ న చ భేదో%పీ తి । భేదః-గ్రాహ్యగ్రాహకభేదః । సిదిం్ధ-జ్ఞానమ్ । అపసిద్ధాన్తశ్చైవం కథన ఇతి భావః । యద్వా సహోపలమ్భనియమస్యాభేదసాధకత్వే స్వవ్యాఘాతమప్యాహ న చ భేదోపీ తి । భేదప్రతిభాసో%పి సంవిదైవ వాచ్య ఇతి నిరుక్తహేతోర్భేదస్యాపి సంవిదభేదే భేదఘటితో హేతురపి న సిధ్యేదితి యావత్ । యద్వా భవదభిమతః సంవిదాం భేదోపి న సిధ్యేదితి భావః ।।

ఏవం ప్రకటసౌగతాభిమతం సంవిదభేదసాధకం సహోపలమ్భనియమం ప్రదూష్య ప్రచ్ఛన్నసౌగతాభిమతం ప్రకాశస్వభావత్వమపి దూషయతి అప్రకాశే తి । అప్రకాశాత్మనః-అప్రకాశస్వభావస్య జ్ఞానభిన్నస్య చ । అనేన జ్ఞేయస్య జ్ఞానాభేదానుమానే ప్రత్యక్షబాధో, హేతోః పక్షే%సిద్ధిశ్చ ప్రాదర్శిషాతామ్ ।

యద్యపి జడత్వాన్న ప్రకాశస్వభావత్వం జ్ఞేయస్య, అథా%పి స్వయంప్రకాశజ్ఞానసంబన్ధాత్కదాచిత్కప్రకాశో ఘటతే ఘటాదేరితి భావః । జ్ఞాతా జ్ఞానాభిన్నః

ప్రకాశస్వభావత్వాదిత్యత్ర తు హేతురుపగమ్యతే, న సాధ్యమిత్యాహ న చ తావతే తి । జ్ఞానత్వం- విషయప్రకాశకధీత్వమ్ । జ్ఞాధాత్వర్థస్య హి కర్తృధర్మత్వం జ్ఞానస్య । ఆత్మనస్తు ధర్మిత్వాన్న తథాత్వమితి భావః । జ్ఞానస్వభావం తావదాహ పరతన్త్ర మితి । ప్రకారతైకస్వభావత్వం, కాదాచిత్కత్వం, విషయావగాహిత్వం చేతి జ్ఞానధర్మాః । అవతిష్ఠమానమ్-అనువర్తమానం ధారారూపతయా । ధారావాహికవిజ్ఞానమేకం జ్ఞానం మతం హి నః ఇతి పక్షే తు స్వరూపత ఏవానువర్తమానం యావద్విషయాన్తరసంచారమితి వివేకః । ఆత్మస్వభావమాహ ఆత్మే తి । ధర్మిత్వం జ్ఞాతృత్వమహన్త్వేన భానం చాత్మనో ధర్మాః । నన్వేవం జ్ఞానభిన్నత్వే ఆత్మనో జ్ఞానమితి వ్యపదేశః కథం ఘటత ఇత్యత్రాహ యదీ తి । అనన్యత్-స్వమ్ । ఆత్మని జ్ఞానశబ్దో జ్ఞానసాదృశ్యాత్ । తచ్చ స్వాధీనప్రకాశత్వరూపం స్వయంప్రకాశత్వం స్వనిరూపితవిషయతావత్త్వతాదాత్మ్యోభయసంబన్ధేన కిఞ్చిద్విశిష్టత్వలక్షణమితి భావః । తథాపీ తి । జ్ఞానశబ్దేనాభిలప్యమానమాత్మస్వరూపం జ్ఞానతుల్యమేవ, న తు జ్ఞాప్తిమాత్రతయా ముఖ్యం జ్ఞానమిత్యర్థః । యద్వా జ్ఞానాయతనమేవ మన్తవ్యం నతు జ్ఞప్తిమాత్రతయేతి । మన్తవ్యమితి శేషః । తతశ్చ జ్ఞాతురాత్మనో జ్ఞానాభేదానుమానం పరాభిమతం ప్రబలప్రత్యక్షబాధితమితి భావః ।

ప్రత్యక్షతర్కసిద్ధమాత్మనో జ్ఞాతృత్వమాగమతో%పి ప్రతిష్ఠాపయతి అత ఏవే తి । అథే త్యాదివాక్యం జ్ఞాత్రహమర్థాత్మత్వపరమ్ । యో%య మితి ఇన్ద్రియికజ్ఞానప్రచురస్యేన్ద్రియాధిష్ఠాతురాత్మనో హృదయాన్తఃస్థత్వస్వప్రకాశత్వపరమ్ ।

ఇన్ద్రియాదిప్రవృత్త్యనుగుణసఙ్కల్పప్రయత్నవత్త్వరూపాధిష్ఠానలభ్యం కర్తృత్వం, జ్ఞాతృత్వం చ స్వయంప్రకాశత్వాజ్జ్ఞానశబ్దితస్యాత్మనః ప్రతిపాదయద్వాక్యమ్ ఏష హీ త్యాది । ముముక్షుభిర్జ్ఞేయమాత్మస్వరూపం జ్ఞాతృత్వవిశిష్టమితి ప్రతిపాదయద్వాక్యం విజ్ఞాతార మితి । విజ్ఞాతృజీవాత్మశరీరకం పరమాత్మానమిత్యర్థః । ముక్తౌ జ్ఞానవత్త్వపరం న పశ్యః ఇతి । పశ్యః-సర్వదర్శీ ముక్తాత్మా । ముక్తిదశాయాం జ్ఞానాభావశ్రుతిర్జ్ఞేయదర్శనాభావపరేతి

న పశ్య ఇత్యాది వ్యవస్థాపయతి । దుఃఖతాం-కుత్రాపి వస్తుని ప్రతికూలత్వమ్ । భగవద్విభూతితయా హి సర్వస్య స్వానుకూలత్వేన దర్శనం తదా । సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి ఇత్యుత్తరర్ధమప్యత్రోదాహార్యమ్ । ఏతద్వివరణరూపం స ఉత్తమ ఇత్యాది । స తత్ర పర్యేతీ త్యాది నోపజనం స్మరన్ ఇత్యన్తమత్రోదాహార్యత్ । కలాషోడశకస్య నివృత్తావపిముక్తౌ స్వరూపనిరూపకధర్మభూతజ్ఞానానివృత్తిపరమ్ ఏవమేవే తి । జ్ఞానవత్త్వేనాత్మనో దేహేన్ద్రియమనప్రాణవిజ్ఞానవైలక్షణ్యపరం చ తస్మాద్వే తీతి వివేకః ।

ఏవం జ్ఞాతృత్వమాత్మనో వ్యవస్థాప్య పరమాత్మనోऽపి తద్వ్యవస్థాపయతి సత్య మితి । తద్వద్వచనః-జ్ఞానవద్వాచీ । తద్వచనత్వే-జ్ఞానవాచిత్వే । జ్ఞానవాచీ భావల్యుడన్తో జ్ఞానశబ్దో లిత్స్వరేణాద్యుదాత్తో భవేత్ । అయం తు అన్తోదాత్తః । తదచ్ప్రత్యయాన్తోऽయం జ్ఞాతృవాచీ స్వీకార్య ఇతి భావః । ఐతరేయే తి । ప్రకరణబలాత్ ప్రజ్ఞానశబ్దః ప్రజ్ఞానవత్పర ఇతి భావః । ప్రాజ్ఞేన-ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః । స్వార్థేऽణ్ । తేన । సర్వజ్ఞేన పరమాత్మనేత్యర్థః । దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణధీభ్యోऽన్య ఇతి ప్రతిజ్ఞాతాత్మస్వరూపనిరూపణముపసంహరతి తత్సిద్ధ మితి ॥

అథ అనన్యసాధన ఇతి ప్రతిజ్ఞాతం స్వయంప్రకాశత్వమాత్మనః సమర్థయితుం ప్రమాణపరీక్షాముపక్రమతే కిం పున రిత్యాదినా । అనుమాన మితి । యద్యప్యహం జానామీతి ప్రత్యక్షమేవ తత్ర ప్రమాణం సమ్భవతి । తస్య దేహాదివిషయత్వాయోగాత్ । అథాపి విలక్షణాత్మవిషయత్వం ప్రత్యక్షస్యేదం ప్రమాణమత్రైవం ప్రవర్తితుమర్హతీత్యేవం సామగ్రీనిరూపణాద్యాత్మకేన తర్కేణైవ వ్యవస్థాప్యమిత్యాశయః । యదాహే తి । ఇచ్ఛాది విలక్షణాత్మనోऽనుమాపకం యదాహ, అతోऽనుమానమేవ ప్రమాణం తత్రేత్యక్షపాదాశయో విజ్ఞాయత ఇత్యాశయః ।

చోదయతి కిమమీషా మితి । ధూమధ్వజః-అగ్నిః । అయం భావః- వ్యాప్తిగ్రహస్య సహచారదర్శనమూలకత్వేన విలక్షణాత్మనా సహచారదర్శనే ఇచ్ఛాదీనాం ప్రత్యక్షేణైవ తస్య సిద్ధేః కృతమనుమానేన । సహచారాదర్శనే చ కథం తేన వ్యాప్తిర్గృహ్యేత । అగృహీతవ్యాప్తికేన చేచ్ఛాదినా కథన్తరాం తదనుమానమితి । పరిహరతి మాభూ దిత్యాదినా । సిసాధయిషిత- సాధ్యవిశేషేణేచ్ఛాదివిశేషస్య సహచారగ్రహో మాస్తు । ఆశ్రయిత్వగుణత్వాభ్యాం సహచారదర్శనాదేవాత్మానుమానం ప్రవర్తతే । ఏతచ్చ సామాన్యతో దృష్టమితి భావః । ఏతదేవోపపాదయతి తథాహీ తి । కార్యత్వమ్-ఉత్పత్తిమత్త్వమ్ । అనిత్యత్వం-వినాశిత్వమ్ । గుణత్వం-గుణత్వజాతిమత్త్వమ్, విశేషణత్రైకస్వభావత్వం వా । ఏతాని వ్యాప్యాన్యాశ్రితత్వస్య । ఇచ్ఛాదయ ఆశ్రితాగుణత్వాద్రూపవదిత్యనుమానమత్ర వివక్షితమ్ । అత్ర హేతుం సాధయతి గుణత్వం చే తి । పదార్థత్వేన ద్రవ్యాద్యన్యతమత్వే ప్రాప్తే ద్రవ్యాదిభేదకానుమానతో ద్రవ్యత్వాదివ్యుదాసే ద్రవ్యాదిభేదవిశిష్టం పదార్థత్వమేవ పరిశిష్యమాణం గుణత్వం వ్యవస్థాపయతీత్యర్థః । ఇతరభేదానుమానాన్యాహ న సామాన్యే తి । అభావభేదసాధనేऽనిత్యత్వముత్పత్తివినాశవత్త్వరూపం వాచ్యమ్ । నాతః ప్రాగభావే ప్రధ్వంసే వా వ్యభిచారః । వ్యాపకే తి । విభుసమవేతత్వాదిత్యర్థః । నైయాయికమతేనాయం హేతుః సిద్ధః । న కర్మ, సంయోగవిభాగయోరనపేక్షకారణత్వాభావాత్, న ద్రవ్యం అసంయోగిత్వాదితి వా హేతుర్వాచ్యః । గుణత్వం ప్రసాధ్య విశేషగుణత్వం ప్రసాధయతి విశేషే తి । రూపత్వాదౌ వ్యభి

చారస్య వారణాయా%నిత్యత్వే సతీతి । సంయోగాదౌ తద్వారణాయ విశేష్యదలమ్ । ఏవమపి ప్రభాయాం వ్యభిచారః స్యాత్, చక్షుర్మాత్రగ్రాహ్యత్వాత్తస్యాః । అతో గుణత్వే సతీతి వాచ్యమ్ । ఏవమపి ప్రభాభిత్తిసంయోగే తత్రప్రసఙ్గః । అత ఏకేన్ద్రియమాత్రగ్రాహ్యజాతిమత్త్వం విశేష్యం వక్తవ్యమ్ । ఏవం చా%నిత్యత్వవిశేషణస్య వైయర్థ్యమ్ । గుణత్వదలస్యాపి । ప్రభాత్వజాతౌ మానాభావాత్, తేజస్త్వాదేశ్చ ద్వీన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాత్ । పరంతు ప్రభాత్వజాతేః ప్రామాణికత్వే వాయోః స్పార్శనోపగమే వా గుణత్వదలమావశ్యకమేవేతి బోధ్యమ్ । యోగినాం మనసా%పి రూపాదేర్గ్రహాదస్మదాదీతి విశేషణమ్ అయోగ్యభిప్రాయమ్ । సామాన్యతో-దృష్టానుమానస్యాశ్రయవిశేషపర్యవసానసిద్ధయే పరిశేషానుమానాన్యాహ ఏవ మితి । ప్రత్యాచక్షాణైః-ప్రతిక్షిపద్భిః ।
సామాన్యతోదృష్టమన్వయ్యనుమానమేవేతరభేదానుమానసహకృతం విశేషానుమాపకమిత్యేకః పక్షః । సామాన్యతోదృష్టేతరభేదానుమానతో%గ్రే ప్రసిధ్యన్ విశిష్టహేతుః కేవలవ్యతిరేకిరూపస్తథేతి చాపరః । అనేన చ వాక్యేనాద్యః పక్షః స్ఫోర్యతే । యే భూతగుణా ఇతి । అత్ర యోగ్యా ఇత్యప్యనుసన్ధేయమ్ । వ్యతిరేక్యుపనయనిగమనే న తథే తి । దిక్కాలే తి । ఇచ్ఛాదయో న దిక్కాలమనోగుణాః, విశేషగుణత్వాత్, ప్రత్యక్షత్వాద్వా; యే పునర్దిగాదిగుణాః సఙ్ఖ్యాదయః, న తే ప్రత్యక్షా, విశేషగుణా వా । అకారణే తి । అనుత్క్రష్టవ్యాః-అనుకర్షణీయాః । నానానుమానఫలితం సామాన్యప్రయోగమాహ తేనే తి । పక్షాన్తరమపి ప్రతిపాదయతి విమతిపదే తి ।

విమతిపదమ్-విప్రతిపత్తేః స్థానమ్-నిమిత్తం-నానావాదః, తదాస్పదేభ్యః- తద్విషయేభ్య ఇత్యర్థః । అత్రాయం ప్రయోగః-ఇచ్ఛాదయః తదాశ్రయత్వేన విప్రతిపన్నశరీరాదివ్యతిరిక్తగుణాః తద్గుణత్వబాధకప్రమాణవిషయగుణత్వాదితి । ఉదాహరణం చే తి । వ్యతిరేకీత్యాదిః । ప్రసిద్ధద్రవ్యభిన్నస్యాద్రవ్యస్య ప్రసిద్ధావపి తద్గుణత్వస్యా%ప్రసిద్ధ్యా నాన్వయ్యుదాహరణం సమ్భవతి । న చైవం సాధ్యవ్యతిరేకస్యాప్యనుమానాత్పూర్వమప్రసిద్ధ్యా వ్యతిరేక్యుదాహరణం వా కథం ఘటత ఇతి వాచ్యమ్ । ప్రసిద్ధద్రవ్యవ్యతిరిక్తసమవేతత్వస్యైవ సాధ్యత్వాత్ తద్వ్యతిరేకస్య రూపాదౌ ప్రసిద్ధిసమ్భవాచ్చేతి హృదయమ్ । అన్వయవ్యాప్తిర్వా సామాన్యముఖీ సమ్భవతీత్యాహ సామాన్యతో వే తి । విలక్షణశబ్దాశ్రయసిద్ధ్యుపజీవనేనేదమ్ । తదనుమానే చ గన్ధాద్యన్తర్భావేణ వ్యాప్తిగ్రహణమితి భావః । ఏవం చ కేవలవ్యతిరేక్యనుపగమే%పి న క్షతిరితి ధ్యేయమ్ ।

నైయాయికాభిమతాం విలక్షణాత్మసిద్ధిమానుమానికీం ప్రతిక్షిపన్తి శ్రోత్రియాః ఇదమపీ తి । అన్వయినా%శ్రయమాత్రస్య సిద్ధావపి కేవలవ్యతిరేకిణా%%శ్రయవిశేషః సేత్స్యతీత్యత్రాహ కేవలే తి । సాధనదశామ్-అనుమాపకత్వావస్థామ్, నాసాదయతి న ప్రాప్నోతి,

సపక్షాన్వయవిరహాత్-సాధ్యేన సహచారదర్శనస్థలసమ్భవాభావాదిత్యర్థః । అసాధారణవ దితి । పక్షమాత్రవృత్తి హేతోరసాధారణస్య

సాధ్యసహచారగ్రహవిరహాదగృహీతవ్యాప్తికస్య యథా న గమకత్వమ్, ఏవం కేవలవ్యతిరేకిణోఽపి వ్యాప్తిగ్రహాయోగాత్ న గమకత్వమితి భావః । నను సతి సపక్షే హేతోరవృత్తేరసాధారణస్య సదోషత్వమ్ । కేవలవ్యతిరేకిణి తు సపక్షస్యైవ విరహాన్న దోష ఇతి చేత్; మైవమ్; కేవలవ్యతిరేకిణి సాధ్యస్య ప్రసిద్ధిరస్తి న వాఽనుమానాత్పూర్వమ్ । అస్తి చేద్యత్ర ప్రసిద్ధిః తత్ర హేతోః సత్త్వేఽన్వయిత్వమ్, అసత్త్వే తు అసాధారణత్వమేవ । నాస్తి చేత్ సాధ్యవ్యతిరేకస్యాప్యప్రసిద్ధేః కేవలవ్యతిరేకిత్వమపి దుర్ఘటమితి దిక్ । విస్తరస్తు న్యాయపరిశుద్ధ్యాదావనుసన్ధేయః । శఙ్కతే న చైవ మితి । విపక్షవ్యతిరేకః-విపక్షాసత్త్వమ్ । సాధారణవత్-పక్షత్రయవృత్తి హేతువత్ । సాధారణే యథా విపక్షే సత్త్వాద్ధేతోరసాధకత్వమ్, కేవలాన్వయిన్యపి విపక్షస్యైవాప్రసిద్ధేః తత్సత్త్వాభావస్యాప్యప్రసిద్ధేస్తథాఽగమకత్వం స్యాదిత్యర్థః । అన్వయవ్యతిరేకిణి ఉభయవిధసహచారదర్శనాద్వ్యాప్తిగ్రహస్య దృష్టేః సాధ్యహేత్వో సహచారాదర్శనాత్కేవలవ్యతిరేకిణోఽసాధకత్వం చేదభిమతమ్, తర్హి సాధ్యాభావసాధనాభావయోః సహచారాదర్శనాత్కేవలాన్వయినోఽప్యసాధకత్వం స్యాదితి చాకూతమ్ । పరిహరతి దేశకాలాదీ తి । కస్మింశ్చిద్దేశే కాలే వా హేతుః సాధ్యమన్తరాపి ప్రయోజకాన్తరాత్ స్యాదితి దేశకాలవిశేషాన్తర్భావేణ శఙ్కితోపాధేరనుకూలతర్కేణ నివర్తనే సతి సాధ్యహేత్వోః సహచారదర్శనమాత్రతోఽపి అన్వయవ్యాప్తిర్నిశ్చీయత ఇత్యర్థః । అపిర్భిన్నక్రమః । అన్వయదర్శనేనేత్యనన్తరంయోజ్యః । సాధ్యాన్వితస్వభావతయా-సాధ్యవ్యాప్యతయా । వ్యతిరేకవ్యాప్తిగ్రహ ఏవ వ్యతిరేకసహచారగ్రహస్యాపేక్షయా కేవలాన్వయిని అన్వయవ్యాప్తిగ్రహస్య వ్యతిరేకాప్రసిద్ధావపి నానుపపత్తిరితి చ భావః । విపక్షసత్త్వైక్యైవాఽప్రసిద్ధ్యైవ రూపపఞ్చకసమ్పత్తిః కేవలాన్వయిన ఇతి చాశయః సిద్ధాన్తినామ్ । నన్వేవం సాధ్యసాధనవ్యతిరేకయోః సహచారదర్శనత ఏవ వ్యతిరేకవ్యాప్తిగ్రహ ఉపపద్యత ఇతి శఙ్కతే న చ సాధనాభావ ఇతి । సాధ్యాన్వితస్వభావత్వమ్-సాధనస్య సాధ్యనిరూపితవ్యతిరేకవ్యాప్తిమత్త్వం సాధ్యాభావవ్యాపకాభావప్రతియోగిత్వలక్షణమ్ । వ్యాప్తినిశ్చయాయోగే హేతుమాహ అభావస్యే తి । వ్యతిరేకిణోః సాధ్యసాధనయోరధికరణపేక్షయా తదభావాధికరణానామానన్త్యాత్ కలయాంఽశేన క్కచిదపి సాధ్యాభావవతి హేతోర్వృత్తౌ వ్యతిరేకసాహచర్యనియమలక్షణవ్యతిరేకవ్యాప్తేరసమ్భవాదిత్యర్థః । వ్యతిరేకిసాధ్యసాధనవతః పరిమితత్వేన క్వచిత్కార్త్స్న్యేన గ్రహణమపి సమ్భవేదితి చ హార్దమ్ । నను యావత్సు ప్రత్యక్షేష్వధికరణేషు వ్యతిరేకయోః సహచారదర్శనత ఏవ వ్యాప్తిర్నిశ్చీయేతేత్యత్రాహ సన్దేహే తి । వ్యతిరేకవ్యాప్తిర్హి సాధ్యాభావే హేత్వభావవ్యాప్తిగర్భితా । సాధ్యాభావోఽస్తు, హేత్వభావో మాస్త్వితి శఙ్కాయాం చ న సాధనాభావవ్యాప్యత్వం సాధ్యాభావే గృహ్యేతానుకూలతర్కవిరహే । సాధ్యస్యా

సాధననిమిత్తత్వసాధననియతస్వభావత్వాద్యన్యథానుపపత్తిలక్షణతర్కబలాచ్చజ్కానివార ణం చ సాధ్యసాధనయోః సహచారదర్శనమూల హేతుహేతుమద్భావాద్యవధారణమన్తరా న ఘటత ఇతి కేవలవ్యతిరేక్యసిద్ధిరితి చ హార్దమ్ । విశిష్టహేతునా పృథివ్యాదివ్యతిరిక్తగుణత్వానుమానే చ సాధ్యాప్రసిద్ధిమాహ పృథివ్యాదిభ్య ఇతి । అర్థాన్తరస్య గుణాదేః ప్రసిద్ధావపి తద్వృత్తిగుణత్వలక్షణం సాధ్యమప్రసిద్ధమేవ । న చ పృథివ్యాద్యర్థాన్తరసమేవతత్వమేవ సాధ్యతే । తచ్చ రూపత్వాదౌ ప్రసిద్ధమేవేతి వాచ్యమ్ । నిరుక్తసమవేతత్వస్య గుణక్రియాభిన్న ఏవ ప్రసిద్ధేర్గుణే జ్ఞానాదౌ తత్సాధనాయోగః । అర్థాన్తరద్రవ్యసమవేతత్వం చానుమానాత్ప్రాగప్రసిద్ధమేవేతి హార్దమ్ ।

నైయాయికోక్తాత్మానుమానదూషణాని సాఙ్ఖ్యోక్తాత్మానుమానేష్వప్యతిదిశతి ఏతేనే తి । తథా చే తి । విలక్షణాత్మసాధకత్వేన సాఙ్ఖ్యాభిమతానేవ హేతూన్ ప్రథమం వివృణుమహే శిష్యవైశద్యాయ క్షేపసౌకర్యాయ చేతి భావః ।

సఙ్ఘాతపరార్థత్వా దిత్యాదిః సాఙ్ఖ్యకారికా । ఏనాం వ్యాఖ్యాతి అయమర్థ ఇత్యాదినా । శరణం గృహమ్ । సఙ్ఘాతత్వమ్-అవయవసముదాయాత్మకత్వమ్ । భూతానాం-పఞ్చానాం మహాభూతానామ్ । అవ్యక్తే తి । సుఖదుఃఖమోహాత్మత్వం సుఖాదిస్వరూపత్వమ్, సుఖాదిజనకత్వరూపం వా । తేన తథాత్వం-సత్త్వరజస్తమోరూపగుణత్రయసఙ్ఘాతాత్మకత్వమ్ అనుమేయం కార్యరూపేణ శరీరాదివదేవేత్యర్థః । సఙ్ఘాతత్వ హేతోర్విరుద్ధత్వం శఙ్కతే న చేన్ద్రియాణా మితి । ఉభయవిశేషవిరుద్ధత్వమ్-పక్షసాధ్యయోరభిమతవిశేషవిరుద్ధాకారాపాదకత్వమ్ । అనాహఙ్కారికత్వేన సఙ్ఘాతత్వస్య భూతభౌతికేషు, సంహతపరార్థత్వేన చ గేహశయ్యాదిషు భూయఃసహచారదృష్టేర్వ్యాప్తేర్గృహీతతయా పక్షాన్తర్గతేన్ద్రియాణామభిమతాహఙ్కారికత్వవిరుద్ధస్యానాహఙ్కారికత్వస్య, సాధ్యఘటకస్య చ పరస్యా%భిమతాసంహతత్వవిరుద్ధస్య సంహతత్వస్యా%%పాదకత్వాద్విరుద్ధత్వం సఙ్ఘాతత్వహేతోరితి భావః । హేతోరుభయవిశేషవిరుద్ధత్వం చ నేత్యన్వయః । అవిరుద్ధత్వముపపాదయతి అహఙ్కారే త్యాదినా । అహఙ్కారవృత్తౌ సత్యామేవేన్ద్రియాణాం మనఃపర్యన్తానాం వృత్తేర్దర్శనాత్తదభావే చ స్వాపే%దర్శనాదాహఙ్కారికత్వం తేషామవసీయతే । తత్రాపి సత్త్వంకార్యలాఘవప్రకాశయోగాత్సాత్త్వికాహఙ్కారకార్యత్వమితి భావః । ఆగమశ్చ దేవా వైకారికా దశ, ఏకాదశం మనశ్చే తి స్మృతిరూపః । దేవాః-ఇన్ద్రియాణి ప్రకాశయోగాద్దేవాధిష్ఠితత్వాద్వా । వైకారికస్య సాత్త్వికాహఙ్కారస్యేమే కార్యభూతా ఇతి వైకారికాః । అపవాదానుపపత్తేః-బాధనానుపపత్తేః । సఙ్ఘాతత్వస్యా%నుహఙ్కారికత్వేన న వ్యాప్తిః ।

త్రైగుణ్యాత్మకస్యేన్ద్రియజాతస్యా%%హఙ్కారికత్వేన ప్రమాణప్రతిపన్నత్వేనానైకాన్త్యాదితి భావః । పక్షవిశేషవిరుద్ధత్వం పరిహృత్యసాధ్యవిశేషవిరుద్ధత్వం పరిహరతి

ఆత్మనస్త్వి తి । అప్రయోజకత్వాచ్చే తి । అసంహతస్యాప్యాత్మనశ్చేతనత్వాదేవ భోక్తృత్వస్యోపపత్తేః భోక్తత్వలక్షణే పరత్వే ప్రాధాన్యే సఙ్ఘాతత్వస్యాప్రయోజకత్వమితి భావః । యది సఙ్ఘాతత్వస్య పరత్వే ప్రయోజకత్వం స్యాత్తర్హి సంహతపరార్థత్వేన వ్యాప్తిః సమ్భవేన్నామ సఙ్ఘాతత్వస్య । వ్యాప్తిబలాదనేకసఙ్ఘాతకల్పనా%పి సోఢవ్యా భవేత్ । న చైవమ్ । తథా చ సంహతపరార్థత్వే సఙ్ఘాతత్వస్య వ్యాప్యత్వాసిద్ధత్వమితి హార్దమ్ । సఙ్ఘాతపరత్వేనానుమితస్యాత్మనః సఙ్ఘాతత్వం యోగ్యానుపలబ్ధిబాధితఞ్చేతి బోధ్యమ్ । సఙ్ఘాతత్వస్య పరార్థత్వేన వ్యాప్తిస్తు ప్రమాణాన్తరవిరోధాభావాత్ప్రసేత్స్యతీత్యాహ న చ ప్రమాణాన్తరే తి । సఙ్ఘాతపరార్థత్వానుమానేనాత్మాసిదిం్ధ నిగమయతి ఏవం చే తి । సఙ్ఘాతత్వవ్యాపకపరార్థత్వవత్సత్త్వాదిగుణత్రయతత్కార్యరహిత ఇతి సంహతత్వే త్యాదేరర్థః । పరస్య సంహతత్వే%నవస్థాప్రసక్తేః త్రైగుణ్యవిపర్యయః అత్రైగుణ్యాత్మకత్వరూపో మన్తవ్య ఇత్యుక్తమ్ అసంహత

ఇతి । త్రిగుణాదివిపర్యయాదిత్యన్తః కారికాంశో వివృతః ।

అథా%ధిష్ఠానాదిత్యంశం వివృణోతి తథా దేహాదయ ఇతి । సుఖదుఃఖమోహాత్మకతయా-సుఖాద్యాత్మకసత్త్వాదిసఙ్ఘాతరూపతయా । పరేణ-స్వభిన్నేన చేతనేన । అధిష్ఠీయన్తే-కార్యానుగుణతయా ప్రేర్యన్తే । యన్త్రాదిభిః సారథిప్రభృతిభిః । భోక్తృభావాదిత్యేతద్వివృణోతి అపి చానుకూలే తి । అనుకూలనీయః-అనుకూలబుద్ధిభాక్ । అనుకూలవేదనీయః-అనుకూలత్వప్రకారకబుద్ధివిషయః । ఏవం ప్రతికూలనీయప్రతికూలవేదనీయావూహ్యౌ । భ్రాతృవ్యః-శత్రుః । భోక్తృభావాదిత్యస్య ద్రష్టృత్వపరతయా యోజనాన్తరం దృశ్యత్వా దితి । అధిష్ఠాతు రిత్యాది । సఙ్ఘాతప్రవృత్తేరధిష్ఠాత్రన్తరాధీనతయా%ధిష్ఠాతుః సఙ్ఘాతత్వే తత్ప్రవృత్తేరప్యధిష్ఠాత్రన్తరాధీనత్వం స్యాత్, ఏవమగ్రే%పీత్యనవస్థాప్రసఙ్గాదధిష్ఠాతురసఙ్ఘాతత్వమేష్టవ్యమ్ । ఏవం సుఖేనా%నుకూలనీయస్య దుఃఖేన ప్రతికూలనీయస్య వా భోక్తుః త్రిగుణత్వే తస్యాపి అనుకూలప్రతికూలవేదనీయత్వస్య ప్రాప్తేరనుకూలనీయప్రతికూలనీయాన్తరాపాదకత్వాదనవస్థాప్రసఙ్గ ఇత్యత్రిగుణత్వమేష్టవ్యమ్ । దేహాదిపక్షకవిలక్షణద్రష్టనుమానేన చాత్మనో దేహాదివైలక్షణ్యమపి సిద్ధమితి భావః । కైవల్యార్థం ప్రవృత్తేశ్చే త్యంశం వివృణోతి తథా దేహాదే రితి । అత్రాయం ప్రయోగః-కైవల్యసాధనప్రవృత్తిః

కైవల్యదశాప్రాప్తియోగ్యాత్మతత్త్వజ్ఞానపూర్వికా,కైవల్యసాధనప్రవృత్తిత్వాత్, యా యా ఫలవిశేషసాధనప్రేక్షావత్ప్రవృత్తిః సా సా తత్తత్ఫలప్రాప్తియోగ్యాత్మతత్త్వజ్ఞానపూర్వికా, యథా స్వర్గసాధనప్రవృత్తిరితి । దేహాదేః ప్రధానపర్యన్తస్య పరిణామస్వభావస్య త్రిగుణస్య కైవల్యానుపపత్తిజ్ఞానాచ్చ విలక్షణాత్మసిద్ధిరితి భావః ।।

విలక్షణాత్మసాధకతయా సాఙ్ఖ్యైరుపక్షిప్తం సఙ్ఘాతపరార్థత్వానుమానం తావద్దూషయతి

అత్రాపీ త్యాదినా । పరాపరే తి । అన్యా%న్యేత్యర్థః । పూర్వాపరీభూతేతి వా । పరాపరసఙ్ఘాతేతి వా సమస్తపాఠః స్యాత్ । కార్యతయేవే తి । కార్యాత్కారణమనుమేయమ్ । కారణస్యాపి కాదాచిత్కత్వేన కార్యత్వాత్తత్కారణమప్యన్యత్, ఏవముపర్యుపరీతి కారణపరమ్పరాకల్పనా యథా ప్రామాణికీ న దోషాయ, ఏవమవినాభావబలాదాపతన్తీసఙ్ఘాతపరమ్పరాకల్పనా%పీతి భావః । నను సఙ్ఘాతత్వస్య భోక్తృత్వలక్షణే పరత్వే% హేతుత్వాన్న సఙ్ఘాతపరార్థత్వేన సఙ్ఘాతత్వస్య వ్యాప్తిగ్రహ ఇత్యత్రా%%హ న చే తి ।

సఙ్ఘాతపరత్వం తదధీనాతిశయభాజి సమ్భవేత్ । తదధీనాతిశయశ్చాసంహతే నిర్లేపే నిర్వికార%త ఏవాతిశయాధానానర్హే సాఙ్ఖ్యాభిమతేపురుషే న సమ్భవతీతి సంహతస్యైవ కస్యచిత్సఙ్ఘాతశేషిణో%నుమానేన సిద్ధిర్నాసంహతస్య సాఙ్ఖ్యమతపురుషస్యేతి భావః । భోగరూపో%ప్యతిశయో న సాఙ్ఖ్యపురుషస్య సమ్భవేదితి హార్దమ్ । ఏతేన పురుషో%స్తి భోక్తృభావా దిత్యపి పరాస్తమ్ । దృశ్యతే చ ఖట్వాదేః శరీరార్థత్వమ్, శరీరస్య చ శరీరాన్తరార్థత్వమ్ । అతస్తదధీనాతిశయభాక్త్వరూపే తత్పరత్వే సఙ్ఘాతత్వస్య ప్రయోజకత్వేన తదవచ్ఛిన్నపరార్థత్వేన వ్యాప్తిగ్రహః సమ్భవత్యేవేతి చాభిమతమ్ । తద్ధీ తి । యద్యేనోపక్రియతే క్రియతే వా తత్తస్య శేషి ప్రధానమఙ్గీ భవతి, యత్తూపకరోతి కరోతి వా తత్తదర్థం తచ్ఛేషః తదఙ్గమిత్యన్వయార్థః । ఉపక్రియతే-అతిశయవాన్ క్రియతే, స్రక్చన్దనాదినేవ దేహాదిః, ప్రయాజాదినేవ చ యాగాదిః । క్రియతే-నిష్పాద్యతే, దణ్డాదినేవ ఘటాదిః, పురోడాశాదినేవ చ యాగాదిః । తత్ర ఉపక్రియమాణం క్రియమాణం వా అఙ్గీ, ఉపకారకం కారకం వా అఙ్గమితి వివేకః । న చ తథే తి । తథా-అతిశయాధానార్హః । సాఙ్ఖ్యపురుషః-కాపిలాభిమత ఆత్మా ।

నన్వనుపకార్యత్వే%ప్యాత్మన ఏతైరుపకృతో%హమిత్యుపకృతత్వభ్రమలక్షణ ఏవోపకారో దేహాదిభిః సాధ్య ఇతి తత్పరత్వముపపద్యత ఇతి చేత్తత్రాహ అపి చే తి । చితిశక్తేః-చైతన్యస్వరూపస్య పురుషస్య । శక్తిశక్తిమతోరభేదాభిప్రాయేణైవముక్తిః ।

బుద్ధ్యపరపరిభాషాభిధానమ్-బుద్ధిరిత్యపరం స్వీయతన్త్రసఙ్కేతితం యస్య నామ తదిత్యర్థః । న భ్రామ్యతీ తి । అన్తఃకరణం న భ్రమాశ్రయోఽచేతనత్వాద్ఘటాదివదితి యావత్ । అచిదపీ తి । అచేతనమపి చైతన్యప్రతిబిమ్బాశ్రయతయా చేతనవద్భాతీత్యర్థః । చిచ్ఛేతనశబ్దౌ స్వయమ్ప్రకాశాభిప్రాయావత్ర । నీరూపాయా ఇతి । ఛాయాయాః కాన్తిలక్షణాయా ఉజ్జ్వలరూపవద్ధర్మభూతాయా నీరూపే చైతన్యేఽసమ్భవాన్నీరూపే చాన్తఃకరణే తత్ప్రతిఫలనలక్షణసఙ్క్రాన్తేరయోగాదిత్యర్థః । రూపవత్యేవ హి స్ఫటికాదౌ జపాకుసుమలోహితాదిప్రతిఫలనం దృష్టమితి భావః । శఙ్కతే ఛాయేవే తి । న ఛాయాశబ్దేన ముఖ్యా కాన్తిర్వివక్షితా । అపి తు సాదృశ్యమ్ । చితాన్సదృశ్యాపత్తిశ్చేతనాయమానత్వమితి చేదిత్యర్థః । ప్రతివక్తి కః ఖ ల్వితి । సాదృశ్యం కేనాకారేణేత్యర్థః

। అత్రాఽఽహ చితిసరూపత్వ మితి । వృత్తిపరిణామసామాన్యాభావవత్త్వేన సాదృశ్యమిత్యర్థః । దూషయతి హన్తైవ మితి । భ్రమాదయో హి వృత్తయోఽన్తఃకరణస్య నిర్వృత్తికత్వే నోపపద్యన్త ఇత్యర్థః । భ్రమోపపాదనార్థం హి పరిక్ల్ప్యతే చేతనాయమానత్వమ్, తచ్చేన్నిర్వృత్తికత్వరూపమ్, నైవ ప్రసఙ్గో భ్రమాద్యుదయస్య, తథా చ యదర్థమయమారమ్భః తత్కార్యమవసాదితమితి భావః । ప్రకారాన్తరం శఙ్కతే చేతనత్వేనే తి । జ్ఞాతృత్వేనేత్యర్థః । ప్రకారాన్తరమ్ అజడాయమానత్వ మితి । పరిహరతి అజడత్వ మితి । జ్ఞాతురహమర్థస్యాత్మన ఏవేతరానపేక్షప్రకాశత్వలక్షణమజడత్వం సమ్భవతీతి జ్ఞాత్రాత్మసమర్థనావసరే ప్రోక్తమ్ । తథా చైవంవిధాజడత్వస్య జ్ఞాతృత్వసమానాశ్రయత్వాజ్జ్ఞాతృత్వేనైవ జ్ఞాతృత్వసమనర్థనం కృతం భవేదితి భావః । తేనైవే తి । జ్ఞాతృత్వైకాశ్రయేణాఽజడత్వేనైవేత్యర్థః । ఏతత్-అజడాయమానత్వమ్, న కిఞ్చిత్-నార్థసాధకమ్, వివక్షితభ్రమవత్త్వోపపాదకం న భవతి । అసిద్ధమసిద్ధేన సాధ్యత ఇతి యావత్ । యద్వా న కిఞ్చిదేతత్-అనతిప్రసక్తం ప్రకృతార్థోపపాదకం దుర్నిరూపమితి భావః । అన్తఃకరణస్యాజడత్వోపగమే సాఙ్ఖ్యస్యాపసిద్ధాన్తం చాహ అపి చే తి । నన్వన్తఃకరణస్య చితిసారూప్యాసమ్భవేఽపి తస్మిన్ చితిప్రతిబిమ్బ ఏవ జ్ఞాతృత్వాదిమానస్తు ఇత్యత్రాహ న చ చితీ తి । బిమ్బత్వేనాఽభిమతాచిత్, ప్రతిబిమ్బాధారత్వేనాభిమతమన్తఃకరణమ్ । ద్వన్ద్వస్యాఽభిమతశబ్దేన కర్మధారయః । బిమ్బగతస్య వక్రతాదేః ప్రతిబిమ్బాధారగతస్య వా మాలిన్యాదేః ప్రతిబిమ్బే ఆరోపసమ్భవః । న చ జ్ఞాతృత్వం భ్రమో వా ప్రకృతేఽన్యతరస్మిన్నప్యస్తి, యస్య చిత్ప్రతిబిమ్బే ఆరోపః స్యాదితి భావః । ప్రత్యక్షశ్చే తి । న్యాయతత్త్వశాస్త్రాదావితి శేషః ।

నన్వన్తఃకరణ ఏవ విషయాకారపరిణామలక్షణజ్ఞానవృత్తేరుపగమాదన్యతరస్మిన్నప్యవృత్తిత్వమసిద్ధమ్ । తతశ్చ చితిబుద్ధ్యోర్వివేకాగ్రహాచ్చితి జ్ఞాతృత్వప్రతిభాసో యుజ్యత ఏవేతి శఙ్కతే యదుచ్యత

ఇత్యాదినా । నిర్వికారాయా అపి చితిశక్తేః సన్నిధానబలాదేవాన్తఃకరణస్య ప్రత్యక్షాదిప్రమాణజ్ఞానభ్రాన్త్యాదిలక్షణా వృత్తిభేదాః సముదయన్తే । ప్రాధాన్యాత్ చితేః తాసాం సాక్షిత్వం భోక్తృత్వం చ, యథా నిశ్చేష్టస్యాపి సార్వభౌమస్య ప్రాధాన్యాత్ ప్రబలసామన్తచక్రకర్తృకయుద్ధపరాక్రమవిజయభాక్త్వం తద్వదితి శఙ్కితురాశయః । పరాక్రమీయః-అతిశయేన పరాక్రమవత్ । పరిహరతి తదనుపపన్న మితి । సాక్షిత్వం హి న చైతన్యమాత్రత్వమ్, కిన్తు సాక్షాద్ద్రష్టృత్వమ్ । న తచ్చితేః, ద్రష్టృత్వం కల్పితమితి చేత్ నిర్వికారే నిర్ధర్మకే కూటస్థే చైతన్యే ద్రష్టృత్వభ్రమోऽపి న సమ్భవతీత్యుక్తమేవ । దృష్టాన్తే తు న నిర్వ్యాపారత్వంసార్వభౌమస్య నిర్ధర్మకత్వం వా । స్వస్వామిభావే హేతవశ్చ క్రయప్రతిగ్రహోత్పాదనభరణాదయః ప్రసిద్ధాః । రాజ్ఞశ్చ భరణాదిహేతుకం స్వామిత్వముపపన్నమ్ । న తు సాఙ్ఖ్యాభిమతస్య పురుషస్యేతి

సముదితాశయః । నను సాఙ్ఖ్యాభిమతస్యాత్మనోऽనుమానాసమ్భవేऽపి నైయాయికాదిభిరాధేయాతిశయత్వేన భోక్తృత్వేన చాభిమతస్యాత్మనః సఙ్ఘాతపరార్థత్వానుమానేన సాధనం స్యాదితి చేత్, న । సఙ్ఘాతస్య సంహతపరార్థత్వేన వ్యాప్తేరసంహతస్య పరస్య సిద్ధేరయోగాత్ । నచ

భోక్త్రర్థత్వేనైవ సఙ్ఘాతత్వస్య వ్యాప్తిరస్తు । తథా చాసంహతాత్మసిద్ధిరప్రత్యూహేతి వాచ్యమ్ । శరీరస్యాపి శరీరాన్తరరూపభోక్త్రర్థత్వసాధనపర్యవసానాద్వివక్షితాసిద్ధేః । శరీరాదివ్యతిరిక్తస్య భోక్తురనుమానాత్పూర్వమసిద్ధ్యా చ విలక్షణభోక్త్రర్థత్వేన వ్యాప్తేరగ్రహాద్విలక్షణాత్మసాధనాయోగ ఇతి దిక్ ।

ఆత్మని దేహాదిభేదసాధకానుమానానాం ప్రత్యక్షబాధమప్యాహ స్థూలోऽహ మితి । ప్రత్యక్షమ్రుదితవిషయతయా-ప్రత్యక్షబాధితసాధ్యకతయా । అతీతకాలతాబాధితహేత్వాభసతా । వ్యతిరేకానుమానభేదానాం-విలక్షణాత్మానుమానానాం కాపిలనైయాయికాభిమతానామ్ ।

దేహాదిభేదే ఆత్మనః శ్రుతిమేవ ప్రమాణతయోపన్యస్యన్తి శ్రోత్రియాః స ఏష ఇతి । నేతినేతీత్యాత్మనః శరీరాదిగతప్రకారనిషేధః । శరీరభిన్నం శరీరధర్మవ్రణాదిరహితం చాత్మస్వరూపమిత్యకాయమిత్యాదేరర్థః । యోని మితి । అత్ర శరీరప్రాపకయోనిసమ్బన్ధప్రతిపాదనేనాత్మనః శరీరభిన్నత్వంసిధ్యతి । శరీరత్వాయ-శీర్యమాణత్వాయ । ఇదం చ న స్వరూపేణ, కిన్తు శరీరవిశిష్టవేషేణ । తథాచ

దేహాదేరేవోత్పత్త్యాది నాత్మన ఇత్యత్ర శ్రుతిర్న జాయత ఇతి । శరీరభిన్నత్వముక్తమాత్మనః । శరీరసంస్పృష్టత్వమప్యాపాధికమేవ, ముక్తౌత్వశరీరత్వమేవేత్యత్ర శ్రుతిముపాదత్తే న హ వై ఇతి । శ్రుతిం ప్రమాణముక్త్వా విలక్షణాత్మని శ్రుత్యర్థాపత్తిమపి ప్రమాణమాహ కాలాన్తరే తి । తదనుపపత్తీ తి । శ్రుత్యర్థాన్యథానుపపత్తీత్యర్థః । విధ్యన్యథానుపపత్తీతి వా । దేహవినాశోర్ధ్వభావిస్వర్గాదిసాధనకర్మానుష్ఠానం తద్విధానం వా భోక్తరాత్మనో దేహాతిరేకం నిత్యత్వం చ వినా హి న ఘటతే । నన్వేవ దేహవ్యతిరేకే సిద్ధే%పీన్ద్రియాదిభేదో న సిధ్యతీతిచేత్; అత్రోచ్యతే-గోలకాతిరిక్తేన్ద్రియస్యాపి న శాస్త్రమన్తరా సిద్ధిః । శాస్త్రతస్తు విలక్షణాత్మన ఉపకరణత్వేనైవ తత్సిద్ధిరితి విలక్షణాత్మసిద్ధిః శాస్త్రతో నిష్ప్రత్యూహేతి ।

విలక్షణాత్మని అనుమానైకప్రమాణకత్వమాగమైకప్రమాణకత్వం చ మతభేదేనోపపాద్య ప్రత్యక్షత్వం మీమాంసకమతేన నిరూపయితుముపక్రమతే నను హితాహితే తి । హితం బలవదనిష్టాననుబన్ధీష్టసాధనం శాస్త్రైకసమధిగమ్యమ్ । అహితం-బలవదనిష్టానుబన్ధి । హితాహితప్రవర్తననివర్తనైకపరస్య శాస్త్రస్యోపరి తత్త్వపరత్వస్యాపి పరికల్పనం మహాభారనిక్షేపలక్షణమేవ । సహ్యేతవా%నన్యలభ్యే తత్త్వాంశే%పి కార్యోపయోగిని శాస్త్రస్య తాత్పర్యకల్పనమ్ । న త్వన్యలభ్యే । దేహాదివిలక్షణశ్చాత్మా

ప్రత్యక్షేణైవ స్ఫుటమధిగమ్యత ఇతి నాత్ర పురోవాదితాలక్షణం ప్రామాణ్యం శాస్త్రస్య సమ్భవతీతి శ్రోత్రియోపరి ప్రత్యవస్థానం మీమాంసకస్య ।

ఆత్మన ఇన్ద్రియాగ్రాహ్యత్వం శఙ్కతే%త్ర శ్రోత్రియః మైవం వోచ ఇత్యాదినా । రూపాదివ్యతిరేకిణి-రూపస్పర్శరహితే । ద్రవ్యప్రత్యక్షే హి ఉద్భూతరూపస్పర్శాన్యతరస్య కారణత్వమ్ । తదభావాన్నాత్మనః ప్రత్యక్షత్వం సమ్భవతి । నిరతిశయసూక్ష్మ ఇత్యనేన ఇన్ద్రియగ్రహణాయోగ్యత్వం వివక్షితమ్ । యోగ్య ఏవ హి ప్రత్యక్షం ప్రభవతి నాయోగ్య ఇతి భావః । ఇన్ద్రియాగ్రాహ్యత్వే ఆత్మనః శ్రుతిముదాహరతి పరాఞ్చీ తి । పరాగర్థమాత్రగ్రహణసమర్థానీన్ద్రియాణీత్యర్థః ।

అచిత్త్వప్రతిబద్ధశ్చ సర్వో%పీన్ద్రియగోచరః ।

తేన నైన్ద్రియికం జ్ఞానమాత్మానం స్ప్రష్టుమర్హతి ।।17।।

స్యాన్మతమ్-భౌతికత్వాద్బహిరిన్ద్రియాణి మా నామాత్మని ప్రవర్తిషత । మనస్తు ప్రవర్తిష్యతే అభౌతికత్వాదితి; తన్న; తస్యాపీన్ద్రియత్వే భౌతికత్వస్యాపరిహార్యత్వాత్ । యథా%%మ్నాయతే "అన్నమయం హి సోమ్య మనః" ఇతి । ప్రపఞ్చితం చైతన్నిరూపణే ।

(ఇత్యాత్మనో%ప్రత్యక్షత్వశఙ్కా)

అథోచ్యేత-అస్తి తావదహమిత్యపరోక్షావభాసః ప్రత్యయః । న చైన్ద్రియికత్వమన్తరేణాసౌ సమ్భవతి । క్లృప్తం చ బహిరిన్ద్రియాగోచరే%పి సుఖాదౌ స్వాన్తస్వాతన్త్ర్యమితి తన్నిమిత్త ఏవాయమహంప్రత్యయో యుక్తః । ప్రయోగశ్చ భవతి-ఆత్మా మానసప్రత్యక్షగ్రాహ్యః బహిరిన్ద్రియాయోగ్యత్వే సతి ప్రత్యక్షత్వాత్సుఖాదివత్ ఇతి ।

(ఇతి భాట్టముఖేనాత్మనో మానసప్రత్యక్షత్వానుమానోపక్షేపః)

తన్న; సంవేదనేన వ్యభిచారాత్ । న చ తదప్రత్యక్షమ్ । జానామీత్యనన్యోపాధికతయా ప్రతిభానాత్ । అప్రత్యక్షత్వే చ సంవేదనస్యాసిద్ధిరేవ స్యాదిత్యుక్తమేవ । నచ తదపి మానసప్రత్యక్షతయా సపక్షే నిక్షేపమర్హతి; విమర్దాసహత్వాత్ । యదా ఖలు కుతశ్చిదాత్మమనఃసంయోగాద్విషయసంవిత్ ఉదయమాసాదయతి, తదైవ కిం తత ఏవ తద్గోచరమపి వేదనం జన్యతే, ఉతాన్యదా%న్యేనేతి వాచ్యమ్ । నచ యుగపదుభయజననం సమ్భావ్యతే । తథా హి సతి

పరాపరతత్తద్గోచరనిరవధికధీనికురుమ్బజన్మ తత్కాలమేవాపద్యేత । నచ తదస్తి । యుగపదుత్పత్తౌ విషయవిషయిత్వనియమశ్చ నిర్నిబన్ధనః । అసమసమయజన్మనా జ్ఞానేన వేద్యత్వే న ప్రత్యక్షత్వం; క్షణికత్వేనాగ్రిమజ్ఞానస్య ఆగ్రాహకజ్ఞానోదయమవస్థానాభావాత్ । భావే చ

సర్వజ్ఞానానాం సర్వదా%వస్థానప్రసఙ్గాత్ । కార్యవిరోధిత్వే చానన్తరమేవ సంస్కారోదయాన్న కాలాన్తరే స్థితిరితి సంవిదో న మానసప్రత్యక్షవేద్యత్వమ్ । న చాప్రత్యక్షా సంవిదితి స఼్ుటో వ్యభిచారః । ఐన్ద్రియికత్వస్యానాత్మత్వప్రతిబద్ధత్వాద్విరుద్ధతా చ । సాధ్యవికలశ్చ దృష్టాన్తః, సుఖదుఃఖయోః ప్రత్యక్షత్వానభ్యుపగమాత్ । అనభ్యుపగమశ్చేన్ద్రియపౌష్కల్యనాశయోరేవ సుఖదుఃఖత్వాత్ । న హి తస్మిన్నప్రత్యక్షే తత్పౌష్కల్యంవైకల్యం వా ప్రత్యక్షం భవతి ।

ఇన్ద్రియస్వరూప ఇవాభ్యాసపాటవాత్తయోరపరోక్షత్వాభిమానః, మనో%వస్థాభేదేష్వివ చా%నుమేయమనోవాదినామ్ ।

యస్తు సుగతమతావలమ్బీ విజ్ఞానాభిన్న హేతుజతయా తయోరపి తదన్తర్భావమభిమన్యతే; కణభక్షపక్షాశ్రయణేన వా తయోరాత్మవిశేషగుణత్వమ్;తాభ్యాం సుఖదుఃఖాధికరణం వ్యాచక్షీత; స్వతఃసుఖీత్యేతద్విమర్శం వా%త్రత్యమ్ । రాగద్వేషాదయస్తు చైతన్యస్యైవావస్థావిశేషాస్తద్వదేవ ప్రత్యక్షీభవన్తీతి న తన్నిదర్శనేనానుమానోదయః । సుఖప్రయుక్తవిషయాకారచైతన్యం రాగః, తద్విరోధప్రయుక్తవిషయాకారం తదేవ ద్వేషః, భూతదుఃఖజ్ఞానేన చేతశ్చలనం శోకః, ఆగామితజ్జ్ఞానేన చేతశ్చలనం భయమిత్యాది లక్షణగ్రన్థాదేవావగన్తవ్యమిత్యలం ప్రవిస్తరేణ ।

(ఇతి గురుముఖేనాత్మనో మానసప్రత్యక్షత్వానుమానదూషణమ్)

ఏకస్య చాత్మనో నిరంశస్య న స్వాపేక్షయా గ్రాహ్యగ్రాహకభావః, విరోధాదిత్యప్యుక్తమేవ । అంశభేదాశ్రయణే తత్సిద్ధయే చాంశాన్తరమాశ్రయితవ్యమ్, తథా తత్ర తత్రేత్యనవస్థా; సజ్ఞాతత్వం చాత్మనః ।

(ఇతి చాత్మనో గ్రాహ్యగ్రాహకభావే విరోధోద్భావనమ్)

నను చ గ్రాహకావభాసః శ్రుత్యా, స్వసిద్ధాన్తశ్రద్ధావిప్రలబ్ధబుద్ధి- భిరభిహితః; ఇన్ద్రియాదిప్రత్యాసన్నతత్తత్పదార్థమాత్రస్ఫురణాత్ । తాదృశో%పి క్వచిదస్తు నామ ప్రత్యయః । స త్వాగన్తుకాత్మప్రతియోగికప్రాకట్యప్రకాశాదిపదాభిధేయార్థధర్మానుమితజ్ఞానవిశిష్టమానసప్రత్యక్షసిద్ధాత్మనిబన్ధనః ।

(ఇతి ప్రాభాకరమతే భాట్టస్యాపి ప్రత్యవస్థానమ్)

ఉచ్యతే । అహో ఖలు స్వానుభవ ఏవ విభ్రమః పరీక్షకాణామ్, యత్ విషయానుభవసమయే పూర్వావస్థాతో న కంచిద్విశేషమయమాత్మనో%వబుధ్యత ఇతి । ఉక్తం హ్యేతత్-ఈదృశ ఏవాయమర్థః, జ్ఞాయతే న వేతి న విద్మః, మమ వా ప్రతిభాసతే పరస్య వేత్యపి న విద్మ ఇతి న

జాతుచిదేవం ప్రతీతిరస్తి, జ్ఞానజ్ఞాత్రోరనవభాసే తాదృశ్యపి ప్రతీతిరాపద్యేత; ఇతి । సో%యం పరసంచేతితాత్ స్వసంచేతితస్యాతిశయః సర్వత్ర పరిస్ఫురన్నసతి గ్రాహకావభాసే నోపపద్యేత । అనుమితజ్ఞానాలమ్బనత్వే చాజ్ఞాసిషమిత్యేవ ప్రతిభాసః స్యాత్, న జానామీతి; జ్ఞానజన్యార్థాతిశయదర్శనతద్వ్యాప్త్యనుసన్ధానానుమానోదయసమయే%నుమిత్సితజ్ఞానస్యాతివృత్తత్వాత్ । జ్ఞానానుమానాసమ్భవః పూర్వమేవోక్తః । మానసప్రత్యక్షత్వం చాత్మగ్రాహ్యధీనిరస్తమ్ । తథాసతి హి స్వపరవేద్యయోరనతిశయః స్యాత్ ।

(ఇతి ప్రాభాకరీయం స్వపక్షసాధనమ్)

నను కథమివ గ్రాహకానవభాసే స్వపరవేద్యయోరనతిశయప్రసఙ్గః? నహి గ్రాహకసిద్ధినిబన్ధనః స్వపరవేద్యవిశేషః; స్వసమవేతవిషయబోధజన్మనా పరసమవేతబోధజన్మనా చ తద్విశేషోపపత్తేః । స్వపరసమ్బన్ధిబోధవిశేషోదవ్యవస్థా%పి స్వీయపరకీయేన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదిజ్ఞానహేతుసామగ్రీభేదనిబన్ధనా । న చాత్మసిద్ధిరపి తత్సామగ్ర్యనుప్రవేశమర్హతి; ఇన్ద్రియాదేరివానవభాసమానస్యైవ హేతుత్వసమ్భవాత్ । నచ విషయబోధ ఏవాత్మబోధ ఇతి సామ్ప్రతమ్ । న హ్యర్థాన్తరసిద్ధిరర్థాన్తరస్య సిద్ధిర్భవతి, అతిప్రసఙ్గాత్ । అపి చ యదధీనా భావానాం రూపభేదవ్యవస్థా, తదపి హి సంవేదనం తదానీం నిలీనరూపమేవేన్ద్రియాదివత్ । కుతస్తు పునః తదాశ్రయస్యాత్మనః ప్రతిభాసప్రసక్తిః? యదాహుః-ఇదమహం జానామీతి త్రితయావభాసః సార్వత్రికః, ఇతి, తదప్యనుభవానారూఢమేవానన్తరమేవ ప్రతిక్షిప్తమితి ।

(ఇతి భాట్టేన ప్రాభాకరమతదూషణమ్)

అస్తు తర్హి గ్రాహకతయైవ సర్వార్థగ్రహణసమయేష్వాత్మసిద్ధిః । అభ్యుపగన్తవ్యా హి సంవిదః స్వతఃసిద్ధిః, సర్వప్రకారసాధనాన్తరనిరాకరణాత్, సత్యాశ్చ తస్యాః కదాచిదనవభాసాదర్శనాచ్చ । యథా చ సంవిదః

ప్రకాశావ్యభిచారః, తథా ప్రపఞ్చితం ప్రథమాధికరణ ఇతి నాత్రోపక్షిప్య ప్రతిక్షేప్తవ్యమ్ । సతోఽపి ప్రమేయజాతస్య స్వాపాదిసమయేఽనుపలబ్ధేరభ్యుపగతం తావత్ సంవిదః తత్సాధకత్వమ్ । అతః క్లృప్తార్థాన్తరసాధనభావయా తయైవాఽఽత్మనోఽపి సిద్ధిరభ్యుపగన్తుం న్యాయ్యా ।

(ఇతి పునః ప్రాభాకరేణ స్వమతస్థాపనమ్)

యత్తు విషయవిత్త్యుపరమేఽపి స్వాపసమయేఽయమాత్మా ప్రకాశత ఇతి, తత్ ఉపపత్తిభిరుపపద్యమానమపి యథాప్రతీతి వ్యవహరతాం న చిత్తమనురఞ్జయతి ।

యుక్తిమప్యుపన్యస్యతి అచిత్త్వే తి । అచిత్త్వప్రతిబద్ధః-అచిత్త్వవ్యాప్యః । ఆత్మా నేన్ద్రియగ్రాహ్యశ్చేతనత్వాత్, యన్నైవం తన్నైవం యథా ఘటాదీతి చాత్ర ప్రయోగః ।।17।।

అత్ర భాట్టమతముపక్షిపతి స్యాన్మత మితి । శ్రోత్రియో దూషయతి తన్నే తి । గన్ధాదిమత్త్వాదేవ హి ఘ్రాణాదేర్గన్ధాదిగ్రాహకతా వ్యవస్థితా । తథా చ భౌతికత్వం ఘ్రాణాదేః స్థితమ్ । తన్నిదర్శనేన చ మనసోఽపి భౌతికత్వం సేత్స్యతి । తథా చాభౌతికఽత్మగ్రాహకత్వం ఘ్రాణాదేరివ మనసోఽపిస్యాదితి భావః । భౌతికత్వే మనసః శ్రుతిమప్యాహ అన్నమయ మితి ।

భాట్టః ప్రతివక్తి అథోచ్యేతే త్యాదినా । అపరోక్షావభాసః-పరోక్షప్రతీతిభిన్నః, లౌకికవిషయితావానితి యావత్ । సుఖాదౌ మనసః స్వాతన్త్ర్యం చ బహిరిన్ద్రియానపేక్షప్రత్యక్షజనకత్వమ్ । మానసప్రత్యక్షగ్రాహ్యః-మానసప్రత్యక్షనిరూపితలౌకికవిషయతావాన్ । శిష్టం స్పష్టమ్ ।

ప్రకృతమనుమానం దూషయతి గురుముఖేన తన్నే త్యాదినా । సాధ్యాభావవతి హేతోః సత్త్వం హి వ్యభిచారః । తత్ర సంవిది హేతౌ విశేషణాంశస్య సిద్ధత్వాద్విశేష్యాంశం తావత్సాధయతి న చ తదతి తి । అనన్యోపాధికతయా లిఙ్గపదజ్ఞానాదికారణానపేక్షతయా । ప్రతిభానాత్-ప్రకాశాత్ । నను జ్ఞాతతయైవ జ్ఞానానుమానమిత్యనన్యోపాధికత్వం జ్ఞానప్రతిభాసస్యాసిద్ధమిత్యత్రాహ అప్రత్యక్షత్వే చే తి । జ్ఞానాతిరిక్తాయాం జ్ఞాతతాయాం జ్ఞానలిఙ్గత్వేనాభిమతాయాం ప్రమాణాభావాత్, సత్యా అపి తస్యా అతీన్ద్రియత్వేన జ్ఞానస్య తేనావినాభావగ్రహాయోగాత్,

జ్ఞానజనకసామగ్ర్యా జ్ఞాతతాయా ఏవ సాక్షాజ్జననసమ్భవాదన్తరా జ్ఞానకల్పనాయా అపార్థత్వాచ్చాసిద్ధిరేవ స్యాజ్జ్ఞానస్యాప్రత్యక్షత్వ ఇతి భావః । సంవేదనే సాధ్యస్యాపి సత్త్వమాశఙ్కతే న చ తదపీ తి । వికల్పాసహత్వాన్మానసప్రత్యక్షత్వం సంవిదో నిరస్యతి విమర్దే తి । వికల్పయతి యదా ఇతి । తథాసతీ తి । విషయజ్ఞానస్యోదయకాల ఏవ తద్గోచరజ్ఞానజ్ఞానస్యాపి ఆత్మమనఃసంయోగరూపకారణబలాదుత్పత్తిస్వీకారే పూర్వోత్తరీభూతవిషయజ్ఞానజ్ఞానజ్ఞానజ్ఞానజ్ఞానజ్ఞానదీనాం సముదాయస్య యౌగపద్యప్రసఙ్గః ఇత్యర్థః । నికురుమ్బమ్-సముదాయః । విషయజ్ఞానజ్ఞానజ్ఞానయోర్యౌగపద్యే దూషణాన్తరమాహ యుగప దితి । ప్రత్యక్షే విషయస్య హేతుత్వాత్పూర్వజ్ఞానజనితస్యోత్తరజ్ఞానస్యానువ్యవసాయరూపస్య పూర్వజ్ఞానవిషయకత్వముపపద్యేత క్రమభావిత్వే న తు యౌగపద్య ఇత్యర్థః । అస్తు తర్హి క్రమికత్వం విషయజ్ఞానతదనువ్యవసాయయోరిత్యత్రహ అసమే తి । జ్ఞానస్య క్షణికత్వాదుత్తరజ్ఞానోత్పాదకాలే పూర్వజ్ఞానస్యాసత్త్వాన్న ప్రత్యక్షత్వం సమ్భవేత్పూర్వజ్ఞానేజ్ఞానాన్తరవేద్యత్వోపగమేఽపీత్యర్థః । జ్ఞానస్య క్షణికత్వానుపగమే దోషమాహ భావే చే తి । నను న క్షణికత్వమ్, నాపి స్థిరత్వమ్ । కిన్తు స్వకార్యేణైవ నివృత్తిరిష్యతే జ్ఞానస్యేతి చేత్తత్రాఽహ కార్యే తి । కార్యస్య విరో

ధిత్వం నాశకత్వలక్షణం చేద్ద్విక్షణావస్థాయిత్వం స్యాజ్జ్ఞానస్య । సహానవస్థానలక్షణం చేదేకక్షణమాత్రవృత్తిత్వమ్। అత్ర తు సహానవస్థానలక్షణ ఏవ విరోధో వివక్షితః । ద్విక్షణావస్థాయిత్వే తు నైయాయికప్రక్రియయా మానసప్రత్యక్షోపపత్తేస్తన్ని షేధానుపపత్తేరితి బోధ్యమ్ । నైయాయికమతేఽపి ద్వితీయతృతీయాదిజ్ఞానవిషయకజ్ఞానాధారానువృత్తిప్రసఙ్గో బోధ్యః । ఆత్మనో మానసప్రత్యక్షత్వానుమానే విరోధమప్యాహ ఐన్ద్రియికత్వస్యే తి । అనాత్మత్వవ్యాప్యత్వాదైన్ద్రియికత్వస్య వ్యాపకనివృత్త్యాఽఽత్మని నివృత్తిరవర్జనీయా । తథా చ పక్షతావచ్ఛేదకాత్మత్వవిరుద్ధం సాధ్యమితి భావః । బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వస్యైవానాత్మత్వవ్యాప్యతేత్యాగ్రహేఽపి దూషణాన్తరమాహ సాధ్యవికలశ్చే తి । సాధ్యశూన్యోఽన్వయదృష్టాన్త ఇత్యర్థః । సాధనవికలత్వమపి యద్యపి ఫలతి ఉపపాదనప్రకారేణ; అథాపి సిద్ధాన్తప్రక్రియయా జ్ఞానావస్థారూపత్వాత్సుఖాదేః జ్ఞానస్య చ స్వయంప్రకాశత్వాత్స్వయంప్రకాశత్వం సుఖాదేర్హృది నిధాయ సాధ్యవికలత్వమేవ కీర్తితమ్ । అన్వయదృష్టాన్తే సాధ్యస్య సాధనస్య వా విరహేన తదవచ్ఛేదేన సాధ్యవ్యాప్తిగ్రహో హేతౌ సమ్భవతీతి వ్యాప్యత్వాసిద్ధిర్వివక్షితా । నను సుఖదుఃఖయోరప్రత్యక్షత్వే ప్రత్యక్షవదవభాసస్తయోః కథమ్? తత్రాహ ఇన్ద్రియే తి । యథాఽతీన్ద్రియత్వేఽపీన్ద్రియాణాం మమేదం చక్షుః, అహం చక్షుష్మాన్ పశ్యామీతి ప్రత్యక్షవదవభాసశ్చక్షురాదేః కదాచిచ్చాక్షుషాదివృత్తి కాలే నానాచక్షురాదివృత్తి ప్రతిసన్ధానవతశ్చేతనస్యేన్ద్రియవిషయసంస్కారప్రాచుర్యప్రయుక్తః, తద్వదిన్ద్రియావస్థారూపసుఖదూఃఖపరామర్శోఽపి

ప్రత్యక్షసమానాకారస్తదభ్యాసబాహుల్యాదిత్యర్థః । అత్ర నిదర్శనం మనోవ స్థే తి । అనుమేయమనోవాదినః బుద్ధివ్యతిరిక్తం మనో%నుమానేన సాధయన్తః । కామసఙ్కల్పాదీనాం మనోవృత్తిరూపత్వం కామఃసఙ్కల్పః- సర్వం మన ఏవే తి శ్రుత్యాప్రతీయతే । తేషాం చ

ప్రత్యక్షత్వావభాసః తద్విషయానుభావాభ్యాసప్రాచుర్యాదేవేతి వక్తవ్యం యథా అనుమేయమనోవాదిభిః, తథేతి భావః ।

సుఖదుఃఖయోరాత్మాభిన్నత్వమ్, ఆత్మన ఆగన్తుకధర్మరూపత్వం చ మతభేదేన ప్రసిద్ధమనువదతి యస్తుసుగతే తి । అత్రా%హ తాభ్యా మితి। చతుర్థీద్వివచనమ్ । బౌద్ధప్రక్రియయా కాణాదప్రక్రియయా వా క్షణికాత్మానన్యత్వం, నిత్యస్యాత్మన ఆగన్తుకధర్మరూపత్వం వా మన్యమానాభ్యాం న్యాయతత్త్వశాస్త్రస్థం సుఖదుఃఖాధికరణమ్, ఏతత్ప్రకరణస్థం స్వతః సుఖిత్వవిచారం వా ప్రకీర్తయేదిత్యర్థః । నను సుఖదుఃఖయోః మానసప్రత్యక్షత్వే వివాదే%పి రాగద్వేషావేవ నిదర్శనే భవిష్యత ఇత్యత్రాహ సుఖే తి । సుఖత్వప్రయుక్తం విషయీకరణముపాదేయతాప్రకాశనం యతః తజ్జ్ఞానమేవ రాగః సుఖగోచరోపాదేయతాబుద్ధిలక్షణ ఇతి యావత్ । తస్య సుఖస్య విరోధ ఉపఘాతో యేన తద్గోచరత్యాజ్యతాప్రకాశకజ్ఞానమేవ చ ద్వేషః । తయోశ్చ జ్ఞానవదేవ ప్రకాశ ఇతి నం సాధ్యాన్వయ ఇతి భావః । శోకభయయోరపి న నిదర్శ

నత్వం సమ్భవతీత్యాహ భూతే తి । తచ్చలనమితి ముద్రితపాఠస్తు న సాధుః । అతీతదుఃఖానుసన్ధానప్రయుక్తశ్చిత్తవిక్షోభః శోకః । ఆగామిదుఃఖహేతుపరామర్శాధీనశ్చిత్తసఙ్క్షోభశ్చ భయమ్ । తయోశ్చాన్తఃకరణధర్మత్వాదేవ న ప్రత్యక్షత్వమితి దృష్టాన్తత్వాయోగ ఇతి భావః ।

ఆత్మనో మానసప్రత్యక్షత్వే సాధకస్యాసమ్భవముక్త్వా బాధకమప్యాహ ఏకస్యే తి । ఏకస్యైకదైవైకక్రియాయాం కర్తృకర్మభావాసమ్భవలక్షణో విరోధో%త్ర వివక్షితః । ఉక్తవిరోధపరిహారాయాత్మని అంశభేదాశ్రయణేదోషమాహ అశంభేదే తి । గ్రాహకాత్మాంశాన్తరస్యాపి ప్రమాణసిద్ధత్వావశ్యమ్భావేన తద్గ్రాహకాశాన్తరమేష్టవ్యమ్, ఏవముపర్యుపరీత్యనవస్థేత్యర్థః । కదాచిదేకాంశేనాన్యాంశగ్రహణమ్, అన్యదా చాంశాన్తరేణైతదంశగ్రహణమితి కాలభేదేనోపపత్తేర్నానవస్థేతి చేత్తత్రాప్యాహ సజ్జాతత్వం చే తి । ఆత్మనో నిరంశత్వవిరుద్ధం చ సాంశత్వమేవం సతి ప్రసజ్యత ఇత్యర్థః । సాంశత్వే

చానిత్యత్వాది ఆపాదనీయమ్ । అత్రేదం బోధ్యమ్-గురుర్జ్ఞాతురాత్మనో జ్ఞానవిషయత్వం నానుమన్యతే । కిన్తు విషయజ్ఞానకాలేషు జ్ఞాతృత్వబలాత్ప్రకాశమాత్రం మనుతే । జ్ఞానస్యాపి తథైవేతి ।

ఏవం ప్రాభాకరేణ దూషితే స్వపక్షే భాట్టస్తన్మతమపి దూషయతి నను చే తి । శ్రుత్యేత్యనన్తరం తన్న, సతు ఇతి పూరణీయమ్ । అత్ర న చ గ్రాహకాభాస ఇతి పాఠః సమ్భావ్యతే । శ్రుత్యేత్యనన్తరం సిద్ధ్యతీ తి శేషః । స్వసిద్ధాన్తేత్యతః పూర్వం స తు ఇతి యోజ్యమ్ । స్వసిద్ధాన్తాభినివేశవశీకృతచేతసామభిమానమూలకో గ్రాహకావభాసవాదో న శ్రుతిప్రమాణేన సిధ్యతీతి భావః । గ్రాహకావభాసో నామ సర్వజ్ఞానేష్వాశ్రయతయా%%త్మనః స్ఫురణమ్ । శ్రుత్యా%స్యా%సిద్ధౌ హేతుమనుభవవిరోధమభిప్రేత్యా%నుభవప్రకారమాహ ఇన్ద్రియాదీ తి । అనుభవవిరుద్ధం హి న శ్రుతిః ప్రతిపాదయేదితి హార్దమ్ । శ్రుత్యేత్యత్రాన్యథా పాఠః స్యాద్వా । స్వసిద్ధాన్తాభిమానిభిః ప్రాభాకరైరభిహితో గ్రాహకావభాసో న మన్తవ్యః ప్రతీతివిరోధాత్ । ప్రతీతిర్హితత్తత్పదార్థమాత్రం ప్రకాశయతీతి సముదితాశయః । నను ఘటాదిప్రత్యక్షేగ్రాహకాభాసాభావే ఘటమహం పశ్యామీత్యాద్యనుభవః కథమ్? తత్రా%హ తాదృశో%పీ త్యాదివాక్యద్వయేన । యస్య యద్విషయే జ్ఞానం జాతం తస్యైవ సో%ర్థః ప్రకాశత ఇతి ప్రాకట్యస్యా%%త్మప్రతియోగికత్వమర్థధర్మస్య । తల్లిఙ్గకం జ్ఞానానుమానమేవ చ కాదాచిత్కమ్ । తతశ్చానుమితజ్ఞానోపరక్తాత్మమానసరూపో నిరుక్తానుభవశ్చ కాదాచిత్క ఏవ, నాయం ఘటచాక్షుషరూపః । యేన విషయవిత్తిషు ప్రకాశేతా%%త్మేతి భావః । అత్ర చ మానసప్రత్యక్షే జ్ఞానవత్త్వేన విషయత్వం దేహాదిమత్తయా చాశ్రయత్వమితి కర్మకర్తృవిరోధపరిహారో%భిమతో భాట్టానామ్ ।

అత్ర ప్రాభాకరస్య ప్రత్యవస్థానమ్ ఉచ్యత ఇత్యాదినా । స్వానుభవఏవే తి । జ్ఞానే జాతే

తద్వత్త్వేనాత్మోపలమ్భో%ప్యనుభవసిద్ధః । తత్రైవ విభ్రమో నాస్తితాభ్రమ ఇత్యర్థః । స్వానుభవమప్యజానతః పరీక్షకత్వం శోభనమిత్యుపాలమ్భః । విషయవేదనకాలే జ్ఞానస్య జ్ఞాతుశ్చావభాసాభావే దోషం పూర్వోక్తం స్మారయతి ఉక్త మిత్యాదినా । జ్ఞానస్యా ప్రకాశాభావే జ్ఞాయతే న వేతిసంశయాదిప్రసఙ్గః । జ్ఞాతుః ప్రకాశాభావే మమ జ్ఞాయతే%న్యస్య వేతి సంశయాదిప్రసఙ్గ ఇతి భావః । సో%య మితి । సంచేతితమ్-జ్ఞాతమ్ । అతిశయః-స్వాత్మనే ప్రకాశమానత్వలక్షణో%నుభూయమానః । అనుమితే తి । జానామీత్యాదిప్రతీతేర్జ్ఞాతతాలిఙ్గానుమితజ్ఞానోపనీతభానాత్మకాత్మమానసప్రత్యక్షరూపత్వే%తీతజ్ఞానాలమ్బనత్వాదజ్ఞాసిషమిత్యేవాభిలాపః స్యాత్, న తు జానామీతి జ్ఞానే వర్తమానత్వోల్లేఖ ఇత్యర్థః । నన్వతిశైఘ్ర్యాత్ క్షణభేదాగ్రహనిబన్ధనో వర్తమానత్వాంశే

భ్రమలక్షణో జానామీతి ప్రత్యయ ఇతి శఙ్కాయాం తన్మతే దూషణాన్తరమపి సంస్పోరయతి జ్ఞానే తి । స్వజ్ఞానవ్యవహారహేతుకమేవ స్వజ్ఞానానుమానమితి న సమ్భవతీత్యుక్తమేవ ప్రాక్ । జ్ఞాతతాలిఙ్గకమపి జ్ఞానానుమానం జ్ఞానేన జ్ఞాతతాయా అవినాభావగ్రహాసమ్భవాజ్జ్ఞానసామగ్ర్యైవాన్యథాసిద్ధత్వాచ్చ జ్ఞాతతాయా దుఃస్థమేవేతి హార్దమ్ । విషయజ్ఞాన ఏవ జ్ఞాతుః ప్రకాశం సాధయితుం తస్య మానసప్రత్యక్షం చ నిరస్యతి

మానసే తి । ఆత్మన ఇత్యాదిః । మానసప్రత్యక్షత్వమిత్యత్ర బహువ్రీహేః త్వప్రత్యయః ।

ఆత్మగ్రాహ్యత్వం ధియః స్వయంప్రకాశత్వమ్ । తచ్చ జ్ఞానస్య మానసప్రత్యక్షానుమానాయోగప్రతిపాదనాత్ సిద్ధమ్ । ఆత్మనో మానసప్రత్యక్షత్వం చ వ్యభిచారాత్సాధకత్వాభిమతస్య నిరస్తం సాధకాభావాదిత్యర్థః । ధీనిరస్తమ్-వ్యభిచారనిరూపికయా ధియా నిరస్తమ్ । వ్యభితారనిరూపకత్వోపపాదకమాత్మగ్రాహ్యేతి ధీవిశేషణమ్ । అత్రా%%త్మగ్రాహ్యధీవ్యభిచారనిరస్తమితి వా అన్యథా వా మూలపాఠః సమ్భావ్యతే । ఏవం గ్రహగ్రాహకయోః ప్రకారాన్తరేణ భానాసమ్భవముపపాద్య తదనవభాసే విషయవిత్తౌ పూర్వోక్తాతిశయాసమ్భవం నిగమయతి తథాసతీ తి । అనతిశయః-అవిశేషః । స్వస్మై జ్ఞాయమానత్వేన భానమభానం చార్థస్యేతి వైలక్షణ్యస్య విరహః స్వపరవేద్యయోః ప్రసజ్యతే విషయవిత్తౌ జ్ఞానజ్ఞాత్రోరభానే హీత్యర్థః ।

భాట్టః ప్రతిక్షిపతి నను కథ మితి । స్వస్మై భాసమానత్వరూపో విశేషో%ర్థస్య తజ్జ్ఞానస్య స్వనిష్ఠత్వాదేవ ఘటతే తజ్జ్ఞానే స్వస్యా%భానే%పి । విషయబోధాశ్రయత్వమేవ స్వస్యాతిశయో%పూర్వో విషయవిత్తికాల ఇతి చ భావః । నచ విత్తివేదిత్రోరగ్రహే పూర్వోక్తః సంశయస్తదవస్థ ఇతి వాచ్యమ్। స్వజ్ఞానజార్థధర్మప్రకాశస్య స్వం ప్రతి ప్రత్యక్షత్వాదేవ మమ ప్రకాశతే న వేతి సంశయస్యానవకాశాత్ । జ్ఞానఫలప్రకాశేన ఝుటిత్యేవ జ్ఞానస్యానుమానాచ్చ మమ జ్ఞానం జాతమన్యస్య వేత్యాదేరప్యప్రసక్తేః । నైయాయికప్రక్రియయా తు కార్యనాశ్యత్వాజ్జ్ఞానస్య ద్విక్షణావస్థాయిత్వాదనువ్యవసాయబలాదేవ

న నిరుక్తసంశయాదిప్రసఙ్గో జ్ఞానజ్ఞాత్రోరనవభాసే%పి విషయవిత్తావితి చ బోధ్యమ్ । ఆత్మని బోధోదయే ఆత్మప్రకాశస్య హేతుత్వం నిరస్యతి ప్రసఙ్గతః న చాత్మే తి । నను ఆత్మసిద్ధ్యఘటితా%పి విషయబోధసామగ్ర్యేవాత్మప్రకాశే%పి హేతురస్త్విత్యత్రాహ న చ విషయే తి । ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షార్థయోగ్యతాదిఘటితా విషయబోధసామగ్రీ నాయోగ్యాత్మబోధే%పి సమర్థేత్యర్థః । అతిప్రసఙ్గాత్-పటబోధసామగ్ర్యా ఘటాదిబోధప్రసఙ్గాత్

। విషయబోధే బోధస్యాప్యప్రకాశ ఇత్యాహ అపి చే తి । మానాధీనా హి మేయసిద్ధిః । తత్ పదార్థానాం జాతిగుణాదివిశేషవ్యవస్థా యదధీనా తదపి సంవేదనం విషయప్రకాశకాలే%ప్రకాశమానస్వరూపం స్వరూపసదేవ చక్షురాదివదిత్యర్థః । స్వరూపసజ్జ్ఞానేనైవ విషయవిశేషసిద్ధివత్ స్వరూపసజ్జ్ఞాత్రైవ స్వవేద్యవిషయాతిశయసిద్ధిరితి భావః । ప్రాభాకరాణాం మతమనువదతి యదాహు రిత్యాదినా । సార్వత్రికః-ప్రత్యక్షానుమానాదిసర్వవిషయజ్ఞానవ్యాపీ । తత్రప్రతిక్షిపతి తదపీ తి । అనుభవానారూఢమితి సాధకాభావ ఉక్తః, అనన్తరమేవ ప్రతిక్షిప్తమితి చ బాధకమ్ ।

జ్ఞానస్యైవాయం స్వభావః-యత్ స్వవిషయస్యేవ స్వస్యాశ్రయప్రకాశ హేతుత్వమపీతి పునః ప్రాభాకరః శఙ్కతే అస్తు తర్హీ తి । గ్రాహకతయైవ-జ్ఞానాశ్రయతయైవ । విషయబోధసామగ్ర్యా విషయజ్ఞానమేవ జాతమ్ । తచ్చ జ్ఞానం స్వసామర్థ్యాదేవ అవిషయమపి స్వం స్వాశ్రయం చ ప్రకాశయతీతి భావః । జ్ఞానస్య స్వయంప్రకాశత్వం తావత్సాధయతి అభ్యుపగన్తవ్యే తి । సర్వప్రకారే తి । మానసప్రత్యక్షస్య జ్ఞాతతాదిలిఙ్గకానుమానస్య చ నిరాకరణాదిత్యర్థః । కదాచి దితి । విద్యమానత్వే ప్రకాశమానత్వనియమాచ్చేత్యర్థః । ప్రపఞ్చిత పితి । న్యాయతత్త్వశాస్త్రే ఇతి శేషః । నాత్రే త్యాది । ప్రకాశవ్యభిచారిత్వమతముపక్షిప్య జ్ఞానస్య తత్ నాత్ర నిరాకరణీయమిత్యర్థః । ఏవం స్వప్రకాశత్వముక్త్వా జ్ఞానస్య విషయప్రకాశ హేతుత్వం చ సాధయతి సతో%పీ తి । సతో%పి విషయస్య స్వాపే%ప్రకాశో జ్ఞాననివృత్త్యేతి జ్ఞానస్య విషయప్రకాశకత్వసిద్ధిరితి భావః । అత ఇతి । పరప్రకాశకత్వేనైష్టవ్యాయాః సంవిద ఏవ ప్రమాత్రవభాసకత్వమపి యుక్తమితి నాత్మనః స్వయంప్రకాశత్వమపి కల్పనీయమితి భావః ।

స్వాపే%ప్యాత్మనో జ్ఞానమస్తీతి మతమనూద్య ఖణ్డయతి యత్తు ఇతి । త దితి । సుఖమహమస్వాప్సమిత్యాదిప్రతిసన్ధానస్య స్వాపే ఆత్మప్రకాశమన్తరా%నుపపద్యమానత్వలక్షణయుక్తియుక్తమపి స్వపో ఆత్మనః ప్రకాశమానత్వం నానుభవమాత్రశరణానాం హృద్యం భవతీత్యర్థః । ఉపపద్యమానమపీత్యపినోపపత్తిరపి నైవ । ప్రతిసన్ధానస్యా%న్యథైవోపపత్తేరితి స్ఫోర్యతే । అన్యథాసిద్ధిరగ్రే ప్రపఞ్చయిష్యతే

మూల ఏవ ।

అపవృక్తస్య తు జ్ఞానం హేత్వభావాన్న సంభవి ।

నిత్యత్వే నిత్యముక్తిః స్యాదర్థవాదాస్తథోక్తయః ।।18।।

నిర్ధూతనిఖిలకరణకలేవరజ్ఞానకర్మవాసనానుబన్ధస్యాపవృక్తస్య న ఖలు స్వపరసంవేదనోదయనిబన్ధనం కిఞ్చిత్ సమ్భావ్యతే । నచ మనసో నిత్యేన్ద్రియత్వేన తత్సంయోగాదేవ తదా జ్ఞానం జన్యత ఇతి యుక్తమ్; స్వరూపతో గగనవత్ నిత్యస్యాపి సతస్తస్యేన్ద్రియభావేన జ్ఞానోత్పాదకత్వస్య ధర్మాధర్మావరోధనిబన్ధనత్వాత్ ।

స్వాప ఆత్మనః ప్రకాశం నిషిధ్య ముక్తావపి తం నిషేధతి అపవృక్తస్యే తి । అపవృక్తస్య-ముక్తస్య । ముక్తజ్ఞానస్య నిత్యత్వమస్త్వితి చేత్తత్రాహ నిత్యత్వే ఇతి । సంసరణాభావప్రసఙ్గః ఫలితోఽత్ర । నను తర్హి ముక్తౌ సార్వజ్ఞ్యపరశ్రుతీనాం కా గతిః? తత్రాహ అర్థవాదా ఇతి । అజ్ఞానాకార్యాభావనిమిత్తకా మోక్షసాధనప్రశంసాపరాః సార్వజ్ఞ్యాదిశ్రుతయ ఇత్యర్థః ।।18।।

శ్లోకార్థమేవ ప్రపఞ్చయతి నిర్ధూతే త్యాదినా । జ్ఞానవాసనా, కర్మవాసనా చాఽనుబన్ధః । నిరస్తసమస్తదేహేన్ద్రియవాసనానుబన్ధస్యేత్యర్థః । స్వపరే తి । స్వస్వరూపవిషయకస్యాఽర్థాన్తరవిషయకస్య వా జ్ఞానస్యోత్పాదకమిత్యర్థః । ధర్మాధర్మే తి । అదృష్టసహకారాధీనత్వాదిత్యర్థః ।

ధర్మాధర్మావరుద్ధం సన్మనో జ్ఞానస్య సాధనమ్ ।

సతి నిత్యేన్ద్రియత్వేఽపి శ్రోత్రవత్ కరణత్వతః ।।19।।

నచ యోగజధర్మానుగృహీతతత్సంయోగస్య సాధనత్వమ; "క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి" "తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః" ఇత్యాదిశుక్లేతరసకలకర్మప్రక్షయశ్రుతివిరోధాత్ । ధర్మఫలత్వే చాపవర్గస్య పునరావృత్తిప్రసఙ్గః । "నాస్త్యకృతః కృతేన" "తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయతే ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే" ఇత్యాదిశ్రవణాచ్చ । న చాత్మసత్తయైవ తదానీం తజ్జ్ఞాననిమిత్తమితి వాచ్యమ్ । క్లప్తత్యాగాక్లప్తకల్పనప్రసక్తేః । తన్మాత్రనిమిత్తత్వే చ సర్వదా ఆత్మస్వరూపవత్తదపి విద్యత ఇతి సంసారానవతారప్రసఙ్గాత్, బన్ధమోక్షావస్థయోరవిశేషాపత్తేశ్చ । న చ దేహేన్ద్రియాదిప్రతిబద్ధతయా ఇదానీం తదభావ ఇతి వాచ్యమ్ । తత్ ఖలు ప్రతిబన్ధకమ్, యత్ సతి పుష్కలకారణే కార్యోదయం నిరుణద్ధి । న చాద్యాప్యాత్మనః తత్పుష్కలకారణత్వం సిద్ధమ్; శరీరేన్ద్రియవతామేవ జ్ఞానదర్శనాత్ ।

క్లప్తజ్ఞానకారణభావస్య తస్యైవ తద్బన్ధకత్వవచనమున్మత్తవచః । అతో నాస్త్యపవర్గదశాయాం జ్ఞానమ్ ।

తాత్కాలికజ్ఞానసుఖాదివాదాస్త్వాత్మజ్ఞానవిధిశేషతయా గుణవాదేన నేతవ్యాః । అతో విషయవిత్తిసమయ ఏవాత్మసిద్ధినియమాద్యథోక్తనీత్యా అర్థవిత్తిషు వేదితృతయైవాత్మసిద్ధిరితి ।

(ఇతి విషయవిత్తికాలేష్వేవాత్మనో భానమితి గురుమతోపపాదనమ్)

ఇదమప్యాత్మతత్త్వాపరిజ్ఞానోల్లసితపరిమితమతివికల్పజల్పితమితి న రోచయన్తే త్రయ్యన్తవిదః । విషయవిత్తిర్హి విషయవిత్తిరేవ । న హి తయా ఆత్మవిత్తిః స్వరూపం వా సేద్ధుమర్హతి, అతద్విషయత్వాత్ । యో హి యత్సంవిద్విషయో న భవతి, నాసౌ తయా సిధ్యతి రూపసంవిదేవరసః । అవిషయౌ చ విషయవిత్తేర్బుద్ధిబోద్ధారావితి తావపి న తయా సిధ్యతః ।

నను వేద్యస్వభావో%యమ్, యత్స్వవిషయసంవిదా సిధ్యతీతి । విత్తిస్తు విత్తిరేవ, వేదితా చ వేదితైవేతి కుతస్తయోర్వేద్యస్వభావానుప్రవేశః । ఉక్తం హి తయోర్మానసప్రత్యక్షగోచరత్వమ్, అనుమేయత్వాసమ్భవశ్చ । కుతస్తర్హి విత్తిసిద్ధిః? స్వత ఏవ । స్వయంప్రకాశా హి సంవిత్ ।

మైవమ్ । సా%పి హి విషయవదేవాన్యస్యైవ ప్రకాశమానతయా న స్వతఃసిధ్యతి । స్వతఃసిధ్యన్తీ చ సా కిమితి కఞ్చిదేవ ప్రతి చకాస్తి, న సర్వాన్ ప్రతి । తత్సమవాయాదితి చేత్- యత్సమవాయినీ హి యా సంవిత్ తస్యైవ సా చకాస్తి, నేతరస్య, తదసమవాయాదితి; యద్యేవమ్, ఆశ్రితస్తర్హి ఆత్మసంబన్ధనిబన్ధన ఏవ సంవిదః ప్రకాశః, తద్భావాభావానువిధినాత్ । యద్యుచ్యేత-ప్రకాశస్వభావాయా ఏవ సత్యాః ప్రతియోగివిశేషావచ్ఛేదాయైవ తదపేక్షా, న స్వరూపసిద్ధయ ఇతి; కుతః ఖల్వయం నిశ్చయః? యది హి ప్రతియోగినిరపేక్షైవ కదాచిదాత్మస్వరూపమివ సంవిత్ ప్రకాశేత, తత ఏవమధ్యవస్యేమాపి । న చ తథాస్తి । ఆశ్రయప్రతియోగిసాపేక్షైవ సంయోగపుత్రత్వాదేరివ తస్యాః స్వరూపసత్తేతి న పృథక్సిద్ధ్యుత్ప్రేక్షావకాశః । సత్యాః సంవిదః ప్రకాశవ్యభిచారాభావాత్ స్వరూపప్రయుక్తః ప్రకాశ ఇతి చేత్, సత్యాః కిం తస్యా ఆత్మసంబన్ధవ్యభిచారో%స్తి? । అపి చైవం సుఖదుఃఖాదయో%పి త్వన్మతే స్వతఃసిద్ధాఃస్యుః । న హి తే%పి సన్తో న ప్రకాశన్తే ।

అథార్థాన్తరసాధకతయా సర్వవాదిసంమతాయాః సంవిద ఏవ పరం స్వయంప్రకాశత్వమాశ్రితమ్ । తయైవ తథాభూతయా తదితరబాహ్యాభ్యన్తరసకలపదార్థసిద్ధ్యుపపత్తేః కిమనేకస్వ

యంప్రకాశభావాభ్యుపగమేనేతి భావః?

ఏతదేవోపపాదయతి ధర్మాధర్మే తికారికయా । ధర్మాధర్మావరుద్ధమ్- పుణ్యాపాపలక్షణాదృష్టనిబన్ధనోపకరణత్వావస్థావిశిష్టమ్ । శ్రోత్రవ దితి । కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛిన్నాకాశస్యైవ శ్రోత్రత్వమ్ । తస్య చాదృష్టసహకారే సత్యేవ శబ్దగ్రహకరణత్వమ్, న తద్విరహే ఇతి యథా%దృష్టనిబన్ధనః శ్రోత్ర స్యేన్ద్రియ భావః తథేతి యావత్ । తథా చాదృష్టవిరహాన్ముక్తౌ మనసో నేన్ద్రియత్వమితి భావః ।।19।।

శఙ్కతే న చ యోగజే తి । మనస్సంయోగస్య యోగజధర్మానుగృహీతత్వమ్- యోగజధర్మసహకృతత్వమ్ । యోగజధర్మప్రభావాన్ముక్తావపి మనస ఇన్ద్రియభావో%నువర్తత ఇతి మానసమాత్మజ్ఞానం తదా సమ్భవతీతి భావః । ముక్తౌ యోగజధర్మానువృత్తౌ శ్రుతివిరోధమాహ క్షీయన్తే ఇతి । శుక్లేతరేతి । పుణ్యాపాపరూపేత్యర్థః । నను

శ్రుతేర్యోగజధర్మవ్యతిరిక్తసకలకర్మనివృత్త్యభిప్రాయకత్వమితి చేత్తత్రాహ ధర్మఫలత్వే చే తి । మోక్షకాలే జ్ఞానస్యాత్మవిషయకస్య సర్వవిషయకస్య వా ధర్మజన్యత్వే జన్యభావస్య వినాశిత్వనియమాత్పునరజ్ఞానాదిప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః । కర్మఫలస్యానిత్యత్వే శ్రుతిముదాహరతి నాస్త్యకృత ఇతి । నను మోక్షే ఆత్మైవ జ్ఞానహేతురస్తు । తత్రాహ న చాత్మే తి । ఆత్మా సత్త్వయైవ మూలపాఠః స్యాద్వా । క్లృప్తే తి । జ్ఞానకారణతయా%భిమత స్యేన్ద్రియాదేః త్యాగః, అక్లృప్తస్యైవ కేవలస్యాత్మనః జ్ఞానకారణత్వేన కల్పనం చ ప్రసజ్యేత ఇత్యర్థః । దోషాన్తరమప్యాహ తన్మాత్రే తి । ఆత్మస్వరూపమాత్రనిమిత్తత్వే ముక్తికాలీనస్య జ్ఞానస్య సర్వదైవ తత్ భవేదితి సంసారానవతారప్రసఙ్గః, జ్ఞానస్యాజ్ఞానతన్మూలసంసరణప్రతిబన్ధకత్వాదితి భావః । విశదతత్త్వసాక్షాత్కారరూపజ్ఞానభావే%పి సంసారోపగమే చ దోషమాహ బన్ధే తి । ముక్తికాలజ్ఞానస్య సంసారకాలే%పి సత్త్వే సంసారాపేక్షయా మోక్షే వైలక్షణ్యం న స్యాదిత్యర్థః । నను దుఃఖధ్వంసాదిరేవ మోక్షేవిశేష ఇతి చేత్, తర్హి తావన్మాత్రమేవ భవేన్మోక్ష ఇతి కృతం జ్ఞానాదినా%పార్థేనేతి భావః । ఆత్మనో ముక్తికాలీనజ్ఞానే హేతుభూతస్య నిత్యత్వే%పి న సంసారే తత్ప్రసఙ్గః । దేహాదేః ప్రతిబన్ధకత్వాదితి శఙ్కతే న చే తి । పరిహరతి తత్ ఖలు ఇతి ।

ప్రతిబన్ధకత్వస్యాసమ్భవముపపాద్య తత్ర విరోధమప్యాహ క్లృప్తజ్ఞానే తి । తస్యైవ-దేహేన్ద్రియాదేరేవ । అర్థవాదాస్తథోక్తయ ఇత్యుక్తం వివృణోతి తాత్కాలికే తి । దుఃఖనివృత్తిపరా ముక్తౌ సుఖవాదాః, జ్ఞానప్రాగభావనాస్తితా%భిప్రాయకాశ్చ జ్ఞానవాదాః । తే చాత్మజ్ఞానప్రశంసామాత్రపరాస్తద్విధిశేషభూతా ఏవేత్యర్థః । ప్రాభాకరమతోపసంహారః అత ఇతి । యథోక్తనీత్యా-విషయప్రకాశకస్య జ్ఞానస్యైవ స్వస్యాశ్రయప్రకాశకత్వం న్యాయ్యమిత్యుక్తనీత్యా ।

ప్రాభాకరమతం ప్రతిక్షిపతి సిద్ధాన్తీ ఇదమప్యాత్మే త్యాదినా । ఆత్మతత్త్వాజ్ఞానకార్యా

ఆత్మప్రకారేష్వయథాప్రతిపత్తిభేదా యేషాం, తేషామిదం నిరర్థకం వచనమిత్యర్థః । కథం నిరర్థకత్వం గురుక్తేః? తత్రాహ విషయే తి । న హీ తి । ఆత్మవిత్తిః-ఆత్మధర్మభూతం జ్ఞానమ్ । స్వరూపమ్-ఆత్మస్వరూపమ్ । అత్ర ఆత్మా విత్తిస్వరూపం వా ఇతి పాఠః స్యాద్వా । సేద్ధుమ్-ప్రకాశితుమ్ । అతద్విషయత్వాత్-విషయవిత్తివిషయత్వాభావాత్తయోః ।

అవిషయయోరపి జ్ఞానజ్ఞాత్రోర్జ్ఞానబలత ఏవ సిద్ధిరితి శఙ్కతే గురుః నను వేద్యే తి । విత్తిరేవ, న తు విత్తివిషయః, విషయవజ్జడా వా । వేదితైవ, న తు వేద్యః, వేద్యవదజ్ఞాతా వా । తథా చ విలక్షణస్వభావత్వాద్భావానామవిషయయోరపి తయోః సిద్ధిర్జ్ఞానబలతః సేత్స్యతీత్యవిషయత్వేనాసిద్ధిర్విషయవత్తయోర్దూర్పణమితి భావః । నను జ్ఞానాన్తరవిషయత్వేనైవ తయోః ప్రకాశో%స్త్విత్యత్రాహ ఉక్తం హీ తి । స్వబలత ఏవ విత్తేః సిదిం్ధ శఙ్కాసమాధానముఖేనాహ కుత ఇతి । స్వత ఏవే తి । విషయజ్ఞానకాలే%విషయస్యాపి తస్య జ్ఞానస్య ప్రకాశో భవతీత్యనాయత్యా స్వీకరణీయమ్, తదాశ్రయత్వేనాత్మనశ్చేతి హార్దమ్ ।

తత్ర స్వప్రకాశత్వమాక్షిపతి గురూక్తం సంవిదః సిద్ధాన్తీ మైవ మిత్యాదినా । స్వాశ్రయాత్మాధీనప్రకాశత్వాదేవ తస్మా ఏవ ప్రకాశమానత్వం సంవిదో ఘటత ఇతి స్వతఃసిద్ధత్వాసిద్ధిరితి భావః। అత్ర పరః పరిహారం శఙ్కతే తత్సమవాయాదితి చే దితి । స్వయమేవ స్వోకిం్త వివృణోతి యత్సమవాయినీ తి । స్వయంప్రకాశా%పి సంవిదాత్మాపృథక్సిద్ధత్వాదాత్మన ఏవ ప్రకాశత ఇతి భావః । ప్రతిక్షిపత్యాక్షేప్తా యద్యేవ మితి । తద్భావే తి । ఆత్మసంబన్ధాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయ్యన్వయవ్యతిరేకత్వాత్సంవిత్ప్రకాశస్యా%%త్మసంబన్ధహేతుకత్వం సిధ్యతీత్యర్థః । పునః పరః శఙ్కతే యద్యుచ్యేతే తి । ప్రతియోగీ-విషయః, స

ఏవ విశేషః-విశేషణమ్, తదవచ్ఛేదాయైవ-తత్సంబన్ధాయైవ, విషయప్రకాశకత్వాయైవేతి యావత్ । తదపేక్షా-ఆత్మసంబన్ధాపేక్షా। న తు స్వప్రకాశాయేత్యర్థః । పరిహరతి కుతః । ఏవం నిశ్చయో న సంభవతీతి యావత్ । నిశ్చయాసంభవమేవోపపాదయతి యది హీ తి । ప్రతియోగినిరపేక్షైవ విషయనిరపేక్షైవ । ఏవమ్-విషయప్రకాశనాయైవాత్మసంబన్ధాపేక్షా సంవిదో న స్వప్రకాశం ప్రతీత్యేవమ్ । న చ తథే తి । విషయప్రకాశకాల ఏవ స్వాశ్రయాయైవ ప్రకాశమానాయాః సంవిదః స్వప్రకాశే విషయాత్మసంబన్ధసాపేక్షత్వమేషితవ్యమితి భావః । అతీతాదివిషయజ్ఞానే%పి విషయేణ సంబన్ధో జ్ఞానస్య విషయవిషయిభావలక్షణో విలక్షణః స్వరూపసంబన్ధవిశేషో% స్త్యేవేతి హార్దమ్ । నను నిర్విషయా నిరాశ్రయా చ సంవిత్ । అన్తఃకరణతద్వృత్త్యుపధానౌపాధికం కేవలం తస్యాః సాశ్రయత్వాదిప్రతీతిమాత్రమిత్యత్రాహ ఆశ్రయే తి । భూతలే ఘటసంయోగస్యాశ్రయో భూతలమ్, ప్రతియోగీ

ఘటః । పుత్రత్వస్యా%%శ్రయః పుత్రః, ప్రతియోగీ పితా । జ్ఞానస్య ప్రతియోగీ విషయః, ఆత్మా%%శ్రయః । సిద్ధిః-స్థితిః ప్రకాశశ్చ । నిర్విషయత్వేన నిరాశ్రయత్వేన చ స్థితిః ప్రకాశో వా సంవిదో నాస్త్యేవ । సంవిన్మాత్రానుభవశ్చానుపలమ్భబాధితః । తథా చ సంవిత్ప్రకాశే ఆత్మసంబన్ధాపేక్షా%పి దుర్వారైవేతి భావః । స్వసత్తావ్యాపకప్రకాశత్వేన స్వప్రకాశత్వం స్యాత్సంవిద ఇతి పునః శఙ్కతే సత్యా ఇతి । పరిహరతి సత్యా ఇతి । తదా చాత్మసమ్బన్ధస్య నియతపూర్వభావిత్వాదపేక్షితత్వాచ్చ సంవిత్ప్రకాశే హేతుత్వమేష్టవ్యమేవేతి భావః । నిరుక్తహేతునా స్వయంప్రకాశత్వసాధనే దోషం చాహ అపి చైవ మితి సుఖాదిష్వనైకాన్త్యం హేతోరితి భావః ।

తథా సతి-

సర్వస్యార్థస్య తద్విత్తేః సాక్షీ సర్వత్ర సంమతః ।

ఆత్మైవాస్తు స్వతఃసిద్ధః కిమనేకైస్తథావిధైః ॥20॥

కించ- యో యస్య సాక్షీ తేనైవ తస్య సిద్ధిర్న లౌకికీ ।

అర్థస్యేవార్థవిత్తేరప్యాత్మా సాక్షీ హి లక్ష్యతే ॥21॥

సన్తు నామార్థవిత్తయః స్వతఃసిద్ధాః,తథాపి న తాభిరయమాత్మా ప్రత్యక్షీభవతి, తత్సాక్షిత్వాత్ । యత్సాక్షీ ఖల్వయం పురుషః, న తేనాసౌ ప్రత్యక్షః, ఘటసాక్షాత్కారీవ ఘటేన । అర్థసంవిదాం చ సాక్షాత్కారీ చేతన ఇతి సో%పి న తాభిరపరోక్షీభవతి ।

(ఇతి సిద్ధాన్తినా గురుమతఖణ్డనమ్)

నను విషయసంబన్ధస్యేవాత్మసంబన్ధస్యాపి సంవిత్ప్రకాశే%స్తు హేతుత్వమ్ । తావతా న స్వయంప్రకాశత్వస్య హానిః । స్వసజాతీయజ్ఞానాన్తరానపేక్షప్రకాశత్వాత్తత్సిద్ధేః । ఆత్మనస్తు న స్వయంప్రకాశత్వమేష్టవ్యం విషయస్యేవ । కిన్తు బాహ్యార్థప్రకాశకత్వేనేష్టస్య జ్ఞానస్యైవా%%త్మప్రకాశకత్వమపి కల్పనీయం లాఘవాదితి పునః శఙ్కతే గురుః అథార్థాన్తరే తి । పరిహరతి తథాసతీ తి ।

సర్వస్యే తి । నానాస్వయంప్రకాశకల్పనాయాం గౌరవే సతి సర్వార్థానాం సర్వజ్ఞానానాం చ సాక్షాత్కర్తురాత్మన ఏవ స్వప్రకాశత్వం కల్పనీయమ్ । నతు జ్ఞానానామిత్యర్థః । విషయాణామివ జ్ఞానానామప్యాత్మనే ప్రకాశమానత్వాదాత్మైకః స్వప్రకాశో భవతు । అన్యే సర్వే భవన్తు తదధీనప్రకాశా ఏవేతి భావః ।।20।।

ఏవం సంవిదోప్యాత్మాయత్తప్రకాశత్వాన్న ముఖ్యం స్వప్రకాశత్వమిత్యుక్తమ్ । జ్ఞానాన్తరానపేక్షప్రకాశత్వేన భవతు నామ జ్ఞానస్య తత్కథఞ్చిత్ । అథాపి న జ్ఞానాధీనప్రకాశ ఆత్మేత్యాహ-

కిఞ్చే తి । యో యస్యే తి । సాక్షీద్రష్టా, ప్రకాశకః । సిద్ధిః ప్రకాశః । న లౌకికీ-నానుభవసిద్ధా । లక్ష్యతే-దృశ్యతే ।।21।।

శ్లోకం వ్యాఖ్యాతి స్వయమేవ సన్తు నామే తి । ఉక్తనీత్యా సంవిత్త ఆత్మప్రకాశానుపపత్తేస్స్వయంప్రకాశత్వమాత్మన ఏష్టవ్యమేవేతి భావః ।

సజాతీయస్వసాధ్యార్థనిరపేక్షాత్మసిద్ధయః ।

సర్వే పదార్థాస్తేనాత్మా నిరపేక్షస్వసిద్ధికః ।।22।।

న హి కశ్చిత్పదార్థః స్వప్రకాశాయాసాధారణసజాతీయార్థాన్తరాపేక్షో దృష్టః । న ఖలు ఘటః స్వసిద్ధయే ఘటాన్తరమపేక్షతే; అపేక్షతే తు విజాతీయమాలోకాది । ఏవమాలోకో%పి ప్రకాశమానో నాలోకాన్తరమపేక్షతే; నాపి స్వాపేక్షప్రకాశం ఘటాదికమపేక్షతే; అపేక్షతే తు విజాతీయమిన్ద్రియమ్ । ఏవమిన్ద్రియమపి నేన్ద్రియాన్తరం స్వాపేక్షప్రకాశమాలోకాది ఘటం వా%పేక్షతే; అపేక్షతే తు విజాతీయం సంవేదనమ్ । ఏవం సంవేదనమపి సంవిదన్తరం స్వాధీనసిద్ధికమిన్ద్రియాదికం వా నాపేక్షతే స్వసిద్ధౌ; అపేక్షతే తు విజాతీయం స్వాశ్రయభూతం స్వతన్త్రమాత్మానమ్ । ఏవమాత్మా%ప్యాత్మాన్తరం స్వాధీనసిద్ధి సంవిదిన్ద్రియాదికమపి స్వాపరోక్షే నాపేక్షత ఇత్యనన్యాపేక్షా హ్యాత్మస్వరూపసిద్ధిః ।

(ఇతి సిద్ధాన్తినా%%త్మనః స్వప్రకాశత్వసమర్థనమ్)

సంవిదధీనప్రకాశత్వే బాధకముక్త్వా%%త్మనః స్వప్రకాశత్వే సాధకమప్యాహ సజాతీయే తి । సర్వే హి ప్రకాశమానాః పదార్థాః సజాతీయంస్వాత్యన్తసజాతీయమ్, స్వసాధ్యం-స్వాధీనప్రకాశం చార్థమనపేక్ష్యైవ ప్రకాశమానా ఇతి ఆత్మా%పి ప్రకాశమాన ఆత్మాన్తరం స్వాపేక్షప్రకాశం జ్ఞానాదిచానపేక్ష్యైవ ప్రకాశత ఇత్యనుమన్తవ్యమ్ । తథాచ స్వయంప్రకాశత్వం తస్య ఫలతీతి భావః ।।22।।

శ్లోకార్థస్య ప్రపఞ్చనం నహి కశ్చి దిత్యాది । అత్రాయం నిష్కర్షః-స్వవిషయకజ్ఞానాన్తరానపేక్షప్రకాశత్వలక్షణం స్వయంప్రకాశత్వం జ్ఞానాత్మనోః సమానమ్ । స్వేతరసకలనిరపేక్షప్రకాశత్వలక్షణం తు తదాత్మస్వరూపస్యైవేతి ।

అత్రాహురాత్మతత్త్వజ్ఞాః స్వతశ్చైతన్యమాత్మనః ।

స్వరూపోపాధిధర్మత్వాత్ప్రకాశ ఇవ తేజసః ।।24।।

చైతన్యాశ్రయతాం ముక్త్వా స్వరూపం నాన్యదాత్మనః ।

యద్ధి చైతన్యరహితం న తదాత్మా ఘటాదివత్ ।।25।।

చితిశక్తయా న చాత్మత్వం ముక్తౌ నాశప్రసఙ్గతః ।

(బోధేనైవాన్యతో భేదే వ్యర్థా తచ్ఛక్తికల్పనా) ।।26।।

బుద్ధిసుఖదుఃఖాదినిఃశేషవైశేషికాత్మగుణాత్యన్తికోపరమలక్షణో హి మోక్షః కణభక్షాక్షచరణమతే । న చాత్యన్తలుప్తకార్యం వస్తు తత్కార్యజననశక్తమిత్యత్ర కించిత్ప్రమాణం క్రమతే । దేహాదివిశిష్టసంబన్ధితయా దృశ్యమానసుఖదుఃఖజ్ఞానాదికార్యం విశిష్టవర్తినీమేవాత్మోత్పాదశకిం్త కల్పయతి, ధూమ ఇవార్ద్రేన్ధనసంబన్ధిని ధూమధ్వజే స్వోత్పాదనసామర్థ్యమ్, వ్రీహ్యఙ్కుర ఇవ చ సతుషతణ్డులే । అపి చ బోధే సత్యేవాత్మనో%నాత్మవ్యవచ్ఛేదే సంభవతి కృతం తచ్ఛక్తయాశ్రయణేన ।

న చైవం సతి బోధ ఏవ పరమాత్మేతి యుక్తమ్, తస్యా%%శ్రయప్రతియోగిసాపేక్షస్వరూపత్వాదాత్మనశ్చ తద్విపరీతస్వభావత్వాత్; సాక్షాచ్చ చేతయితురహమర్థస్య స్ఫురణాత్; అనుభవతర్కాగమబలేన చితిమత ఆత్మభావస్యానన్తరమేవ ప్రపఞ్చితత్వాచ్చ । నచ చితిమాత్రాత్మవాదే%పి తస్యాగన్తుకవిషయసంబన్ధే బోధత్వమధ్యారోప్య బోద్ధృత్వసమర్థనం సాధీయః, సంబన్ధస్యోభయనిష్ఠతయా%ర్థస్యాపి బోద్ధృత్వప్రసఙ్గాత్ । న చ కార్యకారణభావవద్వ్యవస్థితత్వమ్, తత్ర జనిమతో జనయితుశ్చ పరస్పరాపేక్షానియమలక్షణసంబన్ధః । ఇహాపి స ఏవేతి చేన్న, అపేక్షాహేత్వభావాత్ । కిమర్థమర్థః చైతన్యమపేక్షతే, చైతన్యం వా%ర్థమ్ । సిద్ధ్యర్థమితి చేత్, కః సిద్ధ్యర్థః? న తావదుత్పత్తిః, తస్యా నిర్జ్ఞాతనిమిత్తాన్తరత్వాత్ । ఘటాదయో హి ప్రసిద్ధమృద్దణ్డచక్రభ్రమణాదిపర్యాప్తనిమిత్తాన్తర శాలినో న చితిమపి నిజజననే%పేక్షన్తే । నిరస్తశ్చ విజ్ఞానమాత్రవాదః । నిత్యస్యాత్మన ఉత్పత్త్యర్థమర్థాపేక్షేతి సువ్యాహృతమ్ । సిద్ధిః ప్రకాశ ఇతి చేత్; కిం భోః ఆత్మా స్వయంజ్యోతిరప్యర్థాధీనప్రకాశః? యదసౌ తదర్థమర్థమపేక్షతే । మహనీయమిదమాత్మవేదిత్వమ్ । ప్రకాశశ్చ న సంవిదతిరేకీ కశ్చిదర్థధర్మః సంభవతీత్యావేదితమ్ । సంభవన్నప్యసౌ న చితిస్వరూపమాత్రనిమిత్తః, సర్వదా సర్వార్థప్రకాశప్రసఙ్గాత్ । న హి సదా సంనిహితసమగ్రకారణం కార్యం కదాచిద్భవతి । ఆగన్తుకాతిశయాశ్రయణే వా నామాన్త

రేణ జ్ఞానమేవాఙ్గీకృతమితి తద్వానేవాత్మా%%యాతః ।

(ఇతి ధర్మభూతజ్ఞానస్య నిత్యత్వసాధనమ్)

నన్వేవమర్థసిద్ధివ్యవస్థాపకతయా%భ్యుపగతం జ్ఞానమాగన్తుకం క్రియారూపమితి కథం తదాత్మస్వభావః ? । తథాహి-అర్థాన్తరగతత్వే సతి జనకద్రవ్యాన్తర ప్రతి కార్యత్వాదికేన రూపేణాసాధారణో గన్తవ్యదేశప్రాప్త్యాదిర్యం ప్రత్యసాధారణః తత్సమవేతాగన్తుకాసాధారణగమనాదిక్రియాజన్యో దృష్టః । తాదృశీ చార్థసిద్ధిర్యం పురుషం ప్రత్యసాధారణీ తత్సమవేతతాదృశక్రియాజన్యేతి శక్యమనుమాతుమ్ । మైవమ్ । అక్రియాజన్యేనాభావప్రాప్తక్షేత్రాదిస్వత్వేన క్షేత్రిణం ప్రత్యసాధారణేన క్షేత్రజవ్రీహ్యాదిస్వత్వేన చానైకాన్త్యాత్ । నచ నిర్వ్యాపారతయా క్షేత్రిణస్తత్రాజనకత్వమ్; వ్యాపారకాలాదినా వ్యభిచారాత్, తద్భావభావిత్వస్య చావిశేషాత్ । తజ్జీవనమేవ తత్ర జనకవ్యాపార ఇతి చేత్, నను తత్ సస్యపాలనాదిసాధారణమితి కథమసాధారణక్రియాజన్యత్వమ్? అపి చైవం సతి తదేవార్థప్రకాశే%పి జనకవ్యాపారో%స్తు; కిమక్లృప్తకల్పనయా? । సత్యపి తస్మిన్నర్థో న ప్రకాశత ఇతి చేత్, స్వత్వం వా కిం యథోదితం సతి జీవనే జాయత ఏవ ? । వ్రీహ్యాదిసత్తా%ప్యపేక్ష్యత ఇతి చేత్, ఇహాపీన్ద్రియాదిప్రత్యాసక్తిరితి సమానశ్చర్చః । అతో యం ప్రత్యసాధారణో యథోదితధర్మః తదీయాసాధారణధర్మనిమిత్త ఇత్యేతావత్ । స చేష్యత ఏవాత్మనశ్చైతన్యం రవేరివ తేజస్విత్వమ్ ।

న చ హేతుభేదానువిధాయితయా, జానాభ్యజ్ఞాసిషమిత్యాదికాలావచ్ఛేదప్రతీతేర్గమనాదేరివ జ్ఞానస్యాగన్తుకత్వమనుమేయమ్; ఆదిత్యప్రకాశేనానైకాన్త్యాత్ । అస్తి హి తత్రాపీమం దేశమాదిత్యః ప్రకాశయతి ప్రాచీకశత్ ప్రకాశయిష్యతీతి ప్రతీతిః । స్వారసికత్వే%ప్యాదిత్యప్రకాశస్య ప్రకాశ్యదేశసంబన్ధకాదాచిత్కతయా అవచ్ఛేదప్రతీతిరుపపద్యత ఇతి చేత్; ఇహాపి తర్హీన్ద్రియాదిప్రత్యాసత్తిసమాసాదితయోగ్యభావో%నుభావ్యభేదః స్వాభావికమాత్మనశ్చైతన్యగుణమవచ్ఛినత్తీతి తదపేక్షయైవేన్ద్రియాద్యనువిధానమతీతానాగతప్రత్యుత్పన్నత్వప్రత్యయప్రయోగౌ చోపపద్యన్తే ।

కథం పునరత్ర నిర్ణయః, మణిద్యుమణిప్రకాశాదేరివౌపాధికో%యం భేదః, న తు గమనపచనాదేరివ స్వాభావిక ఇతి ?

తాద్రూప్యేణైవ ప్రత్యక్షత్వాత్ । న హి జాతుచిదద్రూపో%యమాత్మా లోష్టాదివద్దష్టచరః । యశ్చ యద్గుణతయైవ సాక్షాద్భవతి, స తత్స్వభావః,

మరుదివ స్పర్శగుణతయైవాధ్యక్ష్యమాణః । యో యత్స్వభావో న భవతి, న తద్విరహేణాపి స్వరూపత ఉపలభ్యతే, గమనాదిరహితతయేవ దేవదత్తాదిః ।

శరీరవదితి చేన్న, అసిద్ధత్వాత్ । స్యాదేతత్-యథైవ ఖ్యస్వభావభూతేనాపి శరీరేణ సధ్రీచీన ఏవాయం చేతనశ్చకాస్తి, తథా చైతన్యేనాపీతి । తన్నైవమ్, అసిద్ధత్వాత్ । న హి తనువిశిష్టతయైవాయం చేతనః పరిస్ఫురతి । యోగినాం ప్రణిహితమనసాముపరతబహిరిన్ద్రియాణాం చ దేహానుసన్ధానవిరహేణాపి అహమితి స్ఫుటమనుభవాత్ । జానామీతి ప్రత్యయః శరీరవర్ణసన్నివేశనిర్భాసశూన్యతయా తత్త్వాన్తరగోచర ఇతి చ ప్రాగేవావోచమ్ । కర్మానుగుణ్యేన సురమనుజాదిజాతీయతయా భిద్యమానాస్వాగమాపాయినీషు తనుషు మనస ఇవైకస్య వర్ష్మణః స్వభావానుబన్ధిత్వేనాశ్రయితుమశక్యత్వాత్ । లిఙ్గస్య పునరనువృత్తావపి అప్రత్యక్షత్వాన్న వ్యభిచారిత్వమ్ ।

(ఇతి జ్ఞానస్యాత్మస్వభావత్వప్రతిష్ఠాపనమ్)

బోధస్వాభావ్యే పుంసః స్వాపమూర్చ్ఛయోః ప్రకాశప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న, వికల్పాసహత్వాత్ । తథాహి-ప్రకాశ ఇతి పదార్థమాత్రసాధారణం బోధజన్యం ప్రకటతాదిపదపర్యాయం ధర్మమభిప్రేత్య వా%యం ప్రసఙ్గః, అథ బోధమేవ, తదవిప్రకర్షం వా ? । ఆద్యే తదభావాదేవ న ప్రసఙ్గః । అభావశ్చ ప్రకటిత ఏవ సంవిత్స్వతస్సిద్ధిసమర్థనసమయే । భావే%పి తమఃప్రతిబన్ధాదప్యనుదయః సంభవీ । ఇతరయోరభిమతమేవాపాదితమిత్యదోషోద్భావనమ్ । బోధస్వాభావ్యే హి పురుషస్య స్వాపాదిదశాసు చ తథాభావో%భిమత ఏవేతి న హి తదాపాదనం దోషాయ ।

అథ మతమ్-స్వాపాదావపి స్వానుభవసద్భావే జాగర ఇవ వ్యవహారప్రసఙ్గ ఇతి; మైవమ్, వ్యవహారాగోచరత్వాత్ I కః ఖల్వాత్మని వ్యవహారః? న హ్యసావాదాతుం హాతుముపేక్షితుం వా శక్యః I వ్యాహారః ప్రసజ్యత ఇతి చేత్, కిమఙ్గ! నిర్వికల్పకబాలమూకాదివేదనవిషయో వ్యవహ్రియత ఏవ? కరణపాటవవ్యవజిహీర్షాదిసహకారివిరహాత్తత్ర వ్యాహారానుదయ ఇతి చేత్, సమానోఽయం విధిరితరత్రాపీతి నిరనుయోజ్యానుయోగః I

స్మృతిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న, అవృత్తిత్వాత్ Iయద్యుచ్యేత-మూర్చ్ఛాదావాత్మానుభవాభ్యుపగమేఽర్థాన్తరానుభవ ఇవైవమహమన్వభూవమితి పరస్తాత్ స్మృతిః ప్రసజ్యత ఇతి; తన్న, అవృతిత్త్వాత్ I న హి మూర్చ్ఛా ప్రస్వాపో వా బుద్ధివృత్తివిశేషో దర్శనస్పర్శనాదివత్, యేన

స్మృతిబీజం సంస్కారమాదధీయాతామ్ I కిన్తూద్భూతేన తమసోపరతవ్యాపారేషు కరణేషు నిర్వృత్తికసాంసిద్ధికబోధస్వరూపేణావస్థానమాత్రమాత్మనః I న చ బోధస్వభావత్వాదేవాస్య సంస్కారాధాయకత్వమ్, అనవరతోపచీయమానసంస్కారతయాఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్ I అనుభవే చ స్వానురూపసంస్కారాధాననిరుద్ధే సదృశసంబన్ధిదర్శనాదిసముద్బోధితనిజబీజానుసారేణ స్మరణముపజాయతే I న చేహాత్మస్వరూపబోధస్య జాతుచిన్నిరోధో జన్మ వా; నిత్యాత్మసత్తాప్రయుక్తత్వాత్ I నిమిత్తాన్తరాభావశ్చానన్తరమేవ వ్యాకరిష్యతే? Iతదేవమనువర్తమాన ఏవానుభవే కథం స్మృతిరుదయమాసాదయేత్ ? I య ఏవాహం పూర్వేద్యురాసం స ఏవాహమద్యాపీతి స్మృతిసంభిన్నప్రత్యయోఽపి కాలావచ్ఛిన్నస్వరూపగోచరః, న స్వరూపమాత్రే I అవిశదశ్చ స్వాపాదౌ స్వానుభవో నిర్వికల్పకశ్చ I పటీయసా సవికల్పకేనావగమేన స్మృతిబీజమాధీయత ఇతి చ కుతస్తత్ప్రసఙ్గః I సామ్యాచ్చాననుభవాభిమానః శరీరతద్ధారణప్రయత్నాననుసంధానవత్ I

న చావికృతస్వాభావికబోధమాత్రేణావస్థానే స్వాపమోక్షయోరవిశేషాపత్తిః; క్లేశవాసనానాం గుణాభిభవస్య చైకత్ర భావాత్, ఇతరత్ర తదత్యన్తనివృత్తేః I అసంప్రజ్ఞాతసమాధావపి పరమవైరాగ్యశాలినా పటుతరనిరోధసంస్కారేణ చరితాధికారిణా అపవర్గిణా విశేషః I

(ఇతి జ్ఞాననిత్యత్వే ప్రసక్తాక్షేపాణాం పరిహరణమ్)

కథం పునర్నిద్రాయా అవృత్తిత్వే ప్రబుద్ధస్య ప్రత్యవమర్శాః సుఖమహమస్వాప్సమిత్యాద్యాః? న హ్యననుభూతగోచరాః స్మృతయః సంభవన్తి । సత్త్వసచివసముల్లసితతమోగుణానుభవభావితభావనాయోనిః ఖలు సుఖమహమస్వాప్సం, ప్రసన్నం మే మనః, లఘూని మే గాత్రాణీతి ప్రత్యవమర్శః; రజస్తమస్సముద్రేకే తు దుఃఖమహమస్వాప్సం, భ్రమత్యనవస్థితం మే చిత్తమితి; సత్త్వరజసీ త్వభిభూయ నితాన్తముద్భూతే తమసి గాఢమూఢం సుప్తో%స్మి, గురూణి మే గాత్రాణి, ముషితమివ మనః, మీలితమివ ఇతి । సత్యమేవమ్ । దత్తోత్తరం హ్యేతత్ । నైవామీ వాసనాయోనయః ప్రత్యయాః । అపి తు తాత్కాలికశరీరేన్ద్రియామనోవస్థావిశేషపర్యాలోచననిమిత్తా

ఆనుమానికా ఇతి । ఏవంరూపా హీమే-యతః ప్రసన్నం మే మనః, సమ్యగాహారపరిణామవశాల్లఘూని చాఙ్గాని, అతః సుఖమహమస్వాప్సమితి । స్వాపావస్థాయాం వా

ఇన్ద్రియోపరమతారతమ్యవశాదవిశదతాత్కాలికతత్తదనుకూలప్రతికూలవిషయానుసన్ధానని బన్ధనతయా%పి స్మరణముపపద్యత ఇతి న వృత్త్యన్తరత్వం నిద్రాయాః । కథం తర్హి పారమర్షం సూత్రమ్ " అభావప్రత్యయాలమ్బనా వృత్తిర్నిద్రా " ఇతి । నిరోధపరత్వాత్ప్రకరణస్య న వృత్తిస్వరూపే తాత్పర్యం విపర్యయవత్ । నహ్యతద్రూపప్రతిష్ఠం మిథ్యాజ్ఞానం కిఞ్చిదస్తి, సర్వసంవిదామర్థావ్యభిచారాత్ । స చాధికరణసిద్ధః । సాధయిష్యతే చోపరిష్టాత్ । కైవల్యభాగి యచ్చిత్ తత్ప్రత్యనీకతయా నిద్రాదేర్నిరోధ్యత్వేనోపదేశః ।

(ఇతి నిద్రాయా వృత్తిరూపత్వనిషేధనమ్)

అస్తు వా పూర్వోక్తప్రమాణాదివృత్త్యభావకారణభూతప్రచితతమతమోగుణావలమ్బనా వృత్తిరేవ నిద్రా; సన్తు చ ప్రబుద్ధప్రత్యవమర్శాశ్చ స్మరణాని; తథా సత్య(ప్య) నవరతానువృత్తబోధతయా స్థితమేవ పుంసో బోధస్వభావత్వమ్ ।

ఆహ-బోధకారణానువృత్త్యా%పి బోధానువృత్తిరుపపద్యత ఇతి కథం తథాస్వాభావ్యనిశ్చయః? ఇత్థమ్ -

ఏవం విషయప్రకాశకాదాచిత్కత్వేనాత్మనో ధర్మభూతం జ్ఞానమాగన్తుకమేవ। ఆత్మస్వరూపప్రకాశో%పి న సర్వదా, కిన్తు విషయజ్ఞానకాల ఏవ జ్ఞానతః, న స్వతః ఇతి ప్రత్యవస్థానప్రసఙ్గే జ్ఞానస్య నిత్యత్వం తావద్వ్యవస్థాపయతి అత్రాహు రితి। ఆత్మస్వరూపప్రయుక్తం జ్ఞానమ్। తచ్చాత్మనో నిత్యత్వాన్నిత్యమేవ। ఆత్మస్వరూపనిరూపకధర్మత్వాచ్చ జ్ఞానస్య న జ్ఞానరహితమాత్మనః స్వరూపం వ్యవతిష్ఠేత ప్రకాశరహితమివ తేజః। అతో ముక్తావపి జ్ఞానవత్త్వముపేయమ్, జ్ఞానశూన్యస్యానాత్మత్వాదితి శ్లోకద్వయార్థః। నను జ్ఞానాభావే%పి జ్ఞానశక్తిమదాత్మస్వరూపం ముక్తికాల ఇత్యత్రాహ చితిశక్తయే తి। లుప్తముత్తరార్ధమస్య। తత్స్థానే%స్మదీయం పూరణం ( ) ఏతచ్చిహ్నాన్తర్నివేశితమ్। నిత్యస్య స్వరూపయోగ్యత్వే ఫలావశ్యంభావనియమాజ్జ్ఞానశక్తిమత్త్వే ముక్తస్య కదాచిజ్జ్ఞానముదియాత్। ముక్తౌ కదా%పి జ్ఞానస్యానుదయాత్తచ్ఛక్తిరపి తదా నష్టైవేతి ఆత్మనాశ ఏవ ప్రతిజ్ఞాతో భవేత్। స్వరూపనిరూపకధర్మనివృత్తౌ స్వరూపనివృత్తేరవశ్యమ్భావాదిత్యర్థః। నను జ్ఞానస్య జ్ఞానశక్తేర్వా నాత్మస్వరూపనిరూపకత్వమ్। కిన్తు ఆగన్తుకమపి తదాత్మన ఏవేష్యతే ధర్మభూతం న ఘటాదేరిత్యాత్మనాత్మవ్యవస్థోపపద్యత ఇతి చేత్; మైవమ్ జ్ఞానస్యాత్మస్వరూపనిరూపకధర్మతాయాః స్థాపయిష్యమాణత్వాత్, జడాత్మవాదస్య త్రయ్యన్తవిరుద్ధత్వేన సద్భిరనాదరణీయత్వాచ్చేతి హార్దమ్ ।।24।।25।।26।।

చితిశక్త్యే త్యాది వివృణోతి బుద్ధీ త్యాదినా। పాషాణకల్పస్య ముక్తాత్మనో%చిద్వ్యావర్తకచిచ్ఛక్త్యాశ్రయణం వ్యర్థమిత్యాహ అపి చే తి। లుప్తార్ధవివరణం స్యాదిదమ్।

నను నిత్యత్వే జ్ఞానస్యా%%త్మత్వమపీష్యతాం తస్యైవేతి శఙ్కామనూద్య పరిహరతి న చైవం సతీ తి। పరమ్-వరమ్। తస్యే తి। విషయాశ్రయసాపేక్షస్య జ్ఞానస్య తదనపేక్షస్వతన్త్రాత్మస్వరూపత్వమయుక్తమిత్యర్థః। కించ, కల్పనాయామేవ లాఘవగౌరవచర్చావసరః। నతు స్ఫుటప్రతిపన్నే బోద్ధాత్మనీత్యాహ సాక్షాచ్చే తి। అహం జానామీతి జ్ఞాత్రాత్మప్రత్యక్షస్య భ్రమత్వమితి చేత్తత్రాహ అనుభవే తి। అనన్తరమేవ- అవ్యవహితపూర్వమేవ। జ్ఞాతురాత్మత్వసమర్థన ఇతి యావత్। సత్ప్రమాణతర్కానుగ్రహాత్ జ్ఞాత్రాత్మప్రత్యక్షస్యాభ్రాన్తిత్వమేవ సంమన్తవ్యమితిభావః। నను చైతన్యమేవా%%త్మా। విషయసంబన్ధ ఏవ తస్య బోధో నామ। అతో బోద్ధృత్వప్రతిపత్తిరాత్మన ఉపపద్యత ఇతి శఙ్కతే న చ చితిమాత్రే తి। విషయచైతన్యసంబన్ధస్య బోధత్వాభిమతస్య సంయోగరూపత్వే తస్య ద్విష్ఠత్వాద్విషయస్యాపి బోద్ధృత్వప్రసఙ్గ ఇత్యాహ సమ్బన్ధస్యే తి। శఙ్కతే న చ కార్యే తి। యథా కార్యకారణభావస్య హేతుహేతుమదుభయనిరూప్యత్వే%పి హేతుహేతుమతోర్వ్యవస్థా ఇదమస్య కారణమ్, ఇదం త్వస్య కార్యమితి, ఏవం చిద్విషయసంబన్ధస్య

విషయవిషయినిరూప్యత్వే%పి బోద్ధృబోధ్యవ్యవస్థా ఘటత ఇతి శఙ్కితురాశయః । పరిహరతి తత్రే తి । యద్యపి కార్యస్య కారణస్య చ సమ్బన్ధః కార్యకారణభావః కథ్యతే । పరం తు కార్యత్వం కారణనిరూపితం కార్యనిష్ఠం స్వపూర్వవర్తికారణాపేక్షత్వలక్షణం స్వప్రాక్కాలావచ్ఛేదేన కార్యవ్యాపకకారణకత్వపర్యసాయి, కారణత్వం చ కార్యనిరూపితం కారణనిష్ఠం స్వోత్తరభావికార్యాపేక్షత్వలక్షణం కార్యనియతప్రాక్కాలవర్తిత్వపర్యవసాయి భిన్నభిన్నమేవ తత్ర ప్రవిష్టమ్ । అత్ర తు ఏక ఏవోభయసమవేతః సంయోగ ఇతి వ్యవస్థాదుర్ఘటేత్యర్థః । యద్యపి సంయోగస్యోభయనిష్ఠత్వే%పి అనుయోగితాసంబన్ధేన తస్య చిన్నిష్ఠత్వాచ్చిత ఏవ బోద్ధృత్వమ్, తత్ర్పతియోగినస్తు విషయస్య బోధ్యత్వమితి వ్యవస్థా ఘటేత, అథాపి న చిన్మాత్రత్వమాత్మనః, కిన్తు చిత్యాశ్రయత్వమపి శ్రౌతత్వాదుపేయమేవేతి ధ్యేయమ్ । చిచ్చేత్యయోరపి పరస్పరాపేక్షానియమలక్షణా ఏవ సంబన్ధో%స్త్వితి శఙ్కతే ఇహాపీ తి । పరిహరతి నాపేక్షే తి । అపేక్షాయా హేతుః ప్రయోజనరూపో%ర్థో నాస్తీత్యర్థః । తస్యైవ వివరణం కిమర్థ మిత్యాది । నన్వర్థానాం వాసనాదోషాచ్చైతన్య ఏవ కల్పితత్వాదధిష్ఠానతయా చితో%పేక్షా స్యాదేవేత్యత్రా%%హ నిరస్తశ్చే తి । ఏవమర్థస్యోత్పత్తౌ చిదపేక్షాం ప్రతిక్షిప్య చిత

ఉత్పత్త్యావర్థాపేక్షాం ప్రతిక్షిపతి నిత్యస్యే తి । నిత్యచైతన్యస్యార్థాపేక్షోత్పత్తివచనం వ్యాహతతరమితి భావః । తత్ర్పకాశస్యార్థాపేక్షాం నిరస్యతి

కి మితి । మహనీయ మిత్యాది సోపాలమ్భమ్ । అనాత్మవేత్తృత్వమేవైవం వక్తుః ఫలతి । అర్థానాం భాసకస్యాత్మజ్యోతిషః స్వయంప్రాకాశత్వాదితి భావః । నన్వస్తు ప్రకాశే%ర్థానాం చిదపేక్షా । తత్రాహ ప్రకాశశ్చే తి । సంవిదేవ ప్రకాశః । తదర్థం సంవిదపేక్షా చేదాత్మాశ్రయ ఇతి భావః । సంవిదతిరుక్తప్రకాశపక్షే%ప్యాహ సంభవ న్నితి । చైతన్యమాత్రాపేక్షత్వే%ర్థప్రకాశస్య నిత్యత్వప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః । ఆగన్తుకధర్మవచ్చిదపేక్షత్వే చ తస్య జ్ఞాత్రాత్మసిద్ధిరప్రత్యహేత్యాహ ఆగన్తుకే తి । ఆగన్తుకాతిశయశ్చ స్వధర్మభూతజ్ఞానవికాసరూప ఏవ । తద్విశిష్టం జ్ఞానం బోధః । తదాశ్రయ ఆత్మేతి న బోధమాత్రమాత్మేతి సామ్ప్రతమితి భావః ।

నన్వేవమాత్మనో బోధస్వరూపత్వవద్బోధస్వభావత్వమపి న సంభవతి అనిత్యస్య బోధస్య నిత్యాత్మస్వభావత్వాయోగాత్ । అ#ర్థప్రకాశకాదాచిత్కత్వాయ బోధకాదాచిత్కతాయా ఏవ మన్తవ్యత్వాదితి శఙ్కతే నన్వేవ మితి । జ్ఞానస్య క్రియాత్వమాగన్తుకత్వం చ సాధయితుం సామాన్యవ్యాప్తిం శిక్షయతి అర్థాన్తరే తి । అర్థాన్తరం-గ్రామాది । జనకద్రవ్యాన్తరం-గన్తా । గన్తవ్యదేశప్రాప్తిర్గ్రామపురుషసంయోగః । ఉభయనిష్ఠో%ప్యయం పురుషప్రవృత్తిమూలత్వేన

పురుషాసాధారణః పురుషనిష్ఠాగన్తుకగమనక్రియాజన్యో దృష్ట ఇత్యర్థః । తాదధీన్యాదినా తదసాధారణార్థాన్తరనిష్ఠధర్మత్వవ్యాపకం తన్నిష్ఠాగన్తుకక్రియాజన్యత్వమితి ఫలితమ్ । ఉదాహరణముక్త్వోపనయనిగమనే ప్రదర్శయతి తాదృశీ తి । ప్రతిజ్ఞాహేతూ అర్థసిద్ధౌ । అవయవత్రయప్రయోగో వా యథేచ్ఛమ్ । జ్ఞేయనిష్ఠశ్చ ప్రకాశస్తత్తత్పురుషాసాధారణః తత్తత్పురుషీయాగన్తుకజ్ఞానక్రియాజన్యః సిసాధయిషితో%త్ర । వ్యాప్తిమేవ దూషయతి మైవ మిత్యాదినా । అక్రియే తి । కులపరమ్పరయా ప్రాప్తే క్షేత్రాదౌ జన్మత ఏవ స్వత్వం యస్య భాగినో%న్యస్యాభావాత్, భావే వా దాయతః; తత్ర తదసాధారణే%ర్థాన్తరక్షేత్రాదిస్వత్వే తన్నిష్ఠక్రియాజన్యత్వం నాస్తీతి వ్యభిచార ఇత్యర్థః । అభావప్రాప్తేత్యత్ర భావప్రాప్తేతి స్వభావప్రాప్తేతి వా%న్యథా వా పాఠః సంభావ్యతే । అన్యక్రియయా దైవేన వా స్వక్షేత్రే పతితానాం బీజానాం ప్రరూఢానాం స్వత్వే స్వాసాధారణే స్వీయాగన్తుకక్రియాజన్యత్వం నాస్తీతి వ్యభిచారమపి ప్రదర్శయతి క్షేత్రిణ మితి । తద్భావే తి । యథా నిర్వ్యాపారస్యాపి వ్యాపారాదేరన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కారణత్వమ్, తథా క్షేత్రిణః సత్త్వ ఏవ తన్నిరూపితం క్షేత్రాదిస్వత్వం సిధ్యతీతి తత్ర తత ఏవ నిర్వ్యాపారస్యాపి క్షేత్రిణో జనకత్వం సేత్స్యతీతి భావః । నను క్షేత్రిణో న నిర్వ్యాపారత్వమ్, కిన్తు జీవనమేవ వ్యాపార ఇతి శఙ్కతే తజ్జీవనమేవే తి । పరిహరతి నను త దితి । క్షేత్రిణో జీవనం హి సస్యరక్షణాదిసాధారణకారణమ్ । న తు క్షేత్రాదిస్వత్వే%సాధారణకారణమ్ । తథా

చాసాధారణా- గన్తుకక్రియాజన్యత్వానుమానే%నైకాన్త్యమేవేతి భావః । నను తద్వ్యాపారజన్యత్వమేవ సాధ్యతే । న త్వసాధారణక్రియాజన్యత్వమ్ । నాతో వ్యభిచార ఇతి చేత్తర్హ్యర్థాన్తరమిత్యాహ అపి చైవ మితి । తదేవ బోద్ధుర్జీవనమేవ । కి మితి । ఆగన్తుకజ్ఞానకల్పనా%పార్థేతి భావః । ఇహాపీ తి । ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదిసహకారిసమ్పత్తౌ బోద్ధుర్జీవనమేవార్థప్రకాశే జనకమస్త్వితి భావః । జీవనస్యాప్యుత్తరోత్తరకాలసత్తాలక్షణస్య న క్రియారూపత్వమితి న తద్వ్యాపారజన్యత్వమపి సాధ్యమ్ । కిన్తు తదసాధారణధర్మజన్యత్వమేవేత్యుపసంహరతి అత ఇతి । అస్త్వేవమ్ । తావతా భవతో లాభః కః? । తత్రాహ స చేష్యత ఏవే తి । అస్మదనిష్టం సాధయితుం ప్రవృత్తస్య భవతో%ర్థాన్తరేణ నిగ్రహణమేవాస్మాకం లాభ ఇతి భావః। స్వభావప్రాప్తక్షేత్రాదిస్వత్వే వ్యభిచారాదేవాగన్తుకధర్మజన్యత్వమపి న సాధయితుం శక్యత ఇతి చానుసన్ధేయమ్ ।

ఏవమర్థప్రకాశకాదాచిత్కత్వేన జ్ఞానాగన్తుకత్వసాధనం దూషితమ్ । ప్రకారాన్తరేణ చ తత్సాధనం దూషయితుమనువదతి న చ హేతుభేదే తి । జ్ఞానమాగన్తుకం కాలావచ్ఛిన్నతయా ప్రతీతేః, గమనాదివత్, జ్ఞానమిన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదిజన్యం తద్భావాభావానువిధాయిభావాభావత్వాత్ ఇన్ధనాదిజన్యపాకాదివదితి ప్రయోగద్వయమత్ర గర్భితమ్ । వ్యభిచారేణైవ దూషయతి

ఆదిత్యే తి । స్వాభావికస్యాప్యాదిత్యప్రకాశస్య తత్తత్ప్రకాశ్యదేశసంబన్ధస్య కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నతయా తద్విశిష్టవిషయిణీ కాలపరిచ్ఛిన్నత్వప్రతీతిః న ప్రకాశస్వరూపస్య కాదాచిత్కత్వసాధికేతి శఙ్కతే స్వారసికత్వే%పీ తి । స్వారసికత్వమ్-స్వాభావికత్వమ్ । విశిష్టే విధినిషేధౌ విశేషణముపసఙ్క్రామతః సతి విశేష్యే బాధే ఇతి న్యాయేన విశిష్టే కాలావచ్ఛేదప్రతీతిర్విశేషణే పర్యవస్యతి । అనిత్యత్వానుమానం చ విశిష్టవిషయమ్, నతు స్వరూపమాత్రవిషయమ్ । తథా చ యద్రూపావచ్ఛిన్నస్య కాలావచ్ఛేదప్రతీతిః తస్యానిత్యత్వమేవ స్వరూపమాత్రస్య చ న కాలావచ్ఛేదప్రతీతిరితి న వ్యభిచార ఇతి భావః । స్వరూపమాత్రస్య కాలావచ్ఛేదప్రతీతిః పక్షే%ప్యసిద్ధేతి పరిహరతి ఇహాపీ తి । యోగ్యభావః-ప్రకాశయోగ్యతా । అవచ్ఛినత్తికాలావచ్ఛిన్నత్వం యథా భవేత్తథా స్వసంబన్ధేన విశినష్టి చైతన్యమిత్యర్థః । హేతువిశేషానువిధానస్యాప్యన్యథాసిద్ధిమాహ తదపేక్షయైవే తి । అర్థసంబన్ధాపేక్షయైవేత్యర్థః । తథా చ ప్రథమానుమానస్యాప్రయోజకత్వమితి హార్దమ్ ।

కాలావచ్ఛేదాదేరౌపాధికత్వం స్వాభావికత్వం తత్ర తత్ర దృష్టమ్ । జ్ఞానే తస్యౌపాధికత్వనిశ్చయ ఏకాన్తతః కుత ఇతి పునః శఙ్కతే కథం పున రితి । ఔపాధికో%యం

భేదః-భూతభవిష్యత్త్వాదిభేదో జ్ఞానస్య విషయసంబన్ధౌపాధికః । తాద్రూప్యేణైవే తి । జ్ఞానస్య నిత్యాత్మస్వభావత్వాన్నిత్యత్వమితి తత్కాలావచ్ఛేదప్రతీతేరౌపాధికత్వం సునిశ్చయమితి భావః । జ్ఞానవత్త్వేనైవ సాక్షాత్క్రియమాణత్వాదాత్మా జ్ఞానస్వాభావ ఇత్యర్థః । సాక్షాత్కారో వృత్తివిశేషః । స చాత్మనో జ్ఞానవత్త్వేనైవేతి యావత్ । తేనాత్మనః స్వరూపత ఏవ ప్రకాశమానస్య స్వాపే జ్ఞానవత్త్వేనాప్రకాశే%పి న క్షతిః ।న చైవమపి అహం సుఖీ, అహం దుఃఖీ, అహమిచ్ఛామి, అహం ద్విష్యామీత్యాత్మనః సాక్షాత్కారే జ్ఞానవత్త్వేనాప్రకాశాదసిద్ధత్వం హేతోరితి వాచ్యమ్; తత్రాప్యహమితి అనుకూలప్రతికూలవిషయకజ్ఞానవత్త్వస్యోల్లేఖాత్; సుఖాదేరపి జ్ఞానావస్థావిశేషత్వాచ్చ । ఇచ్ఛాదిప్రత్యక్షకాలే జ్ఞానస్య స్వయంప్రకాశత్వాదిచ్ఛాద్యనుభవవత్త్వేనాప్యాత్మనో భానాచ్చ జ్ఞానవత్త్వేనైవాత్మన ఉపలమ్భః సేత్స్యతీతి చానుసన్ధేయమ్ । యద్యపి జ్ఞానస్యాత్మస్వభావత్వాదౌ శ్రుతిరేవ జాగర్తి । అథాపి యుక్తిప్రధానత్వాత్ప్రకరణస్యాస్య యుక్తిరేవాత్ర నిదర్శితా । శాస్త్రం చాగ్రే ప్రదర్శయిష్యతే । న హీ తి । అచిద్రూపః-చైతన్యానాశ్రయః । శిష్టం స్పష్టమ్ ।

అత్ర శఙ్కతే శరీరవదితీ తి । తద్వత్తయైవోపలభ్యమానత్వం న తత్స్వభావకత్వవ్యాప్యమ్ । శరీరవత్తయైవోపలభ్యమానస్యాప్యాత్మనః శరీరస్వభావకత్వాభావాదిత్యర్థః । పరిహరతి

అసిద్ధత్వా దితి । శఙ్కాగ్రన్థస్య వివరణమ్ స్యాదేత దిత్యాది । సధ్రీచీన ఏవ-సహిత ఏవ । పరిహారగ్రన్థస్య వివరణమ్ తన్నైవ మిత్యాది । శరీరవత్తయైవోపలమ్భ ఆత్మనో%సిద్ధః । యోగదశాయామవధానదశాయాం మానసానుభవదశాయామపి శరీరంవినైవాత్మనో భానాత్ । తథాచ న వ్యభిచార ఇతి భావః । యోగిప్రత్యక్షే ఆత్మచిన్తనే చ దేహం వినా%%త్మభానముక్త్వా లౌకికప్రత్యక్షే%పి తదాహ జానామీ తి । శరీరస్యాత్మస్వభావత్వాభావం ద్రఢయతి కర్మే తి । తత్తన్మనుష్యాదిశరీరవిశేషవత్తయైవోపలమ్భశ్చాత్మనో%సిద్ధ ఇతి చ హార్దమ్ । మనస ఇవేతి వైధర్మ్యదృష్టాన్తః । మనో యథా%నువర్తతే న తథా శరీరమేకమితి యావత్ । ముక్తావస్థాయామపి మనో%నువృత్త్యాశయేనేదమ్ । నను స్థూలశరీరస్య నివృత్తావపి సూక్ష్మశరీరస్య సర్వదా%నువృత్తిర్వర్తతే । తస్య చ నాత్మస్వభావత్వమితి తత్ర వ్యభిచార ఇతి మన్దాశఙ్కామపనుదతి లిఙ్గస్యే తి । అపినా%నువృత్తిరేవ నాస్తి ప్రలయే మోక్షే చేతి వ్యజ్యతే । లిఙ్గశరీరస్యాతీన్ద్రియత్వాద్ధేత్వభావాన్న వ్యభిచార ఇతి చ భావః ।

అత్రేదం బోధ్యమ్-ఆత్మధర్మభూతజ్ఞానస్వరూపం తావన్నిత్యమేవ । కిన్తు సఙ్కోచవికాసశాలినస్తస్య ఇన్ద్రియాదిద్వారకప్రసరణాదర్థప్రకాశకత్వమితి

పునరర్థప్రకాశకత్వవిశిష్టస్యానిత్యత్వమిష్యతే । అతో విశిష్టవిశేషేణానిత్యత్వం స్వరూపతో నిత్యత్వం చ వ్యవస్థాపితం తస్యాత్రేతి ।

అథ నిత్యత్వే జ్ఞానస్య చతుర్ధా%%క్షేపముపక్షిప్య ప్రతిక్షిపతి బోధస్వాభావ్య ఇత్యాదినా । జ్ఞానస్వభావత్వే పుంసః స్వాపమూర్చ్ఛయోః స్వరూపప్రకాశః స్యాదితి ప్రథమాక్షేపః । ప్రకాశపదార్థవికల్పేనైనం పరిహరతి వికల్పే త్యాదినా । జ్ఞానాతిరిక్తస్య జ్ఞానజన్యస్య ప్రకాశస్య సత్త్వే%పి ఆత్మని బోధేన తస్యాజననం స్వాపే తమోగుణప్రతిబన్ధాద్గాఢాన్ధకారప్రతిబన్ధాదివ చాక్షుషస్యాజననమితి భావః । తథాభావ ఇతి । బోధవత్త్వమిత్యర్థః ।

బోధస్య సత్త్వే స్వాప ఆత్మనో వ్యవహారప్రసఙ్గ ఇతి ద్వితీయాక్షేపః । తమనుభాషతే అథ మత మితి । పరిహరతి మైవ మితి । వ్యవహారః కాయికో వాచికో వా%%పాద్యతే । ఆద్యే న సమ్భవతీత్యాహ కః ఖల్వి తి । కింశబ్దః క్షేపే । న హ్యసా వితి । నిత్యప్రాప్తత్వాదాత్మస్వరూపస్యేతి భావః । ద్వితీయమనువదతి వ్యాహార ఇతి । పరిహరతి కిమఙ్గే తి । నిర్వికల్పకం వాచకశబ్దాదివిశేషణానుల్లేఖి యజ్జ్ఞానం బాలమూకాదేః, తత్సత్త్వే%పి న తద్విషయస్య వ్యాహరణం దృశ్యత ఇత్యర్థః । తథాచ స్వవిషయవ్యాహారవ్యాప్తిర్జ్ఞానస్య నాస్తీత్యస్థానే ప్రసఙ్గ ఇతి భావః ।

అనుభవే సతి స్వాప ఆత్మనో జాగరణే స్మృతిప్రసఙ్గ ఇతి తృతీయాక్షేపః । తమనువదతి స్మృతీ తి । పరిహరతి అవృత్తిత్వా దితి । శఙ్కావివరణం యద్యుచ్యేతే త్యాది । పరిహరవివరణం తన్నే త్యాది । న హీ తి । బుద్ధివృత్తివిశేషః- ధర్మభూతజ్ఞానావస్థావిశేషః । స్వాపాదికాలికాత్మానుభవః స్వభావలక్షణ ఏవ, నతు ధర్మభూతజ్ఞానావస్థావిశేషలక్షణ ఇతి యావత్ । యేనే తి । జ్ఞానవృత్తేరేవ స్మృతిబీజసంస్కారజనకత్వమితి భావః । కిన్తు ఇతి । స్వాపాదౌ స్వాభావికధర్మభూతజ్ఞానవత్త్వేనావస్థానమేవాత్మనః, న తు జ్ఞానస్య వృత్తయ ఇతి భావః। న చ బోధే తి । నిత్యస్వవిషయకబోధస్వభావకత్వాదిత్యర్థః । ధర్మభూతజ్ఞానం తావత్ నిత్యమాత్మవిషయకమ్, ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదిసహకారిసంపత్త్యా

పునర్విషయగ్రాహీతి ఏకదేశిమతేనేదమ్ । యద్వా బోధ ఏవ స్వో భావః స్వరూపమ్, తత్త్వాచ్చిద్రూపత్వాదేవాస్య-ఆత్మనః స్వవిషయకసంస్కారజనకత్వం కిం న స్యాదితి శఙ్కా । పరం ప్రకరణవశాత్పూర్వోక్తరీత్యైవార్థో%త్ర సుసఙ్గతః । అస్య-నిత్యబోధస్య । నిత్యబోధస్య సంస్కారజనకత్వశఙ్కాం పరిహరతి అనవరతే తి । తథా-సతి సామగ్రీబలాత్ప్రతిక్షణం సస్కారోదయసంభవేన సంస్కారధారావిశ్రమాభావప్రసఙ్గ । తథా

చ క్లేశకర్మవిపాకాశయానామాత్యన్తికనివృత్తిలక్షణమోక్షస్యాసిద్ధిప్రసఙ్గః ఇత్యర్థః । నిత్యబోధస్వరూపస్య సంస్కారజనకత్వేదోషముక్త్వా నిష్ప్రయోజనత్వమప్యాహ అనుభవే చే తి । సంస్కారకల్పనం హి అనుభూతచరస్యాననుభూయమానస్య ప్రతిపత్త్యర్థమ్ । నిత్యానుభవ ఏవ జాగ్రతి కః సంస్కారకల్పనాయా అర్థ ఇతి భావః । స్వానురూపత్వమ్-అనుభవసమానవిషయకత్వమ్ । నిజబీజమ్-స్మృతిబీజం, సంస్కారః । నన్వాత్మవిషయిణ్యపి స్మృతిర్దృష్టేత్యత్రాహ య ఏవాహ మితి । స్మృతిసంభిన్నప్రత్యయః-పూర్వకాలావచ్ఛేదాంశే స్మృతిరూపో వర్తమానకాలావచ్ఛేదాంశే%నుభవరూపశ్చాత్మస్వరూపగోచరః ప్రత్యయః । కాలావచ్ఛిన్నే తి । ఆత్మస్వరూపమాత్రస్య సదా ప్రకాశే%పి తత్తత్కాలాద్యవచ్ఛిన్నస్య వృత్తిగ్రాహ్యతయా వృత్తేశ్చ సంస్కారజనకతయా నిరుక్తప్రత్యయ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః । న స్వరూపమాత్రే-న స్వరూపమాత్రవిషయకః । నిత్యాత్మబోధస్య సంస్కారజనకత్వే బాధకం ప్రయోజనాభావం చాభిధాయ తస్య స్వాపాదికాలికస్య సంస్కారజనకత్వాసంభవమప్యభిధత్తే అవిశదశ్చే తి । తమోగుణాభిభవాదవిశదః, బాహ్యాన్తరవిశేషణానవగాహనాన్నిర్వికల్పశ్చేత్యర్థః । పటీయసా-అనభిభూతేన । స్మృతిబీజం సంస్కారః । ఆధీయతే-ఉత్పాద్యతే । అత్రేదం బోధ్యమ్-యద్యపి సుప్తోత్థితస్య సుఖమహమస్వాప్స మిత్యాదిప్రతిసన్ధానబలాత్స్వాపకాలికాత్మస్వరూపానుభవస్యాపి

సంస్కారజనకత్వమేష్టవ్యమ్ । అథాపి ఏకదేశిమతాశ్రితవాదోఽయమ్ । అత ఏవాగ్రే అస్తు వా ఇత్యాదినా పక్షాన్తరం వక్ష్యతి । అనుభవే వర్తమానే తావన్మాత్రవిషయకస్మృతేరుదయాయోగేఽపి ప్రత్యవమర్శస్యాధికవిషయస్య సంస్కారబలాదుదయే న క్షతిరితి । అధికమగ్రే । నను సర్వదాఽఽత్మస్వరూపానుభవ ఇత్యనుపపన్నమ్ । విషయానుభవకాల ఏవ సుఖాదినాఽహమర్థప్రకాశస్యానుభవసిద్ధత్వాదిత్యత్రాహ సామ్యాచ్చే తి । ఏకాకారేణానుభూతమానే విశేషాకారాస్ఫూర్తేరననుభవభ్రమః । అత్ర నిదర్శనం శరీరాది । యథా జాగరే సదాఽనుభూయమానస్యాపి కరచరణాదిలక్షణస్య శరీరస్యాగన్తుకవిశేషస్ఫురణవేలాయామేవ విశేషతః ప్రతిపత్త్యాఽన్యదాఽననుభూయమానతేవ, యథా వాఽఽన్తరస్య జాగరణే శరీరధారణప్రయత్నస్య సదాఽనువర్తమానస్యాపి బుద్ధిపూర్వహస్తాద్యుత్క్షేపణకాల ఏవ స్ఫుటావభాసేనాన్యదాఽననుభూయమానతేవ, తథా ప్రకృతేఽపీతి భావః । యద్యపి శరీరధారణప్రయత్నస్య జీవనయోనిశబ్దితస్యాతీన్ద్రియత్వమిష్యతే తార్కికైః । అథాపి అదృష్టత ఏవ జీవనస్యోపపత్తేరతీన్ద్రియయత్నకల్పనం గురుభూతమ్ । జాగరే తు ప్రయత్నతోఽపి శరీరతదవయవధానణమిష్యతే । స చ ప్రయత్నః ప్రత్యక్షయోగ్య ఏవ । నిద్రాయాం త్వదృష్టత ఏవ శరీరధారణమితి హార్దమాచార్యతరణానామ్ । తత్ దృష్టాన్తస్యాస్య నానుపపత్తిరితి ధ్యేయమ్ ।

స్వాపేఽపి బోధానువృత్తౌ సమాధిముక్తయోః స్వాపావిశేషప్రసఙ్గ ఇత్యాక్షేపాన్తరమనూద్య పరిహరతి న చావికృతే తి । అవిద్యాదిక్లేశః, తమోగుణాభిభవాదత్యన్తసఙ్కుచితజ్ఞానత్వం చ స్వాపే । న హి తదా జ్ఞానేన స్వాత్మప్రకాశోఽపి । మోక్షే తు క్లేశాత్యన్తనివృత్తిః, ఆవరణనివృత్త్యా నిత్యాసఙ్కుచితసర్వవిషయజ్ఞానతా చేతి విశేషః । అసంప్రజ్ఞాతే తి । సంప్రజ్ఞాతేతి క్వచిత్ పాఠః । సమాధౌ చ పుంసః పరమవైరాగ్యనిరోధసంస్కారపాటవాత్మైకప్రవణమనస్కత్వప్రయుక్తమోక్షోపాయసిద్ధికృతః స్వాపతో మహాన్ విశేషోఽస్తీతి భావః । చరితాధికారేణే తి తు సమీచీనః పాఠః । కృతాధికారేణేత్యర్థః । అపవర్గిణా-అపవర్గోపధాయకేన । కైవల్యావస్థాత్మసాక్షాత్కరణయోగ్యేనేతి యావత్ । మనసా ఇతి విశేష్యమధ్యాహార్యమ్ । చరితాధికారిణేతి పాఠే తు కృతాత్మనేత్యర్థః, కృతకృత్యేనేతి వా । ఏవం చిత్స్వరూపత్వం చిత్స్వభావత్వం చోపపాదితం ప్రసక్తాక్షేపపరిహరణేన ।

అథ స్వాపేఽపి అనుత్యయా వృత్త్యైవాత్మనః ప్రకాశః సేత్స్యతి, కృతం స్వప్రకాశత్వేనేత్యన్తర్నిధాయ స్వాపేఽపి బుద్ధివృత్తిరేష్టవ్యేతి శఙ్కతే కథం పున రితి । అత్రాయం సముదితాశయః-స్వాపో నామ తమోగుణానుభవః ।

ఈషదుద్బుద్ధసత్త్వసహకృతతమఆలమ్బనత్వే తస్య సుఖత్వం, సత్త్వకార్యం చ లఘుత్వాది । ఈషదుద్బుద్ధరజఃసహితతమఆలమ్బనత్వే దుఃఖత్వం చలత్వాది చ । సత్త్వరజసోరత్యన్తాభిభావకప్రోద్బుద్ధతమఆలమ్బనత్వే చ గాఢమూఢత్వాది । స్వాపే తమఅనుభవే సత్యేవ తజ్జసంస్కారతః ప్రబోధే సుఖమస్వాప్సమిత్యాదిప్రతిసన్ధానస్యోపపత్తిః నాన్యథేతి । అర్ధాఙ్గీకారేణ పరిహరతి సత్యమేవ మితి । నిరుక్తప్రతీతావభ్యుపగమః । స్వాపస్య తమోగుణాలమ్బనవృత్తిరూపత్వే, స్మృతిరూపత్వే చ స్వాపాదౌ నిరుక్తప్రతీతేరనభ్యుపగమః । తదాహ దత్తోత్తర మితి । ఆనుమానికా ఇతి । వృత్తిసామాన్యవిరహ ఏవ స్వాపః । యోగ్యాస్మరణలిఙ్గాచ్చ ప్రకాశస్వభావాయా వృత్తేరభావస్య తత్కాలీనస్యా%నుమానమ్ । దేహేన్ద్రియలాఘవాదిలిఙ్గాచ్చ సుఖత్వాదేస్తత్రానుమానమ్ । పూర్వదినకృతస్యాపరస్మిన్ దినే

ప్రత్యభిజ్ఞాబలాత్స్వాపకాలికాత్మసత్తాంశే%ప్యనుమానరూపైవేయం ప్రతీతిరితి భావః । న వృత్త్యన్తరత్వ మితి । న తమోగుణవిషయకబుద్ధివృత్తిరూపత్వం నిద్రాయా ఉపగన్తవ్యమ్ । స్వాపానుమానాదేవ నిరుక్తప్రతీతేర్నిర్వాహాదిత్యర్థః । నిద్రాయా వృత్తిరూపత్వాభావే పాతఞ్జలసూత్రస్య కా గతిరితి శఙ్కతే కథం తర్హీ తి । ఉత్తరయతి నిరోధే తి । భావాలమ్బనవృత్తిసామాన్యాభావో నిద్రేతి తాత్పర్యమ్ । అస్యాశ్చ వృత్తివన్నిరోద్ధత్వసామాన్యాద్వృత్తిత్వోపచార ఇతి భావః । అత్ర

నిదర్శనం విపర్యయవ దితి । అన్యథాఖ్యాతేరభావేన భేదాగ్రహస్యైవ భ్రమస్థలాభిషిక్తస్య విపర్యయశబ్దితస్య నిరోద్ధవ్యత్వతాత్పర్యేణ వృత్తిత్వవన్నిద్రాయా అపి వృత్తిత్వం కీర్త్యత ఇతి భావః । స చే తి । సర్వసంవిదామర్థావ్యభిచారః- యథార్థఖ్యాతిత్వలక్షణో న్యాయతత్త్వసాస్త్రీయాధికరణసిద్ధ ఇత్యర్థః । నిరోద్ధవ్యత్వం చైషాం కైవల్యసాధనపరిపన్థితయేత్యాహ

కైవల్యే తి । కైవల్యభాగి యచ్చిత్-మోక్షాధికృతమాత్మస్వరూపమ్, తత్రత్యప్రత్యనీకతయా- తదభిమతసాధనసిద్ధివిఘాతకతయైతేషాం నిరోద్ధవ్యత్వమిత్యర్థః ।

సుఖమహమస్వాప్సమితి ప్రతీతేః ప్రతిసన్ధానరూపత్వముపగమ్యాప్యాహ అస్తు వే తి । జ్ఞానవత్తయైవోపలభ్యమానత్వాదాత్మనో బోధస్వభావత్వముక్తమ్ । నిరుక్తరీత్యా స్వాపే%పి బోధానువృత్తిప్రతిపాదనాచ్చ తదేవ ప్రతిష్ఠాపితం భవిష్యతీతి నాస్మాకం కాచిత్ క్షతిః । యత్తి

హృదయం వృత్త్యైవాత్మనః ప్రకాశో న స్వరూపత ఇతి, తత్త్వాశామోదకాయితమితి చ పూర్వోత్తరాభ్యాం సునిరూపితం భవిష్యతీతి భావః । స్మరణాని-ప్రతిసన్ధానరూపాణి ।

యతః స్వతస్సతో బోధాదృతే పుంసో యథోదితమ్ ।

తమః స్వాపాదికాలీనం న సిధ్యేద్ధేత్వసిద్ధితః ।।27।।

ఉపరతాని హి ప్రస్వాపకాలే సర్వాణ్యేవేన్ద్రియాణి సహ మనసా । సంస్కారస్య చ న స్మృతేరన్యత్ర సామర్థ్యమ్ । న చ స్వప్రకాశం తమః; అర్థాన్తరవర్తినో%ప్యనిశం ప్రకాశప్రసఙ్గాత్ । క్లృప్తశ్చ సర్వార్థసాధనతయా బోధ ఇతి తేనైవ కరణవిరహిణా సతా స్వభావభూతేనో(ద్భూతేనో)ద్భూతవృత్తేస్తమసో%న్యస్య వా%%త్మవర్తినో గుణస్య స్ఫురణమితి బలాదభ్యుపగమనీయమ్ ।

నిత్యప్రకాశశ్చాత్మా ప్రమాతృత్వాత్ । అప్రమాతృత్వవ్యాపకబద్ధం హ్యనిత్యప్రకాశత్వం వ్యాపకవిరుద్ధప్రమాతృత్వభాగిన్యాత్మని నాత్మానం లభతే ।

స్వాపస్య వృత్తిత్వోపగమే%పి న జ్ఞాననిత్యత్వసిద్ధిః । వృత్తేః కరణజన్యత్వాదితి పరస్య శఙ్కామనువదతి ఆహే తి । పరిహరతి ఇత్థ మితి । జ్ఞానస్వభావత్వనిశ్చయో%నన్తరనిర్దిశ్యమానప్రకారేణేత్యర్థః । యత ఇతి । స్వాపే కారణాయోగాత్స్వతఃసిద్ధ ఏవ తమఃప్రకాశకో బోధ ఇత్యేష్టవ్యమిత్యర్థః ।।27।।

శ్లోకం స్వయమేవ వివృణోతి ఉపరతానీ తి । అన్యస్య వా-సుఖాదేర్వా । ఉపరతవ్యాపారత్వాత్కరణానాం స్వాపే న జ్ఞానవృత్తేరవసరః । అతః స్వాభావికేన బోధేనైవ తమోగుణప్రకాశ

ఇతి బలాదేష్టవ్యం యది తమో%నుభవః స్వాప ఇష్యతే । తత్సిద్ధం బోధస్వభావత్వమితి భావః । వస్తుతో జ్ఞానస్య న స్వాపే తమఃప్రకాశకత్వమతిసఙ్కుచితవృత్తిత్వాత్ । స్వరూపానుభవబలాత్సుఖత్వేన తదా భాసమానస్యాత్మనః పరామర్శః పరం ప్రబోధ ఇతి తు సిద్ధాన్తః । అస్వాప్సమితి స్వాపకాలాంశయోస్త్వనుమితిరూపైవ నిరుక్తప్రతీతిః ।

నిత్యానుభవస్య సంస్కారాజనకత్వే తు సాక్షాదేవ స్వాపకాలీనాత్మస్వరూపానుభవస్య నిరుక్తప్రతిసన్ధానహేతుత్వం సుఖత్వేనాత్మాగాహనాంశ ఇతి చ బోధ్యమ్ ।

బోధస్వభావస్యాప్యాత్మనో వృత్తికాల ఏవాస్తు ప్రకాశో న సర్వదేత్యత్ర తావన్నిత్యప్రకాశత్వం సాధయతి నిత్యప్రకాశశ్చే తి । అప్రమాతృత్వే తి । అప్రమాతృత్వరూపం యద్వ్యాపకం, తద్వ్యాప్యమిత్యర్థః ।

స్వతఃసిద్ధప్రకాశత్వమప్యస్య జ్ఞాతృభావతః ।

అజ్ఞాతృత్వేన హి వ్యాప్తా పరాయత్తప్రకాశతా ।।28।।

(ఇత్యాత్మనో జ్ఞానస్వభావస్య నిత్యస్వప్రకాశత్వసమర్థనమ్)

కః పునరయం ప్రకాశః, యో%స్య నిత్యో%భ్యుపేయేత స్వాభావికశ్చ? కశ్చాస్యాత్మనా సంబన్ధః? । యది జ్ఞానమేవ; సంబన్ధశ్చాశ్రయాశ్రయిత్వమ్; తతో హేత్వభావేన సాధ్యాభావస్య వ్యాప్తిముపదర్శయితుం నిదర్శనతయా ఘటాద్యుపాదాతవ్యమ్-యదనిత్యప్రకాశమన్యాధీనప్రకాశం వా తదప్రమాతృ, యథా ఘటాదీతి । తత్ర చ విశేషనిషేధస్య సామాన్యాభ్యనుజ్ఞాక్షేపకత్వాదాగన్తుకం జ్ఞానం ఘటాదావనుమతమాపద్యేత । అథ తన్మాభూదితి విషయవిషయిభావ ఏవ సంబన్ధః సంగీయేత, తతో నిత్యవజ్జ్ఞానవిషయత్వమాత్మనః ప్రసత్యేత । జ్ఞానవిషయీకారశ్చ సాధనవిశేషాయత్తత్వేన నియత ఇతి న

స్వాభావికత్వసమ్భవః । అచేతనగోచర ఏవ తథా నియమ ఇతి చేన్న, చేతనాన్తరవిషయీకారే%పి తథాభావదర్శనాత్ । న చానాత్మగోచర ఏవ సాధనసాపేక్షత్వనియమ ఇతి వాచ్యమ్ । ఆత్మనో%ప్యానుమానికాగమికయోగజ్ఞానవిషయీకారే తత్సాపేక్షత్వదర్శనాత్ । విరుద్ధే చైకస్యైకక్రియాయాం కర్మకర్తృత్వే, సూచ్యగ్రస్యేవాత్మనివేధ్యవేధకత్వే । నిత్యత్వనిరతిశయసూక్ష్మత్వవ్యాపిత్వచిత్స్వభావ్యాదిరూపేణ ప్రత్యగర్థస్యాపదేశికత్వమానుమానికత్వం వా, న స్వరూపతః । స్వరూపాపేక్షయైవ

స్వతఃసిద్ధిరభ్యుపేయత ఇత్యసమాధేయో విరోధః । రూపభేదేన గమ్యగమకత్వాఙ్గీకారపక్షే%పక్షస్యేవ శబ్దాదేర్న స్వతఃసిద్ధత్వమ్ ।

(ఇతి జ్ఞానాశ్రయత్వవిషయత్వయోః ప్రకాశమానత్వరూపత్వే దోషానుకీర్తనమ్ ।)

అథోచ్యేత-న ప్రకాశో జ్ఞానమ్ । అపి తు తన్నిమిత్తశ్చేతనేతరసర్వపదార్థసాధారణో ధర్మః, యద్వశాత్ ప్రకాశత ఇతి ప్రఖ్యోపాఖ్యేప్రతాయేతే సర్వపదార్థేష్వవిశేషేణ; ఆశ్రయాశ్రయిత్వలక్షణశ్చ సంబన్ధస్తేన సహ సర్వభావానామ్ । స చ యథోదితసాధనబలాదేవ సాంసిద్ధికో నిత్యశ్చాత్మన ఇతి । పరాకృతో%యం పక్షః । న జ్ఞానాతిరేకీ ప్రకాశో నామ । యద్వ్యవహారోపజననానుగుణం జ్ఞానం, తత్రప్రకాశత ఇత్యుచ్యతే । జ్ఞేయస్య జ్ఞాతుః స్వాత్మనశ్చ వ్యవహారానుగుణం జ్ఞానముదయత ఇతి యుక్తః త్రిష్వపి ఏకరూపః ప్రకాశతేవ్యవహారః । తత్త్వాన్తరప్రకాశాభ్యుపగమేతాతాత్స్వభావ్యే గ్ఝి న ట చ పునః కిం చైతన్యాశ్రయణేన? । న చ ప్రకాశ ఏవ తదితి వాచ్యమ్, ఘటాదేరపి ప్రకాశవత్తయా చేతనత్వప్రసఙ్గాత్ । యద్యుచ్యేత్-సతి చేతనావత్త్వే పుంసః ప్రకాశమానత్వమితి: సంవిదీదానీం కా వార్తా? చేతనైవ హి సా, న చేతయతే । అథ సంవిదస్తత్సంబన్ధాధీనః స ధర్మ ఇతి చేత్; కస్తయా సంబన్ధః, యస్తన్నిబన్ధనమ్? । నాశ్రయాశ్రయిత్వమ్; ఘటాదేస్తదభావప్రసఙ్గాత్ । న విషయవిషయిభావః, తస్యైవానిరూపణాత్ । అనిరూపణం చ భ్రాన్త్యధికరణసిద్ధాన్తారమ్భే సంవిత్సిద్ధౌ చానుసన్ధాతవ్యమ్ । ఆత్మనస్తస్య చాప్రకాశ ప్రసఙ్గశ్చ । జ్ఞానాధీనప్రకాశాశ్రయతైవ సిద్ధిః, తయా చానుమేయం జ్ఞానమితి పక్షః ప్రాగేవ ప్రతిక్షిప్తః ।

స్వప్రకాశసంవిద్వాదినో%పి వ్యవహారానుకూల్యే వైరూప్యమశక్యపరిహారమ్ । ఆత్మని సమవేతం జ్ఞానమసంబన్ధిన్యర్థే ప్రకాశం వ్యవహారం వా కథం ప్రసువీతేత్యపి చిన్త్యమ్ । ఇన్ద్రియలిఙ్గాదిస్వకారణప్రత్యాసత్తివసాదితి మా వోచః । న ఖలు లబ్ధాత్మకం కార్యం స్వనిమిత్తకారణమనురుధ్య కార్యమారభతే । మా భూదుదకాహరణాది ఘటాదేః కులాలాదిసమానాధిష్ఠానమ్ । న చ నిమిత్తకారణనాశే కార్యనాశః । నశ్యతి చేన్ద్రియసంప్రయోగాదినాశే రూపాదిజ్ఞానమ్ । అత ఇన్ద్రియేణ సహ చైతన్యమపి నిస్సృత్య తేన తేనార్థేన సన్నికృష్యతే, హస్తాదినేవ త్వగిన్ద్రియమ్ । తథా సతి హి తదుపాధికత్వాత్తజ్జ్ఞానస్య యుక్తం తద్భావానువిధాయిత్వమ్ । అన్యథోత్పన్నం జ్ఞానమిన్ద్రియార్థసన్నికర్షనివృత్తౌ కిమితి నివర్తతే? । జ్ఞానజన్యార్థధర్మప్రకాశవాదినో%పి సమానో%యం దోషః । నిమిత్తకారణం హి జ్ఞానమ్ । కుతస్తన్నివృత్తౌ అర్థప్రకాశో నివర్తతే? కుతో వా యావత్తద్భావమవతిష్ఠతే ? ।

నను నిత్యప్రకాశత్వం స్వాభావికబోధకృతమేవ కిం న స్యాదిత్యత్రాహ స్వతఃసిద్ధే తి । వ్యాప్త్యా- వ్యాప్త్యా । వ్యాపకాభావాద్వ్యాప్యాభావ ఇతి యావత్ ।
జ్ఞాతృత్వస్వాభావ్యాదేవానన్యాధీనప్రకాశత్వసిద్ధిరితి భావః । జ్ఞానస్య ప్రకాశో జ్ఞానాన్తరానపేక్షోఽప్యాత్మసమ్బన్ధాపేక్ష ఇతి జ్ఞానేఽనన్యాధీనప్రకాశత్వలక్షణం సాధ్యం నాస్తి, తేన సపక్షే జ్ఞానే సతి పక్షమాత్రవృత్తి జ్ఞాతృత్వం భవత్యసాధారణమితి శఙ్కానవకాశః ।యద్యపి కేవలవ్యతిరేకిణో న ప్రమాణత్వం సిద్ధాన్తే । అథాపి పరప్రక్రియయా పరాన్ ప్రత్యేతత్సమర్థనం సమ్భవత్యేవ । సిద్ధాన్తే తు పూర్వోక్తాన్వయినైవ స్వప్రకాశత్వసిద్ధిరాత్మనః । నిత్యత్వగ్రాహకప్రమాణబలాచ్చాత్మనః తత్ప్రకాశస్యాపి నిత్యత్వమర్థసిద్ధమ్ । శ్రుతిభిశ్చ సకలార్థప్రతి ష్ఠేతి పరమాచార్యాణామాశయః ।।28।।

అథ ప్రసఙ్గాత్ ప్రకాశ పదార్థం నిర్ణేతుం విమర్శముపక్షిపతి కః పున రితి । నిత్యస్యాపి జ్ఞానస్య ప్రతికర్మవ్యవస్థోపపాదకత్వాచ్చైతద్విమర్శస్య ప్రకృతోపయోగితా । యదీ తి । ప్రకాశత ఇత్యత్ర ధాత్వర్థః ప్రకాశో జ్ఞానమ్ । ఆఖ్యాతార్థశ్చాశ్రయత్వమితి యది కథ్యతే ఇత్యర్థః । ఏతద్దూషయతి తత ఇతి । తత్ర చే తి । వ్యతిరేక్యుదాహరణవాక్యే నిత్యప్రకాశరూపవిశేషనిషేధస్య ప్రకాశసామాన్యాభ్యుపగమపర్యవసాయిత్వాచ్చ ఘటాదావాగన్తుకజ్ఞానవత్త్వమభ్యుపగతం భవేదిత్యర్థః । న చైవం సతి తత్ర హేత్వభావోఽజ్ఞాతృత్వం న స్యాదితి వాచ్యమ్ । అనాత్మత్వస్యాత్రాజ్ఞాతృత్వపదేన వివక్షితత్వాత్ । ప్రకాశాశ్రయత్వమాత్రస్య తు సాధనాయోగః సిద్ధత్వాదితి చ బోధ్యమ్ । ఉక్తదోషపరిహారాయ ప్రకారాన్తరం శఙ్కతే అథ తన్మాభూ దితి । యది జ్ఞానవిషయత్వం ప్రకాశమానత్వముచ్యత ఇతి యావత్ । ఏతదపి దూషయతి తత ఇతి । నిత్యప్రకాశవత్త్వసాధనేనాత్మనః సార్వదికం జ్ఞానవిషయత్వం ప్రసజ్యత ఇత్యర్థః । ఇష్టమేవేదమితి చేత్తత్రాహ జ్ఞానే తి । జ్ఞానస్య విషయప్రకాశనవ్యాపారో హి ఇన్ద్రియాదిద్వారకః । అత ఇతరానపేక్షో

నిత్యశ్చ జ్ఞానవిషయభావ ఆత్మనో దుఃసాధ ఇత్యర్థః । తథా నియమ ఇతి । కరణమపేక్ష్యైవ విషయీకరణమితి నియమ ఇత్యర్థః । తథా భావే తి । కరణవ్యాపారసాపేక్షత్వదర్శనాదిత్యర్థః । న చే తి । స్వాత్మభిన్నవిషయ ఏవ విషయీకారస్య కరణాపేక్షత్వముచ్యత ఇతి న చ వాచ్యమిత్యర్థః । ఆత్మనోఽపీతి । స్వాత్మప్రకాశనేఽపి శబ్దలిఙ్గాదికరణసాపేక్షత్వదర్శనాత్ నియమసఙ్కోచో న కరణీయ ఇత్యర్థః । నను స్వరూపమాత్రవిషయకం నిత్యజ్ఞానం సిషాధయిషితమ్ । అస్య చాత్మవిషయీకరణే న కరణాపేక్షేత్యత్రాహ విరుద్ధే ఇతి । స్వరూపమాత్రస్యైవ కర్తృత్వకర్మత్వయోరుపగమో విరుద్ధః । స్వరూపమాత్రజ్ఞానే ఆకారభేదాదవిరోధసమర్థనమపి న సమ్భవతీత్యాహ నిత్యత్వే త్యాదివాక్యద్వయేన । నను స్వరూపస్యైవ గమ్యత్వేపి తస్యైవ గమకత్వం సామాన్యవిశేషధర్మభేదాద్ఘటేతేత్యత్రాహ

రూపభేదేనే తి । యథా శబ్దశబ్దస్య శబ్దశబ్దవాచ్యత్వే%పి వాచ్యతా శ్రోత్రగ్రాహ్యగుణత్వాకారేణ, వాచకతా చానుపూర్వీవిశే షేణేతి న స్వయంప్రకాశత్వమపక్షస్య శబ్దస్య, ఏవం గ్రాహ్యగ్రాహకతావచ్ఛేదకధర్మభేదే పక్షీకృతస్యాపి ఆత్మనో న స్వప్రకాశత్వం సిధ్యేదిత్యర్థః। ఏవం విమర్శకేన పక్షద్వయం దూషితమ్ ।

అథ భాట్టప్రక్రియామనువదతి అథోచ్యేతే తి । ప్రాకట్యం ప్రకాశః, ఆశ్రయత్వం చ సంబన్ధః । ప్రకాశత ఇతి ప్రతీతివ్యవహారౌ చ ప్రాకట్యాశ్రయత్వార్థకావేవ ప్రాచుర్యేణ ప్రవర్తేతే । జ్ఞానజన్యః ప్రకాశశ్చ చేతనాచేతనసర్వపదార్థసాధారణః । స ఏవ నిత్యః స్వాభావికశ్చాత్మనః సాధ్యతాం జ్ఞాతృత్వబలాదితి శఙ్కాగ్రన్థార్థః । ప్రాభాకరముఖేన నిరాకరోతీమం పక్షం పరాకృత ఇతి । జ్ఞాతతావ్యవహారస్య స్వప్రకాశజ్ఞానత ఏవోపపత్తేర్న జ్ఞానజన్యే జ్ఞాతతాఖ్యే ధర్మాన్తరే ప్రమాణం కిమపీతి పరాకరణప్రకారః । త్రిష్వప్యేకే తి । ప్రకాశో జ్ఞానమ్, తదధీనవ్యవహారానుగుణ్యం సమ్బన్ధః ప్రకాశత ఇత్యత్రాఖ్యాతార్థ ఇతి పక్ష ఏవ జ్ఞేయజ్ఞానజ్ఞాతృషు ఏకార్థకతా ప్రకాశతేవ్యవహారస్య ఘటత ఇత్యర్థః । త్రితయవ్యవహారానుగుణ్యాపాదనం ఘటాదిజ్ఞానస్య స్వభావ ఇతి హార్దమ్ । జ్ఞానాతిరిక్తస్య ప్రకాశస్య నిత్యస్యాత్మన్యుపగమే తత్ర జ్ఞానం వ్యర్థమితి చాహ తత్త్వాన్తరే తి । స్వవిషయకజ్ఞానే సత్యేవాత్మనః ప్రకాశమానతేతి క్షేమసాధారణప్రయోజకతోపగమాన్నాత్మని చైతన్యస్య వైయర్థ్యమితి శఙ్కతే యద్యుచ్యేతే తి । ఆక్షిపతి సంవిదీ తి । సంవిత్ జ్ఞానమేవ, న జ్ఞానాశ్రయః । తథా చ చైతన్యసమవాయిత్వస్య ప్రకాశమానతాప్రయోజకత్వే చైతన్యే తదభావాత్ప్రకాశమానతా న ఘటేతేతి భావః । నను చైతన్యసమ్బన్ధ ఏవ ప్రకాశహేతురుపేయత ఇతి చేత్తత్రాహ కస్తయే తి । తయా-చేతనయా । సంబన్ధవికల్పేన దూషణమత్ర క్రియతే । చైతన్యవదాత్మసమవేతత్వస్య చైతన్యసంబన్ధత్వే ఘటాదేరప్రకాశాపత్తిః । తదాహ ఘటాదే రితి । చైతన్యవిషయత్వస్య తత్త్వే చ చైతన్యస్యాత్మనశ్చాప్రకాశాపత్తిః । తదాహ ఆత్మన ఇతి । ఆత్మనః-సంవిదః । తస్య-పుంసః । ప్రకాశప్రయోజకస్య చైతన్యవిషయత్వస్యాఙ్గుల్యగ్రేణేవ స్వాత్మస్పర్శస్యాశక్యత్వాచ్చైతన్యే, కర్మకర్తృత్వవిరోధాదాత్మని చాసమ్భవ ఇతి హార్దమ్ । నను కర్మకర్తృవిరోధోపగమే%స్తు జ్ఞానాశ్రయతయైవాత్మని ప్రకాశతేవ్యవహారః । జ్ఞానస్య త్వతీన్ద్రియస్య జ్ఞాతతాలిఙ్గకానుమానాత్ప్రాకట్యం సమ్భవతి ప్రకాశతేవ్యవహారనిదానమిత్యత్రాహ జ్ఞానాధీనే తి । జ్ఞానానుమానప్రతిక్షేపాచ్చ జ్ఞానస్య జ్ఞానరూపతయైవ ప్రకాశతేవ్యవహారో వాచ్యః । తథా చ ప్రాకట్యేన జ్ఞానజధర్మేణార్థేషు, జ్ఞానరూపతయా జ్ఞానే, జ్ఞానాశ్రయతయైవ చాత్మని ప్రకాశతేవ్యవహార ఇతి త్రిష్వపి తస్యైకరూప్యాసమ్భవ ఏతన్మత ఇతి స్థితమ్ ।

ఏవం భాట్టమతే జ్ఞేయజ్ఞానజ్ఞాతృషు ప్రకాశతేవ్యవహారస్యైకరూప్యాసమ్భవం గురుముఖేన ప్రోచ్య గురుమతే%పి త్రిషు వ్యవహారానుగుణ్యే ఐకరూప్యాసమ్భవం విమర్శక ఉద్భావయతి

స్వప్రకాశే తి । జ్ఞానవిషయతయా%ర్థే, జ్ఞానరూపతయా జ్ఞానే, జ్ఞానాశ్రయతయా చాత్మని వ్యవహారానుగుణ్యం వక్తవ్యమితి గురుమతే%పి వైరూప్యమశక్యపరిహారమిత్యర్థః । దూషణాన్తరమప్యాహ మతద్వయే ఆత్మనీ తి । అత్ర శఙ్కా ఇన్ద్రియే తి । యదర్థసంబద్ధేన్ద్రియలిఙ్గాదినా యజ్జ్ఞానం జనితమ్, తత్ తస్మిన్నర్థే ప్రకటతాం వ్యవహారానుగుణ్యం వా నిష్పాదయతీతి శఙ్కార్థః । ప్రతిక్షిపతి న ఖలు లబ్ధే తి । కార్యస్య స్వోత్పత్తావేవ నిమిత్తకారణాపేక్షా । న తు సముత్పన్నస్య స్వకార్యజననే%పి । అన్యథా కులాలసన్నిధాన ఏవ ఘటేన జలస్యాహరణమ్, నాన్యత్రేపి స్యాదిత్యర్థః । జ్ఞానస్యైవ స్వకార్యనిష్పాదనే స్వనిమిత్తాపేక్షేత్యాశ్రయణే చేదమపి వైషమ్యం ప్రసజ్యత ఇతి భావః । కులాలాదిసమానాధిష్ఠానమ్-కులాలాదిసమానాధికరణమ్ । వైషమ్యాన్తరమప్యాహ న చే తి । అన్యత్ర నిమిత్తనాశే కార్యనాశస్యాదర్శనాత్ జ్ఞానస్యైవ నిమిత్తనాశేన నాశాభ్యుపగమేనాపి వైషమ్యం ప్రసక్తం పక్షద్వయే%పీత్యర్థః । కం తర్హి ప్రకాశస్య వ్యవహారస్య వోపపత్తిః? తత్రాతి । ఇతి ఇన్ద్రియాదిద్వారా ప్రసృతస్య తేన సహార్థసన్నికృష్టస్య జ్ఞానస్యార్థప్రకాశకస్యార్థప్యావ్యవహార- జనకత్వం స్వీకార్యమనాయత్యేతి హార్దమ్ । సిద్ధాన్తినాం పక్షో%యమ్ ।

తథాసతీ తి । ఇన్ద్రియేణ సహ ప్రవృత్త్యాదిమత్త్వే హి జ్ఞానస్య తదర్థసన్నికృష్టస్య తత్ప్రకాశకస్యేన్ద్రియార్థసన్నికర్షాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయ్యన్వయవ్యతిరేకోపపత్తిరిత్యర్థః । అన్యథే తి । ఇన్ద్రియాదిద్వారకజ్ఞానార్థసన్నికర్షస్యానుపగమే నిమిత్తనాశస్య కార్యనాశే%హేతుత్వాదిన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదినివృత్తౌ జ్ఞాననివృత్తిర్న స్యాదిత్యర్థః ।

న చ సఙ్ఖ్యాదినిదర్శనేనాత్ర ప్రత్యవస్థానం యుక్తమ్;

అసిద్ధత్వేన నాశస్య సఙ్ఖ్యాయా బుద్ధినాశతః ।

ఏకసఙ్ఖ్యైవ సఙ్ఖ్యాత్వాదన్యా%ప్యాద్రవ్యభావినీ ।।29।।

సర్వా హ్యేకాశ్రయా సఙ్ఖ్యా నిత్యానిత్యార్థవర్తినీ ।

యావదాశ్రయసత్త్యేవ సంమతా సర్వవాదినామ్ ।।30।।

ద్విత్వాదికా పరార్ధాన్తా సఙ్ఖ్యా యా%నేకవర్తినీ ।

సా%పి సఙ్ఖ్యాత్వసామాన్యే సతి కస్మాన్న తాదృశీ ।।31।।

నను నైకత్వం సఙ్ఖ్యా; స్వరూపానతిరేకాత్ । అతః సాధనవికలముదాహరణమ్ ।

మైవమ్ । సఙ్ఖ్యైవ సా; ద్రవ్యాన్తరే%ప్యనువృత్తేః । యది ఘటాదేః స్వరూపమేవైకత్వమ్, తతో ఘట ఏకః, పట ఏక ఇతి సర్వద్రవ్యసాధారణ్యమేకత్వస్య న స్యాత్ । నహి ఘటస్వరూపస్య పటస్వరూపేణ సంభవతి సామానాధికరణ్యం ఘటః పట ఇతి । అస్తి తు తదేకత్వస్య ।

నను నిమిత్తనాశస్యాపి కార్యనాశే హేతుత్వం క్వచిదేష్టవ్యమ్ । అన్యథా%పేక్షాబుద్ధినాశాద్ధిత్వాదేర్నాశస్యానుపపత్తేః । తథా ప్రకృతే%పి భవిష్యతీతి శఙ్కతే న చే తి । పరిహరతి అసిద్ధత్వేనే తి । అపేక్షాబుద్ధినాశేన ద్విత్వాదినాశస్యాసిద్ధత్వేన న నిమిత్తనాశేన కార్యనాశే ద్విత్వాదేర్నాశస్య నిదర్శనత్వం సంభవతీత్యర్థః । ఏకే తి । యావదాశ్రయభావిత్వాదేకత్వస్యేవ ద్విత్వాదేః సఙ్ఖ్యాత్వాన్నాపేక్షాబుద్ధినాశాన్నాశ ఇత్యర్థః । అసిద్ధత్వమేతేనోపపాదితం భవతి । ఫలితో%త్ర ప్రయోగః-ద్విత్వాదిర్యావదాశ్రయసతీ సఙ్ఖ్యాత్వాదేకత్వవదితి ।।29।।30।।31।।

దృష్టాన్తే హేత్వాసిదిం్ధ శఙ్కతే నను నైకత్వ మితి । పరిహరతి మైవ మితి । యదీ తి । తత్తద్వ్యక్తిస్వరూపస్యైవైకప్రతీతివ్యవహారనియామకత్వే ఘట ఏకః, పట ఏక ఇత్యాద్యనుగతప్రతీతివ్యవహారానుపపత్తిః । తత్తద్వ్యక్తిత్వస్యాననుగతత్వాత్ । ఏకత్వసఙ్ఖ్యాయాస్తథాత్వే తు ఏకత్వేనానుగమాదనుగతప్రతీత్యాద్యుపపత్తిరితి భావః । తార్కికప్రక్రియయేదమ్ ।

కించ-సంఖ్యైకతా విరుద్ధత్వాత్ ద్విసఙ్ఖ్యైవాన్యసఙ్ఖయా ।

ఏకం ద్వావితి న హ్యస్తి సామానాధికరణ్యధీః ।। 32 ।।

యత్తు అనేకద్రవ్యవృత్తిత్వే సతి గుణత్వాత్ సంయోగవదయావద్ద్రవ్యభావినీద్విత్వాదిసఙ్ఖ్యేతి, తన్న నాత్వే%నైకాన్తికమ I న హి సతోరపి ఘటపటయోస్తన్నానాత్వం నశ్యతి I న చ తత్ ద్విత్వసఙ్ఖ్యైవ I త్రయాణాం తదభావప్రసఙ్గాత్ I న చ తదేకత్వాభావమాత్రమ్ I తుచ్ఛస్యాపి నానాత్వాపత్తేః I

దృష్టాన్తే హేత్వసిదిం్ధ శఙ్కతే " నను నైకత్వ " మితి I పరిహరతి " మైవ "-మితి I " యదీ " తి I తత్తద్వ్యక్తిస్వరూపస్యైవైకప్రతీతివ్యవహారనియామకత్వే ఘట ఏకః, పట ఏక ఇత్యాద్యనుగతప్రతీతివ్యవహారానుపపత్తిః I తత్తద్వ్యక్తిత్వస్యాననుగతత్వాత్ I ఏకత్వసఙ్ఖ్యాయాస్తథాత్వే తు ఏకత్వేనానుగమాదనుగతప్రతీత్యాద్యుపపత్తిరితి భావః I తార్కికప్రక్రియయేదమ్ I

స్వరూపత్వే బాధకముక్త్వైకత్వస్య సఙ్ఖ్యాత్వే సాధకమప్యాహ " సఙ్ఖ్యకతే " తి I అత్ర ప్రయోగః- ఏకత్వం సఙ్ఖ్యా సఙ్ఖ్యాన్తరవిరుద్ధత్వాత్ ద్విత్వాదివదితి I హేతుం పక్షే ఘటయతి " ఏక " మితి I అత్రేదం బోధ్యమ్-ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నపర్యాప్తేర్ద్విత్వాదిసంబన్ధతయా భానాత్ ఏకత్వావచ్ఛిన్నపర్యాప్తేశ్చ ద్విత్వాదిసంబన్ధత్వాభావేన న ఏకం ద్వావితి ప్రయోగః I ఏకం ద్విత్వవదితి తు స్యాన్నామ, అత్ర ద్విత్వసమవాయస్యైవ స్వరూపసంబన్ధేన భానాత్, తస్య చైకస్మిన్నప్యబాధాత్ I సఙ్ఖ్యాన్తరవిరుద్ధత్వం చ సఙ్ఖ్యాన్తరపర్యాప్త్యవచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నపర్యాప్తికవృత్తికత్వాభావలక్షణమితి I ద్విత్వాదేర్యావదాశ్రయభావిత్వానుమానే దృష్టాన్తే సాధనవైకల్యం పరహృతమేతావతా II 32 II

ఆపేక్షికత్వాత్ ద్విత్వాదేః ప్రతియేగ్యవవగ్రహాత్ I

బుభుత్సోపరమాచ్చాపి సత్యా ఏవానవగ్రహః II 33 II

అతశ్చైతన్యస్యైవేన్ద్రియద్వారా%ర్థసన్నికర్ష ఏవ తద్భావానువిధానోపపత్తిః I

అన్యచ్చ, అర్థస్య ప్రకాశకం హి జ్ఞానం భవతామ్ । సర్వం చ ప్రకాశకం ప్రకాశ్యవస్తుసన్నికృష్టమేవ ప్రకాశకం దృష్టం దీపప్రభాది । అతస్తదపి తథేతి యుక్తమాశ్రయితుమ్ । వ్యోమవదమూర్తస్య న క్రియావత్త్వమితి చేత్, కేయం మూర్తిర్నామ ? యద్విరహిణః క్రియా%యోగః । యది పరిభాషికీ ద్రవ్యత్వే సతి క్వాచిత్కతేతి ।

ఇష్యత ఏవ సా చైతన్యే । న హి తత్సర్వగతం ద్రవ్యమ్, తథాసతి యుగపత్ సర్వార్థసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । క్వాచిత్కత్వే తు తద్వి యదైకదైకేన్ద్రియేణ సంప్రయుక్తం తదర్థాభిముఖమ్, న తదేన్ద్రియాన్తరమధితిష్ఠతి । అత ఏవ హి యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిః । నిరతిశయవేగం చ తత్, యుగపదివాతిశీఘ్రమనేకేన్ద్రియాధిష్ఠానదర్శనాత్ । అతో యథోదితమమూర్తత్వమసిద్ధమ్ । స్పర్శవత్తా మూర్తిః, తద్వితరహాన్నిష్క్రియత్వమితి చేత్ ; శబ్దేనానైకాన్తః । స ఖలు శఙ్ఖముఖాదేర్దవీయసో%పి దేశాత్ నోదనవిశేషేణ లోష్టాదిరివ యావద్వేగం ప్రతిష్ఠతే స్పర్శవిహీనో%పి । స్పర్శరహితస్యాపి మనఇన్ద్రియస్య క్రియావత్త్వం పదార్థవాక్యార్థవిదాముభయేషామపి సంమతమేవ ।

కథమతీతానాగతయోరసతోశ్చైతన్యేన సంప్రయోగ ఇతి చేత్, కథం వా విషయభావః, ప్రకాశమానత్వమ్, సఙ్ఖ్యాదియోగో వా తయోః ? యస్తత్ర నిర్వాహః, స ఏవాత్రాస్తు । అపి చాతీతతయా%నాగతతయా చ తావప్యద్యాపి విద్యేతే ఇతి తేన రూపేణ బోధసన్నికర్షే కా%నుపపత్తిః ? కించ, యథా దవీయసి దేశే సతా ధ్రువశింశుమారాదినా దృక్ తు సన్నికృష్యతే, తథా దవీయసి కాలే సతా కల్పాద్యన్తవర్తినా స్వయంభువాదినేతి నాలోకం కిఞ్చిత్ । కిఞ్చ-

సత్ప్రతిపక్షమాశఙ్కతే " యత్త్వనేకే " తి । పరిహరతి " తది " తి । నానాత్వంబహుత్వమ్ । తస్య చ వ్యాసజ్యవృత్తిత్వాద్ద్విత్వాదివద్గుణత్వమేవ । న తు భేదరూపత్వమ్ । భేదస్యావ్యాసజ్యవృత్తిత్వాదితి భావః ।

నను యావదాశ్రయం సత్త్వే ఆశ్రయోపలమ్భకాలే నియమత ఏకత్వస్యేవ ద్విత్వాదేరుపలమ్భః ప్రసజ్యతే ఇతి చేత్తత్రాహ " ఆపేక్షికత్వా " దితి । సంబన్ధ్యన్తరగ్రహసాపేక్షగ్రహస్య ద్విత్వాదేః ప్రతియోగినః సంబన్ధ్యన్తరస్యాగ్రహణాత్, గ్రహణే వా ద్విత్వాదిబుభుత్సాయా అపేక్షాబుద్ధేశ్చ తద్బోధే సహకారిణ్యా విరహేణ న సదా గ్రహ ఇతి భావః । ఏవం చ నిమిత్తనాశనాశ్యత్వస్య న నిదర్శనీభవితుమలం ద్విత్వాదత్యుక్తం భవతి ।

వస్తుతో% పేక్షాబుద్ధివిశేషాతిరిక్తం ద్విత్వాదికమేవాప్రామాణికమితి తన్నాశాధీనతన్నాశస్య న తరాం ప్రసక్తిరితి బోధ్యమ్ ।। 33 ।।

నాతీతానాగతే బుద్ధేర్దూరే భవితుమర్హతః ।

బుద్ధ్యా ప్రకాశమానత్వాద్బుద్ధిబోద్ధృస్వరూపవత్ ।। 34 ।।

ఏవం చ చైతన్యస్య

నిరతిశయవేగితయా%న్తరాలదేశకాలాగ్రహణాభిమానో%లాతచక్రగతక్రమవద్దేశభేదసంయోగ విభాగాగ్రహణాభిమానవత్ । అపి చేన్ద్రియలిఙ్గసంస్కారాదేర్యదర్థప్రతినియతం రూపమ్, తత్రైవోపశ్లిష్య నిస్సరచ్చైతన్యమపి తద్గోచరేణైవ సన్నికృష్టతే ; యథా గవాదిపదశక్తిరేకబుద్ధిసిద్ధే%పి సామాన్యవిశేషాత్మకే వస్తుని సామాన్యాంశేనైవ సంబధ్యతే, యథా వా విధిః ప్రాప్తాంశపరిహారేణాప్రాప్తాంశమేవ భావనాయాః స్పృశతి । అత ఇన్ద్రియాదిద్వారేణ చైతన్యం తదర్థాభిముఖం నిర్గచ్ఛతీతి న్యాయ్యమ్ । యథా%%హ భగవాన్ " తదస్య హరతి ప్రజ్ఞాం వాయుర్నావమివామ్భసి " ఇతి । మనుశ్చ, " ఇన్ద్రియాణాం హి సర్వేషాం యద్యేకం క్షరతీన్ద్రియమ్ । తేనాస్య క్షరతి ప్రజ్ఞా దృతేః పాదాదివోదకమ్ ।। " ఇతి ।

యత్తు గుణశ్చైతన్యం గుణినమపహాయ కథమన్యతో యాతీతి ; తదయుక్తమ్, ప్రహాణానభ్యుపగమాత్ । అప్రహాయైవాత్మానమితస్తతశ్చేతనా ఇన్ద్రియాదిద్వారాన్నిశ్చరతి । విచ్ఛిన్నాయాశ్చ తస్యాః సన్తానాసంభవః శాస్త్ర ఏవోక్తః । దృశ్యన్తే చ గుణా అపి శబ్దగన్ధసూర్యాలోకరత్నప్రభాదయో గతిమన్తో ధర్మ్యతివర్తినశ్చ । అతిసూక్ష్మో దూరగమనధర్మా భౌతికో హి శబ్దః ।

నను నభ ఇవ విభుః శబ్దో వ్యఞ్జకధ్వనివశేన ప్రాదేశిక ఇవ గత్వర ఇవ చోపలభ్యతే । తథాహి- శబ్దః సర్వవ్యాపీ ఏకద్రవ్యవర్తిత్వే సత్యాకాశగుణత్వాత్ తత్పరిమాణవత్ । మైవమ్, అతద్గుణత్వాత్ । వాయవీయః శబ్దః, తేన నియతసహోత్పత్తికత్వాత్, తదీయస్పర్శవత్ । యశ్చ యేన ద్రవ్యేణ నియతసహోత్పత్తిర్గుణః స తద్గుణ ఏవ, యథా తథావిధా రూపాదయః । నియతసహోత్పత్తిశ్చ వాయునా శబ్దః । ఉభయోరపి భేరీదణ్డవంశదలనాదిసంయోగవిభాగజత్వనియమాత్ । ఉత్పద్యతే చ శబ్దః

ఇన్ద్రియగ్రాహ్యత్వే సతి గుణత్వాత్ గన్ధాదివత్ I కృతకశ్చ, క్రియోత్తరమేవోపలభ్యత్వాత్ సంయోగాదివత్ I న చాభివ్యఞ్జకత్వం ప్రయత్నాదేః కల్ప్యమ్, గౌరవాత్ I తత్ర్పతీతికారణత్వకల్పనాదపి తత్కారణత్వకల్పనైవ హి లఘ్వీ I అభివ్యఞ్జకాశ్చ ఏకదేశావస్థితానేకేన్ద్రియగ్రాహ్యాన్ యుగపదభివ్యఞ్జన్తి, యథా ప్రదీపో రూపసఙ్ఖ్యాపరిమాణాని కరకాదీంశ్చైకప్రదేశవర్తినః I న చైవం తాల్వాదిసంయోగవిభాగజనితపవన ఇతి నాసౌ వ్యఞ్జకః I

జ్ఞానస్యార్థసన్నికర్షానుపగమే బాధకముక్త్వా%ర్థసన్నికర్షే సాధకం చాహ " అన్యచ్చే " తి I జ్ఞానస్య వహిఃప్రసరణే%మూర్తత్వవిరోధమాశఙ్కతే " వ్యోమవ "- దితి I మూర్తత్వవికల్పేనైనాం శఙ్కాం

నిరస్యతి " కేయ " మిత్యాదినా I " న హి త " దితి I బన్ధదశాయాం జ్ఞానస్యావిభుత్వమేవేతి భావః I " న తదే " తి I ఏకేన్ద్రియాధిష్ఠానకాలే ఇన్ద్రియాన్తరసంపృక్తం సత్తన్న ప్రవర్తయతి తదర్థసన్నికర్షాయేత్యర్థః I ఏవం చావిభుద్రవ్యత్వలక్షణమూర్తత్వస్య జ్ఞానే సత్వాదమూర్తత్వమసిద్ధమితి భావః I స్పర్శవత్త్వం మూర్తత్వమితి పక్షే దోషమాహ " శబ్దేనే " తి I యస్యాస్పర్శత్వం తస్యాక్రియత్వమితి నియమో%సిద్ధః I శబ్దస్యామూర్తస్యాపి క్రియావత్త్వాత్ I తథా చాస్పర్శస్యాపి జ్ఞానస్య ప్రసరణాదౌ నానుపపత్తిరితి భావః I అనైకాన్త్యప్రదర్శనం శబ్దే తస్య ద్రవ్యత్వమతేన I తస్య ద్రవ్యత్వే విమత్యామపి సంప్రతిపన్నస్థలాన్తరే తద్దర్శయత్ " స్పర్శే " తి I యద్వా నను శబ్దస్యాశ్రయద్వారైవ గతిర్వాచ్యా I శబ్దాశ్రయశ్చ వాయుః స్పర్శవానితి న నిరుక్తనియమే క్షతిరితి చేత్తత్రాహ " స్పర్శే " తి I పదార్థవిదః కాణాదాః, వాక్యార్థవిదో జైమినీయాః I ఉభయేషామపి సమ్మతం మనసో నిఃస్పర్శస్యాపి క్రియావత్త్వమిత్యర్థః I

అర్థసన్నకర్షేణ జ్ఞానస్యార్థప్రకాశకత్వే%తీతేనానాగతేన వా%ర్థేన సన్నికర్షాయోగాజ్జ్ఞానన తత్తదర్థప్రకాశవ్యవహారౌ న ఘటేతే ఇతి శఙ్కతే " కథమతీతే " తి I ప్రతిబన్దీమాహ "

కథం వే " తి I అతీతానాగతయోర్వర్తమానజ్ఞానవిషయత్వం వైశేషికమతే, వర్తమానజ్ఞానాధీనప్రకాశాఖ్యధర్మసమవాయిత్వం భాట్టమతే, మతద్వయే%పి ద్విత్వాదిసఙ్ఖ్యా చ వర్తమానాపేక్షాబుద్ధిజన్యాతయోః కథం ఘటత ఇత్యర్థః I ఉత్తరతౌల్యం స్ఫోరయతి " యస్తత్రే " తి I జ్ఞానవిషయత్వే జ్ఞానాధీనధర్మభాక్త్వే వా జ్ఞానాధీనే వర్తమానత్వమర్థస్య నాపేక్షితమిత్యకామేనాపి స్వీకార్యమ్ I అస్మాభిరపి జ్ఞానసన్నికర్షస్తథైవోపపాద్యత ఇతి భావః I

వస్తుతః సిద్ధాన్తే ధ్వంసప్రాగభాగభావలక్షణావస్థాన్తరేణ తయోరపి జ్ఞానకాలే సత్త్వాజ్జ్ఞానసన్నికర్ష ఉపపద్యత ఏవేత్యాహ " అపి చే " తి । కా%నుపపత్తిరిత్యత్ర క్వచిత్ కా నామానుపపత్తిరితి పాఠః । నన్వేవమపి తత్తత్కాలస్య జ్ఞానేన గ్రహణం న స్యాదద్యతనేన, తస్యేదానీమభావాదిత్యత్రాహ " కిఞ్చే " తి । జ్ఞానాస్యాతివేగితయా తత్తత్కాలసన్నికర్షేణ తత్తద్గ్రహణముపపన్నమిత్యర్థః । వ్యవహితకాలసన్నికర్షే జ్ఞానస్య నిదర్శనం వ్యవహితదేశసన్నికర్షో%తివేగినో నాయనతేజసః ।

దూరత్వే%పి బుద్ధ్యా సన్నికర్షో ఘటత ఇత్యుక్తమ్ । ఇదానీం బుద్ధ్యపేక్షయాదూరత్వమేవ నేత్యాహ " నాతీతే " తి । బుద్ధ్యదూరత్వమేవ బుద్ధిసన్నికర్షో బోధ్యబోధబోద్ధృసాధారణ ఇతి తు సిద్ధాన్తః ।। 34 ।।

నిత్యత్వవాదినః శబ్దా నిర్భాగవ్యోమవర్తినః ।

శ్రావణాశ్చేత్యభివ్యక్తినియమే నాస్తి కారణమ్ ।। 35 ।।

దేశైక్యే గ్రాహకైక్యే చ వ్యఞ్జకైక్యం హి దర్శితమ్ ।

తదభావాత్ప్రయత్నోత్థమారుతః కారణం ధ్వనేః ।। 36 ।।

అత ఏవ చ నానాత్వం ప్రత్యుచ్చారణమిష్యతామ్ ।

కృతస్య కారణాయోగాద్ధేతుపౌష్కల్యభేదతః ।। 37 ।।

కిఞ్చోదాత్తానుదత్తత్వదీర్ఘత్వహ్రస్వతాదయః ।

గాదిస్థా యుగపద్భాన్తో న భిన్ద్యుః స్వాశ్రయాన్ కథమ్ ।। 38 ।।

స్థానైక్యాపాతసాదృశ్యాత్ ప్రత్యభిజ్ఞా%పి నైక్యతః ।

ప్రదీపప్రత్యభిజ్ఞేవ జ్ఞాపితా భేదహేతవః ।। 39 ।।

నన్వేవం చైతన్యసంయోగః, సంయోగజో వా కశ్చిత్ప్రకాశః ప్రాప్తః । ఉభయమపి తన్న చైతన్యే సంభవతి, భేదాపేక్షత్వాత్ సంబన్ధస్య । ఆత్మనో%పి న చైతన్యేన సంయోగః, తద్ధర్మిత్వాత్ । న హి ధర్మధర్మిణోః సంబన్ధః సంయోగః । సమవాయో హి సః ; అయుతసిద్ధసంబన్ధత్వాత్ । సంయోగస్తు పృథక్సిద్ధయోర్ద్రవ్యయోః క్రియానిమిత్తా ప్రాప్తిః, అకార్య కారణయోర్వా తయోర్నిరన్తరస్థితిః । చైతన్యసంయోగసమవాయయోరన్యతరస్య, సంబన్ధమాత్రస్య వా ప్రకాశత్వే జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయశరీరేన్ద్రియేష్వవ్యాప్త్యతివ్యాప్తీ యథాయోగమాదర్శయితవ్యే । తత్త్వాన్తరప్రకాశాభ్యుపగమస్త్వనుపలబ్ధిబాధితో న దూషణాన్తరం ప్రయోజయతి । అతో యద్వ్యవహారోదయానుగుణం జ్ఞానమ్, తత్ ప్రకాశత ఇత్యేవాభ్యుపగమో యుక్తః । త్రితయవ్యవహారానుగుణ్యం సంవిదస్తు స్వభావ ఇత్యపర్యనుయోజ్యం నిమిత్తవైరూప్యమ్ । న హి స్వభావాః పర్యనుయోగమర్హన్తి । ఏవం చేత్సంయోగసమవాయవిరహిణో%పి పదార్థస్య నిమిత్తభేదానుసారేణ వ్యవహారహేతుః సంవిదితి యుక్తమాశ్రయితుమ్ ।

ఉచ్యతే । ఉక్తమత్ర, న నిమిత్తకారణమనురుధ్య కార్యం స్వకార్యమారభత ఇతి । వ్యవహారానుగుణసంవేదనత్వే%పి ప్రకాశపదార్థే ప్రవృత్తినిమిత్తభేదో దుష్పరిహర ఏవ । బహువ్రీహిసమాసాశ్రయణే సంవిదన్తరాభావేన తస్యాం తదభావప్రసఙ్గాత్ । కర్మధారయాశ్రయణే జ్ఞాతృజ్ఞేయయోరసంవేదనత్వేనాప్రకాశప్రసఙ్గః । వ్యవహారోదయానుగుణ్యం చ వ్యవహారతో%వగన్తవ్యమ్ । తతః ప్రాగేవ చ భవతి విదితత్వప్రతీతిర్వ్యాహారశ్చ।

యద్యేవమ్, కస్తర్హి ప్రకాసతేపదార్థః ? । న హి నిరవద్యమేకరూపం జ్ఞాతృజ్ఞేయజ్ఞానానుగతం తముపలభామహే । ఉచ్యతే । నూనం భవానశ్రుతపూర్వీ ప్రథమాధికరణస్య న్యాయతత్త్వే । అభిహితం హి తత్రేదమనుభవే స్మృతిముపపాదయద్భిః, "అనుభవాదూరత్వం స్మృతినిమిత్త" మితి । ఏతదుక్తం భవతి-సంవిదదూరత్వం ప్రకాశ ఇతి ।

ఆహ-కిమిదమదూర ఇతి ? దూరాదన్యస్తద్విరుద్ధస్తదభావో వా ? తథా విశేషణముపలక్షణం వా అదూర ఇతి ? విశేషణత్వే పక్షత్రయే%పి సంవేదనదూరత్వానుసన్ధానపూర్వికయా

ప్రకాశత ఇతి ప్రతీత్యా భవితవ్యమ్ I న చ తథా%స్తి I ఉపాలక్షణత్వే స్వరూపాన్తరం వాచ్యమ్ I న చ దవగమ్యత ఇత్యుక్తమ్ I ఉచ్యతే ; అలమస్థానే సంభ్రమేణ I

నన్వేవమపి వ్యవహితదేశకాలసన్నికర్షస్య మధ్యవర్తిదేశకాలసన్నికర్షనాన్తరీయకతయా మధ్యవర్తినామపి గ్రహణం స్యాదితి ప్రసఙ్గమిష్టత్వేన పరిహరతి " ఏవం చే " తి I నన్వేవమపి చక్షుషా ప్రసృతస్య జ్ఞానస్య రసాదిభిరపి సతి సన్నికర్షే తేన రూపస్యైవ ప్రకాశనం న తు రసాదేరితి వ్యవస్థా కథమిత్యత్రాహ " అపి చే " తి I యదర్థప్రతినియతం రూపమ్-యదర్థ ఏవ వ్యవస్థితం బోధజననసామర్థ్యమ్ I తేన-తదర్థప్రతినియతరూపేణేన్ద్రియాదినా I తద్గోచరేణైవ-తత్తాదిన్ద్రియాదియోగ్యార్థేనైవ I ఏవం చ చాక్షుషజ్ఞానస్య న రసాదినా సన్నికర్ష ఇతి భావః I యోగ్యాంశేనైవ సంబన్ధే లౌకికం వైదికం చ నిదర్శనం " యథే " తి " యథా వే " తి చ I గవాదిపదశక్తేస్తద్వ్యక్తిలక్షణవిశేషేణ సమ్బన్ధే తత్తత్పదాద్వ్యక్త్యన్తరబోధో న స్యాత్ I సామాన్యాంశేన సంబన్ధే తు స్యాదితి గవాదిపదసంబన్ధయోగ్యత్వం సామాన్యస్యైవ మతమ్ I విధేశ్చ ప్రాప్తార్థే%న్వయస్య నిరర్థకత్వాదప్రాప్తేనైవాన్వయయోగ్యతా మతా I తేన తేన చ తత్తదన్వయ ఇష్యతే యథా, ఏవం తత్తదైన్ద్రియికాదిజ్ఞానస్య తత్తదిన్ద్రియాద్యర్థేనైవ సంబన్ధో మన్తవ్యః ; అన్యథా%న్ధబధిరాదివిలోపప్రసఙ్గాత్, అవ్యవస్థాప్రసఙ్గాచ్చేతి భావః I భావనాయాః సాధ్యసాధనేతికర్తవ్యతాన్వయిత్వే%పి భావనాన్వయిన్యప్రాప్తే సాధనాంశ ఏవ విధితాత్పర్యమితి మీమాంసకాః I తదర్థాభిముఖమేవ-ఇన్ద్రియయోగ్యార్థప్రకాశనైకతత్పరమ్ I సంబన్ధమాత్రం న సన్నికర్షః I కిన్తు సంబన్ధవిసేషః I స చ తత్తదిన్ద్రియయోగ్యార్థేనైవ తత్తదైన్ద్రియికజ్ఞనస్యేతి న చాక్షుషాదినా

రసాదేః ప్రకాశ ఇతి హార్దమ్ I చాక్షుషాదిజ్ఞానస్య రసాదిన సంబన్ధ ఏవ నాస్తీతి తు కశ్చన పక్షః I ప్రాగుక్తపక్ష ఏవ తు యుక్తః I ఇన్ద్రియార్థభిముఖతయా జ్ఞానస్య ప్రసరణే శ్రీమద్గీతావాక్యం ప్రమాణయతి " తదస్యే " తి I " ఇన్ద్రియాణాం హి చరతాం

యన్మనో%నువిధీయతే " ఇతి పూర్వార్ధమ్ I ఆత్మగ్రహణప్రవృత్తం జ్ఞానమిన్ద్రియార్థప్రవణం మన ఇన్ద్రియద్వారా విషయాభిముఖం నయతీత్యర్థః ఇన్ద్రియద్వారాజ్ఞానస్య ప్రసరణే మనోర్వాక్యమ్ " ఇన్ద్రియాణా " మితి I క్షరతి-బాహ్యవిషయమభిసరతి I తేనేన్ద్రియద్వారేణ చైతన్యమిపి నిస్సరతి చర్మభస్త్రికాచ్ఛిద్రద్వారేవ జలమిత్యర్థః I

"అప్రహాయైవే" తి I సఙ్కోచవికాశశాలినో జ్ఞానస్యాత్మధర్మస్యాపరిత్యజ్యైవాత్మసంబన్ధం వికాసావస్థయా బాహ్యార్థసంబన్ధో ఘటత ఇతి యావత్ I గుణస్యాప్యాశ్రయాదన్యత్ర గమనే

నిదర్శనమాహ " దృశ్యన్త " ఇతి । ధర్మ్యతివర్తిత్వంధర్మిదేశాధికదేశసంబన్ధిత్వమ్ । గుణత్వం చాయుతసిద్ధప్రకారత్వలక్షణం ద్రవ్యాద్రవ్యసాధారణమత్ర వాచ్యమ్, శబ్దగన్ధయోరద్రవ్యయోరాలోకప్రభయోశ్చ ద్రవ్యయోర్గుణత్వేనోపాదానాత్ । గుణస్య గతిమత్త్వాది తు ఆశ్రయాంశద్వారా । న చైవం ధర్మ్యతివర్తిత్వమసిద్ధమితి వాచ్యమ్ । ప్రసిద్ధాశ్రయశఙ్ఖపుష్పాద్యతివర్తిత్వే తాత్పర్యాత్ । " దూరాద్గన్ధో వాతీ " తిశ్రుతిర్గన్ధస్య గతిమాహ । శబ్దస్య గతిమత్త్వం "శఙ్ఖనాదో%య" మిత్యాద్యుపలబ్ధేర్దూరే%పి । నన్వాకాశగుణత్వాచ్ఛబ్దస్యాశ్రయద్వారా%పి గతిర్నోపపద్యత ఇత్యత్రాహ " అతిసూక్ష్మ " ఇతి । భౌతికః-భూతజనితః । భేరీదణ్డాభిఘాతాదినోద్భూతే వాయౌ శబ్దో జాయతే । ఆశ్రయవాయ్వంశవిశరణవశాచ్చ నానాదిక్షు తస్యాపి సమ్బన్ధో ఘటత ఇతి భావః । అతిసూక్ష్మత్వాద్దూరగన్తృత్వం వాయోః । ఆశ్రయధర్మశ్చాశ్రయయిణ్యుపచరిత ఇతి బోధ్యమ్ ।

నన్వాకాశగుణస్య శబ్దస్య విభుత్వాదేవ న గమనాపేక్షా । యత్కృతే వాయవీయత్వం కల్ప్యేత । వ్యఞ్జకయోగిదేశ ఏవోపలమ్భనియమాచ్చ న విభుత్వే%పి సర్వత్రోపలమ్భప్రసఙ్గ ఇతి శఙ్కతే " నను నభ " ఇతి । శబ్దస్య విభుత్వం సాధయతి " శబ్ద " ఇతి । ఘటాకాశసంయోగాదౌ వ్యభిచారవారణాయ హేతౌ విశేషణదలమ్ । ఘటాద్యేకత్వాదౌ తద్వారణాయ విశేష్యమ్ । ఏతద్దూషయతి " మైవ " మితి । స్వరూపాసిద్ధిమాహ " అతద్గుణత్వా " దితి । ఆకాశగుణత్వాభావాదిత్యర్థః । నన్వాకాశగుణత్వం శబ్దస్య శాస్త్రసిద్ధం కథం ప్రతిక్షిప్యత ఇతి చేత్ ; ఉచ్యతే । ఆగమానుసారే ఆకాశస్యైవ న విభుత్వమితి న తరాం తద్గుణస్య విభుత్వమ్ । యుక్త్యా తు కేవలయా వాయవీయత్వమేవ సేత్స్యతి శబ్దస్యేతి హార్దమ్ । యుక్తిమేవాహ " వాయవీయ " ఇతి । విభుత్వం ప్రతిక్షిప్య నిత్యత్వమపి శబ్దస్య ప్రతిక్షిపతి మీమాంసకాభిమతమ్ " ఉత్పద్యతే చే " తి । అనేన వాయవీయత్వానుమానే శబ్దస్య హేతువిశేష్యాంశాసిద్ధిరపి పరిహృతా । నను తదుత్తరకాలోపలభ్యత్వం తద్వ్యఙ్గ్యత్వాదపి ఘటేతేత్యప్రయోజకత్వం హేతోరితి శఙ్కాం

ప్రతిక్షిపతి " న చే " తి । గౌరవాత్-తద్ధేతుత్వకల్పనాతస్తదభివ్యక్తిహేతుత్వకల్పనాయాం గౌరవాత్ । విపక్షే గౌరవప్రసఙ్గః స్వపక్షస్యానుగ్రాహకస్తర్క ఇతి హృదయమ్ । అభివ్యక్తిపక్షే%నుపపత్తిమప్యాహ " అభివ్యఞ్జకాశ్చే " తి । ఉచ్చారణస్య వర్ణాభివ్యఞ్జకత్వే యుగపదేవ నానావర్ణాభివ్యక్తిప్రసఙ్గః । అభివ్యఞ్జకస్యైకదేశస్థైకేన్ద్రియ గ్రాహ్యసర్వాభివ్యఞ్జనస్వాభావ్యాదితి భావః । వర్ణాభివ్యఞ్జకపవనే వైజాత్యపరికల్పనే త్వతిగౌరవమ్-వ్యక్తిహేతుత్వకల్పనమ్, వ్యక్తివ్యవస్థిత్యై వ్యఞ్జకే వైజాత్యకల్పనం చేత్యపి బోధ్యమ్ ।

వ్యఞ్జకత్వే దోషమేవోపపాదయతి సార్ధశ్లోకేన " నిత్యత్వే " తి । నిత్యత్వవాదిన ఇతి షష్ఠ్యన్తమ్ । మతే ఇతి శేషః । ఏకాశ్రయకత్వమేకన్ద్రియగ్రాహ్యత్వం చ విశేషణద్వయేవ సూచితమ్ । తథా చైకోచ్చారేణే సర్వవ్యఞ్జనప్రసఙ్గో వ్యఞ్జకత్వపక్షే ఇతి నిగమయతి " దేశైక్యే " ఇతి । " తదభావా " దితి । ఏకవ్యఞ్జకవ్యఙ్గ్యత్వాభావాత్ ధ్వనేః-వర్ణస్యోచ్చారణప్రయత్నోత్థితః కోష్ఠ్యమారుతస్తాల్వాదిస్థానే%భిఘాతం ప్రాప్త ఉత్పాదక ఏవ తస్య తస్య వర్ణస్యేత్యర్థః । వ్యఙ్గ్యత్వాసంభవాదుత్పాద్యత్వపక్షే ప్రసక్తం ప్రత్యుచ్చారణం గకారాదేర్భిన్నత్వమపి సమ్మన్తవ్యమేవేత్యాహ " అత ఏవే " తి । విరుద్ధధర్మోపలమ్భాదపి భేదం గాదేః సాధయతి " కిఞ్చోదాత్తే " తి । ఆదిపదేన తారత్వమన్దత్వాది గ్రాహ్యమ్ । ఏకస్యైవ కాలభేదేన విరుద్ధాన్వయసమ్భవాద్యుగపద్భ్రాన్త ఇత్యుక్తమ్ । భాన్తః-భాసమానాః । వ్యఞ్జకత్వాసమ్భవాదేవ వ్యఞ్జకధర్మా వ్యఙ్గ్యేసమారోప్యన్త ఇత్యపి దుర్వచమిత్యాశయః । నను సో%యం గకార ఇత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞా కథం ప్రత్యుచ్చారణం భేదే ? తత్రాహ " స్థానైక్యే " తి । సాదృశ్యమూలత్వాద్భ్రాన్తిరూపా సేతి భావః ।। 35 ।। 36 ।।37।। 38।। 39 ।।

భవత్యనుభవాదూరం దూరాదన్యద్విరోధి వా ।

తద్భావశ్చ ప్రకాశత్వం (స్తు) కిమత్ర బహు జల్ప్యతే ।। 40 ।।

ప్రకాశత ఇతి ప్రతిభాసో%పి బుద్ధివిప్రకర్షప్రత్యనీకబోధతత్సంసృష్ట పదార్థస్వరూపవిమర్శ ఏవ, బాహ్యప్రకాశవత్ ।

తత్రాపి హ్యాలోకే తద్వ్యాప్తభూభాగాదౌ చ ప్రకటాదిప్రఖ్యోపాఖ్యే ఆలోకాదూరత్వనిమిత్తే । యథా చ తత్ర తన్నిమిత్తా సన్తమసనివృత్తిః, ఏవమిహాపి జ్ఞానదూరత్వనిమిత్తా అజ్ఞాననివృత్తిః । అత ఏవ చానుభూతే అనుభవే చోత్తరకాలతుల్యత్స్మరణమ్ ।

ఏవం చ చైతన్యసంబన్ధవిశేషవిషయవికల్పో%ప్యలబ్ధావకాశ ఇతి నిరనుయోజ్యానుయోగ ఏవ । నైరన్తర్యపదప్రయాయమత్యన్తసామీప్యమాత్రం చ సంయోగః । స ఏవ పరతన్త్రాశ్రితః సమవాయపదపరిభాషాభూమిర్వైశేషికాణామితి నార్థాన్తరత్వమూరీకృత్య వికల్పః సంభవతి । యథా చ సంయోగాన్తర్భావః సమవాయస్య, తథా సంబన్ధవిమర్శే దర్శయిష్యామః । జ్ఞానాదూరత్వ ప్రయుక్తో వ్యవహారక్షమతాలక్షణో వా పరః ప్రకాశః । స చ సత్యపి

స్వనిమిత్తపౌష్కల్యే ప్రతిబన్ధాత్ యోగ్యతావిరహాద్వా వ్యాపిత్వసఙ్గీత్యాద్యాత్మధర్మాన్తరేషు దేహేన్ద్రియాదౌ చ న సఙ్జాయతే, చక్షుస్సన్నికృష్ట ఇవ కాలిన్దీపయసి రూపరసాదయః ।

ఏవం నిత్యత్వవిభుత్వప్రతిక్షేపేణ వాయవీయగుణత్వం వ్యవస్థాపితం యుక్త్యా శబ్దస్య విసృత్వరత్వం చ । ఆత్మగుణస్య చైతన్యస్యాన్యత్ర సంబన్ధమాత్రే దృష్టాన్తః శబ్దో గన్ధశ్చ । ఆశ్రయమన్తరా%న్యత్ర గమనే దృష్టాన్తః సూర్యాలోకో మణిప్రభా చ । ద్రవ్యరూపాద్వాదన్యత్ర గమనం సంభవతి । ఆశ్రయసంబన్ధావిచ్ఛేదాత్తద్ధర్మత్వం చ సుస్థితమితి ప్రఘట్టకార్థః ।

ఏవమర్థసంబన్ధశ్చైతన్యస్యోక్తః । ప్రకాశతేవ్యవహారశ్చ చైతన్యసంబన్ధప్రయుక్త ఇత్యభిప్రేతమ్ । అత్ర ప్రాభాకరః శఙ్కతే " నన్వేవ " మితి । చైతన్యసంయోగస్య ప్రకాశమానతావ్యవహారనియామకత్వే చైతన్యే తదాశ్రయే తదాశ్రయే చ తద్వ్యవహారానుపపత్తిః । చైతన్యసమవాయస్య తథాత్వే చ చైతన్యతద్విషయయోస్తద్వ్యవహారానుపపత్తిః । చైతన్యసంబన్ధమాత్రస్య తథాత్వే చేన్ద్రియాదేరపి ప్రకాశప్రసఙ్గః । అతో నిమిత్తవిసేషాదేవ తత్తజ్జ్ఞానస్య తత్తదర్థవ్యవహారహేతుత్వం స్వభావతశ్చ స్వస్వాశ్రయవ్యవహారహేతుత్వమేష్టవ్యమిత్యనర్థకమర్తచైతన్యసంబన్ధకల్పనమితి సముదితాశయః । విభుద్వయస్య సంయోగో%స్తీతి పక్షే క్రియాయా అభావాత్తత్ర సంయోగం ప్రకారాన్తరేణ నిర్వక్తి " అకార్యే " తి । అవయవావయవిభిన్నయోర్ద్రవ్యయోరన్తరాలావ్యవహితస్థితిః సంయోగ ఇత్యర్థః । స చావిభౌ క్రియయా । విభ్వోస్తు స్వత ఏవేతి భావః । అర్థసంబన్ధస్య నిరాసాదేవ తజ్జన్యధర్మాన్తరప్రకాశపక్షో నిరస్తః । ధర్మాన్తరప్రకాశే%నుపలబ్ధిబాధమప్యాహ " తత్త్వాన్తరే " తి । " అపర్యనుయోజ్య " మితి । స్వయమేవ స్వస్య వ్యవహారహేతుః, స్వాశ్రయస్య స్వసమవాయాత్, విషయస్య తు స్వనిమిత్తానుసారతా ఇతి ప్రయోజకవైషమ్యం న దూషణావహమిత్యర్థః ।

గురుమతే%ప్యుక్తే దోషమాహ విమర్శకః " ఉచ్యతే

" ఇతి । స్వనిమిత్తకారణవత్యేవ దేశే స్వకార్యజనకత్వమదృష్టమన్యత్రేతి ఇన్ద్రియసన్నికర్షవత్యేవార్థేజ్ఞానేన వ్యవహారో నిష్పాద్యత ఇతి న

సమ్యగితి భావః । దూషణాన్తర మప్యాహ " వ్యవహారే " తి ।
జ్ఞాతృజ్ఞేయయోఃస్వవ్యవహారానుగుణజ్ఞానకత్వలక్షణః ప్రకాశః । జ్ఞానస్య తు
స్వవ్యవహారానుగుణజ్ఞానత్వలక్షణః స ఇతి త్రిష్వనుగతః ప్రకాశపదార్థో
నాస్త్యనుగతవ్యవహారనియామక ఇత్యర్థః । నను జ్ఞానాధీనం వ్యవహారానుగుణ్యమేవాస్తు
ప్రకాశః । స చానుగత ఇత్యత్రాహ " వ్యవహారోదయే " తి । వ్యవహారయోగ్యతారూపప్రకాశస్య
వ్యవహారత ఏవానుమేయతయా వ్యవహారాత్పూర్వమేవ జాయమానౌ
విదితత్వప్రతీతివ్యవహారావనుపపన్నావిత్యర్థః ।

ఏవం విమర్శకేన ప్రకాశపదార్థ ఆక్షిప్తే తటస్థః శఙ్కతే " యద్యేవ " మితి । " న హీ " తి ।
జ్ఞానసంబన్ధమాత్రస్యాప్రకాశమానార్థసాధారణ్యాత్
సమవాయాదేశ్చాననుగతత్వాదన్యానానతిరిక్తః ప్రకాశతేపదార్థో దుర్నిరూప ఇత్యర్థః ।
ప్రకాశతేపదార్థః-ప్రకాశతేపదఘటకప్రకృతిప్రత్యయార్థః । సిద్ధాన్తీ సమాధత్తే " ఉచ్యతే "
ఇత్యాదినా । ప్రథమాధికరణస్యేతి శైషికషష్ఠీ । అనుభవే స్మృతిమ్ -అనుభవవిసయిణీం
స్మృతిమ్ । " అనుభవాదూరత్వ " మితి ।
విషయస్యేవానుభవస్యాప్యనుభవాదూరత్వమస్త్యేవేతి స్మృతరుపపద్యత ఇతి యావత్ ।
నన్వస్తు నామైతత్ । ప్రకృత కిమాయాతమ్ ? తత్రాహ " ఏతదుక్త " మితి । సంవిదదూరత్వం
సంవిదో%ప్యస్తీత్యుక్తప్రాయమ్ । తద్రూప ఏవ ప్రకాశపదార్థస్త్రిష్వనుగత ఇత్యుక్తం
భవతీత్యర్థః।

శఙ్కతే " కిమిద " మితి । నఞో నానార్థత్వాత్త్రప్రకృతేత కో%ర్థ ఇతి జిజ్ఞాసయా శఙ్కా । నఞో
యం కఞ్చనాప్యర్థమభ్యుపగమ్య శఙ్కాన్తరం " తథే " తి । దూరభేదాదేః ప్రకాశపదార్థత్వే
దూరజ్ఞానాపూర్వికయైవ తత్రప్రతీత్యా భవితవ్యమ్ । న చ తథోపలభ్యతే । తస్యోపలక్షణతేవే
త్పూపలక్ష్యాకారాన్తరం వాచ్యమ్ । నచతదస్తి । ఏవం పక్షద్వయే%ప్యనుపపత్తిప్రతీతిః
శఙ్కబీజమ్ । వికల్పాసహత్వాత్సంవిదదూరత్వం న ప్రకాశః స్యాదిత్యాక్షేపో వా " కి " మిత్యాదిః
। పరిహరతి " ఉచ్యతే " ఇతి ।

ప్రథమవికల్పం ప్రతివక్తి " భవత్యనుభవే " తి । ద్వితీయకల్పం ప్రతివక్తి " తద్భావశ్చే " తి ।
అనుభవదూరభిన్నత్వమనుభవదూరవిరోధిత్వం వా ప్రకాశత్వమ్-ప్రకాశమానత్వమ్,
ప్రకాశపదార్థ ఇతి యావత్ । అత్రానుభవపదం జ్ఞానసామాన్యార్థకమ్ । అత్రేదం హార్దమ్-శాఖా
చన్ద్ర ఇత్యాదివదుపలక్ష్యోపలక్షణయోః సామానాధికరణ్యనిర్దేశః " తద్భావశ్చ

ప్రకాశత్వ " మితి । తథా చ సంవిదదూరత్వోపలక్షితో ధర్మః ప్రకాశ ఇతి ।। 40 ।।

అతో యథోక్తనీత్యా%%త్మా స్వతశ్చైతన్యవిగ్రహః।

జ్ఞా(భా)నస్వభావ ఏవాన్యత్కరణైః ప్రతిపద్యతే ।।41।।

యత్తు సుఖాదినిదర్శనేనాత్మవిశేషగుణతయా చితేరాగన్తుకత్వముపపాదితమ్, తదపి గుణవృత్తాపరిజ్ఞానేన; యతః

ప్రకాశపదార్థవిచారో వృత్తః ప్రాసఙ్గికః । విషయవిత్తివేలాయామేవాత్మనో విత్త్యధీనః ప్రకాశ ఇతి వాదస్య నిరాసార్థం ప్రాగ్ యత్సమర్థితం జ్ఞానస్వభావత్వమాత్మనో%న్యాపేక్షప్రకాశత్వం చ, తన్నిగమయతి అత ఇతి కారికయా । యతో జ్ఞేయజ్ఞానజ్ఞాతృసాధారణః ప్రకాశో నిర్వక్తుం శక్యతే, అతః పక్షసపక్షానుగతప్రకాశసిద్ధ్యా సజాతీయేతికారికోక్తయుక్తయా స్వాధీనస్వప్రకాశ ఆత్మా సిద్ధః । స చ జ్ఞానస్వభావక ఏవ । నత్వాగన్తుకమస్య జ్ఞానమ్ । చక్షురాదినా ప్రసృతాచ్చ ధర్మభూతజ్ఞానాదర్థాన్తరస్యాపి ప్రకాశకో భవత్యాత్మేతి కారికార్థః । హానస్వభావ ఇతి ప్రాచీనముద్రితపాఠస్తు న సమీచీనః ।।41।।

స్వరూపోపాధయో ధర్మా యావదాశ్రయభావినః ।

నైవం సుఖాది బోధస్తు స్వరూపోపాధిరాత్మనః ।।42।।

యథా చ బోధోపాధిరాత్మభావః, తథోపపాదితమ్ । సుఖదుఃఖే చ నాత్మధర్మౌ, ఇన్ద్రియసౌష్ఠవనాశయోరేవ తద్భావోపపాదనాత్ । వ్యాకరిష్యతే చైతదన్తిమపదార్థసమర్థనావసర ఇతి సాధనవికలతా చ నిదర్శనస్య । రాగద్వేషాదయో%పి మనోవస్థావిశేషాః న సాక్షాదాత్మగుణాః । విజ్ఞాయతే హి "కామః సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధా%శ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవే"తి । గీయతే చ "ఇచ్ఛా ద్వేషః సుఖం దుఃఖ"మితి । "చేతనాధృతి"రితి క్షేత్రలక్షణమైకపద్యేన । చేతనయా ధ్రియమాణః సఙ్ఘాతో హి దేహః । స్వవృత్త్యనుగుణచైతన్యమాత్రాదేవ ప్రవర్తమానం క్షేత్రమితి యావత్ । అత ఏవ

హ్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణే "యస్య పృథివీ శరీరమ్" "యస్యాపః శరీరమ్" "యస్యాత్మా శరీర"మిత్యాదినిర్దేశః । "తాని సర్వాణి తద్రూపు"రితి చ పురాణే ।

కిమిదం ధీరితి ? ఉత్ప్రేక్షాభిప్రాయం తత్, న జ్ఞప్తివిషయమ్ । తస్యాః స్వాభావికత్వస్య తస్యామేవ శ్రుతౌ శ్రూయమాణత్వాత్ । శ్రూయతే హి "న విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతే" ఇతి, "న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే అవినాశిత్వా"దితి చ । జ్ఞాతురవినాశిత్వాదేవ జ్ఞానస్యావినాశముపపాదయన్తీయం శ్రుతిర్జ్ఞాతుః స్వరూపప్రయుక్తం జ్ఞానమితి దర్శయతి । న చ దృష్టివిశేషణతయా ద్రష్టురుపాదానమితి సామ్ప్రతమ్, పుంల్లిఙ్గనిర్దేశవిరోధాత్; హేతోశ్చ సాధ్యసమత్వాపత్తేః । ద్రష్టుః స్వరూపనిర్దేశపరత్వే%పి

దృష్టిపదస్యాసమాధేయమహేతుత్వమ్, స్వపక్షహానిశ్చ । ఆత్మనస్తు నిత్యత్వమప్రచాల్యమనేకన్యాయాగమసిద్ధం యుక్తం హేతుతయా వ్యపదేష్టుమ్ । న హి సతి పదార్థే తత్స్వరూపోపాధయో న భవితుమర్హన్తి, సతి కనక ఇవ పైఙ్గల్యమ్, ప్రభేవ చ ప్రదీపే । తేనాయమర్థః-
ఆత్మస్వభావభూతాయాశ్చితేర్బాహ్యాభ్యన్తరవిషయవిశేషసంబన్ధప్రకారప్రాప్తదృష్టిఘ్రాతిరసయతివక్తిశ్రుతిమతిస్పృష్టివిజ్ఞాతివ్యపదేశభేదాయాః స్వాత్మావభాసిన్యాః సంసారాపవర్గావస్థయోర్న జాతుచిద్విపరిలోపో విద్యత ఇతి । "స యథా సైన్ధవఘనో%నన్తరో%బాహ్యః కృత్స్నో రసఘన ఏవ, ఏవం వా అరే అయమాత్మా అనన్తరో%బాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘనః" తథా, "స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషా" "ఆత్మజ్యోతిః సమ్రాడితి హోవాచ" ఇతి । తథా%పవర్గదశాయామేవచ్ఛన్దోగాః " న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతామ్ । సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి" "నోపజనం స్మరన్" ఇతి, "స వా ఏష ఏతేన దైవేన చక్షుషా మనసైతాన్ కామాన్ పశ్యన్ రమతే" ఇతి చ । అన్యాశ్చ "జానాత్యేవాయం పురుషః, జ్ఞాతవ్యం తు న వేద" ఇత్యాద్యాః సకలకరణోపరమదశాయామప్యాత్మనః ప్రబోధమభిదధానాః శ్రుతయో బోధస్వభావతామస్య ద్రఢయన్తి ।
"నిర్వాణమయఏవాయమాత్మా జ్ఞానమయో%మల" ఇత్యాది చ పురాణే । "జ్యోతిషామపి తజ్జ్యోతి"రిత్యాది ఇతిహాసే । భగవాన్ శౌనకశ్చ-

"యథా న క్రియతే జ్యోత్స్నా మలప్రక్షాలనాన్మణేః ।

దోషప్రహాణాన్న జ్ఞానమాత్మనః క్రియతే తథా ।।

యథోదపానకరణాత్ క్రియతే న జలామ్బరమ్ ।

సదేవ నీయతే వ్యక్తిమసతః సమ్భవః కుతః ।।

తథా హేయగుణధ్వంసాదవబోధాదయో గుణాః ।

ప్రకాశ్యన్తే న జన్యన్తే నిత్యా ఏవాత్మనో హి తే ।।"ఇతి ।

అత ఏవ హి సూత్రకారశ్చ "జ్ఞో%త ఏవ" ఇతి ।

(ఇతి ధర్మభూతజ్ఞాననిత్యత్వస్య శ్రుత్యాదిభిః ప్రతిష్ఠాపనమ్)

తదేవమాత్మస్వభావభూతస్య చైతన్యస్య చైతన్యస్య విషయసంశ్లేషవిశేషేషు నిశ్చయసంశయాదివ్యవహారభేదః, తత్తద్విశేషభాజి చైతన్యే వా । చైతన్యస్య విషయేణ దృఢసంయోగో హి నిశ్చయః; తస్యైవ బహుభిర్యుగపదదృఢసంయోగః సంశయః; జ్ఞానవాసనానుసారేణ సంశ్లేషః స్మరణమిత్యాదిః । ఉక్తం చ "ఆత్మధర్మస్య చైతన్యస్య విషయేణ సంయోగో జ్ఞానమిత్యుచ్యతే" ఇతి । నచైవం సంయోగస్యోభయాశ్రితత్వేన విషయస్యాపి జ్ఞాతృత్వప్రసఙ్గః । విషయేణ సంయోగాభావాత్ ।

చైతన్యేన హి తస్య సంయోగః, బాహ్యప్రకాశవత్ । యథా ఖలు ఆలోకసంబన్ధే%పి ప్రకాశే సూర్యాదేరేవ ప్రకాశకత్వం న ఘటాదేః । అథ సూర్యాదితన్త్రత్వాదాలోకస్య స ఏవ తద్ధర్మా తత్సంబన్ధేనార్థాన్తరస్య ప్రకాశ (క) ఇత్యుచ్యతే, ఇహాపి తర్హి చైతన్యస్యాత్మధర్మత్వాత్తేనార్థాన్తరం స్పృశన్ స ఏవ జానాతీత్యుపపద్యతే । తత్సిద్ధం చైతన్యస్వభావ ఏవాయమాత్మా ఆత్మానం విదన్నేవాస్తే; అన్యత్తు నిమిత్తభేదానుసారేణ జానాతి న జానాతి చేతి ।

(ఇతి ధర్మభూతజ్ఞానస్య సంశయాద్యవాన్తరభేదోపపాదనమ్)

తదేవం చైతన్యస్వభావః పరిస్ఫురన్నప్యయమాత్మా గమ్భీరజలాశయచరమీనవత్ జలసంస్పృష్టక్షీరవచ్చ న వివిచ్య స్ఫుటం చకాస్తీతి తదుపపాదనన్యాయానుగతాః పూర్వానుమానభేదాః వచనాని చాద్రియన్తే । తైరప్యపరితుష్యన్తో యమనియమాదియోగా

ఙ్గానుష్ఠానక్షపితాశుద్ధ్యావరణమలాఃనిరోధాభ్యాసపుటపాకనిర్ధూతరజస్తమఃకలఙ్కసత్త్వోద్రేకస ముత్థస్వేతరసకలవిషయవైలక్షణ్యాపరోక్షజ్ఞానాయ ప్రయతన్తే । భావనాప్రకర్షపర్యన్తే చాపరోక్షజ్ఞానముదయత ఇతి సర్వవాదినిర్వివాదమితి న తదుపపాదనాయాద్య ప్రయత్యతే ।

అథ యద్బోధస్య స్వాభావికత్వప్రతిపక్షతయా%%గన్తుకత్వముక్తమ్, తదనూద్య ప్రతిక్షిపతి యత్తు సుఖాదీతి । తదపీతి । గుణవృత్తం-గుణస్వభావః । స చ కః? । తత్రాహ స్వరూపోపాధయ ఇతి । స్వరూపోపాధిత్వం స్వరూపనిరూపకత్వమ్ । తథాభూతానాం ధర్మాణాం యావదాశ్రయభావిత్వం స్వభావః । అన్యేషాం త్వాగన్తుకత్వమితి గుణవృత్తమ్ । అస్త్వేవమ్, తతః కిమ్? తత్రాహ నైవమితి । వైషయికస్య సుఖాదేరాగన్తుకత్వం స్యాదేవ । బోధస్య త్వాత్మస్వరూపనిరూపకత్వాదాత్మనశ్చ నిత్యత్వస్య స్థాపయిష్యమాణత్వాన్నాగన్తుకత్వం సాధయితుం శక్యత ఇతి భావః ।।42।।

యథా చేతి । బోధోపాధిరితి బహువ్రీహిః । జ్ఞానాభిన్నస్వరూపనిరూపకధర్మక ఆత్మపదార్థ ఇత్యర్థః । జ్ఞానవత్త్వేనైవోపలభ్యమానత్వయుక్తయా బోధోపాధిత్వమాత్మనః సమర్థితమ్ । విషయసంబన్ధకాదాచిత్కత్వాద్విషయోపరక్తజ్ఞానస్య కాదాచిత్కత్వప్రతీతావపి జ్ఞానస్వరూపం నిత్యమేవేతి భావః । యద్యపి జ్ఞానస్యాత్మస్వభావత్వే నిత్యత్వే చ శాస్త్రమగ్రే ప్రమాణీకరిష్యతే । అథాపి యుక్తిప్రధానత్వాత్ప్రకరణస్యాస్య యుక్తిరేవ పురస్కృతేతి బోధ్యమ్ । అనేన జ్ఞానస్యాగన్తుకత్వానుమానే స్వరూపనిరూపకధర్మభిన్నత్వముపాధిరిత్యుక్తం భవతి । అథ తత్ర నిదర్శనే హేత్వాసిద్ధిమప్యాహ సుఖేతి । అనుకూలప్రతికూలజ్ఞానాన్యేవ రాద్ధాన్తే

సుఖదుఃఖరూపాణి । తేషాం చ పక్షాన్తర్భావాన్న నిదర్శనతా । జ్ఞానవిశేషాతిరిక్తే చ సుఖదుఃఖే కరణపాటవాపాటవలక్షణే । తయోశ్చ నాత్మగుణత్వమితి హేత్వాసిద్ధిర్దృష్టాన్త ఇతి భావః । అన్తిమేతి । స్వతఃసుఖీత్యేతదంశసమర్థనావసర ఇత్యర్థః । నన్వేవమపి రాగాదేర్దృష్టాన్తతా స్యాత్, ఆత్మవిశేషగుణత్వాదాగన్తుకత్వాచ్చేత్యత్రాహ రాగేతి । మనోవృత్తిభేదా రాగాదయో నాత్మధర్మాః । కిన్త్వగ్నిధర్మస్యౌష్ణ్యాదేస్తత్సంసృష్టస్థాల్యామివ మనోధర్మాణామాత్మని కేవలం ప్రతీతిః । తథా చోక్తం "నిర్వాణమయ ఏవాయమాత్మా జ్ఞానమయో%మలః । దుఃఖాజ్ఞానమలా ధర్మాః ప్రకృతేస్తే న చాత్మనః ।।" ఇతి భావః । రాగాదేరన్తఃకరణధర్మత్వం శ్రుత్యామపి

ప్రతీయత ఇత్యాహ విజ్ఞాయత ఇతి । అస్మిన్నర్థే భగవద్వచనమపి సంవాదయతి గీయతే చేతి । క్షేత్రాశ్రితత్వాదన్తఃకరణస్య తద్ధర్మా రాగదయః క్షేత్రధర్మత్వేనోక్తాః । నన్వత్ర చేతనాధృతిరిత్యపి । పఠ్యతే । అతో బోధస్యాపి నాత్మధర్మత్వమిత్యత్రాహ చేతనాధృతిరితి । చేతనేతి ధృతిరితి చ న పదద్వయమ్ । కిన్తు చేతనాధృతిరితి సమస్తమ్ । చేతనేన,చేతనయా వా ఆధృతిర్యస్యేతి చేతనాధార్యం నియమతః శరీరమితి శరీరలక్ష్మోచ్యతే%త్రేతి భావః । తదాహ స్వవృత్తీతి । వృత్తిః సత్తా, ప్రవృత్తిర్వా । ప్రవర్తమానమ్-ప్రకర్షేణ వర్తమానం లబ్ధస్థితికమ్; ప్రవృత్తిమద్వా । ఆత్మచైతన్యసమ్బన్ధాధీనస్వసత్తాప్రవృత్తిసామాన్యకం శరీరమితి ఫలితో%ర్థః । ఇదమేవ శరీరలక్ష్మ సాధు । కరచరణాదిమత్త్వాదిలక్షణానామవ్యాప్త్యాదిదోషాదితి హృదయే నిధాయ పృథివ్యాదీనాం పరమాత్మశరీరత్వపరశ్రౌతవచనాన్యుపాదత్తే అత ఏవేతి । భగవత్సఙ్కల్పాత్మకజ్ఞానేనైవ లబ్ధస్వరూపస్థితిప్రవృత్తికత్వాత్సర్వస్య తచ్ఛరీరత్వం శ్రోశ్రుయతే ముఖ్యమేవేతి భావః ।

కిమితి । నన్వన్తఃకరణధర్మేషు ధీరపి పఠ్యతే । తన్న బోధస్యాత్మస్వభావత్వమితి గర్భితం చోద్యమత్ర । పరిహరతి ఉత్ప్రేక్షేతి । చిత్తవృత్తివిశేషేషు ఉత్ప్రేక్షా ధీరిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః । యద్యపి కామాదికానామపి మతమాత్మధర్మత్వమ్ । పరం నైతే స్వాభావికా ఆత్మనః, కిన్తు కర్మాద్యుపాధినిబన్ధనాః । కామాదితత్తద్బుద్ధివృత్తిహేతువ్యాపారవత్తయా చ మనసస్తత్తదభేదనిర్దేశ ఔపచారికః శ్రుతౌ కృత ఇతి సిద్ధాన్తః । అథావ్యవస్థావిశేషవిశిష్టస్య జ్ఞానస్యైవ రాగాదిరూపతయా జ్ఞానకాదాచిత్కత్వానుమానే

న రాగాదేర్దృష్టన్తతా సంభవతి । నచ విశిష్టనిదర్శనేన జ్ఞానమాత్రస్యాగన్తుకత్వం సాధ్యమితి వాచ్యమ్ । అవస్థావిశిష్టస్యైవోపలభ్యమానతయా%విశిష్టేజ్ఞానమాత్రే ఆగన్తుకత్వసాధనాయోగాత్ । తస్య శ్రుతిసిద్ధత్వే చ తన్నిత్యత్వమపి శ్రుతిసిద్ధమేవేతి ధర్మిగ్రాహకమానబాధః ।

అసతో%వస్థా%యోగేన చ జ్ఞాననిత్యత్వమేవ యుక్తిమదితి హార్దమ్ । యథాశ్రుతం త్వభ్యుపగమవాదేన । జ్ఞాననిత్యత్వే శ్రుతిముదాహరతి శ్రూయతే హీతి । విజ్ఞాతిత్వదృష్టిత్వాద్యవస్థాభాజో జ్ఞానస్వరూపస్య నిత్యత్వమత్ర వివక్షితమ్ । విపరిలోపః-వినాశః । నన్వత్రావినాశిత్వమేవోక్తమ్, నానాద్యనన్తత్వం జ్ఞానస్యేత్యత్రాహ జ్ఞాతురితి । స్వరూపనిరూపకత్వేన నిత్యాత్మస్వరూపప్రయుక్తస్య జ్ఞానస్య పురాతనత్వమపి ఫలతీతి భావః । న చేతి । అభేదేన దృష్టివిశేషణత్వం ద్రష్టృపదస్య న యుక్తం, తథాసతి ద్రష్ట్యా ఇతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశేన హి భావ్యమితి భావః । శబ్దవిరోధముక్త్వార్థవిరోధమాహ హేతోశ్చేతి ।

సాధ్యసమత్వమ్-అసిద్ధత్వమ్ ।
సర్వకాలవర్తమానతాలక్షణనిత్యత్వరూపసాధ్యస్యైవావినాశిత్వరూపహేతోరప్యసిద్ధిరిత్యర్థః । అవినాశిత్వస్యైవ సాధ్యతయా తస్యైవ హేతుత్వాయోగ ఇతి వా । అర్థాన్తరపరత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి ద్రష్టురితి । అత్ర యోజనాయాం దృష్టిపదం భావప్రధానమ్ । జ్ఞానత్వాయోగవ్యవచ్ఛేదో ద్రష్టుః సాధ్యః । అత్ర చాప్రయోజకత్వేన హేతోరహేతుత్వమ్-అసాధకత్వం దుష్పరిహరమితి బావః । స్వపక్షేతి । ఆత్మనో జ్ఞానరూపత్వోపగమ ఆగన్తుకజ్ఞానవాదినో%పసిద్ధాన్తశ్చేత్యర్థః । అద్వైత్యభిమతే చ నిరుక్తశ్రుత్యర్థే దూషణమత్రాభిమతమ్ । యథా-జ్ఞాతుర్జ్ఞానస్వరూపానతిరేకే సాధ్యే వ్యధికరణాసిద్ధత్వేనాత్మనిత్యత్వస్యాహేతుత్వమ్ । జ్ఞాతురహమర్థ స్యాత్మత్వావినాశిత్వోపగమే చాపసిద్ధిన్త ఇతి । నిరుక్తశ్రుతేరభిమతమర్థం వక్తుం విషయం విశోధయతి వాక్యద్వయేన ఆత్మనస్త్వితి, నహి సతీతి చ । నిత్యాత్మస్వరూపనిరూపకధర్మత్వం జ్ఞానస్య నిత్యత్వే హేతుర్వాక్యద్వయేన సమసూచి । అథ శ్రుతివాక్యార్థమాహ తేనేతి । ద్రష్టురితి వ్యధికరణవిశేషణం దృష్టేర్జ్ఞానస్య ధర్మభూతస్య । ఆత్మనో నిత్యత్వ మవినాశిత్వాదాత్మన ఇత్యుక్తమ్ । ద్రష్టురితి ధర్మినిర్దేశాచ్చాత్మస్వరూపనిరూపకధర్మత్వం జ్ఞానస్య సిద్ధమ్ । తథా చ ఫలితం హేతుమాహ ఆత్మస్వభావభూతాయా ఇతి । నిత్యాత్మస్వభావత్వం హేతుః । ఏతేన వ్యధికరణాసిద్ధిశఙ్కా నిరస్తా । విషయవిశేష సంబన్ధప్రకారః-ఇన్ద్రియాదిద్వారకప్రసృతిభేదాధీనచైతన్యార్థసంబన్ధవిశేషలక్షణః, తేన ప్రాప్తో దృష్ట్యాదివ్యపదేశో యయేతి సమాసః । దృష్టిశ్చాక్షుషమధ్యక్షమ్ । ఘ్రాతిర్ఘ్రాణజమ్ । రసయతిః-రాసనమ్ । వక్తిః-శాబ్దం జ్ఞానమ్ । శ్రుతిః-శ్రావణమధ్యక్షమ్ । మతిరనుమానమ్ । స్పృష్టిః-స్పార్శనమధ్యక్షమ్ । విజ్ఞాతిరుపాసనమ్, యోగజః సాక్షాత్కారో వా । స్వాత్మావభాసిన్యాః-స్వప్రకాశాయాః । జ్ఞానస్యాత్మస్వభావత్వే నిత్యత్వే చాన్యా అపి శ్రుతీరుదాహరతి స యథేతి । అనన్తర ఇతి బాహ్యః, అబాహ్య ఇతి ఆన్తరశ్చ ప్రదేశః సామస్త్యేన

వివక్షితః । కాత్స్న్యర్యం చాత్మనః స్వరూపతో ధర్మతశ్చ । తథాచ జ్ఞానస్వరూపత్వం జ్ఞానస్వభావత్వం చాత్మనః సదా లభ్యతే । ఉక్తే%ర్థే శ్రుత్యన్తరం స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషేతి । స్వరూపతో ధర్మతశ్చ ప్రకాశరూపత్వమత్రోచ్యతే । ఆత్మజ్యోతిరిత్యపి నిరుక్తార్థమేవ ।సూర్యాదిజ్యోతిర్విజ్యోతిష్మజ్జ్యోతీరూపం చ, తథా%%త్మాపి । సూర్యాదిజ్యోతిషః ప్రకాశ ఇవ, ఆత్మనో జ్యోతీరూపం జ్ఞానం స్వాభావికమితి చాత్ర వివక్షితమ్ । ముక్తౌ జ్ఞానానువృత్తౌ శ్రుతిముపక్షిపతి తథా%పవర్గేతి । స్వాభావికాకారావిర్భావలక్షణాయాం ముక్తౌ జ్ఞానానువృత్త్యా జ్ఞానస్యాత్మస్వభావానుబన్ధిత్వం ప్రసిధ్యతీతి భావః । స్వాపే%పి జ్ఞానానువృత్తిపరాం శ్రుతిమాహ అన్యాశ్చేతి । సతో%పి జ్ఞానస్యార్థసన్నికర్షాభావాత్స్వాపే నార్థప్రకాశ ఇతి జానాత్యేవేత్యాదేరర్థః । నిత్యత్వ ఆత్మస్వభావత్వే చ జ్ఞానస్య స్మృతీశ్చోదాహరతి నిర్వాణేతి । పురాణే-శ్రీమతి వైష్ణవే । జ్ఞానమయ ఇతి । మయట్ ప్రాచుర్యే । ఏవకారో%త్రాపి సంబధ్యతే । జ్ఞానప్రచుర ఏవేత్యవధారణేన నిరుక్తార్థలాభః । జ్యోతిషామపీతి మహాభారతే

శ్రీభగవద్గీతాయామ్ । జ్ఞాననిత్యత్వాదౌ స్ఫుటంశ్రీవిష్ణుధర్మవచనముపక్షిపతి భగవానిత్యాదినా । ఆహేత్యధ్యాహార్యమ్ ।

ఉక్తార్థే సూత్రమపి ప్రమాణమిత్యాహ అత ఏవ హీతి । అతః-శ్రుతిత ఏవ ఆత్మా జ్ఞః-జ్ఞాత్రైవేతి సూత్రార్థః । జ్ఞ ఏవేత్యనేన నిత్యత్వమాత్మస్వభావత్వం చ జ్ఞానస్య సూత్రకృదభిమతమ్ । అత ఏవ జ్ఞాననిత్యత్వే స్వాపే%పి ప్రకాశః స్యాదిత్యాశఙ్క్య పరిహృతం పుంస్త్వాదివదిత్యనేన ।

నన్వేవం జ్ఞానస్యాత్మధర్మభూతస్య స్వాభావికత్వే తస్య సంశయనిశ్చయాదిభేదః స్మృత్యనుభవభేదశ్చ కథమ్? తత్రాహ తదేవమితి । యుగపత్ఘటితి, నైరన్తర్యేణేతి యావత్ । జ్ఞానవాసనా-అనుభవాధీనసంస్కారో జ్ఞానసూక్ష్మాంశః । చైతన్యార్థసంశ్లేషవిశేషః, అర్థసంశ్లేషవిశేషవిశిష్టం చైతన్యమేవ వా సంశయనిశ్చయాదివ్యపదేశభాగిత్యుక్తమ్ । తత్ర ప్రథమపక్షే శఙ్కతే న చైవమితి । సంయోగస్య ద్విష్ఠత్వేన చిత్యర్థసంయోగస్య జ్ఞానత్వే విషయస్యాపి జ్ఞాతృత్వప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః । చైతన్యస్య జ్ఞాతృత్వప్రసఙ్గే కథఞ్చిదిష్టాపత్తిసమ్భవాద్విషయస్య జ్ఞాతృత్వం ప్రసఞ్జితమ్ । యద్వా విషయస్య-విషయాశ్రయస్య । యథాశ్రుతే ఆత్మనో%పి

తత్తజ్జ్ఞానాశ్రయత్వం న స్యాత్ పక్షే%స్మిన్ । అతః స్వాశ్రయాశ్రయత్వసంబన్ధేన జ్ఞానవత్త్వమేవ జ్ఞాతృత్వమత్ర పక్షే వాచ్యమితి విషయే న జ్ఞాతృత్వప్రసఙ్గ ఇతి । పరిహరతి విషయేణేతి । విషయేణేతి హేతౌ తృతీయా । విషయశబ్దో విషయవ్యాపారపరః । ఏవమగ్రే చాతన్యేనేత్యత్రాపి । అయం భావః-అర్థగ్రహణార్థం వ్యాప్రియమాణం హి చైతన్యమేవ । తథాచ

విషయచైతన్యసంయోగస్య తత్తదర్థజ్ఞానత్వే%పి తస్య స్వానుకూలవ్యాపృతిమచ్చైతన్యాశ్రయత్వసంబన్ధేనాత్మన్యేవ సత్త్వాత్తస్యైవ జ్ఞాతృత్వం నార్థాదేరిత్యుపలమ్భబలాద్వ్యవస్థాప్యమ్, యథా ఆలోకార్థసంయోగస్యైవ ప్రకాశత్వే%పి ప్రకాశకత్వం స్వధర్మభూతాలోకప్రసరణవశాత్సూర్యాదేరేవ నార్థస్య తద్వదితి । యద్వా విషయానుయోగికసంయోగాభావాదితి విషయేణేత్యాదేరర్థః । తస్య సంయోగః-విషయప్రతియోగికసంయోగః । ఏవం ప్రథమం పక్షముపపాద్య తత్తదర్థసంబద్ధం చైతన్యమేవ తత్తదర్థజ్ఞానమితి ద్వితీయం పక్షం శఙ్కాసమాధానముఖేన వ్యవస్థాపయతి అథేతి । ప్రకాశః-ప్రకాశకః । సూర్యాదితన్త్రత్వమ్-సూర్యాద్యధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తికత్వం తదపృథక్సిద్ధవిశేషణత్వం చ । తత్తదర్థసంబద్ధాలోకాశ్రయస్యైవ సూర్యాదేః ప్రకాశకత్వమివ

తత్తదర్థసంబద్ధచైతన్యవత ఆత్మన ఏవ జ్ఞాతృత్వమిత్యర్థః । అయమేవ ముఖ్యః పక్షః । జ్ఞాతృత్వస్య సాక్షాదాత్మని సఙ్గతేరితి భావః । అనన్యసాధన ఇత్యుక్తమనన్యాధీనసిద్ధిత్వం చైతన్యస్వభావత్వం చాత్మనో నిగమయతి తత్సిద్ధమితి । చైతన్యస్వభావ ఏవ-జ్ఞాతృత్వస్వభావ ఏవ । అనేన జ్ఞానస్యాగన్తుకత్వం నిరస్తమ్ । ఆత్మనం విదన్నేవాస్తే-నిత్యానన్యాధీనస్వప్రకాశవానేవాస్తే । అనేనాత్మనః ప్రకాశస్యాగన్తుకత్వం

జ్ఞానప్రయుక్తత్వం చ వ్యావర్తితమ్ । నిమిత్తభేదానుసారేణ-ఇన్ద్రియలిఙ్గాదిజ్ఞానార్థసన్నికర్షోపాధ్యన్వయవ్యతిరేకానువిధానతః । శిష్టం స్పష్టమ్ ।

స్వయంప్రకాశస్యాత్మనః శాబ్దాదిప్రమాణధీగోచరత్వమపి సాధయతి తదేవమిత్యాదినా । అస్ఫుటప్రకాశే మీనో నిదర్శనమ్; అవివేకగ్రహణే చ క్షీరమ్ । తదుపపాదనన్యాయానుగతాః-ఆత్మానాత్మవివేకోపపాదకావయవపఞ్చకాత్మకన్యాయప్రయోజ్యాః, అనుమానభేదాః-అనుమానవిశేషాః । వచనాని-ప్రమాణవాక్యాని శాస్త్రానుగతాని । తైరపి ఇతి । అనుమానాగమానాం పరోక్షైకహేతుత్వేన ప్రస్ఫుటప్రకాశాసమ్పాదకత్వాత్తావన్మాత్రే%పరితోషః ప్రస్ఫుటాత్మప్రకాశాకాఙ్క్షిణాం యుక్త ఏవ హి । మనఆదిగతజ్ఞానావారణదోషక్షపణం యోగాఙ్గానుష్ఠానేన సమ్పాద్యత ఇతి యమనియమేతి ద్యోతితమ్ । నిరోధాభ్యాసః-యోగాభ్యాసః । యోగశ్చిత్తవృత్తినిరోధ ఇతి హి యోగసూత్రమ్ । యోగాభ్యాసపరిపాకతో రజస్తమఃకాలుష్యనివృత్త్యోద్రిక్తవిశుద్ధసత్త్వే మనసి ఆత్మవివేకసాక్షాత్కారయోగ్యతేతి నిరోధాభ్యాసేత్యాదేరర్థః । వైలక్షణ్యస్యాత్మగతస్యాపరోక్షజ్ఞానాయ, ప్రయతన్తే-ఆసిద్ధినిష్పత్తేర్నిన్తరమాత్మతత్త్వచిన్తనప్రవృత్తిమాచరన్తి । భావనేతి । ఆత్మనో

నిరన్తరానుచిన్తనలక్షణే యోగే భావనాప్రకర్షపర్యన్తే నిష్పన్నే సతి, చాపరోక్షజ్ఞానమ్-యోగజధర్మానుగృహీతవిశుద్ధమనోజన్యాత్మతత్త్వసాక్షాత్కారః,ఉదయతే-జాయత ఇత్యర్థః ।

ఏవమాత్మా స్వతఃసిద్ధ్యన్నాగమేనానుమానతః ।

యోగాభ్యాసభువా స్పష్టం ప్రత్యక్షేణ ప్రకాశ్యతే ॥43॥

(ఇత్యాత్మప్రమాణనిరూపణప్రకరణమ్)

అథాస్య కాలావచ్ఛేదపరీక్షా । తత్ర సుగతమతానుసారిణః సన్మాత్రానుబన్ధినీం క్షణికతామాచక్షాణా నిత్యాత్మదర్శనమేవ సర్వానర్థమూలం మన్యమానాః క్షణభఙ్గినమేనం సఙ్గిరన్తే; యత్ సత్ తత్ క్షణికమ్, సంశ్చాయమాత్మేతి । కథం పునః సన్మాత్రానుబన్ధినీ క్షణికతా? । అక్షణికస్య సత్తానుపపత్తేః । యన్న కస్మైచిత్కార్యాయ, అన్తతః సార్వజ్ఞ్యవిజ్ఞానగోతరత్వాయాపి న ప్రభవతి, న తస్య సద్భావః సంభావ్యత ఇత్యర్థక్రియాకారిత్వైవ సత్తా భావానామ్ । న చ సా స్వవ్యాపకభూతక్రమయౌగపద్యవిరహిణ్యక్షణికే సంభవినీత్యన్యత్ర నిరవకాశతయా క్షణికతయైవానుబధ్యతే । కథం పునః క్రమయౌగపద్యయోరర్థక్రియావ్యాపకత్వమ్? కథం వా తయోరక్షణికాన్నివృత్తిః? । శ్రూయతామ్ ।

ఉక్తమర్థం సఙ్గృహ్ణాతి ఏవమాత్మేతి । స్వప్రకాశస్యాత్మనో ధర్మభూతం జ్ఞానం విషయాదిగ్రహణే దేహాదివైలక్షణ్యగ్రహణే చాత్మన ఉపయుజ్యత ఇత్యేతావతా సిద్ధమ్ । ఏవమాత్మని ప్రమాణపరీక్షా వృత్తా ।।43।।

అథ నిత్యత్వం వ్యవస్థాపయితుం విచారముపక్రమతే అథాస్యేతి । అస్య-ఆత్మనః, కాలావచ్ఛేదపరీక్షా-కాలసంబన్ధవిషయవిచారః । ప్రవర్తతే ఇతి శేషః । తత్రేతి । ఆత్మనః కాలసంబన్ధే విచారవిషయే క్షణమాత్రకాలసంబన్ధినం వినాశినమాత్మానమామనన్తి కేచన వాదినః (సౌగతాః) ఇతి యావత్ । కాలసంబన్ధః క్షణికత్వలక్షణ ఏవేత్యమీషామాశయః । సత్త్వాత్ క్షణికత్వమాత్మన ఇత్యుక్తమ్ । సత్త్వస్య క్షణికత్వవ్యాప్యత్వే సిద్ధే శోభనమిదమ్ । తదేవ కుత

ఇత్యతః సత్త్వం క్షణికత్వవ్యాప్త్యర్థం పరిష్కరోతి యన్నేతి । అర్థక్రియాకర్తృత్వమేవ సత్త్వమ్, తచ్చ క్షణికత్వవ్యాప్యమిత్యాశయః । సార్వజ్ఞ్యవిజ్ఞానమ్-బుద్ధజ్ఞానమ్ । క్షణికత్వవ్యాప్తిమేవోపపాదయతి న చ సేతి । అర్థక్రియాకర్తృత్వవ్యాపకం క్రమాక్రమాన్యతరత్ । తచ్చాక్షణికే స్థిరే%ఘటమానం కర్తృత్వం క్షణికే వ్యవశ్థాపయతీతి సత్త్వ క్షణికత్వవ్యాప్యమేవేత్యాపతతీతి భావః । క్రమయౌగపద్యాన్యతరస్య కర్తృత్వవ్యాపకత్వమ్, తస్య

స్థిరే%సమ్భవం చోపపాదయితుం ప్రశ్నః కథం పునరితి । ఉత్తరం శ్రూయతామిత్యాదినా ।

అర్థక్రియాసు భావానాం కర్తృత్వస్య ద్వయీ గతిః ।

క్రమేణ యుగపద్వేతి న విధాన్తరసంభవః ।।44।।

భావాభావవదనయోరన్యతరనివృత్తావన్యతరవ్యవస్థానాదర్థక్రియాజననే భావానాం న తృతీయప్రకారసంభవ ఇతి క్రమాక్రమప్రతిబద్ధైవార్థక్రియా । న చాక్ష

ణికే క్రమయౌగపద్యే సంభవతః ।

(ఏతావానేవాత్మసిద్ధిగ్రన్థాభాగ ఉపలభ్యతే)

ఇతి శ్రీమద్విశిష్టాద్వైతసిద్ధాన్తప్రవర్తనధురన్ధరపరమాచార్య-

శ్రీభగవద్యామునమునిసమనుగృహీతే సిద్ధిత్రయే ఆత్మసిద్ధిః ।।

అర్థేతి । కిఞ్చిదర్థక్రియాకరణం క్రమేణ, కిఞ్చిచ్చాక్రమేణ-యుగపత్ । యౌగపద్యాసంభవే క్రమః, తదభావే చ యౌగపద్యం నియతమితి క్రమయౌగపద్యాన్యతరవ్యాప్త్యైవార్థక్రియా భవతీత్యర్థః ।।44।

భవత్వేవమ్ । అథాపి స్థిరే కథం న సా? తత్రాహ న చేతి ।

గ్రన్థభాగో%గ్రిమః క్వాపి నేతః సముపలభ్యతే ।

వ్యాఖ్యానం విహితం యావదుపలబ్ధస్య సారతః ।।

ఇతి శ్రీనాగపురీ (తిరునాఙ్గూర) దివ్యదేశాభిజనేన
ప్రతివాదిభయఙ్కరాచార్యాంన్వయభూషణవిద్వద్వర్య
శ్రీకృష్ణమాచార్యాఖ్యాచార్యవర్యపుత్రరత్నేన చతుస్తన్త్రీపారావారపారీణదిగన్తవిశ్రాన్తకీర్తి-
దయామూర్తి-శ్రీమద్భాష్యకారదివ్యవంశావతీర్ణ-శ్రీభూతపురీనివాసరసిక-విద్వత్సార్వభౌమ-
హారీత-
శ్రీమదాసూరిరామానుజాచార్యదేశికేన్ద్రచరణకమలవరివస్యాసమధిగతపదవాక్యప్రమాణతన్త్ర
హృదయేన శ్రీవైష్ణవదాసేన ప్ర.భ.అణ్ణఙ్గరాచార్యేణ
న్యాయవ్యాకరణశిరోమణినోభయవేదాన్తవిదుషా ప్రణీతమాత్మసిద్ధేర్వ్యాఖ్యానం సిద్ధాఞ్జనం
జయతాత్ చిరమ్ ।

----------- ----------- ---------- ----------

ఈశ్వరసిద్ధిః ।

సిద్ధాఞ్జననామకవ్యాఖ్యోపేతా ।

(సూ0) తత్ర కస్యచిదేకస్య వశే విశ్వం ప్రవర్తతే ।

ఇతి సాధయితుం పూర్వం పూర్వపక్షం ప్రచక్ష్మహే ।। 1 ।।

తత్ర మీమాంసకాః ప్రాహుః - నాయం సర్వార్థదర్శనశక్తిసమ్పన్నః పురుషో%భ్యుపగమమర్హతి,
అతిపతితసకలసాధకప్రమాణసమ్భావనాభూమిత్వాత్స్ఫుటవివిధబాధకత్వాచ్చ । తథాహి -
అస్య పప్రత్యక్షమన్యద్వా సాధకం భవేత్ ? ప్రత్యక్షమపి లౌకికం యౌగికం వా ?

(వ్యాఖ్యా) ధ్యాత్వా శ్రీపతిచరణౌ నత్వా చాచార్యపాదద్మయుగమ్ ।

ఈశ్వరసిద్ధేర్వివృతిం కుర్వే లలితాం సుఖావబోధార్థామ్ ।। 1 ।।

త్రయ్యన్తసిద్ధ ఈశో మతస్తు సద్యుక్తిచిన్తకైరనిశమ్ ।

భక్త్యా ధ్యానాభ్యాసాత్ ప్రకటః ప్రజ్ఞాం తనోతు మే శుభ్రామ్ ।। 2 ।।

అథ ఖలు తత్రభవాన్ పరమాచార్యః శ్రీమద్భగవద్యామునమునిరాత్మచిన్తాం విధాయాత్మసిద్ధౌ పరమాత్మచిన్తాం విదధదీశ్వరసిద్ధావీశ్వరసాధకప్రమాణవ్యవస్థాపనాయోపక్రమమాణః ప్రతిజానీతే తత్రే తి । సమస్తమం చేతనాచతనాత్మకం జగత్ ఏకస్య - సర్వేశ్వరస్య వశే - ఇచ్ఛాయాం సఙ్కల్పలక్షణాయాం ప్రవర్తతేప్రకర్షేణ వర్తతే - అసఙ్కీర్ణస్వరూపస్వభావవ్యవస్థమాస్తే, ప్రవర్తతే చ స్వే స్వే కర్మణి యథాయథమితి కృత్స్నస్య సర్వేశ్వరసఙ్కల్పాధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తికత్వం సాధయితుం - ప్రమాణతో వ్యవస్థాపయితుం, ప్రథమతః పూర్వపక్షం వర్ణయామ ఇతి కారికార్థః । అత్ర తత్రేతి ప్రకాన్తపరామర్శకతచ్ఛబ్దనిర్దేశాదేతత్పూర్వతనః కశ్చనేశ్వరసిద్ధగ్రన్థభాగః స్యాత్ , యో బహోః కాలాత్పూర్వమేవవిలుప్త ఇత్యభ్యూహ్యతే 1

వ్యవస్థితమితస్త్వార్థం న తావదిహ లౌకికమ్ ।

సాధనం తేన సర్వార్థతజ్జ్ఞానాదేరసిద్ధితః ।। 2 ।।

సర్వార్థదర్శనశక్తిశాలినమవగమయతా హి దేశకాలస్వభావవిప్రకర్షవ్యవధానజుషః సర్వ ఏవార్థాస్తద్దర్శనం శక్తిశ్చ గోచరయితవ్యాని । న చ విద్యమానేన్ద్రియసన్నికర్షయోగ్యకతిపయవిషయనిపతవృత్తేర్లౌకికప్రత్యక్షస్య నిరవధిరయం మహిమా సంభావనాభూమిరితి కథమివ తదిహ సాధనమితి మన్యేమహి।

"నాయ" మితి । సర్వార్థసాక్షాత్కకారసర్వకార్యోపజననశక్తి సమ్పన్నశ్చేతనవిశేష ఈశ్వరశబ్దితః సాధకాభావాద్బాధకబలాచ్చ నాఙ్గీకర్తుం యోగ్య ఇత్యర్థః । " అతిపతితే " తి । అతిపతితా - అపక్రాన్తా సకలసాధకప్రమాణసమ్భావనా యస్యాః ఏవమ్భూతా భూమిర్విషయః, తత్త్వాత్ - వ్యపేతసకలసాధకప్రమాణసమ్భావనాత్మకవిషయత్వాదిత్యర్థః । అత్ర ఇతి "అతిపతితసకలసాధకప్రమాణసంభావనాభూమిత్వత్వా" దితి "అతిపతితసకల సాధకప్రమాణసంభావనాభూమిత్వత్వా"దితి వా పాఠః సమ్భావ్యతే । "స్ఫుటే" తి । స్ఫుటాని -

ప్రసిద్ధాని వివిధాని బాధకాని యస్యైవమ్భూతత్వాచ్చేత్యర్థః । ఉపక్షిప్తయోరీశ్వరే సాధకాభావబాధకభావయోః సాధకాభావం తావదాదౌ సమర్థయితుముపక్రమతే "తథాహి"త్యాదినా । అన్యత్ - అనుమానాది ।

లౌకికస్యేన్ద్రియార్థసన్నికర్షజస్య ప్రత్యక్షస్యేశ్వరాసాధకతాముపపాదయతి "వ్యవస్థితే"తి । హేతుగర్భమిదం విశేషణమ్ । లౌకికప్రత్యక్షస్య విషయా యతః పరిమితా వ్యవస్థితాశ్చ, అత ఇత్యర్థః । ఇహ - ఈశ్వరే విషయే । సాధనంసాధకమ్ । ప్రమాణమితి యావత్ । తేన - లౌకికప్రత్యక్షేణ । అసిద్ధితః -అప్రకాశతః । అయం భావః - చాక్షుషస్య తావత్ ప్రత్యక్షస్య రూపరూపిరూపైకార్థసమవేతసఙ్ఖ్యాదయ ఏవ విషయాః, న తు రసాదయ ఇతి పరిమితతా । ఉద్భూతానభిభూతమేవ రూపం మహత్త్వైకాధికరణం గ్రాహ్యం న తు పరమాణ్వాదిగతమితి తత్రాపి వ్యవస్థితతా । ఏవం రాసనాదిష్వపి బోధ్యమ్ । ఏవంభూతస్య చైన్ద్రియికప్రత్యక్షస్య సర్వార్థాదేరప్రకాశకత్వాన్నేశ్వరే ప్రమాణత్వం సమ్భవతి । సర్వార్థదర్శనకరణసామర్థ్యవిశిష్టో హ్యభిమతః సః । సర్వార్థస్య తద్గ్రహణస్య తచ్ఛక్తేశ్చ గ్రహణమన్తరా చ న తస్య గ్రహణం ఘటతే । సర్వార్థేష్వయోగ్యానామపి ప్రవిష్టత్వాచ్ఛక్తేశ్చాతీన్ద్రియత్వాత్ , జ్ఞానస్య బహిరిన్ద్రియాగ్రాహ్యత్వాద్బాహ్యార్థానాం చ కేవలేన మనసా%గ్రహాన్నేన్ద్రియేణ కేనాపి సర్వార్థాదేర్గ్రహణమ్ । తద్గ్రహణమన్తరా చ న విశిష్టేశ్వరగ్రహణమ్ ।

"నాగృహీతవిశేషణే" తి న్యాయాత్ । తదైన్ద్రియికలౌకికప్రత్యక్షం నేశ్వరే ప్రమాణం భవితుమర్హతీతి ।। 2 ।।

నాపి యోగిప్రత్యక్షమస్య సాధకమ్ ; యతః -

ప్రత్యక్షత్వే తదప్యేవం విద్యమానైకగోచరమ్ ।

భూతాదిగోచరం నైవ ప్రత్యక్షం ప్రతిభాదివత్ ।। 3 ।।

తత్ ఖలు యోగివిజ్ఞానమైన్ద్రియికం న వా ? ఐన్ద్రియికమపి బహిరిన్ద్రియసమ్భవమాన్తరకరణజనితం వా ? బహిరిన్ద్రియాణి తావత్సమధిగతనిజవిషయసన్నికర్షసహకారీణి తద్గోచరజ్ఞానజననానీతి జగతి విదితమ్ । అతో న రసనాదిభిరజాతాతివృత్తవ్యవహితాది సకలవిషయవేదనప్రసఙ్గః । న

చావిద్యమానైరజాతాదిభిః సంభవతి సన్నికర్షః ; తస్య ద్వ్యాశ్రయత్వాదాశ్రయాభావే తదసమ్భవాత్ । అతో% పేక్షితో%ర్థసన్నికర్షః । సహకారివిరహే కథమిన్ద్రియాణ్యతీతాదివిషయసాక్షాత్కారాయ కల్పేరన్? । భవతి చ - యత్ యత్సహకారి యత్కార్యజననమ్ , తత్తదభావే న తజ్జనయతి ; యథా క్షితిసలిలసహకారి అఙ్కురకార్యజననబీజం క్షిత్యాద్యభావే%ఙ్కురమ్ । అర్థసన్నికర్షసహకారీణి బహిరిన్ద్రియాణి జ్ఞానజననానీతి తాన్యపి నాతీతే%నాగతే వా%ర్థే జ్ఞానం జనయన్తీతి న తదుపజనితం ప్రత్యక్షం యథోక్తవిషయనియమమతిక్రామతి । నాప్యాన్తరకరణసమ్భవమ్ , ఆన్తరగోచర ఏవ సుఖాదౌ స్వాన్తస్వాతన్త్ర్యాత్ । బాహ్యవిషయమితిషు చ మనసో నిరఙ్కుశకరణతాఙ్గీకారే హి కృతం చక్షురాదిభిః । అతశ్చ న కశ్చిదన్ధో బధిరో వా భవేత్ । భవతి చాత్ర - విమతిపదం మనో బహిరిన్ద్రియనిరపేక్షం న బాహ్యప్రత్యక్షగోచరే ప్రవర్తతే, తత్ర తత్తన్త్రవృత్తిత్వాత్ । యద్యత్ర యత్తన్త్రవృత్తి న తత్తన్నిరపేక్షం తత్ర ప్రవర్తతే, యథా%%లోకాపేక్షప్రవృత్తి చక్షుః స్వగోచరే%న్ధతమస ఇతి । న చ సిద్ధౌషధమన్త్రతపఃసమాధిమహిమసమాసాదితాతిశయానీన్ద్రియాణి కదాచిదపజహతి సమాధిగతవిషయనియమమితి సమ్భవతి ; సాంసిద్ధికసామర్థ్యావిర్భావైకఫలత్వాత్తేషామ్ , సామర్థ్యస్య చ ప్రతినియమాత్ । న ఖలు సుప్రయుక్తభేషజశతవిహితసంస్కారమపి శ్రోత్రం రూపరసవిభాగావగమాయ కల్పతే । భవతి చ - వివాదాధ్యాసితబాహ్యాభ్యన్తరకరణపాటవాతిశయో%నుల్లఙ్ఘితసీమా, ఐన్ద్రియికప్రకర్షత్వాత్ , దృశ్యమానతత్ప్రకర్షవత్ ఇత్యైన్ద్రియికం జ్ఞానం నాతీతాది గోచరయతి ।

భావనాప్రకర్షపర్యన్తజన్మనస్తు సత్యపి విశదనిర్భాసత్వే ప్రాచ్యాను భవగోచరాదనధికమధికం వా%ధ్యవస్యతః స్మృతివిభ్రమస్రోతసోరన్య తరావర్తపరివర్తినః కుతః ప్రామాణ్యకూలప్రతిలమ్భః ? కుతస్తరాం చ ప్రత్యక్షతయోత్తమ్భనమ్ ? । ప్రత్యక్షస్య వా సతః కథమివ విదితవిషయనియమవ్యతిక్రమః ? అతిక్రామతో వా కుతః ప్రత్యక్షత్వమితి న విశ్వానుభవైశ్వర్యశాలిని ప్రత్యక్షం ప్రమాణమ్ ।

(ఇతీశ్వరే ప్రత్యక్షప్రమాణనిరసనమ్)

నాపి ప్రమాణాన్తరమ్ । తత్స్వల్వనుమానమాగమో వా ? అనుమానమపి విశేషతోదృష్టం సామాన్యతోదృష్టం వా ? తత్ర సకలపదవీదవీయసి భగవతి న తావత్స్వలక్షణసాక్షాత్కారపూర్వకావినాభావావధారణాధీనోదయత్వాదిదమనుమానముదతు మలమ్ । న హ్యనవగతచరహుతభుజస్తదవినాభావితయా ధూమమనుసన్ధాతుమీశతే । నచ సర్వార్థనిర్మాణసాక్షాత్కారపటీయసి లిఙ్గం సామాన్యతోదృష్టమపి కిఞ్చన లభ్యతే।

(ఇతీశ్వరే%నుమానస్య ప్రామాణ్యాసమ్భవోపక్షేపః)

"వ్యవస్థితే"త్యాదీకారికార్థం స్వయమేవ వివృణోతి "సర్వార్థే"తి ।

అవగమయతా - గృహ్ణతా । అవగమయన్త ఇతి పూర్వముద్రితపాఠో%శుద్ధః । దేశవిప్రకర్షో దూరదేశస్థత్వమ్ । కాలవిప్రకర్షో%తీతత్వమనాగతత్వం చ । స్వభావవిప్రకర్షో%యోగ్యత్వమతీన్ద్రియత్వరూపమ్ । యోగ్యానామపి కుడ్యాదివ్యవహితానాం చక్షురాదినా%గ్రహణం దృష్టమ్ । సర్వార్థేష్వేవమ్భూతా అపి పదార్థాః ప్రవిష్టా ఇతి భావః । ఏవకారో%ప్యర్థే । గోచరయితవ్యాని - విషయీకరణీయాని । "నపుంసకమనపుంసకేనే"తి క్లీబైకశేషనిర్దేశో%యమ్ । " న చే " తి । విద్యమానేత్యనేన కాలవిప్రకృష్టస్య వ్యవచ్ఛేదః । ఇన్ద్రియసన్నికర్షయోగ్యేత్యనేన వ్యవహితస్య దేశవిప్రకృష్టస్య చ । కతిపయేత్యనేనాతీన్ద్రియస్య । కతిపయవిషయనియతవృత్తేః - నిరుక్తవిధకకతిపయపదార్థమాత్రగ్రహణానుగుణవ్యాపారవతః । నిరవధిర్మహిమా అపకర్షాసమానాధికరణోత్కర్షః । స చ జ్ఞానస్య సర్వార్థగోచరత్వరూపః । తత్ - లౌకికప్రత్యక్షమ్ । ఇహ - సర్వదర్శిత్వాదివిశిష్టఈశ్వరే । సాధనం - ప్రమాణమ్ । శిష్టం స్పష్టమ్ ।

యోగిప్రత్యక్షస్యాపీశ్వరాసాధకత్వం సాధయతి "ప్రత్యక్షత్వ" ఇతి । ప్రత్యక్షత్వవ్యాపకత్వాద్వర్తమానార్థగ్రాహకత్వస్య యోగిజ్ఞానమపి ప్రత్యక్షం చేద్వర్తమానైకగ్రాహి

భవేదితి న తస్య సర్వార్థగ్రాహకత్వమ్ । అతీతాదిలవిషయత్వే వా న తత్ప్రత్యక్షం భవేత్ । కిన్తు ప్రతిభాదిజ్ఞానవదుపనీతభానవిశేషరూపమేవ సంశయాదిసహమితి న ప్రమాణతామనుభవితుమలమీశ్వర ఇత్యర్థః ।।3।।

నన్వేకచేతనాధీనం వివాదాధ్యాసితం జగత్ ।

అచేతనేనారబ్ధత్వాదరోగస్వశరీరవత్ ।। 4 ।।

తథా సర్వార్థనిర్మాణసాక్షాత్కరణకౌశలమ్ ।

కార్యత్వాదేవ జగతస్తత్కర్తురనుమీయతామ్ ।। 5 ।।

సర్వం హి కార్యముపాదానోపకరణసమ్ప్రదానప్రయోజనసంవేదిచేతనరచితమవగతం ఘటమణికకగృహాది । కార్యం చ విమతిపదమవనిగిరిమహార్ణవాదీతి తదపి

తథావిధబుద్ధిమద్ధేతుకమధ్యవసీయతే । న చ కార్యత్వమసిద్ధమితి వాచ్యమ్ , అవయవసన్నివేశాదిభిర్హేతుభిస్తత్సిద్ధేః । ఇహ చాన్త్యావయవిభ్యః ప్రభృతి ఆద్వ్యణుకకమఖిలమవయవిక్రమనిహీయమాననానావయవవ్యతిషఙ్గవిశేషజనితమవగత మిత్యన్తత ఉపాదానం చతుర్విధాః పరమాణవః ప్రపఞ్చస్య । తేషామాదిపరిస్పన్దశ్చ తదముగుణాదృష్టవిశిష్టతత్తత్క్షేత్రజ్ఞసంయోగాసమవాయికారణకక ఇతి ఉపకరణమపి సమస్తక్షేత్రజ్ఞవర్తీని ధర్మాధర్మలక్షణాన్యదృష్టాని । ప్రయోజనం పునస్తదభినిర్వర్తితవిచిత్రార్థక్రియాకారశ్చేతనోపకారప్రకారభేదో%పయన్తః । తదుపభుజస్త ఏవ క్షేత్రజ్ఞాః సమ్ప్రదానమ్ । న చామీ స్వసమవాయినావపి ధర్మాధర్మావలమవలోకయితుమితి తదతిరేకీ నిఖిలభువననిర్మాణ నిపుణో%ధికరణసిద్ధాన్తసమధిగతనిరతిశయసహజసకలవిషయసంవిదైశ్వర్యశక్త్యతిశయః పురుషధౌరేయకః కిమితి న సామాన్యతోదృష్టలిఙ్గాదనుమీయతే ?

(ఇతీశ్వరే సామాన్యతోదృష్టానుమానస్య ప్రమాణతాప్రతిపాదనమ్)
తదిదమవిదితానుమానవృత్తస్య స్వమతిరచితతరలతర్కోల్లసితమితి పరిహసన్తి మీమాసంకాః । తథాహి - కిమిదమేకచేతనాధీనత్వం నామాభిప్రేతం తనుభూవనాదేః ? తదాయత్తత్వమితి చేత్ ;

శ్లోకార్థమేవ ప్రపఞ్చయతి "త" దిత్యాదినా । "సమధిగతే"త్యాది బహువ్రీహివృత్తమ్ । యైః స్వయోగ్యార్థసన్నికర్షరూపసహకారికారణమధిగతమ్ , ఏవంభూతాని చక్షురాదీని

స్వవిషయప్రత్యక్షజ్ఞానజనకానీతి లోకే ప్రసిద్ధమిత్యర్థః । "అత" ఇతి । యతో%ర్థసన్నికర్షస్య సహకారిత్వం ప్రసిద్ధమన్వయవ్యతిరేకాభ్యామ్ , అత ఇత్యర్థః । "రసనాదిభి"రితి । "నయనాదిభి"రితి పాఠః స్యాద్వా । అజాతాతివృత్తౌ - ఆగామ్యతీతౌ ।

ఇన్ద్రియేణాతీతానాగతయోరగ్రహణే ప్రయోజకం సన్నికర్షాభావముపపాదయతి "న చే" తి । రజతాదిభిరితి ముద్రితపాఠస్తు న సుసఙ్గతః । తస్య - సన్నికర్షస్య సంయోగలక్షణస్య, ద్వ్యాశ్రయత్వాత్ - ఉభయసమవాయికత్వాత్ , ఆశ్రయాభావే - అన్యతరాశ్రయవిరహే, తదసమ్భవాత్ - సన్నికర్షోత్పత్త్యయోగాత్ । "అతః" ఇతి సహకారిత్వాదిత్యర్థః । ఇన్ద్రియేణాతీతాదిగ్రహణాసమ్భవముపపాదయతి సహకారీతి । కారణాభావాత్కార్యాభావ ఇతి భావః । అముమర్థం ప్రయోగారూఢం ప్రపఞ్చయతి భవతి చేతి । యదిత్యాద్యుదాహరణవాక్యమ్ । యత్సహకారి యస్య తద్యత్సహకారీతి బహువ్రీహివృత్తమ్ । యాదృక్సహకారివిశిష్టమిత్యర్థః । ఏవమగ్రే%పి బోధ్యమ్ । జననమ్ - జనకమ్ । అర్థసన్నికర్షే త్యాద్యుపనయః । తాన్యపీతి నిగమనమ్ । ఇన్ద్రియాణి నాతీతాదిగ్రాహీణి, తదసన్నికృష్టత్వాదితి ప్రతిజ్ఞాహేతూ చానుసన్ధేయౌ । ఏవం యోగిప్రత్యక్షస్యబహిరిన్ద్రియజత్వే న సర్వార్థగోచరత్వమిత్యుక్తమ్ । అతశ్చేశ్వరే తస్య సాధనత్వాయోగః ఫలితః ।

అథ తస్య మనోమాత్రజన్యత్వే%పి న తత్ప్రమాణత్వం సర్వార్థగ్రాహకత్వాదేవేత్యాహ " నాప్యాన్తరే" తి । " ఆన్తరగోచర" ఇతి । కర్మధారయో%యమ్ । అబాహ్యవిషయే సుఖాదావేవ మనసో బహిరిన్ద్రియమద్వారీకృత్య ప్రత్యక్షజనకత్వాదిత్యర్థః । మనసః సాక్షాదేవ బాహ్యార్థగ్రాహకత్వే దోషమాహ " నిరఙ్కుశే" తి । నిరఙ్కుశత్వమత్ర బహిరిన్ద్రియనిరపేక్షత్వమ్ । ఏవం మనసి హేతుముపపాద్య సాధ్యం ప్రయోగముఖతః సాధయతి " భవతీ " తి । ప్రయోగ ఇతి శేషః । న ప్రవర్తతేన గ్రహణానుగుణప్రవృత్తిమత్ । తత్తన్త్రవృత్తిత్వాత్ - బాహ్యార్థేషు బహిరిన్ద్రియసహకారద్వారకగ్రహణవ్యాపృతిమత్త్వాత్ । తన్త్రం - ప్రయోజకం, సహకారి వా । తత్తన్త్రం యస్యాః, ఏవమ్భూతా వృత్తిర్యస్య తత్తత్తన్త్రవృత్తి, తస్య భావస్తత్త్వం తస్మాదితి చ

వ్యుత్పత్తిః । ఉదాహరణం " యద్యత్రే " తి । యద్యత్ర కార్యే యత్సహకారిసమవధానాధీనజననవ్యాపారవత్ తత్తదసమవధానే న తత్కార్యజనకతావత్ , యథా%%లోకసహకారికం జక్షుర్నాలోకాభావే స్వార్థఘటాదిచాక్షుషజనకమిత్యర్థః । శఙ్కతే " న చే " తి । ఆజన్మసిద్ధేరపి ప్రాక్తనతపః ఫలత్వాత్పృథగనుక్తిరత్ర । సిద్ధౌషధాదిసాధ్యశ్చేన్ద్రియాణాం పాటవాతిశయః సూక్ష్మవిప్రకృష్టాదిగ్రహణసామర్థ్యలక్షణః ।

సమధిగతవిషయనియమమ్ - ఔత్సర్గికం వర్తమానయోగ్యసన్నికృష్టార్థమాత్రగ్రాహకత్వరూపనియమమ్ । అపజహతి - పరిత్యజన్తి । పరిహరతి " సాంసిద్ధికే " తి । కర్మప్రతిబద్ధసఙ్కుచితప్రవృత్తిస్వాభావికకరణశక్తివికాసకత్వమేవ సిద్ధౌష ధాదీనామ్ ,

నత్వపూర్వశక్త్యాధాయకత్వమిత్యర్థః । నన్వస్త్వేవమ్ । తావతా యోగిచక్షురాదినా సర్వార్థాగ్రహణస్య కిమాయాతమ్ ? అత్రాహ " శక్తేశ్చే " తి । చక్షుషో హి స్వాభావికం సామర్థ్యం రూపరూప్యాదిగ్రహణ ఏవ, న తు యోగాదినా%పి రసాదిగ్రహణే సామర్థ్యం తస్య సంభవతీత్యర్థః । తథాచ పాటవాతిశయాద్ధవీయో%పి సూక్ష్మతమం రూపం గృహ్ణాతు నామ యోగిచక్షుః । నైతావతా%తీతాదేః రసాదేర్వా తద్గ్రాహకం భవేదితి భావః । అత్ర చ న్యాయమాహ " భవతీ" తి । అనుల్లఙ్ఘితసీమా - అనతిక్రాన్తస్వమర్యాదః । మర్యాదా చ చక్షుషో రూపాదిషు చతుర్షు రూపస్యైవ గ్రాహకత్వమితి । ఏవం రసనాదావపి అనుసన్ధేయమ్ । " దృశ్యమానే " తి । అయోగినామపి చాక్షుషతేజోమాన్ద్యప్రకర్షాభ్యాం రూపాదిగ్రహణతారతమ్యం హి దృష్టమ్ । ఏవమేవ యోగిచక్షుస్తేజఃప్రకర్షే%పి తతో%ప్యధికగోచరో%నతిక్రాన్తమర్యాద ఏవ సిధ్యేదిత్యాశయః । ఏవమైన్ద్రియికత్వే యోగిజ్ఞానస్య సర్వార్థాద్యగ్రాహకత్వముపపాద్యానైన్ద్రియికత్వే%పి తస్య యథాత్వమత ఏవేశ్వరే ప్రమాణత్వాసంభవం చోపపాదయతి " భావనే " తి । భావనాప్రకర్షప్రయన్తే జన్మ యస్యేతి బహువ్రీహిః । విశదనిర్భాసత్వే - విశదప్రకాశకత్వే - లౌకికవిషయతానిరూపకత్వే । ప్రాచ్యానుభవగోచరాత్ - పూర్వానుభవవిషయాత్ । అధ్యవస్యతః - ప్రకాశయతః । పూర్వానుభూతాదనధికవిషయత్వే స్మృతిత్వమ్ । అధికవిషయత్వే తు భ్రమత్వమ్ , కామినీభావయితుః కామినః పురోవర్తిత్వేనాసత్యాః కామిన్యాః ప్రతిమానస్యేవేత్యర్థః । సముదితాశయస్త్వయమ్ - అనుభూతస్య పౌనఃపున్యేన స్మృత్యభ్యాసేన సంస్కారప్రచయః సంపద్యతే । తత్పర్యన్తే స్మృత్యభ్యాసే సతి జాయమానా స్మృతిరేవప్రత్యక్షవద్విశదవిషయావభాసా భవతీతి ప్రత్యక్షసమానాకారం స్మరణమేవ చేద్యోగిప్రత్యక్షం వివక్షితమ్ , తర్హి తస్య పూర్వానుభూతార్థమాత్రగోచరత్వాన్నేశ్వరగోచరత్వమ్ । సర్వార్థగ్రహణాదిసమర్థస్యేశ్వరస్య ప్రమాణాభావేన ప్రాగననుభూతత్వాత్ । స్మృతిత్వే చ యథార్థానుభవత్వలక్షణమజ్ఞాతార్థజ్ఞాపకత్వలక్షణం వా ప్రామాణ్యం తన్నార్హత్యేవ । అత ఏవ ప్రమాణవిశేషప్రత్యక్షరూపత్వం తస్య న తరాం ఘటత ఇతి । " ప్రత్యక్షత్వే " ఇతి

శ్లోకార్థోపసంహారః " ప్రత్యక్షస్య వే " తి । విదితత్వం - ప్రసిద్ధత్వమ్ । " న విశ్వే " తి । సర్వసాక్షాత్కర్తరి సర్వకర్తరి సర్వనియన్తరి చేశ్వరే%స్మదాదీనాం యోగినాం వేన్ద్రియరూపం ప్రత్యక్షం న ప్రమాణం - న ప్రమితిజనకమిత్యర్థః । నను కేవలస్య బహిరస్వాతన్త్ర్యే%పి యోగజప్రకృష్టాదృష్టసహకృతస్య తస్య బాహ్యేష్వతీన్ద్రియేషు త్రైకాలికేషు చార్థేషు ప్రవృత్తిః సంభవేన్నామ । తత్ ప్రకృష్టాదృష్టసహకృతమనోజన్యమేవ ప్రత్యక్షం యోగినాం స్యాదీశ్వరే ప్రమాణమ్ । ప్రత్యక్షస్య వర్తమానమాత్రగ్రాహిత్వమితి వ్యవస్థా చాయోగిప్రత్యక్షైకగోచరేతి చేత్ ; అత్ర బ్రూమః - ప్రకృష్టాదృష్టవిశేషసహకారాదపి ప్రామాణికసర్వార్థగ్రహణమేవ భవేన్నామ। సర్వేశ్వరే చైకస్మిన్ న ప్రమాణం కిఞ్చిత్ । అతో న తత్సిద్ధిర్యోగజప్రత్యక్షేణాపీతి హార్దమాక్షేప్తుః । ఏతేన పరమాత్మధ్యానజనితమేవ పరమాత్మవిషయమానసప్రత్యాత్రం

ప్రమాణం తస్మిన్నిత్యపి నిరస్తమ్ । పరమాత్మనో ధ్యానం హి తజ్ఞానమన్తరా న సంభవతి । తచ్చాన్తతో గత్వా శాస్త్రజనితమేవేతి వక్తవ్యమ్ । శాస్త్రస్య చ కార్యపరస్య న తత్ర తాత్పర్యమ్ । శ్రుతిపౌరుషేయత్వనయే పునరన్యోన్యసంశ్రయః స్పష్ట ఏవఈశ్వరసిద్ధౌ తదుక్తత్వాచ్ఛాస్త్రప్రామాణ్యసిద్ధిః, తత్సిద్ధౌ చేశ్వరసిద్ధిరితి । అనుమానం చ న ప్రమాణం తత్రేత్యనన్తరమేవ వక్ష్యతే । తథా చేశ్వరప్రమితేరేవాభావాత్తన్మూలతద్ధ్యానాద్యసిద్ధిరేవేతి । ఏవం లౌకికయౌగికభేదేన ద్వివిధస్య ప్రత్యక్షస్యేశ్వరే న ప్రమాణత్వమిత్యుక్తమ్ ।

కిమస్య తస్మిన్నాయత్తం కిం ను జన్మాథవా స్థితిః ।

ప్రవృత్తిర్వా%%ద్యయోస్తావత్ సాధ్యహీనం నిదర్శనమ్ ।। 6 ।।

న ఖలు శరీరమేకచేతనాధీనోత్పత్తిస్థితి । యే హి యద్దేహాధీనసుఖదుఃఖోపభోగభాగినః, భవతి హి తదుచితాదృష్టశాలినాం సర్వేషామేవ తేషాం తద్దేహిన ఇవ తదుత్పత్తిస్థితినిమిత్తత్వమ్ । అపి చ శరీరావయవినః స్వావయవసమవాయలక్షణా స్థితిరవయవవ్యతిషఙ్గవిశేషాదృతే న చేతయితారం పరమపేక్షతే । యా పునస్తదపేక్షిణీ ప్రాణనలక్షణా స్థితిః, న సా పక్షీకృతే క్షిత్యాదౌ సమ్భవతీతి స్థితిమపి నైకరూపాం పక్షసపక్షానుయాయినీముదీక్షామహే ।

ఏకచేతనాధీనప్రవృత్తిత్వే తు ప్రబలబహుజనసరభసప్రయత్నప్రచాల్యైరుపలతరు రథాదిభిర్వ్యభిచారః । ఆరబ్ధత్వాదేవ చైతత్సాధ్యసిద్ధావధికమిదముపాదాన విశేషవచనమ్।

అనేనానుమానేనాభిమతేశ్వరాకారవిశేషసిద్ధిప్రకారం విశదయతి " సర్వ " మితి । ఉపాదానం-సమవాయికారణమ్ । ఉపకరణం-సహకారరికారణమ్ । సంప్రదానం-కార్యం యదోప్యగార్థం సృష్టం, స ఉపభోక్తా । ప్రయోజనం-క్రియమాణవస్తుసాధ్యం ఫలమ్ । ఉపాదానాదీనాం సంవేదీ-సాక్షాత్కర్తా యశ్చేతనః తేన నిమిత్తహేతునా క్రియమాణం దృష్టం ఘటాదికార్యమిత్యర్థః । మణికో-మహాఘటః । ఏతద్వాక్యేన కార్యత్వస్య సకర్తృకత్వవ్యాప్యత్వం ప్రతిపాదితం భవతి । ఉపాదానాదిగోచరాపరోక్షజ్ఞాన చికీర్షాకృతిమత్త్వం కర్తృత్వమత్ర వివక్షితమ్ । ఉపనయనిమనే " కార్యం చే "తి । విమతిపదం సకర్తృకత్వాకర్తృకత్వవిప్రతిపత్తివిషయీభూతమ్ । అనేన సన్దిగ్ధసాధ్యకత్వలక్షణం పక్షత్వమవన్యాదేరుపపన్నమితి సూచితమ్ । స్వరూపాసిద్ధిమాశఙ్క్య పరిహరతి " న చే " తి । పక్షే మహ్యాదావితి శేషః । ఆకృతిమత్త్వాదిభిః క్షిత్యాదేః కార్యత్వసిద్ధిరితి భావః । పక్షధర్మతాబలాత్కర్తృవిశేషసిద్ధిరితి ప్రతిపాదనార్థం కార్యసామాన్యోపాదానాది నిర్ధారయతి "

ఇహే " తి । అవయవత్వాసమానాధికరణావయవిత్వామన్త్యావయవిత్వమ్ । అన్త్యావయవిత
ఆరభ్యాద్యావయవిద్వ్యణుకమభివ్యాప్య సర్వమవయవికార్యద్రవ్యజాత
మవయవసంయోగవిశేషజనితం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః । ఉత్తరోత్తరాపేక్షయా
పూర్వపూర్వకార్యే%వయవాల్పత్వం "క్రమనిహీయమానే"-త్యుచ్యతే ।
అవయవసంశ్లేషవిశేషజనితత్వం చ క్వచిత్ప్రత్యక్షాదనుమానాచ్చక్వచిత్ సిద్ధమితి భావః ।
అన్త్యేపాదనత్వమ్ అవయవిత్వాసమానాధికరణావయవత్వమ్ । చతుర్విధాః పరమాణవః
పృథివీజలజ్వలనపవనపరమాణవః । ప్రపఞ్చస్య-కార్యద్రవ్యప్రపఞ్చస్య । " తేషా " మితి ।
పరమాణూనామాదిపరిస్పన్దఃసర్గాద్యకాలీనారమ్భకసంయోగజనకక్రియాలక్షణః అదృష్ట
వదాత్మసంయోగరూపాసమవాయిహేతుజ ఇత్యదృష్టానాముపకరణత్వమిత్యర్థః ।
ఆద్యపరిస్పన్దస్యాదృష్టహేతుకత్వం చ కణాదమునినా సూత్రితమ్ " అగ్నేరూర్ధ్వజ్వలనం
వాయోస్తిర్యక్పవనమణూనాం మనసశ్చాద్యం కర్మాదృష్టకారిత " మితి । " ప్రయోజన "మితి ।
సృష్టిప్రయోజనమనవధిర్జీవోపకార ప్రకారభేదః
సృజ్యపదార్థనిర్వాహ్యనానావిధార్థక్రియారూపః నానావిధభోగనిష్పాదన లక్షణో%సఙ్ఖ్యాత
ఇత్యర్థః। సమ్ప్రదానం చ సాక్షాత్పరమ్పరయా వా కార్యపదార్థనిష్పాదితం భోగమనుభవన్తో
జీవరాశయ ఇత్యాహ " తదుపభుజ " ఇతి । ఏవం
సర్వవిధపరమాణుసర్వజీవాదృష్టసర్వజీవోపకారప్రకారరూపనిఖిల జగదుపాదానోపకరణ-
ప్రయోజనసాక్షాత్కర్తృత్వాది జీవేషి న స భవతీతి కైముతికన్యాయేన సాధయితుం
స్వీయాదృష్టాసాక్షాత్కర్తృత్వమపి న తేష్విత్యాహ " న చామీ " ఇతి । తదతిరేకీ-జీవవిలక్షణః ।

" యత్సిద్ధావన్యప్రకరణసిద్ధిః సో%ధికరణసిద్ధాన్తః "ఇతి న్యాయసూత్రమ్ । యత్సిద్ధిమన్తరా
ప్రకృతో%ర్థోం న సిధ్యతి, తథాభూతః ప్రకృతార్థసిద్ధేర్నాన్తరీయకతయా
సిధ్యన్నర్థో%ధికరణసిద్ధాన్తసిద్ధ ఇత్యర్థః । తథాచనిఖిలార్థసాక్షాత్కారిత్వాద్యన్తరా కర్తృః
క్షిత్యాదేః సకర్తృకత్వరూపః ప్రకృతార్థో న సిధ్యతీతి విశిష్టకర్తృలాభో%ధికరణసిద్ధాన్తనయేనేతి
ఫలితమ్ ।

తార్కికాభిమతమీశ్వరానుమానప్రకారమిమం నిరస్యన్తి మీమాంసకాః " తదిద " మిత్యాదినా ।
దృష్టాజాతీయస్యైవ సాధకమనుమానం, న త్వతీన్ద్రియార్థస్యేత్యనుమానవృత్తమజానతః
స్వబుద్ధ్యుత్ప్రేక్షితావ్యవస్థితతర్కాభాస మూలమిదంవిలక్షణపురుషసాధనమిత్యర్థః ।
తర్కస్వభావానభిజ్ఞస్య తార్కికత్వవ్యపదేశఃసుశోభన ఇతి చోపహాసో గర్భితః । పరోక్తస్య
తర్కస్యాభాసత్వముపపాదయితుముపక్రమతే " తథాహీ " తి । " కిమిద " మితి ।
తనుముభవనాదేః-పిణ్డబ్రహ్మాణ్డాదేః । పిణ్డో దేహః । తథాచ పురాణరత్నే " పిణ్డః పృథగ్యతః
పుంసః శిరఃపాణ్యాదిలక్షణః "ఇతి । పక్షసపక్షయోరితి వా%ర్థః ।

ఏకచేతనాయత్తత్వం జగతో వికల్ప్య దూషయతి " కిమస్యే " తి కారికయా । ఆయత్తం- కార్యత్వేన సంబద్ధమ్ । ఏకచేతనహేతుకత్వం కిం భువనజన్మనః సాధ్యతే, ఉత భువనస్థితేః, ఆహోస్విద్భువనప్రవృత్తేః ? ఆద్యయోః కల్పయోరన్వయదృష్టాన్తో నీరోగదేహః సాధ్యవికల ఇత్యర్థః । తథాచ వ్యాప్త్యసిద్ధిర్వ్యభిచారశ్చేతి భావః ॥ 6 ॥

చేతనాధీనతామాత్రసాధనే సిద్ధసాధ్యతా ।

చేతనైర్భోక్తృభిర్భోగ్యైః కర్మభిర్జన్యతే హి నః ॥ 7 ॥

యుక్తం చైతత్-యదుభయవాదిసిద్ధానామేవ చేతనానాం కర్తృత్వాభ్యుపగమః లాఘవాత్ । న చోపాదానాద్యనభిజ్ఞతయా తత్రప్రతిక్షేపః ।

దృష్టాన్తే సాధ్యశూన్యత్వముపపాదయతి " న ఖల్వి " త్యాదినా । స్వశరీరోత్పత్తిస్థిత్యోః స్వస్యాప్యదృష్టద్వారా హేతుత్వం వాచ్యమ్ । తచ్ఛరీరాధీనోపభోగోపకారభాజామన్యేషాం చ తత్రాదృష్టద్వారా హేతుత్వం తద్దేహిన ఇవాస్తీతి ఏకచేతనాయత్తోత్పత్తిస్థితికత్వం దృష్టాన్తే నాస్తీత్యర్థః । ద్వితీయే కల్పే స్థితిశబ్దార్థవికల్పనముఖేన దూషణాన్తరమప్యాహ " అపి చే " తి। శరీరావయవున ఇతి

కర్మధారయవృత్తమ్ । ఆరమ్భకసంయోగే%వయవసమవేతే దృఢే సతి స్వావయవసమవేతత్వలక్షణా%వయవినః స్థితిః శరీరస్య నిరాబాధా ఘటాదేరివ ప్రసిధ్యత్యేవేతి

నైవంవిధస్థితేశ్చేతనాపేక్షతా । ప్రాణవృత్త్యధీనాశైథిల్యావస్థానలక్షణా శరీరధృతిః పరం జీవనయోనియత్న హేతుకత్వాద్భవేన్నామ చేతనాపేక్షా దృష్టాన్తే వ్యాపకత్వేన సాధనస్య గృహీతైవంవిధా స్థితిస్తు న పక్షే మహ్యాదౌ । తథాచ కార్యత్వావచ్ఛేదేన ఏవంవిధైకచేతనాధీనాస్థితికత్వసాధనేం%శతో బాధ ఇతి భావః । తృతీయే కల్పే ఏకచేతనాయత్తప్రవృత్తికత్వే%నైకాన్త్యమాహ " ఏకే " తి । సరభసప్రయత్నః-తీవ్రప్రయత్నః । బహుజనైకసాధ్యచలనప్రవృత్తిమతి మహోపలాదౌ సాధ్యశూన్యే సత్త్వాదనేకాన్తతా

హేతోరిత్యర్థః । హేతోర్వ్యర్థవిశేషణత్వం చాహ " ఆరబ్ధత్వాదేవే " తి । జన్యత్వస్యైవ హేతుత్వే వ్యభిచారాప్రసక్తేరచేతనోపాదాననిరూపితత్వస్య తద్విశేషణస్య వైయర్థ్యమ్ । తథా చ వ్యాప్యత్వాసిద్ధిః । అధికం నామ నిగ్రహస్థానం చ ప్రయుఞ్జిత ఇతి భావః । యద్యపి సమవేతద్రవ్యత్వరూపే ఫలితే హేతౌ న వైయర్థ్య ప్రసక్తిః । అథాపి యథాశ్రుత హేత్వభిప్రాయేణ వ్యర్థవిశేషణత్వాబిధనమ్ । ఫలితే%పి హేతావనైకాన్యం తు దుర్వారమేవేతి దిక్ ।

నన్వనైకాన్త్యప్రసఙ్గాదేకత్వవిశేషణం త్యజ్యతే । చేతనాధీనత్వమేవ తు సాధ్యత ఇతి చేత్తత్రాహ " చేతన " తి । యద్యప్యుక్తహాన్యాద్యేవం వదతః ప్రసజ్యత ఏవ । అథాపి తస్యక్తిదోషత్వత్తదుపేక్ష్యార్థదూషణమేవాత్రోచ్యతే । " హీ " తి ప్రసిద్ధౌ । అస్మాకమపి కార్యసామాన్యస్య జీవాదృష్టహేతుకత్వేన చేతనాధీనత్వస్య సమ్ప్రతిపత్తేః చేతనాధీనత్వమాత్రసాధనే జీవైః స్ధిధసాధనమ్ । భవతశ్చార్థాన్తరమితి భావః ।। 7।।

ఉపాదానం పృథివ్యాది యాగదానాది సాధనమ్ ।

సాక్షాత్కర్తుం క్షమన్తే యత్సర్వ ఏవ చ చేతనాః ।। 8 ।।

అద్యవదేవ విశ్వమ్భరాదయః కర్మప్రాప్తాగన్తుకోపచయాపచయైకదేశశాలినో న యుగపదేవ నిరవశేషవిలయజననభాగిన ఇత్యన్తిమపరమాణుసాక్షాత్కారో న కర్తృభావోపయోగీ ।

నన్వదృష్టద్వారా చేనప్రయోజ్యత్వమాత్రం న సాధ్యతే। కిం తు చేతనకర్తృకత్వమ్ । కర్తృత్వం చ క్షిత్యాదౌ జీవానాం నసంభవతీతి చేత్ ; ఏవం సతి ద్వితీయానుమాన ఏవ విశ్రాన్తిః । తత్రాపి సిద్ధసాధనమేవేత్యాహ" యుక్త "మితి । లాఘవపక్షపాతిత్వాదనుమానస్య సకర్తృకత్వానుమానస్యాపి సంప్రతిపన్నజీవ మాత్రవిశ్రాన్తిరితి భావః । నను జీవస్య జగత్కర్తృత్వమనుపన్నమ్ । అనుపపన్నే చార్థే లాఘవమకిఞ్చిత్కరమ్ । తదీశ్వరసిద్ధిరప్రత్యూహేతి శఙ్కాం ప్రతిక్షిపతి " న చోపాదానే "తి ।

జీవస్యాప్యుపాదానాదిసాక్షాత్కార ఉపపన్న ఏవేత్యాహ " ఉపదాన "మితి । అయమాశయః- తత్తద్వైదికకర్మణో%తిశయితతత్తత్ఫలసాధనత్వమవగత్య వేదాద్వైదికానాం వచనాచ్చ తదనుగ్రహత ఏవానుష్ఠాయ తత్తత్కర్మ యథావిధి సమధిగతసామర్థ్యవిశేషా జీవవిశేషా ఏవ

పృథివ్యాదిభూతచతుష్టయం భౌతికకార్యవర్గోపాదానభూతం సహకారివర్గం చ సాక్షాత్కృత్యోపాదాయ చ జగత్సృజేయురితి న కర్త్రన్తరకల్పనావకాశ ఇతి । యత్ యస్మాత్, క్షమన్తే, అతోన తత్రప్రతిక్షేప ఇత్యన్వయః పూర్వేణ ।। 8 ।।

కర్మణః శక్తిరూపం యదపూర్వాదిపదాస్పదమ్ ।

మా భూత్ప్రత్యక్షతా తస్య శక్తిమద్ధ్యక్షగోచరః ।। 9 ।।

న ఖలు కులాలాదయః కుమ్భాదికార్యమారభమాణాస్తదుపాదానోపకరణ- భూతమృద్దణ్డచక్రాదికార్యోత్పాదనశకిం్త సాక్షాత్కృత్య తత్తదారభన్తే । యది పరం శక్తిమవిదుషామభిలషితసాధనే తదుపాదానాదివ్యవహారో%నుపపన్నః, ఇహ తు-

నను ప్రలయే పృథ్వ్యాదేరాద్యద్వ్యణుకం వినాశాజ్జీవానాం చ తదా కరణకలే వరవిధురత్వేన జ్ఞానోపాదానసామర్థ్యవిరహాన్న తేషాం సర్గాద్యజగత్సృష్టికర్తృత్వం సంభవతత్యత్రాహ " అద్యవ " దితి । న పృథివ్యాదీనాం సర్వాశేన ప్రలయోత్పాదౌ । కింతు వర్తమాన ఇవ కాలే భాగభేదేనైవ తౌ క్రమశః । ఆగన్తుకైకదేశవృద్ధిహ్రాసలక్షణౌ । తథాచ జీవేష్వేవ కేషాఞ్చిత్సాధనవిశేషసమాసాదితజ్ఞానశక్త్యతిశయానాం హీనాంశప్రపూరణాత్మకం సర్జనం పృథివ్యాద్యుపాదానసాక్షాత్కారాదితః సంభవేదేవ విశ్వామిత్రాదీనామివేత్యర్థః । నిరవశేషప్రలయే న పునఃసర్గః । సావశేషలయే తు జీవవిశేషాణాం తత్తద్భాగభేదకర్తృత్వం సంభవిష్యతీతి నేశ్వరకల్పనావసర ఇతి భావః।

నన్వదృష్టమప్యస్తి సహకారి పుణ్యపాపరూపమ్ । తత్సాక్షాతాకరమన్రా చ న తదనుగుణకార్యసర్జనం సంభవేత్ । తత్సాక్షాత్కారో న చ జీవానాం ఘటత ఇత్యత్రాహ " కర్మణః " ఇతి । అన్యకర్తృకయాగాదిధర్మాణాం చౌర్యాద్యధర్మాణాం చ సాక్షాత్కారే

క్షమా ఏవ సాక్షిభూతాజీవవిశేషాః । శాస్రతశ్చ తత్తత్కర్మణః ఫలవిశేషజనన సామర్థ్యమధిగతవన్తస్తే । తథాచ తత్తదనుగుణం సృజేయుర్నామ । శక్తిమతః సాక్షాత్కారః శక్తేర్జ్ఞానమాత్రం చ కర్తృత్వోపయోగి, నతు శక్తేరపి సాక్షాత్కరణమ్ । స్వస్య పునః । కరణసామర్థ్యం చాపేక్షితమ్ । తథాచ పుణ్యపాపశబ్దితకర్మశక్త్యసాక్షాత్కారే%పి నోపరోధః కర్తభావస్యేతి భావః ।। 9 ।।

ఆగమాదవగమ్యన్తే విచిత్రాః కర్మశక్తయః ।

తేన కర్మభిరాత్మానాః స్వం నిర్మిమతాం పృథక్ ।। 10 ।।

అపి చ తదేవ చేతనకర్తృకం జగతి పరిదృశ్యతే, యదేవ శక్యక్రియం శక్యజ్ఞానోపాదానాది చ । న చ తథా మహీమహీధరమహార్ణవాదీతి కథమివ తత్తత్కార్యత్వమ్ ? కథన్తరాం చ తదుపాదానోపకరణాదేః సాక్షాత్కారగోచరతా ? యాదృశం హి కార్యముపాదానాద్యభిజ్ఞపూర్వకమవగతం ఘటమణికాది, తాదృశమేవ హి తథావిధబుద్ధిమద్ధేతుకత్వానుమానాయ ప్రభవతి ।

అపి చానీశ్వరేణ పరిమితశక్తిజ్ఞానేన విగ్రహవతా%నవాప్తకామేన కృతమవగతం ఘటాదికార్యమితి తథావిధం బోద్ధారముపస్థాపయన్ హేతురభిమతపురుష సార్వజ్ఞ్యసర్వైశ్వర్యాదివిపర్యయసాధానాద్విరుద్ధః స్యాత్ । న చైవం సతి సర్వానుమానవ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గ శఙ్కితవ్యః । ప్రమాణాన్తరగోచరే హి లిఙ్గిని లిఙ్గబలాదాపతతో విపరీతవిశేషాంస్తత్ప్రమాణమేవ ప్రతిరుణాద్ధి । ఇహ పునరతిపతితసకలమానాన్తరకర్మభావే సర్వనిర్మాణనిపుణే సిషాధయిషితే యావన్తో%న్వయవ్యతిరేకావధారితావినాభావభాజోధర్మాస్తానప్యవిశేషేణోపస్థాప యతి ।

ఉపపాదయత్యేతదేవ నిదర్శనతః " నే " తి । తుశబ్దార్థే%యం ప్రయుక్తో%యం । యద్వా ఇహేత్యతః పూర్వం ఇతి, సత్యమ్, ఇతి యోజ్యమ్ । " ఆగమా " దితి । తేన-కర్మనిష్ఠశక్తీనాం శాస్త్రతో%వగమేన, కర్మభిః-నానాజీవీయకర్మహేతుతః, కర్మానుగుణమితి యావత్, ఆత్మానః-శక్తిమన్తో జీవాః, పృథక్-విభాగేన, తత్తదేశకాలభేదేనేతి యావత్, సర్వం జగత్కార్యద్రవ్యజాతమ్, నిర్మిమతామ్-సృజన్తు ఇత్యర్థః ।। 10 ।।

అపి చ-స్వార్థకారుణ్యభావేన వ్యాప్తాః ప్రేక్షావతః క్రియాః ।

ఈశ్వరస్యోభయాభావాజ్జగత్సర్గో న యుజ్యతే ।। 11 ।।

అవాప్తకామత్వాన్న తావదాత్మార్థే సృజతి ; ప్రలయసమయే ప్రలీనసకలకరణకలేవరాదిభోగోపకరణతయా చ చేతనానాం దుఃఖాభావాత్ దుఃఖిదర్శనజనితకృపాప్రయుక్తిరపి నాస్తీతి వ్యాపకభూతస్వార్థకారుణ్య

నివృత్తేర్వ్యాప్యభూతయా ప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యా%పి నివర్తితవ్యమ్।

అథ కార్యత్వ హేతౌ దోషానాహ " అపిచే " త్యాదినా । తత్రాదౌ స్వరూపాసిద్ధిరుపాధిముఖేన వ్యాప్యత్వాసిద్ధిశ్చ కీర్త్యతే । శక్యా క్రియా-కరణం యస్య తచ్ఛక్యక్రియమ్ । కర్తుం శక్యమితి యావత్ । శక్యం జ్ఞానం యస్య తచ్ఛక్యజ్ఞానమ్, శక్యజ్ఞానాముపాదానాది యస్య కార్యస్య తచ్ఛక్యజ్ఞానోపాదానాది । ఏవంభూతమేవ కార్యం సకర్తృకం భవితుమర్హతీత్యర్థః । చేతనకర్తృకత్వరహితం కార్యం నాస్తీతి చానుసన్ధేమ్ । " న చే " తి । తత్తత్కార్యత్వమ్-తస్య తస్య కార్యత్వం క్షిత్యాదేరశక్యక్రియస్యేత్యర్థః । అనేన స్వరూపాసిద్ధిర్భాగాసిద్ధిర్వాక్తా । " కథన్తరా " మితి ।
ఉపాదానోపకరణపరమాణ్వదృష్టాదేఃసాక్షాత్కర్తుమశక్యతయోపాదానాదిసాక్షాత్కారచికీర్షాకృతిమత్పురుషపూర్వకత్వం కథన్తరాం ఘటతే క్షితిద్వ్యణుకాదేరిత్యర్థః । క్షిత్యాదేః కార్యత్వే చేదాగ్రహః , ఇష్యతామ్ । సకర్తృకత్వం తు అు#పపన్నమేవేతి భావః । సోపాధికత్వమాహ " యాదృశ " మితి । యాదృశం-కృతిసాధ్యత్వార్హం జ్ఞేయత్వార్హోపాదానాదికం చ । అనేన శక్యక్రియత్వం శక్యజ్ఞానోపాదానదికత్వం చోపాధిరిత్యుక్తం భవతి । అస్య వ్యభిచారోన్నాయకత్వం సత్ప్రతిపక్షోన్నాయకత్వం వా బోధ్యమ్ ।

ఏవం కార్యత్వ హేతోరభిమతకర్తృపూర్వకత్వాసాధకత్వముక్త్వా%నభిమతాపాదకత్వం చాహ " అపి చే "తి । సపక్షే హి ఘటాదౌ విగ్రహవత్త్వస్వార్థాపేక్షత్వానీశ్వరత్వాదివిశిష్టకర్తృపూర్వకత్వేన కార్యత్వస్య వ్యాప్తిర్గృహీతా । విశిష్టసాధ్యేన గృహీతవ్యాప్తికం చ శరీరాది విశిష్టమేవ కర్తారం సాధయేత్ పక్షే ।తే చాకారా అభిమతవిపరీతా ఇతి విరుద్ధవ్యాప్యత్వాద్ధేతోర్విరుద్ధత్వమితి భావః । నన్వేవం సపక్షే మహానసాదౌ కారీషత్వాదిమతా వహ్నినా గృహీతవ్యాప్తినా ధూమేన పక్షే పర్వతే కారీషాదివహ్నేరేవ సాధనం స్యాత్ । స చ తత్ర నాస్తీతి అప్రామాణ్యప్రసఙ్గో%నుమానమాత్రస్యేత్యత్రాహ " నచైవ " మితి । " ప్రమాణాన్తరే "తి । సాధ్యస్య ప్రమాణాన్తరగ్రహ్యత్వే లిఙ్గబలాత్ప్రసక్తానాం విరుద్ధవిశేషాణాం ప్రత్యక్షాదినా%పవదనాత్ వహ్నిమాత్రే ప్రామాణ్యమనుమానస్యవ్యవస్థాప్యం భవేన్నామ । ప్రమాణాన్తరాగోచరే తు సాధ్యే లిఙ్గబలప్రసక్తానాం విపరీతవిశేషాణామపవాదకాభావాత్తథైవావస్థానం స్యాదిత్యాశయః ।

అన్వయవ్యతిరేకసహచారగ్రహాద్యద్యద్ధర్మావచ్ఛిన్నకర్తృపూర్వత్వేన కార్యత్వస్య వ్యాప్తిర్గృహీతా, తే కులాలాద్యనుగతా అనీశ్వత్వసంసారిత్వాదయో భవన్తి వ్యాపకతావచ్ఛేదకత్వేన గృహీతాః ।

వ్యాపకతావచ్ఛేదకధర్మప్రకారేణ సాధ్యానుమాపకత్వస్యాభావాచ్చ లిఙ్గస్యానీశ్వరసంసారికర్తృమాత్రపర్యవసాయిత్వం కార్యత్వహేతుకసకర్తృకత్వానుమానస్యేతి " యావన్త " ఇత్యాదినా వివక్షితమ్ ।

ఈశ్వరస్య జత్కర్తృత్వాసంభవాదపి నిరుక్తానుమానమనీశ్వర ఏవ విశ్రామ్యతీత్యభిప్రయన్నాహ " అపచే " తి । స్వార్థః-స్వప్రయోజనమ్ । కారుణ్యమ్-పరప్రయోజనసమ్పాదనోపయోగిగుణవిశేషః పరార్థపర్యయవన్నః । స్వార్థేచ్ఛాయాః కారుణ్యస్య వా సత్తయా వ్యాప్యం బుద్ధిమత్ప్రవృత్తిసామాన్యమితి పూర్వార్ధస్యార్థః । సిషాధయిషితస్యేశ్వరస్య త్వవాప్తకామత్వాన్న స్వార్థః సాధనీయః కశ్చన సమ్భవతి సృష్టిహేతుః,న వా కారుణ్యమ్, పరదుఃఖదర్శనాధీనోద్ధోధత్వాత్తస్య ప్రలయే చ పరేషాం దుఃఖస్యైవాభావాత్ । అతఃస్వార్థాభిసన్ధిసముద్బుద్ధకారుణ్యాన్యతరరూపవ్యాపకనివృత్త్యా జగత్కరణరూపప్రవృత్తేర్నివృత్తిరిత్యుత్తరార్ధస్యార్థః ।। 11 ।।

సుఖైకతానం జనయేజ్జగతకరుణయా సృజన్ ।

తత్కర్మానువిధాయిత్వే హీయేతాస్య స్వతన్త్రతా ।। 12 ।।

న చోపాదానాదిసాక్షాత్కారిణ ఏవ కర్తృత్వమిత్యపి నియమః ; ఉపీదానముపకరణం చావిదుష ఏవాత్మనో జ్ఞనాదిషు కర్తృత్వాత్ ।

కారికార్థమేవ ప్రపఞ్చయతి " అవాప్తే " త్యాదినా । ప్రకారాన్తరేణ కారుణ్యస్యాసమ్భవమాహ " సుఖైకే " తి శ్లోకార్ధేన । ప్రత్యుతః దుఃఖాలయం జగత్సృజతో న కారుణ్యలేశో%పి ఘటత ఇతి భావః । నన్వీశ్వరః కారుణ్యేనైవ స్రష్టుం ప్రవృత్తం । అథాపి సృజ్యకర్మాపేక్షయా సర్జనాన్న నైర్ఘృణ్యాదిప్రసఙ్గ ఇత్యత్రాహ " తత్కర్మే " తి । తథా సతి కర్మపారతన్త్ర్యప్రసఙ్గాదీశ్వరత్వం

భజ్యేతేతి భావః । ఊశఅవరో యది జగత్కర్తా స్యాదనవాప్తకామత్వాదిమాన్ స్యాదితి ప్రతితర్కో%త్రా%నుసన్ధేయః । ప్రతిప్రయోగస్త్వగ్రే వక్ష్యత ఏవ ।। 12 ।।

అతః - అసిద్ధత్వాద్విరుద్ధత్వాదనైకాన్త్యాచ్చ వర్ణితాత్ ।

కార్యత్వ హేతోర్జగతో నయథోదితకర్తృతా ।। 13 ।।

ప్రయోగశ్చ భవతి-మహీమహీధరాది కార్యంన భవతి, ప్రసిద్ధకార్యవిలక్షణత్వాత్, గగనవత్ ; అశక్యదర్శనోపాదానోపకరణత్వాద్వా, వ్యతిరేకేణ ఘటాదివత్ । పరమాణవోన ప్రత్యక్షాః నిరతిశయసూక్ష్మద్రవ్యత్వాత్ తథైవ ఘటాదివత్ । విమతివిషయః

కాలో న లోకశూన్యః, కాలత్వాదిదానీన్తనకాలవత్ । తనుభువనాదీశ్వరకర్తృకం న భవతి కార్యత్వాత్తద్వదేవ । ఈశ్వరః కర్తా న భవతి ప్రయోజనరహితత్వాదశరీరత్వాద్వా ముక్తాత్మవదితి ।

అథానైకాన్త్యమప్యాహోపాదానాద్యభిజ్ఞకర్తృపూర్వకత్వసాధనే " న చోపాదానాదీ " తి । జ్ఞనాదివిశేషగుణోపరాగేణైవాత్మనః ప్రత్యక్షత్వాత్ జ్ఞానార్థప్రవృత్తివేలాయాం నాత్మనో జ్ఞానోపాదానభూతస్వాత్మసాక్షాత్కారిత్వం నియమతో%స్తి । న వా తదుపకరణాదృష్టమన ఆదిసాక్షాత్కర్తృత్వ మ్ । జ్ఞానార్థ ప్రవృత్తేర్జ్ఞానే కర్తృత్వం సమవాయిత్వం చ పరమస్తి । తథా చోపాదానాద్యభిజ్ఞపూర్వకత్వాభావవతి జ్ఞానాదై కార్యత్వస్య సత్త్వాద్వ్యభిచార ఇత్యర్థః।

నిరుక్తేశ్వరానుమానదూషణాని సఙ్గృహ్ణాతి " అసిద్ధత్వా " దితి । కార్యత్వస్య క్షిత్యాదావసిద్ధిరశక్యక్రియత్వాదినా%కార్యత్వానుమానాత్తస్య అనీశ్వరత్వానవాప్త కామత్వశరీరిత్వాదివిపరీతాకారక్షేపకత్వాత్ క్షిత్యాదౌ కర్తుః సిపాధయిషితస్య కార్యత్వస్య విరుద్ధత్వమ్ । అభిమతవిపరీతాకారాక్షేపకత్వం హేతోర్విరుద్ధత్వమితి హి ప్రాచాం పరిభాషా । అనైశ్వర్యాద్యాపాదకత్వం చానైశ్వర్యాదివిశిష్టకర్తృకత్వేన వ్యాప్తేర్ఘటాదౌ కార్యత్వ హేతోర్గృహీతత్వాదేవ । కిఞ్చచేతనజన్యత్వమాత్రే సాధ్యే%దృష్టద్వారా జీవజన్యత్వస్య కార్యమాత్రే%భిమతత్వాత్సిద్ధసాధనమ్ । తదుపాదానాదిసాక్షాత్కర్తృకర్తృపూర్వకత్వం సాధ్యమిత్యురరీకార్యమ్ । తత్ర చానుపదోక్తమనైకాన్త్యం స్థితం జ్ఞానాద్యన్తర్భావేన । ఏవమసిద్ధ్యాదిదోషదుష్టత్వాత్కార్యత్వస్య

తేన క్షిత్యాదౌ ఉపాదనోపకరణాదిసాక్షాత్కర్తృ కర్తృపూర్వకత్వం న సాధయితుం శక్యత ఇత్యర్థః ।। 13 ।।

అత్ర బ్రూమో న కార్యత్వం క్షిత్యాదౌ శక్యనిహ్నవమ్ ।

సభాగత్వాత్ క్రియావత్త్వాత్ మహత్త్వేనవిశేషితాత్ ।। 14 ।।

తాదృశాదేవ మూర్త్తత్వాద్బహ్యాప్రత్యక్షతాన్వితాత్ ।

సమామాన్యవశేషత్వాదిత్యాదిభ్యో ఘటాదివత్ ।। 15 ।।

న చేదృశ ఏవ సన్నివేశః కార్యః నేతర ఇత్యవయవసన్నివేశవిశేషప్రతినియతం రూపభేదముదీక్షామహే । యత్తు శక్యక్రియం శక్యజ్ఞానోపాదానోపకరణం చ క్రియత ఇత, తదస్తు నామ । కిన్తు తే క్రియాజ్ఞానశక్తీ క్రియాజ్ఞానాభ్యామేవ సమధిగమనీయే । తే చ క్షిత్యాదిషు యథోక్తసాధనబలసముపస్థాపితే ఇతి న విశేషః

ప్రసిద్ధప్రాకారగోపురాది కార్యేభ్యస్తనుభువనాదేః । నచైతావానేవ క్రియాగోచర ఇతి విషయనియమః కశ్చిత్ క్రియాయ దృష్టః ; యేనేదమశక్యక్రియమధ్యవస్యేమ । సిద్ధే చ కార్యత్వే తదుపాదానాదిసాక్షాత్కరణతదధిష్ఠానతత్ప్రేరణనిపుణః పురుషవిశేష సిధ్యత్యేవ ।

అధిష్ఠానం చ తత్ప్రవృత్త్యనుగుణసఙ్కల్పవదీశ్వరసన్నికర్షః, క్షేత్రాజ్ఞేనేవ స్వశరీరాదౌ । స చ ద్రవ్యైః సంయోగలక్షణః, తద్గుణైస్తిసంయుక్తసమవాయరూపః । ప్రవృత్తిశ్చ పరమాణూనాం పరిస్పన్దలక్షణా ; ధర్మాధర్మయోస్తు ఫలోదయానుకూలతాదృశదేశకాలాదిసహకారిసహితతా । తాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యామేవ ఫలమ్, చేతనానధిష్ఠితానాం సర్వేషామేతేషామచైతన్యేనాకిఞ్చిత్కరత్వాత్ । న హి చేతనేన వర్ధకినా%నధిష్ఠితా వాసీ । దేశకాలాదిసహకారి శతసమధిగమే%పి యూపాదీన్యాపాదయితుమలమ్ । బీజాఙ్కురాదయస్తు పక్షాన్తర్భూతా ఇతి తైర్వ్యభిచారవచనమనభిజ్ఞతయైవ శ్రోత్రియాణామ్ । ఏతేన సుఖాదిభిర్వ్యభిచారో%పి ప్రత్యుక్తః । న చోభయవాదిసిద్ధతామాత్రేణ క్షేత్రజ్ఞానామేవేదృశాధిష్ఠాతృత్వకల్పనముచితమ్ ; తేషాం సూక్ష్మవ్యవహితాదిదర్శనా

శక్తేర్నిశ్చితత్వాత్ । దృష్టానుసారిణీ హి సర్వత్ర కల్పనా ; న దృష్టివిరోధినీ । న చైవమీశ్వరస్యాశక్తిర్నిశ్చితా ; ప్రమాణాన్తరతస్త(ద)త్సిద్ధేః । యథోదితప్రమాణబలేన సిధ్యమ్ సాంసిద్ధికసర్వార్థదర్శనతత్ప్రేరణశక్తిసమ్పన్న ఏవ సిధ్యతి ; కార్యత్వస్య సమర్థకర్తృపూర్వకత్వేన ప్రతిబన్ధాత్ ।

యత్తు పరిమితశక్తిజ్ఞానానైశ్వర్యాద్యాపదనాద్ధర్మవిశేషవిపరీసాధనత్వ ముద్భావితమ్, తదతిస్థధీయః, అప్రయోజకత్వాత్తేషమ్ । న హి కిఞ్చిత్ క్రియమాణం కర్తురర్థాన్తరవిషయమసామర్థ్యమజ్ఞానాం వా స్వోత్పత్తే% పేక్షతే ; స్వసభ్పాదనసమర్థకర్తృమాత్రాక్షేపాత్ కేవలవ్యతిరేకాసిద్ధేః । తావతైవోపపద్యమానే కార్యోదయే సమ్బన్ధినో%కిఞ్చిత్కరస్యార్థాన్తరవిషయస్యాభావస్య హేతుత్వ కల్పనానుపపత్తేః । అపి చ కిం తదితరమస్తవస్తువి, యమజ్ఞానాది వ్యాపకమ్, ఉత కతిపయగోచరమితి వివేచనీయమ్ । న తావదశేషవిషయమ్, అనుపలబ్ధేః । న ఖలు కుమ్భకారః కుమ్భాతిరేకి కిమపి న విజానాతి । అథ కతిపయవిషయమ్ । తదపి న, అనియతవిషయతయా తస్య తస్యవ్యభిచారదర్శనాత్ । న చాస్తికిఞ్చిద్వ్యవస్థితమ్,

యదవిద్యాదిమానేవ కర్తృతామనుభవతి ।

న చ శరీరిణైవ కర్త్రా భావ్యమ్, శరీరగ్రహణేనైవానైకాన్త్యాత్ । న ఖలు శరీరవిశిష్టస్సన్నేవాయమాత్మా శరీరముపాదత్తే, అయోగినోయుగపదనేకశరీర గ్రహణాయోగాత్ ।పూర్వధ్వపరిత్యాగేన దేహాన్తరప్రాపకకర్మప్రేరితప్రాణసహాయ ఏవ దేహాన్తరం ప్రవిశతీత్యుపపాదితమాత్మచిన్తాయామ్।

కిఞ్చాత్మనః శరీరమధితిష్ఠతో%ధిష్ఠానక్రియాతకర్మభూతస్య దేహస్యాధిష్ఠాతృదశా (దేహా)నుప్రవేశో%నుపపన్నః, యుగపదేకక్రియాయామేకస్య కర్మకర్తృత్వవిరోధాత్ । అధితిష్ఠాసితదేహసంయోగవత ఏవ తత్ప్రవృత్త్యనుగుణ ప్రయత్న యోగలక్షణమధిష్ఠానం దృష్టమితి చేత్ ; అస్త్వేకతత్త్వ (సత్వ)సమ్బద్ధస్యాధిష్ఠానానుపపత్తేః ప్రేర్యవస్తుసమ్బన్ధినా ప్రేరకేణ భవితవ్యమితి ; న పునర్దేహసమ్బన్ధేన (న్ధినా) భావ్యమితి । కుతో నిర్ణయః ? ఇత ఏవ, యతో%న్యదప్యధిష్ఠీయమానం మానజణ్డాది స్వసమ్బన్ధినౌవాధిష్ఠీయతే । తేనాధిష్ఠానక్రియాపేక్షితాధిష్ఠేయపదార్థసమ్బన్ధమాత్రాతిరేకేణ దేహసమ్బన్ధో నామపరో నాదర్తవ్యః అస్తి చేశ్వరస్యాపి జగదుపాదానోపకరణైస్సమ్బన్ధ ఇత్యుక్తమేవ ।

అథ స్వదేహవ్యతిరిక్త వస్తుని ప్రవృత్తివిశేషకరత్వం దేహద్వారేణైవ । దృష్టం హి దణ్డచక్రాదిషు కరసంయోగాదినా కులాలాదేః ప్రవర్తయితృత్వమిత్యుచ్యేత ; తదపి న ; అభిధ్యానమాత్రేణైవ పరశరీరగతగరనిరసనవిసారణదర్శనాత్ ।

కథమసతి శరీరే పరప్రేరణాత్మకః సఙ్కల్ప ఇతి చేత్ ; కిం శరీరం సఙ్కల్పయతి, యేన తదభావే న భవేత్ ? । కరణమితి చేన్న; మనసః కరణత్వాత్ కిమస్తీశ్వరస్య మనః ? బాఢమ్ । నన్వేవం వుగ్రహధర్మాధర్మానైశ్వర్యాదయః సాధారణధర్మాః ప్రాదుఃష్యుః । మైవమ్ ; కార్యత్వాక్షిప్తసమర్థకర్తృమత్త్వాత్ (త్త్వార్థ) ద్రఢిమ్నైవాపాస్తత్వాత్ । మనసో నిత్యేన్ద్రియతయా దేహాపగమేఽపి సమ్బన్ధాభ్యుపగమాదనైకాన్తికశ్చ । యావద్ధి దృష్టానుగుణం వ్యాప్త్యుపయోగి, తావదనుజ్ఞాయతే । నచాస్మదాదేర్మనసాఽప్యచిన్త్యరచనస్యాపర్యన్తవిస్తారస్య మహాభూతభౌతికప్రపఞ్చస్య ప్రాదేశికశరీరకః కిఞ్చిజ్జ్ఞః పుణ్యపాపపరవశగతిరలం నిర్మాణాయేత్యపరిమితజ్ఞానైశ్వర్యశక్తిః శరీరాద్యనపేక్షః సఙ్కల్పాదేవ సకలభువననిర్మాణక్షమః కర్తా సిద్ధః ।

ఈదృశేన కర్త్రా ఘటాదిషు కార్యత్వస్య సమ్బన్ధో న దృష్ట ఇతి చేత్ ;

అతిగహనగిరితటాధిష్ఠానేనాతిప్రకృష్టాదృష్టచరేన్ధననివహసమ్బన్ధినా హుతవహవిశేషేణ మహానసాదౌ ధూమస్య వా కిం సమ్బన్ధో దృష్టః ? యేన ధూమవిశేషదర్శనాత్ గిరిశిఖరే తథావిధాగ్నిరనుమీయతే । యాదృశో ధూమో యత్రావగతః తత్రైవ తాదృశస్తత్సమ్పాదనసమర్థో దృష్టాన్తభూమావపరిదృష్టోఽపి సామాన్యవ్యాప్తిబలేన పక్షధ్రమతావశాత్ సిధ్యతీతిత చేత్ ; తదిదమస్మాభిరభిధీయమానం కిమితి న హృదయమధిరోహతి భవతామ్ । ఇమాపి కార్యత్వం సమర్థకర్తృపూర్వకత్వేన ఘటాదిషు విదితసమ్బన్ధనియమం క్షిత్యాదిషు దృశ్యమానం స్వసమ్పాదనసమర్థమదృష్టపూర్వమేవ బుద్ధిమత్కర్తారముపస్థాపయతి । యథైవ హి దేశకాలేన్ధనపరిమాణాదివిశేషానాదరేణ ధూమస్య స్వోదయానుగుణహుతవహమాత్రేణ సమ్బన్ధనియమః,తథైవానీశ్వరత్వాకిఞ్చిజ్జ్ఞత్వశరీరిత్వపుణ్యపాపపరవశత్వమనుష్యత్వాది - విశేషప్రహాణేన కార్యస్య స్వనిర్మాణసమర్థబుద్ధిమత్కర్తృమాత్రేణ సమ్బన్ధనియమనిశ్చయ ఇతి న కశ్చిద్విశేషః ।

అపి చ విభుద్రవ్యసంయోగినః పరిస్పన్దవతశ్చ సర్వత్ర స్పర్శవత్త్వావ్యాభిచారేఽపి జ్ఞానసుఖాదినిత్యద్రవ్యవిశేషగుణానుమితాత్మసంయోగినో మనసః కథమివ

స్పర్శరహితత్వమ్ ? కథం న వాయవీయద్రవ్యస్యమహిమగుణశాలినో నియతాధిష్ఠానస్పార్శనత్వనియమదర్శనేऽపి త్వగిన్ద్రియే తద్విపర్యయః ? తైజసస్య వా రూపస్పర్శయోరన్యతరస్య వా ప్రాకట్యనియమేऽపి రూపోపలమ్భసాధనతాऽనుమితతైజసభావస్య చక్షుషో నియమేన తదుభయానుద్భవాభ్యుపగమః ? । అథ కార్యదర్శనానుమితసద్భావానాం తైజసాదిభావేऽపి తత్తద్విశేషాణాం యోగ్యానుపలబ్ధిబాధితత్వాత్ తదభ్యుపగమేऽనేకనియమభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చ తథాऽభ్యుపగమః, హన్త తర్హి ప్రకృవిషయేऽపి ప్రసఞ్జితధర్మవిశేషాణామనుపలమ్భబాధావిశేషాత్ అనేకనియమదర్శనవిఘాతప్రసఙ్గాచ్చ తథాऽభ్యుపగమ ఇతి సర్వం సమానమన్యత్రాభినివేశాత్ ।

దృశ్యన్తే హి నీతయః । యథా-వివాదాస్పదం పరమాణ్వాది ప్రేక్షావత్ప్రేరితం చేష్టతే, అచేతనత్వాత్ ; యదచేతనం తత్తథా, యథా తథావిధం కన్దుకాది । తథా వివాదాధ్యాసితా బాహ్యాభ్యన్తరప్రవృత్తయ-ప్రకృత్యుపకరణప్రత్యక్షపూర్వికాః కార్యత్వాత్తద్వదేవ ।

ప్రతిప్రయోగానాహ " ప్రయోగశ్చే " తి । అశక్యదర్శనోపాదానత్వముపాదయతి " పరమాణవ "

ఇతి । తథైవ-వ్యతిరేకేణైవ । కార్యత్వస్య పక్షే క్షిత్యాదౌ అసిద్ధిసాధనాయ ప్రయోగ ఉక్తః । అథ జీవైః సిద్ధసాధనత్వసాధనార్థ ప్రలయనిరాసే ప్రయోగ ఉచ్యతే " విమతీ " తి । సతి హి ప్రలయే సర్గారమ్భేస్రష్టృత్వం జీవానాం కరణాదివిధురత్వాన్న ఘటత ఇతి కర్త్రన్తరం మన్తవ్యం భవేత్ । తత్ సర్వకార్యద్రవ్యవిరహలక్షణః ప్రలయో నాస్త్యేవేతి సాధ్యతేऽత్ర । విరుద్ధత్వప్రదర్శనార్థః ప్రయోగః " తనుబునవనాదీ " తి । ఈశ్వరకర్తృకం న భవతీత్యనీశ్వరకర్తృకం భవతీత్యర్థపర్యవసాయి । తద్వదేవ-అన్వయేన ఘటాదివదేవ । విపరీతపర్యవసాయిత్వం కార్యత్వానుమానస్యోక్తమ్ । అభిమతపర్యవసాయిత్వాభావం చ స్ఫోరయతి " ఈశ్వర " ఇతి । ఈశ్వరఃఈశ్వరత్వాభిమతః । అయం చ సత్ప్రతిపక్షరూపః ।

ఏవం మీమాంసకైర్దూషితమేవేశ్వరానుమానం తార్కికప్రక్రియామేవావలమ్బ్య ప్రాయశో వ్యవస్థాపయితుముపక్రమతే దోషోద్ధారముఖేన "

అత్ర బ్రూమ "ఇత్యాదినా । కార్యత్వమ్-ఉత్పత్తిమత్త్వమ్ । క్షిత్యాదేః కార్యత్వే హేతవః సభాగత్వాదయః । సభాగత్వం-సావయవత్వమ్ । " విత్యాదిభ్య "ఇతి ప్రచీనముద్రితపాఠస్తు న

సమీచీనః । క్రియావత్త్వం, పరిచ్ఛిన్నపరిమాణవత్త్వరూపం మూర్తత్వం చ నిత్యపరమాణుసాధారణమితి సామానాధికరణ్యసమ్బన్ధేన మహత్త్వవిశిష్టం తద్ధేతూకృతమ్ । సామాన్యవిశేషః-ద్రవ్యత్వాది పృథిత్వాది చ, తచచ్ కేవలం నిత్యపరమాణ్వాదిసాధారణమితి బాహ్యప్రత్యక్షవిషయత్వేన విశేషితం తద్ధేతూకృతమ్ । ఆత్మనో మానసప్రత్యక్షత్వాత్సామాన్యవిశేషవత్త్వాచ్చ తత్ర వ్యభిచార ఇతి బాహ్యత్వేన ప్రత్యక్షం విశేషితమ్ ।। 14 ।। 15 ।।

ప్రత్యక్షం తత్ ప్రమేయత్వాత్పదార్థత్వాద్ఘటాదివత్ ।

ఏకేచ్ఛానువిధాయీదమచైతన్యాత్ స్వదేహవత్ ।। 16 ।।

నను కార్యత్వమస్తు నిరుక్తహేతుభిః । తావతా సకర్తృకత్వే కిమాయాతమ్ ? కార్యసామాన్యే కర్తుః కారణత్వే మానాభావాత్, కర్తారం వినాపి కారణాన్తరత ఏవ క్షిత్యాదేరుత్పత్తిసమ్భవాదిత్యత్రాహ " న చేదృశ " ఇతి । సావయవత్వం హ్యవయవసన్నివేశవిశేషరూపాకృతిమత్త్వమ్ । తచ్చ పురుశకృతిసాధ్యమేవ దృష్టమితి విచిత్రాకారస్య మహ్యాదేరపి సకర్తృకత్వమేష్టవ్యమేవ । కార్యవిశేషత్వమేవ సకర్తృకత్వవ్యాప్యమస్తు । స చ విశేషో న క్షోణ్యాదివ్యావృత్త ఇతి తస్యాపి సకర్తృకత్వసిద్ధిరప్రతిహతా । కిఞ్చ "యద్విశేషయో"రిత్యాదిన్యాయేన కార్యవిశేషఏ కులాలాదేః కారణత్వాత్ కార్యత్వావచ్ఛిన్నే%పి

కర్తృత్వావచ్ఛిన్నస్య కారణత్వమస్త్యేవేతి కార్యత్వమేవ సకర్తృకత్వవ్యాప్యం క్షిత్యాదౌ కర్తారంసమర్థయతీతి భావః । యద్వా క్షిత్యాది న కార్యం ప్రసిద్ధకార్యవిలక్షణత్వాదిత్యత్రాప్రయోజకత్వమాహ " న చేదృశ " ఇతి। కార్యః-కృతిజన్యః, ఉత్పత్తిమాన్ వా । కృతిజన్యత్వే వా ప్రయోజకం క్షోణ్యాద్యాకారవ్యావృత్తంఘటాద్యాకారమాత్రవృత్తిధర్మవిశేషం న పశ్యామ ఇత్యర్థః । సతి హి తస్మిన్ విశేషే ప్రసిద్ధకార్యవైలక్షణ్యస్యాకర్తృకర్తృకత్వవ్యాప్తిః ప్రసిధ్యేత్ । అన్యథా త్వప్రయోజకత్వమేవ అదృష్టకర్తృకో రాజప్రాసాదో న కార్యో దష్టకర్తృకఘటాదికార్యవిలక్షణత్వాదిత్యాదివదితి భావః । నను శక్యక్రియత్వాదిరేవ తాదృశోవిశేషః క్షిత్యాద్యాకృతివ్యావృత్త ఇతి చేత్తత్రాహ " యత్తు " ఇతి । " తదస్తునామే " తి । క్షిత్యాదౌ తాదృశవిశేషాభావో%సిద్ధ ఇతి హార్దమ్ । తే-క్రియాజ్ఞానే । " యథోక్తే "తి కార్యత్వ హేతుకసకర్తృకత్వానుమానలక్షణేతి యావత్ । అయం భావః - ఉపాదానాదిగోచరాపరోక్షజ్ఞానచికీర్షాకృతిమజ్జన్యత్వం హి సాధ్యేత మహ్యాదౌ । తత్ర చ

తద్విధేయకకృతిః, తదుపాదానాద్యపరోక్షజ్ఞానం చ ఘటకమస్త్యేవ । జ్ఞానక్రియయోరేవం ప్రామాణికత్వం తదనుగుణసామర్థ్యమపి కల్పనీయమేవ జగత్కర్తురిత్యశక్యక్రియత్వాదేరసిద్ధిరితి భావః । క్రియాగోచర-కృతివిధేయః । " సిద్ధ " ఇతి । ప్రామాణికే చ కార్యత్వే సతి కార్యత్వస్య విశిష్టకర్తృపూకత్వవ్యాప్తిబలాత్ క్షిత్యాదౌ కర్తృవిశేషసిద్ధిరప్రత్యూహైవేతి భావః । "తదధిష్ఠానతప్రేరణే" తి కర్మధారయః । యద్వా పరప్రవృత్త్యనుగుణవ్యాపారః । ప్రేరమమ్ । తాదృశవ్యాపారవతః ప్రేర్యేణ సన్నికర్షో%ధిష్ఠానమితి భిదా । ఏవం కార్యత్వం క్షిత్యాదేస్తతః సకర్తృకత్వం చ సాధితమ్ ।

అథ సకర్తృకత్వానుమానస్య జీవైః సిద్ధసాధనతాం పరిహర్తుం కర్తృత్వేస్వరూపానుప్రవిష్టమధిష్టానాది వివృణోతి " అధిష్ఠాన " మిత్యాదినా । యథా జీవస్య శరీరావయవాద్యధిష్టానం తత్రప్రవృత్త్యనుకూలసఙ్కల్పేన, ఏవం పరమాణ్వదృష్టాద్యధిష్ఠానం జగత్కర్తురీశ్వరస్య తత్రప్రవృత్త్యనుకూలసఙ్కల్పేనేతి మన్తవ్యమిత్యర్థః । " స చే "తి । ఈశ్వరసన్నికర్షః పరమాణ్వాదౌ సంయోగరూపః అదృష్టే చ సంయుక్తసమవాయరూపో విభుద్ధయసంయోగస్యోపగమే । తదనుపగమే సంయుక్తసంయోగిసమవాయలక్షణో బోధ్యః ।ఇదం చ తార్కికప్రక్రియయా । " ప్రవృత్తి " రితి । ఆరమ్భకసంయోగానుకూలక్రియారూపా చ పరమాణూనాం ప్రవృత్తిరిత్యర్థః । అదృష్టస్య ప్రవృతింశ్త నిర్వక్తి" ధర్మాధర్మయో" రితి। ఇదం పుణ్యం పాపం వా%స్మిన్ దేశే కాలే చ ఫలం జనయత్వితీశ్వరసఙ్కల్పమూలా%దృష్టస్య ప్రవృత్తిః

ఫలోదయానుకూలతాదృశదేశకాలాదిసహకారిసమాసాదనలక్షణా భవతీత్యర్థః । " తాభ్యా " మితి। ఏవకారో భిన్నక్రమః । తాభ్యాం-చేతనాధిష్ఠితాభ్యామేవ ధర్మాధర్మాభ్యాం పలమిత్యాన్వయః । నను కర్తారమన్తరైవ కారణాన్తరతః క్షిత్యాది భవేదితి శఙ్కామన్తర్నిధాయ తత్పరిహారమాహ " చేతన "తి । అకిఞ్చిత్కరత్వమేవోపపాదయతి " నహీ " తి । తథా చాధిష్ఠాతుః కారకచక్రప్రయోక్తుః కర్తృశ్చేతనస్యాపేక్షా కార్యసామాన్యే% స్త్యేవేతి క్షిత్యాదౌ సకర్తృకత్వం నాపహ్నవార్హమ్ । అచేతనస్య కారణగ్రామస్య చతనాధిష్ఠానమన్తరా ప్రవృత్త్యనుపపత్తేరితి భావః । ఉపాదానదిగోచరాపరోక్షజ్ఞానమన్తరా చ తదధిష్ఠానలక్షణస్య కర్తృత్వస్యాసమ్భవాత్ క్షిత్యాదికర్తృః పరమాణ్వాదిసాక్షాత్కారో%ప్యావశ్యకః । చికీర్షాపూర్వకారకచక్రప్రవృత్తిహేతుకృతినిరూప్యం చ ప్రేరణమితి కారకచక్రప్రయోక్తృత్వరూపాధిష్ఠాతృత్వలక్షణస్యోపాదానాదిగోచరాపరోక్షజ్ఞానచికీర్షాకృతిమత్త్వలక్షణస్య చ కర్తృత్వస్య నాత్యన్తభేదః । తతశ్చ పూర్వత్రోపాదానాదిగోచరాపరోక్షజ్ఞానచికీర్షాకృతిమత్త్వం కర్తృత్వముక్తమ్ । అత్రాధిష్ఠాతృత్వరూపం తత్ సమర్థ్యత ఇతి పరకృతాసాఙ్గత్యమితి శఙ్కాయా నావసర ఇత్యవధేయమ । ఏవంభూతస్య క్షిత్యాదికర్తృత్వస్య సదా సర్వదర్శినం సర్వసమర్థం

చేశ్వరం వినా%న్యత్ర జీవేష్వసమ్భవాన్న తైః సిద్ధసాధనమితి చాత్ర వివక్షితమ్ I న చోభయవాదీ" త్యగ్రిమగ్రన్థే చైతద్వక్ష్యతే I మధ్యే%నైకాన్త్యం పరహరతి ప్రసంఙ్గతః " బీజే " తి I యత్ర యత్ర కార్యే న దృష్టః కర్తా, తతత్సర్వమిప కార్యం ప్రకృతే పక్షీకృతమ్ I పక్షే చ వ్యభిచారశఙ్కా న దోషాయ, అన్యథా%నుమానకథాయా ఏవ విలోపప్రసఙ్గాదితి భావః I " ఏతేనే " తి I పక్షాన్తర్భూతత్వేనైవేత్యర్థః I ఆదిపదేన జ్ఞానాది గ్రహ్యమ్ I న హి స్వసుఖజ్ఞానాద్యర్థప్రవృత్తిమాన్ జీవస్తదోపకరణోపాదానాదృష్టస్వాత్మసాక్షాత్కర్తా I తత్ ఉపాదానాది సాక్షాత్కర్తృపూర్వకత్వరూపసాధ్యభావవతి సుఖజ్ఞానాదౌ

కార్యత్వస్య సత్త్వాద్వ్యభిచార ఇత్యపి సుఖాదేరపి పక్షాన్తర్భావత ఏవ నిరస్తమిత్యర్థః I తత్రాప్యుపాదానాదిసాక్షాత్కర్తృపూర్వకత్వమీశ్వరేణైవ నిరూహ్యతే%స్మాభిరితి హృదయమ్ I నను తర్హి జీవస్య స్వసుఖాదౌ కర్తృత్వం న స్యాదితి వాచ్యమ్ I సుఖాదిసమ్పాదనార్థతస్సాధనదర్శనోపాదానప్రవృత్తిమత్త్వాదేవోపపత్తేః, కులాలాదేరివ దృష్టోపకరణాదిదర్శనోపాదానాదినా ఘటాదౌ I అదృష్టకారణాధిష్ఠానం తు సర్వత్ర కార్యే పరమాత్మన ఏవేతి ధ్యేయమ్ I నన్వేవమపి స్వజ్ఞానాద్యర్థప్రవృత్తిపూర్వకాలే నియమేన స్వస్య సాక్షాత్కారాభావాత్ స్వజ్ఞానాద్యుపాదానభూతస్వాత్మసాక్షాత్కర్తృత్వం తదా తస్య నాస్తీతి చేత్, న, ఆత్మనః

స్వప్రకాశత్వనయేన తదా స్వాత్మసాక్షాత్కారస్యాపి సంమానయితవ్యత్వాత్ I స్వజ్ఞానాదౌ స్వస్య కర్తృత్వస్య స్వస్మృతిమాత్రేణాపి అభ్యుపగన్తవ్యత్వాద్వా న దోషః I ఉపాదానాదిసాక్షాత్కర్తృపూర్వకత్వమితి నియమస్తు ఈశ్వరేణైవ తత్ర తత్ర నిర్వాహ్యేతి చ న విస్మర్తవ్యమ I తదర్థమేవ సుఖాద్యపి పక్షీకృతమితి బోధ్యమ్ I వ్యభిచారం పరిహృత్య సిద్ధసాధనతాం పరిహరతి " న చోభయే " తి I పరమాణ్వదృష్టాదిప్రవృత్త్యనుగుణాధిష్ఠాతృత్వకల్పనమిత్యర్థః I అయుక్తత్వే హేతిమాహ " తేషా " మితి I ద్రష్టుమేవ తదశక్తానాంతదధిష్ఠానకథా కేతి భావః I నన్వీశ్వరస్యాపి అధిష్ఠానసామర్థమదృష్టం కథం కల్ప్యతే ? తత్రాహ " న చైవ " మితి I అదృష్టమపి న దృష్టవిరోధీతి భావః I కుతో న దృష్టవిరోధః ? అత్రాహ " ప్రమాణాన్తరత " ఇతి I అత్ర "తదసిద్ధే" రితి పాఠః స్యాద్వేతి సన్దిహ్యతే I ప్రత్యక్షాదినేశ్వరస్యాసిద్ధేరసామర్థ్యస్య తస్మిన్నదృష్టత్వాదిత్యర్థః I నన్వనేనైవానుమానేన తస్యాసామర్థ్యం సేత్స్యతీత్యత్రాహ " యథోదితే " తి I "తత్సిద్ధే" రితి పాఠే తు శక్తిమదీశ్వరస్యైవ విలక్షణప్రమాణేన సిద్ధేరిత్యర్థః I కిన్తత్ ? తదాహ " యథోదితే "తి I సిధ్యన్నిత్యస్యాగ్రే " హి " ఇతి యోజ్యమ్ I " సాంసిద్ధికే " తి I సర్వస్యార్థస్య క్రియాకారకఫలవర్గాన్తః పాతితయా సర్వాధిష్ఠానం తదర్థం సర్వసాక్షాత్కరణమపీశ్వరస్య ప్రాప్తే I తే చాకరణకత్వాన్నిత్యే ఏవేతి భావః I " కార్యత్వస్యే " తి I యత్ర కార్యత్వం తత్ర తత్ర సమర్థకర్తృజన్యత్వమితి వ్యాప్తేరిత్యర్థః I

కులాలదేః కిఞ్చిద్విషయాజ్ఞానాశక్తీ అపి విద్యేతే । తదల్పజ్ఞాల్పశక్తికర్తృ వ్యాప్తిః కార్యత్వస్య గృహ్యతే భూయఃసహచారదర్శనబలాత్ । తదభిమతవిపరీతాపాదకత్వాద్విరుద్ధత్వామితి శఙ్కాం " యత్తు " ఇత్యాదినానూద్య పరిహరతి " త " దితి । అప్రయోజకత్వాత్-కార్యకరణోపయుక్తత్వాభావాత్కిఞ్చిద్విషయాజ్ఞానాదేః । అయం భావః-యేనాకరేణ కర్తుః కారణత్వం తద్రూపావచ్ఛిన్నకర్తృపూర్వకత్వేనైవ కార్యత్వస్య ఘటాదౌ వ్యాప్తిర్గృహీతా । కిఞ్చిద్విషయాజ్ఞానాదిమత్త్వేన చ న ఘటాదౌ కారణత్వం కులాలాదేః । కిన్తు తదుపాదానాదిసాక్షాత్కారాధిష్ఠానక్షమత్వవిశిష్టత్వేనైవ । అన్యవిషయే జ్ఞానాజ్ఞానే శక్త్యశక్తీ వా అప్రయోజకే ప్రకృతకార్యోత్పాదే । తత్సమర్థకర్తృకత్వేనైవ వ్యాప్తిః కార్యత్వస్య । యథా ధూమస్యార్ద్రేన్ధనసంయోగవిశిష్టవహ్నిత్వావచ్ఛిన్నేనైవ సంబన్ధనియమః, న తు రక్తత్వకారీషత్వాద్యనుపయుక్తధర్మావచ్ఛిన్నేన, తద్వదితి । అప్రయోజకత్వమేవోపపాదయతి " నహీ " తి । అజ్ఞానమ్-అర్థానన్తరోపకరణాద్యజ్ఞానమ్ । " స్వే " తి । స్వకారణత్వేనానుమీయమానస్య

కర్తుఃస్వనిష్పత్త్యుపయోగిసామర్థ్యాద్యేవాక్షిప్యతే కార్యత్వస్య మసర్థకర్తృకత్వవ్యాప్తేరితి కేవలవ్యరిరేకస్య-కేవలస్య పూర్వవర్తిమాత్రస్యానుపయోగినో వ్యతిరేకస్య-అర్థాన్తరగోచరశక్త్యాద్యభావస్య ప్రకృతకార్యే ప్రయోజకతయా%సిద్ధేరిత్యర్థః । అర్థాన్తరవిషయశక్త్యాద్యభావస్య వ్యతిరేకే ప్రకృతకార్యస్య వ్యతిరేక ఇతి వ్యతిరేకసహచారస్యాసిద్ధేరితి వా%ర్థః । మూలపాఠో%త్రాన్యథా స్యాద్వా । తావత్రైవ-స్వనిష్పాదనోపయోగిజ్ఞానశక్తిత ఏవ । అర్థాన్తరో విషయో యస్యేతి బహువ్రీహిః । అన్యపదార్థో జ్ఞానాదిరర్థసిద్ధః । తస్య ప్రతియోగితయా%భావే%న్వయః । సమ్బన్ధినః-కార్యనియతపూర్వవర్తినః । అకిఞ్చిత్కరస్య-ప్రకృతకార్యానుపయోగినః । అన్యథాసిద్ధస్యేతి యావత్ । అథ వికల్పముఖేనార్థాన్తరవిషయకాజ్ఞానాదేః నియతపూర్వవృత్తిత్వమపి ప్రతిక్షిపతి " అపి చే " తి । వ్యాపకం-కార్యస్య నియతపూర్వవృత్తి । " న తావ " ప్రకృతకార్యాతిరిక్తసకలకార్యోపయోగిజ్ఞానసామర్థ్యవిరహః కర్తరి కుత్రాప్యసిద్ధ ఏవేతి భావః । నను ప్రకృతకార్యాతిరిక్తకతిపయవిషయాజ్ఞానాది కర్తురిష్టం దృష్టం చేత్యత్రాహ " అథే " తి । అర్థాన్తరయత్కిఞ్చిదజ్ఞానాది న వ్యవస్థితమ్ । యథా కశ్చిత్పటకారః ఘటం న జానాతి కశ్చిత్తు జానాతి, కశ్చిత్త్వన్యన్న జానాతి అన్యస్తు తజ్జానాతీతి ప్రకృతకర్తురన్యాన్యవిషయం జ్ఞానమజ్ఞానం చావ్యవస్థితం దృశ్యతే । పటాద్యజ్ఞానం ఘటాద్యజ్ఞానం వా నియతం కర్తుర్దుర్వచమితి తత్తదజ్ఞానస్య తత్ర తత్రానైకాన్త్యాన్న హేతుత్వమితి భావః । సర్వస్యాపి కర్తుః కిఞ్చిద్వస్తు నియమేన న జ్ఞాయతే ఇతి తు దుర్వచమేవేత్యాహ " న చాస్తీ " తి । నను స్వవిశిష్టజ్ఞానాభావత్వేనాజ్ఞానస్య హేతుత్వముపేయతే । స్వపదం ప్రకృతకార్యపరమ్ । వైశిష్ట్యం చ జ్ఞానే స్వనిష్ఠవిషయత్వానిరూపకత్వస్వాన్య

నిష్ఠవిషయతానిరూపకత్వోభయసమ్బన్ధేన । తథా చ తత్తదజ్ఞానస్య తత్ర తత్ర వ్యభిచారే%పి నిరుక్తరూపావచ్ఛిన్నజ్ఞానాభావస్య నియతపూర్వవృత్తిత్వసమ్భవ ఏవేతి చేత్, ఏవమపి పూర్వోక్తమన్యథాసిద్ధత్వం దుర్వారమేవేతి ధ్యేయమ్ ।

కార్యత్వస్యాజ్ఞాత్వాదివిరుద్ధాకారాక్షేపకత్వం క్షిత్యాదికర్తరి పరిహృతమేతావతా ।

అథ శరీరత్వలక్షణవిపరీతాకారాక్షేపకత్వం పరిహరతి " న చే " తి । కర్తుః శరీరవత్త్వమేవేతి న నియమః । ఏకం దేహం పరిత్యజ్య దేహాన్తరపరిగ్రహణం కుర్వతో జీవస్య తదా।ఽశరీరిత్వాదిత భావః । యోగినో యోగబలాజ్జీవతో దేహాన్తరగ్రహణం కుర్వతో జీవస్య తదా%శరీరిత్వాదితి భావః । యోగినో యోగబలాజ్జీవతో దేహాన్తరగ్రహణం సశరీరస్యైవ దృష్టమిత్యయోగిన ఇత్యుక్తమ్ । నను అయోగినో%పి సూక్ష్మశరీరవత ఏవ స్థూలదేహాన్తరగ్రహణం

ప్రేత్యేతి న వ్యభిచార ఇత్యత్రాహ " పూర్వేతి " । నను శ్రుతిబలాద్భూతసూక్ష్మైః పరిష్వక్తస్యైవ జీవస్య గత్యాదిరేష్టవ్యా । తాన్యేవేన్ద్రియప్రాణసంసృష్టాని సూక్ష్మదేహ ఉచ్యతే । తథా చ కర్తుః శరీరత్వనియమే న వ్యభిచార ఇతి చేత్ ; అత్ర బ్రూమః । ఏవమపి స్థూలశరీరవత్త్వనియమే%నైకాన్త్యం స్థితమేవ । సూక్ష్మస్య తు న ముఖ్యం శరీరత్వమ్ । అముఖ్యం చ తదీశ్వరం ప్రతి పరమాణూనామప్యక్షుణ్ణమేవ । తథాహి న్యాయాచార్యోదయనః పరమాణూనామీశ్వర శరీరత్వముశతీతి ।

ఏవం శరీరోపాదానే కర్తృత్వం జీవస్యా శరీరస్యైవేతి సమర్థ్య శరీరప్రేరణే కర్తృత్వమప్యశరీరస్యైవేత్యాహ " కించే " తి । అధితిష్ఠతః-ప్రవర్తయతః అధిష్ఠాతృదేహానుప్రవేశః అధిష్ఠాతృతావచ్ఛేదకఘటకతా । శరీరమధితిష్ఠతో%ధిష్ఠాతృతావచ్ఛేదకం సఙ్కల్పాదిరేవ, న తు తచ్ఛరీరమపి । అధిష్ఠానకర్మీభూతస్య కాష్ఠాదే స్తచ్ఛేత్తృతావచ్ఛేదకత్వం యథా న తద్వదితి భావః । నను స్వాధిష్ఠాతృసమ్బద్ధస్య దేహస్య కథం నాధిష్ఠాతృతావచ్ఛేదకతా ? ఇతి శఙ్కతే " అధితిష్ఠాసితే " తి । పరిహరతి " అస్యైకే " తి । "ఏకతత్త్వే" తి ప్రాచీనముద్రితపాఠో న సంశుద్ధః । "ఏకతస్త్వసంబద్ధస్యే" తి వా%న్యథా వా పాఠః సంభావ్యతే । అత్యన్తతో%సమ్బద్ధస్యాధిష్ఠేయేన తదధిష్ఠాతృత్వస్య కాష్ఠాసంబద్ధస్య కుఠారస్య చ్ఛేత్తృత్వస్యేవాసంభవాదధిష్ఠేయసమ్బన్ధినా%ధిష్ఠాత్రా భవితవ్యమిత్యేవ నియమః, న తు దేహసంబన్ధినా భావ్యమితీతి భావః । ప్రేరణం ప్రతి ప్రేర్యసమ్బన్ధ ఏవ హేతుః న దేహసమ్బన్ధ ఇత్యత్ర నియామకం పృచ్ఛతి " కుత " ఇతి । తద్వదతి " యత " ఇతి । అధిష్ఠీయమానం-

ప్రవర్త్యమానమ్ । స్వసంబన్ధినా-ప్రేర్యసంయోగినా । హస్తాది విశేష్యమత్ర । అయమాశయః-శరీరిణ ఏవ ప్రవర్తకత్వమితి న నియమః । హస్తాదేరపి మానదణ్డాదిప్రవర్తకత్వాత్ । ప్రేర్యసంబన్ధిన ఏవ ప్రేరకత్వమితి త సంభవతి, హస్తాదేరపి ప్రేర్యసమ్బన్ధాదితి ।

శఙ్కతే " అథే " తి । ప్రవర్తనం నామ పరవ్యాపారప్రయోజకప్రయత్నవత్త్వమ్ । తచ్చ పురుషస్యైవ । స చ స్వహస్తవ్యాపారేణ మానదణ్డాది ప్రవర్తయతి । తథా చ దేహతదవయవభిన్నవస్తుప్రవర్తనే దేహహస్తాదివ్యాపారాపేక్షా% స్యేవేతి నేశ్వరస్యానాకృతేః పరమాణ్వాద్యధిష్ఠాతృత్వం సంభవతీత్యాశయః శఙ్కితుః । ఇమమపి నియమమనైకాన్త్యేనైవ దూషయతి " తదపి నే " తి । సఙ్కల్పగరుడధ్యానాదిమానసవ్యాపారమాత్రేణ హస్తాదివ్యాపారం వినాపి పరశరీరస్థవిషనివర్తనాదిదర్శనాద్దేహతదవయవవ్యతిరిక్తాధిష్ఠానే దేహాదివ్యాపారాపేక్షానియమో నాస్తీత్యర్థః । ప్రేర్యసంబన్ధో%ప్యత్ర ప్రేరకస్య జ్ఞానద్వారక ఏవేతి చ బోధ్యమ్ । పునః శఙ్కతే

" కథ " మితి । జన్యజ్ఞానాదౌ దేహస్య హేతుత్వాదితి భావః । అన్తర్నిహితోత్తర ఆక్షిపతి " కి " మితి । దేహస్య కిం సఙ్కల్పే కర్తృత్వమ్ ? యేన యేన తదభావే సఙ్కల్పో న ఘటేతేత్యర్థః । శఙ్కతే " కరణ " మితి । తత్ర కరణం శరీరమితి చేన్న, మనస ఏవ కరణత్వాదిత్యర్థః । తథా చ శరీరాభావే%పి స్వహేతోరేవ సఙ్కల్పో భవిష్యతీతి భావః । నను మనసః కరణత్వే%పి జన్యజ్ఞానాదౌ దేహస్యాప్యస్త్యేవాపేక్షా%వచ్ఛేదకతయేతి చేదత్ర బ్రూమః-బద్ధజ్ఞానాదావేవ దేహాపేక్షా, నాన్యత్ర । " మనసైవైతాన్ కామాన్ పశ్యన్ రమతేయ ఏతే బ్రహ్మలోకే " " మనసైవ జగత్సృష్టి "-మిత్యాదినా ముక్తస్యేశ్వరస్య చ మనోవత్త్వం, తత ఏవ జ్ఞానసఙ్కల్పాదికం చ ప్రతీయతే । తద్దేహవిగమే%పి మనసో నిత్యేన్ద్రియత్వోపగమాదేవ శరీరానపేక్షసఙ్కల్పాద్యుపపత్తిరితి । ఈశ్వరే నిత్యజ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నవాదినాం తార్కికాణాం మతే తు న తరాం శరీరాద్యపేక్షా । అత్ర మనోవత్త్వాగన్తుకసఙ్కల్పాదిసమర్థనం తు తదేకదేశిమతేన వా సిద్ధాన్తచ్ఛాయయా వేతి బోధ్యమ్ । మనోవత్త్వే%నిష్టప్రసఙ్గం శఙ్కతే " నన్వేవ " మితి । మనోవత్త్వస్య శరీరిత్వాదివ్యాప్యతయా శరీరిత్వాద్యాపద్యేతేశ్వరస్యేత్యర్థః । పరిహరతి " మైవ " మితి । సమర్థకర్తృపూర్వకత్వేన కార్యత్వస్య వ్యాప్తేర్గృహీతత్వాత్ తతః క్షిత్యాదౌ సిధ్యతః కర్తురీశ్వరస్యాశరీరిత్వైశ్వర్యాద్యేవ సేత్స్యతి "

యక్షానురూపో బలి " రితి న్యాయాత్ । శరీరిత్వాద్యుపగమే చాసామర్థ్యప్రసఙ్గాత్ । యథాచైతత్తథా "నచాస్మదాదే" -రిత్యనన్తరవాక్యే వక్ష్యతే । తథా చేశ్వరే శరీరత్వానైశ్వర్యాద్యాపాదనం ధర్మిగ్రాహకమానబాధితమిత్యర్థః । ద్రఢిమ్నైవ-దృఢతయైవ । "సమర్థకర్తృకత్వార్థద్రఢిమ్నై వే"తి సమస్తపాఠః సాధీయాన్ । మనసః

శరీరిత్వాదివ్యాప్యత్వమపి నిరాకరోతి " మనస " ఇతి । సరీరాభావేऽపి ప్రాయణావాన్తరలయాదౌ నిత్యేన్ద్రియతయా మనసః సత్త్వాత్కాలావచ్ఛేదేన శరీరవ్యాప్యత్వం మనసో నాస్తీత్యర్థః । నన్వేవమపి సశరీరస్యైవ కర్తృత్వం తత్ర తత్ర దృష్టామితి

శరీరికర్తృకత్వేన వ్యాప్తిః కార్యత్వస్య కుతో న గృహ్యేత ఇత్యత్రాహ " యావద్ధీ " తి । దృష్టానుగుణం కార్యానుగుమత్వేన దృష్టమత ఏవ వ్యాప్త్యుపయోగి ధర్మ్రూపం తదవచ్ఛిన్నేనైవ వ్యాప్తిరేష్టవ్యా । జ్ఞానశక్త్యోరేవ చ కార్యానుగుమతా । తే యద్యపి కర్మపరవశే కులాలాదౌ శరీరాధీనే ; నైతావతా శరీరాదేర్వ్యాపకతావచ్ఛేదకకోటినివేశ ఇతి భావః । ఏవమనభిమతాపదకత్వం పరిహృతమ్ । అథాభిమతవిశేషసిద్ధిప్రకారం ప్రపఞ్చయతి " న చాస్మదాదే " రితి । అపర్యన్తవిస్తారస్య అనవధికాయామవతోऽపరిచ్ఛిన్నస్య ప్రాదేశికశరీరకః పరిమితదేశవర్తిపరిచ్ఛిన్నమూర్తిమాన్ । అలం-సమర్థః । శిష్టం స్పష్టమ్ ।

శఙ్క్యతే " ఈదృశేనే " తి । అకర్మవశ్యత్వాశరీరిత్వసర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్టకర్త్రా కార్యత్వస్యావినాభావో ఘటాదౌ న దృష్ట ఇతి శఙ్కితుర్భావః । సామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నవ్యాప్తిగ్రహాదేవ పక్షధర్మతాబలసహకారాత్పక్షీయసాధ్య విశేషసిద్ధిరితి హార్దేన ప్రతిబన్దీమాహ " అతిగహనే " తి । శఙ్కితుర్ముఖేనైవ పరహారం వాచయతి " యాదృశ " ఇతి । యాదృశః-అతిజడిలగనతలనిచుమ్బిసన్తత- సన్తన్యమానధారారూపః । తాదృశఃమహావహ్నిః । " త " దితి । నిరుక్తవిధమహాధూమజననసమర్థ ఇత్యర్థః । అత్ర " తాదృశతత్సంపాదనసమర్థ " ఇతి సమస్తపాఠః స్యాద్వా । ఉత్తరతౌల్యమాహ " తదిద " మితి । యథా దేశకాలపరిమాణాదివిశేషో వహ్నేరనైకాన్త్యాద్ధూమవ్యాపకతావచ్ఛేదకఘటకో న భవతి, కిన్త్వార్ద్రేన్ధనయుగ్వహ్నిత్వమాత్రం తథా, ఏవం మనుష్యత్వాది సహచరితమిపి న కర్తృతావచ్ఛేదకకోటిఘటకమ్ । అన్యత్రాపి కర్తృత్వదర్శనాత్ । కిన్తు సామర్థ్యమాత్రం తథేత్యాహ " యథైవే " తి । ధూమాత్పర్వతే వహ్నివిశేషానుమానాత్ కార్యత్వాత్ క్షిత్యాదౌ కర్తృవిశేషానుమానస్య న వైలక్షణ్యమ్ । యథా తత్రాభిమతవిశేషసిద్ధిస్తథా ప్రకృతేऽపీతే భావః ।

అథ సపక్షదర్శనమాత్రేణ సర్వధర్మాపాదనే ప్రతిబన్దీ వివక్షురాహ " అపి చే " తి । విభుద్రవ్యసంయోగిన ఇత్యనేనావిభుత్వం మనసో వివక్షితమ్ । విభుద్వ్యయసంయోగస్య తార్కికైరనుపగమాత్ । జ్ఞానాద్యసమవాయికారణసంయోగాశ్రయతయా మనఃసిద్ధిరిత జ్ఞానేత్యాదివిశేషణమ్ । ఆత్మమనఃసంయోగస్యైవ హి జ్ఞానాదావసమవాయిహేతుత్వం తన్మతమ్ । జ్ఞానాయౌగపద్యాచ్చ తస్యాణుత్వం మతమ్, నిఃస్పర్శత్వం చ । స్పర్శవత్త్వే భూతత్వప్రసఙ్గాత్ । భూతత్వే చాభూతవిశేషగుణగ్రహకత్వాసంభవాత్ । అత్రాయం

ప్రతితర్కో వివక్షితః-మనో యది పరిచ్ఛిన్నపరిమామవత్ స్యాత్ క్రియావద్వా తర్హి స్పర్శవద్భవేదితి । భూయః సహచారదృష్టస్యాపి క్వచిద్వ్యభిచార ఇత్యస్యేదమేకం నిదర్శనమ్ । అథ నిదర్శనమన్యత్రప్రదర్శయతి " కథం చే " తి । అనియతాధిష్ఠానేతి పదచ్ఛేదః । యద్యపి మహతో వాయోర్గతిశీలస్యానియతాధిష్ఠానత్వముద్భూతస్పర్శవత్త్వాత్ స్పార్శనప్రత్యక్షత్వం చ భూయో దృష్టమ్ । అథాపి వాయవీయత్వేనానుమితస్య దేహవ్యాపినస్త్వగిన్ద్రియస్య నియతాధిష్ఠానత్వమస్పార్శనత్వం చాభిమతమ్ । అత్ర ప్రతితర్కః-త్వచో వాయవీయమహత్కార్యత్వే ఉద్భూతస్పర్శవత్త్వాది భవేదితి । నిదర్శనాన్తరం " తైజసస్యే " తి । కార్యతేజసో మహిమగుణవతో రూపస్పర్శయోరుద్భూతత్వం జ్వలనాదౌ । స్పర్శమాత్రస్యోద్భూతత్వం భఈజ్జతకపాలవహ్న్యాదౌ । రూపమాత్రస్యోద్భూతత్వం ప్రభాదౌ । ఏవం రూపస్పర్శోభయతదన్యతరోద్భవస్య భూయో దృష్టత్వే%పి చక్షుషో రూపదిషు రూపాదిషు

రూపమాత్రవ్యఞ్జకత్వేనానుమితతైజసభావస్య తదుభయానుద్భవః కథమిత్యర్థః । చక్షుషః తైజసమహత్కర్యత్వే రూపస్పర్శాన్యతరోద్భవః స్యాదితి ప్రసఙ్గో%త్ర బోధ్యః । ప్రతితర్కాణామాభాసత్వమిత్యాశయేన ప్రతివక్తి పరః " అథ "తి । తత్తద్విశేషాణామ్-ఉద్భూతరూపస్పర్శాన్యతరస్పార్శనత్వస్పర్శవత్త్వాదీనాం భూయః । సహచారదర్శనమాత్రేణ చక్షురాదావాపాద్.మానానాం యోగ్యానుపలమ్భబాధితత్వమితి నాపాదకవ్యాపకత్వమాపాద్యస్యేతి భావః । యద్యపి మనసో%ణుత్వాత్తత్ర స్పర్శవత్త్వస్య యోగ్యానుపలమ్భబాధో దుర్వచః । తథాపి తత్ర తదుపగమే%నేకనియమభఙ్గప్రసఙ్గోస్త్యేవ । తదాహ " తదభ్యుపగమ " ఇతి । యథా- మనసః స్పర్శవత్త్వే భూతత్వప్రసఙ్గః । భూతత్వానుపగమే స్పర్శవతో భూతత్వమేవేతి నియమభఙ్గ। భూతత్వోపగమే చేన్ద్రియాన్తరవదభూతాత్మవిశేషగుణాగ్రాహకత్వాత్తిః । తద్గ్రాహకత్వోపగమే చాభూతవిశేషగుణాగ్రాహకత్వనియమస్యాపి భఙ్గ । ఇతి । ఏవం చక్షురాదావపి ఉద్భూతరూపవత్త్వాదిస్వీకారే నానానియమభఙ్గప్రసఙ్గో%నుసన్ధేయః । విపక్షే బాధకవిరహేణాపాద్యాపాదకయోర్వ్యాప్యవ్యాపకభావాసిద్ధిః । తథా చ ప్రతితర్కాణాం ఛిన్నమూలత్వం చ వివక్షితమ్ । " తథా%భ్యుపగమ " ఇతి మన-ప్రభృతేర్నిఃస్పర్శత్వాద్యభ్యుపగమ ఇత్యర్థః । తుల్యనయేన క్రతృత్వే సశరీరత్వమితి నియమో%పి నాస్తీత్యాశయవానాహేశ్వరవాదీ " హన్తతర్హీ " తి । స్వస్మిన్ ప్రసఞ్జితప్రతితర్కనిరాకరమయుక్తేః పరముఖేనైవానువాచనజనితహర్షద్యోతకో%యం । హన్తశబ్దః । సశరీరత్వే శరీరద్వారోపలమ్భప్రసఙ్గ ఈశ్వరస్య । క్రమవత్త్వే చాసార్వజ్ఞ్యాదిప్రసఙ్గః । ప్రకృతష్టధర్మవత్త్వాత్ సార్వజ్ఞ్యాద్యుగమశ్చ న సంభవతి । సాధానానుష్ఠానరాహిత్యాత్రప్రకృష్టధర్మస్యానుపపత్తేః । ఈశ్వరస్య స ధర్మో నిత్య ఏవోపేయత ఇతి పక్షే చ ధర్మసామాన్యస్య విహితక్రియాజన్యత్వనియమభఙ్గః । అకర్మత్వే చేశ్వరస్య సశరీరత్వాయోగః । తచ్ఛరీరస్య నిత్యత్వోపగమే చ సావయవత్వస్య

కార్యత్వవ్యాప్యత్వనియమభఙ్గః । తథా చ క్షిత్యాదేరపి
కార్యత్వాసిద్ధేస్తత్కర్తృత్వేనేశ్వరానుమానాయోగ ఇతి బహురమూహనీయమ్ ।

సహచారమాత్రేణ కర్తృత్వస్య న సశరీరత్వాదివ్యాప్తిః, విపక్షే బాధకవిరహాదితి చ హార్దమ్ ।

నను చక్షురాదేస్తైజసాదిభావేఽపి తత్తద్విశేషస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాన్న
తద్విరుద్ధాపాదానసమ్భవః । నైవం త్వీశ్వరీయవిశేషాణాం మానసిద్ధత్వమితి చేత్తత్రాహ "
దృశ్యన్త " ఇతి । నీతయః-న్యాయాః, అనుమానాని । ఈశ్వరేఽప్యభిమతవిశేషేషు సన్తి
ప్రమాణానీత్యర్థః తాన్యేవ ప్రపఞ్చయతి " యథా " ఇతి । "తథే" తి పాఠే తు తథా హి నీతయో
దృశ్యన్త ఇత్యన్వయః । తథా-ఈశ్వరీయాభిమతవిశేషసాధకాః । ఈశ్వరస్య స్రష్టృత్వే
తాదనుమానముక్తం పూర్వమ్ । తస్య

ప్రవర్తయితృత్వే తదాహ " పరమాణ్వాదీ " తి । వివాదాస్పదమితి పక్షతాసమ్భవద్యోతకం
విశేషణమ్ । సాధ్యతదభావాన్యతరనిర్ణయే హి పక్షతాఽతివర్తతే ।
సాధ్యతదబావవత్త్వవిప్రతిపత్తివిషయీభూతమితి ।తదర్థః । సాధ్యవత్త్వేన సన్దిహ్యమానమితి
ఫలితమ్ । సాధ్యసన్దేహస్య పక్షతాత్వం ప్రాచాం మతమ్ ।
సిద్ధిస్థలేఽప్యాహార్యసంశయాదేవానుమిత్సయా భవత్యనుమానమితి బోధ్యమ్ । ప్రేరణం చ
పరప్రవృత్త్యనుగుణసఙ్కల్పప్రయన్నవత్త్వలక్షణమ్ । పరమాణ్వాదిగోచరావీశ్వరస్య
సఙ్కల్పప్రయత్నౌ ప్రసాధ్య సాక్షాత్కారమపి తాదృశం సాధయతి " తథే " తి । తద్వదేవ-
కన్దుకాదిప్రవృత్తివదేవ । కన్దుకాదిప్రవృత్తావుపాదానం కన్దుకాది, ఉపకరణం దణ్డాది ।
తత్సాక్షాత్కారీ దణ్డేన కన్దుకాది ప్రవర్తయతి । తతశ్చ తత్ర ప్రవృత్తిరుత్పద్యతే । ఏవం
పరమాణ్వాదిప్రవృత్తేర్జ్ఞానాద్యర్థాన్తరాత్మప్రవృత్తేరప్యుపాదానోపకరణపరమాణ్వాద్యదృష్టాది
సాక్షాత్కర్త్రాఽత్ర సాధ్యతే । న చైతత్సాక్షాత్కర్తృత్వం జీవానామితి న తైః సిద్ధసాధనమ్ ।
అతీన్ద్రియార్థానామపి సాక్షాత్కారః ఫలితోఽత్రానుమానే ।

అథ సాక్షాదేవాతీన్ద్రియార్థాన్ పక్షీకృత్య ప్రత్యక్షవిషయత్వం సాధయతి " ప్రత్యక్ష " మితి ।
తత్-పరమాణ్వాది । అతీన్ద్రియార్థసాక్షాత్కర్తా కశ్చిత్ సంభవతీత్యత్రైవ
తాత్పర్యమేవంవధానుమానప్రతిపాదకానాం పరమాచార్యాణామ్ । క్షిత్యాదికర్తురభిమత
ఏకత్వే ప్రయోగమాహ " ఏకేచ్ఛే " తి । ఇదమచేతనప్రపఞ్చజాతమ్, అచైతన్యాతమ్,
అచైతన్యాత్ అచేతనత్వాత్, ఏకేచ్ఛానువిధాయి ఏకచేతనసఙ్కల్పానుసారి ।
అత్రాన్వయ్యుదాహరణం స్వదేహః ।। 16 ।।

ఏకేనాధిష్ఠితాః కార్యం-కుర్వతే ప్రవచేతనాః ।

దేహసమ్బన్ధసాపేక్షకార్యకృత్త్వాత్ త్వగాదివత్ ।। 17 ।।

ఏకప్రధానపురుషం వివాదాధ్యాసితం జగత్ ।

చేతనాచేతనాత్మత్వాదేకరాజకదేశవత్ ।। 18 ।।

ఇతి శ్రీమద్విశిష్టాద్వైతసిద్ధాన్తప్రవర్తనధురన్ధరపరమాచార్యశ్రీభగవద్యామునముని సమనుగృహీతేసిద్ధిత్రయే ఈశ్వరసిద్ధిః ।।

అచేతనప్రపఞ్చస్యేశ్వరేచ్ఛానువిధాయిప్రవృత్తిత్వం ప్రసాధ్య చేతనప్రపఞ్చస్యాపి తత్సాధయతి

" ఏకేనే " తి । త్వగాదివత్-త్వగాదీన్ద్రియవత్ ।। 17 ।।

సర్వజగత్స్వామిత్వసర్వేశ్వరత్వరూపవిశేషసాధకమనుమానమాహ " ఏకే " తి । ఏకః ప్రధానపురుషో యస్య తదేకప్రధానపురుషమ్ । ఏకప్రధానపురుషవిశిష్టమిత్యర్థః । పురుషస్యైకస్య ప్రాధాన్యం నియన్తృత్వస్వామిత్వలక్షణమ్ । వైశిష్ట్యం నియామ్యత్వశేషత్వాదినా ।। 18 ।।

(వ్యా0) నిష్ప్రయోజనత్వాత్కర్తృత్వామీశ్వరస్య న సంభవతీత్యాదేరపి పరాసో%త్ర విభావ్యః । యథా-జీవరక్షార్థమేవ తావవదీశ్వరస్య జగద్వ్యాపారః । నను తర్హి సుఖోత్తరమేవ జగత్ సృజేత్ । మైవమ్ । జీవీయకర్మాపేక్షయా తథా తథా సర్జనాత్ । నను కర్మాపేక్షిత్వే%నైవశ్వర్యం తస్య ప్రసజ్యేత । న । అపరాధానుగుణదణ్డధరస్యేవ రాజ్ఞః తత్తత్కర్మఫలనిష్పాదకస్యేశ్వరస్యాపి ఐశ్వర్యాతిశయస్యైవ ప్రసిద్ధేః । అదృష్టాదీనామధిష్ఠాతృత్వాది హి తస్య మహతే వైభవాయ । యథాకర్మ ఫలప్రదత్వాత్ స్వామిత్వమపి సర్వస్య తస్మిన్ ప్రతితిష్ఠత్యేవ ।

సర్వప్రధానత్వాదదృష్టాధిష్ఠాతృత్వాదిసాధనప్రమాణోపన్యాసకానాం
చాచార్యచరణానామేతద్ధార్ధగ్ర మిత్యున్నయామ ఇతి దిక్ ॥

గ్రన్థభాగో%గ్రిమః క్వాపి నేతః సముపలభ్యతే ।

యావల్లబ్ధస్య విహితా వ్యాఖ్యేయం సరలా మయా ॥

ఇతి శ్రీనాగపురీ (తిరునాఙ్గూర) దివ్యదేశాభిజనేన
ప్రతివాదిభయఙ్కరాచార్యాన్వయభూషణవిద్వద్వర్య శ్రీకృష్ణమాచార్యా
ఖ్యాచార్యవర్యపుత్రరత్నేన చతుస్తన్త్రీపారావారపారీణదిగన్తవిశ్రన్తకీర్తి-దయామూర్తి-
శ్రీమద్భాష్యకారదివ్యవంశావతర్ణశ్రీభూతపురానివాసరసిక-విద్వత్సార్వభౌమ-

హారీత- శ్రీమదాసూరిరామానుజాచార్య
దేశికేన్ద్రచరణకమలవరివస్యాసమధిగతపదవాక్యప్రమాణతన్త్రహృదయేన శ్రీవైష్ణవదాసేన
ప్ర.భ. అణ్ణఙ్గాచార్యేణ న్యాయవ్యాకరణశిరోమణినోభయవేదాన్తవిదుషా
ప్రణీతమీశ్వరసిద్ధేర్వ్యాఖ్యానం సిద్ధాఞ్జనం విజయతాంతరామ్ ।

------------- ------------- ------------- ------------

॥శ్రీః॥

శ్రీహరిర్జయతి ।

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః ।

పరమాచార్యశ్రీమద్యామునమునిసమనుగృహీతే

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

సిద్ధిత్రయే సంవిత్సిద్ధిః ।

సిద్ధాఞ్జననామకవ్యాఖ్యోపేతా ।

ఏకమేవాద్వితీయం తద్బ్రహ్మేత్యుపనిషద్వచః ।

బ్రహ్మణో%న్యస్య సద్భావం నను తత్ప్రతిషేధతి ।। 1 ।।

(వ్యాఖ్యా) ఈష్టే విశ్వస్య నిత్యం

వ్యపగతతులనాయోగ్యవస్త్వన్తరో యో

విద్యే యస్యాధిగత్యై

విదురుపనిషదో ద్వే పరాం చాపరాం చ ।

యో విశ్వస్యాన్తవాసీ

ప్రథయతి చ ధియం తస్య తస్యానురూపాం

దేవః శ్రీమాన్ స మహ్యం

ప్రదిశతు దయయా ధీవికాసం సమన్తాత్ ।। 1 ।।

యామునాశయవిజ్ఞం తం ధ్యాత్వా లక్ష్మణయోగినమ్ ।

యామునార్యకృతిం సంవిత్సిదిం్ధ వ్యాకరవాణ్యహమ్ ।। 2 ।।

ప్రమాణఫలరూపాయాః సంవిదః ప్రమేయతత్త్వవ్యవస్థాపికాయాః స్వరూపాదివిశోధ్యతే%త్ర సంవిస్తిద్ధౌ । ఇయమాదిమా సిద్ధిత్రయే శ్లోకవార్తికచ్ఛ్లోకమాలికారూపా । తన్త్రవార్తికవచ్చాత్మేశ్వరసిద్ధీ । అత్ర చోపక్రమమధ్యావసానేషు భూయాన్ గ్రన్థభాగో లుప్తః। ఉపలభ్యమానసంవిత్సిద్ధిభాగే చ బహులమద్వైతిమతనిరాసో దృశ్యతే ।

అద్వైతినో హి సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయ మితి కారణీభూతస్య సచ్ఛబ్దితస్య పరబ్రహ్మణో%ద్వితీయత్వశ్రవణాత్ సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మే తి జ్ఞానమాత్రత్వశ్రవణాచ్చ సజాతీయవిజాతీయస్వగతభేదసామాన్యశూన్యం బ్రహ్మైవ చిన్మాత్రం సత్ పరమార్థః, అన్యత్సర్వం తత్రైవావిద్యయా పరికల్పితం మిథ్యాభూతమిత్యామనన్తి । తత్రాద్వితీయశ్రుతేస్తదభిమతార్థప్రతిపాదకత్వాసమ్భవం వర్ణయితుమాదౌ తన్మతమనువదతి ఏకమేవే తి । యత్తదోర్నిత్యసంబన్ధాత్పూర్వార్ధే యది

త్యనుషజ్యతే । యత్ ఉపనిషద్వచః, తదిత్యన్వయః । యద్వా ఉత్తరార్ధే తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధపరామర్శీ న తు యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టప్రతినిర్దేశరూపః । తద్బ్రహ్మే త్యత్ర సద్బ్రహ్మే తి పాఠః సంభావ్యతే । బ్రహ్మవాచిసత్పదవిశేషణమద్వితీయపదం బ్రహ్మణో%న్యస్యాసత్త్వపరమితి పూర్వపక్షిణామాశయః ।। 1 ।।

అత్రే బ్రూమో%ద్వితీయోక్తౌ సమాసః కో వివక్షితః ।

కింస్విత్తత్పురుషః కిం వా బహువ్రీహిరథోచ్యతామ్ ।। 2 ।।

తమిమం దూషయితుమద్వితీయపదే వృతిం్త వికల్పయతి సిద్ధాన్తీ అత్రే తి । అద్వితీయోక్తౌ - అద్వితీయపదే । అథవా కిం బహువ్రీహిరిత్యన్వయః ।। 2 ।।

పూర్వస్మిన్నుత్తరస్తావత్ప్రాధాన్యేన వివక్ష్యతే ।

పదార్థస్త్రత్ర తద్బ్రహ్మ తతో%న్యత్సదృశం తు వా ।। 3 ।।

తద్విరుద్ధమథో వా స్యాత్త్రిష్వప్యన్యన్న బాధతే ।

అన్యత్వే సదృశత్వే వా ద్వితీయం సిధ్యతి ధ్రువమ్ ।। 4 ।।

అద్వితీయపదస్య తత్పురుషవృత్తిత్వే న ద్వితీయస్య బాధ ఇత్యాహ పూర్వస్మిన్ ఇత్యాదినా శ్లోకచతుష్టయేన । తత్పురుష ఇతి ప్రథమకల్పే తావదుత్తరపదార్థః ప్రాధాన్యేన వివక్ష్యతే, ఉత్తరపదార్థప్రధానత్వాత్తత్పురుషస్యేత్యర్థః । తత్రేతి । న ద్వితీయమద్వితీయమ్ । నఞ్తత్పురుషే చారోపితత్వస్య పూర్వపదార్థత్వం తస్య చోత్తరపదార్థవిశేషణత్వమిష్యతే శాబ్దికైః । ఆరోపశ్చ సదృశాదౌ । తత్ఫలితకథనం తదన్యాద్యర్థే నఞ్ ఇతి । నఞివయుక్తమన్యసదృశాధికరణే తథా హ్యర్థగతి రితి చ శాబ్దికానాం పరిభాషా । తథా

చాద్వితీయపదేనారోపితద్వితీయత్వవద్బ్రహ్మేతి బోధే తత్ర ద్వితీయాన్యత్వస్య ద్వితీయసదృశత్వస్య ద్వితీయవిరుద్ధత్వస్య వా ప్రతీతిః ఫలతి । అర్థత్రయే%పి బ్రహ్మభిన్నస్య ద్వితీయపదార్థస్య న బాధః । ద్వితీయప్రతియోగికస్య భేదస్య సాదృశ్యస్య వా ప్రతిబోధనే ప్రతియోగితయా ద్వితీయసిద్ధేర్నిష్ప్రత్యూహత్వాదితి భావః ।। 3।।4 ।।

విరుద్ధత్వే ద్వితీయేన తృతీయం ప్రథమం తు వా ।

బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి యస్మాత్తత్ ద్వితీయేన విరుధ్యతే ।। 5 ।।

నన్వేవమపి ద్వితీయవిరుద్ధత్వే బ్రహ్మణో బోధితే కథం న ద్వితీయస్య బాధ ఇత్యత్రాహ విరుద్ధత్వ ఇతి । అయమాశయః - ద్వితీయత్వం అత్ర ద్విత్వసఙ్ఖ్యాపూరకత్వరూపమ్ । ద్వితీయవిరుద్ధత్వం చ ద్వితీయత్వవిరుద్ధధర్మవత్త్వాత్ । స చ ధర్మః ప్రథమత్వం నియమతః తృతీయత్వాది వా । నైతావతా ద్వితీయస్య కస్యచిద్బాధ ఇతి ।। 5 ।।

అతః సప్రథమాః సర్వే తృతీయాద్యర్థరాశయః ।

ద్వితీయేన తథా స్పృష్ట్వా స్వస్థాస్తిష్ఠన్త్యబాధితాః ।। 6 ।।

తదాహ అత ఇతి । ద్వితీయేన - ద్విత్వసఙ్ఖ్యాపూరకేణ, తథా స్పృష్ట్వా - విరోధసంబన్ధేన సమ్బధ్య, స్వస్థాః - స్వస్వప్రమాణాధీనసిద్ధికాః సన్తః, అద్వితీయోక్త్యా%బాధితాః ప్రథమతృతీయాద్యర్థరాశయో వర్తన్త ఏవేత్యర్థః । స్పృష్టా ఇతి పాఠః సంభావ్యతే ।। 6 ।।

నను నఞ్ బ్రహ్మణో%న్యస్య సర్వస్యైవ నిషేధకమ్ ।

ద్వితీయగ్రహణం యస్మాత్సర్వస్యవోపలక్షణమ్ ।। 7 ।।

అత్ర శఙ్కతే పూర్వపక్షీ నను న ఞితి । అయమాశయః-ద్వితీయపదం న ముఖ్యార్థకమ్ । కిన్తు భేదప్రపఞ్చమాత్రలక్షకమ్ । నఞ్పదం చాత్యన్తాభావార్థకమ్ । ద్వితీయస్యాభావో%ద్వితీయమ్ । అర్థాభావే%వ్యయీభావః । తథా చ భేదప్రపఞ్చబాధః సిధ్యత్యద్వితీయశ్రుత్యేతి ।। 7 ।।

నైవం విషేధో న హ్యస్మాద్విదీయస్యావగమ్యతే ।

తతో%న్యత్తద్విరుద్ధం వా సదృశం వా%త్ర వక్తి సః ।। 8 ।।

పరిహరతి నైవ మితి । హిర్ద్వేతౌ । యతో%స్మాదద్వితీయపదాద్బ్రహ్మపదసమానాధికరణాత్ ద్వితీయతో భిన్నత్వాదిరేవ బోధ్యతే బ్రహ్మణః । న తు ప్రపఞ్చనిషేధమాత్రమ్ । అతో నాత్రావ్యయీభావో యుక్త ఇతి భావః । అవికల్పితో%ప్యయం ప్రసఙ్గాత్ప్రతిక్షిప్యతే%త్ర । సః- అద్వితీయశబ్దః ।। 8 ।।

ద్వితీయం యస్య నైవాస్తి తద్బ్రహ్మేతి వివక్షితే ।

సత్యాదిలక్షణోక్తీనాముపలక్షణతా భవేత్ ।। 9 ।।

అనుపపన్నశ్చ బ్రహ్మభిన్నస్య సర్వస్య నిషేధః । తథా సతి బ్రహ్మలక్షణవాక్యానామసఙ్గతిప్రసఙ్గాదిత్యాహ ద్వితీయ మితి । యత్సంబన్ధినో%న్యస్య-యతో భిన్నస్య సర్వస్యాభావః, తద్బ్రహ్మేత్యర్థకథనే లక్ష్యవృత్త్యసాధారణధర్మరూపస్య లక్షణస్యాప్యసత్త్వాత్సత్యజ్ఞానాదిలక్షణవాక్యముపలక్షణంభవేదితి భావః ।। 9 ।।

అద్వితీయే ద్వితీయార్థనాస్తితామాత్రగోచరే ।

స్వనిష్ఠత్వాన్న ఇర్థస్య న స్యాద్బ్రహ్మపదాన్వయః ।। 10 ।।

అవ్యయీభావస్య సత్పదేనానన్వయమప్యాహ అద్వితీయ ఇతి । అద్వితీయే-అద్వితీయపదే । స్వనిష్ఠత్వాత్స్వప్రధానత్వాత్ । ఇతరపదార్థావిశేషణత్వాదితి యావత్ । బ్రహ్మవాచిసత్పదే విశేషణతయా%న్వయో న స్యాత్ । తత్సమానాధికరణం తద్విశేషణం హీదమ్ । తన్నేష్టాపత్తిః కర్తుం శక్యా । వాక్యభేదప్రసఙ్గశ్చ తథాసతీతి భావః ।। 10 ।।

ద్వితీయశూన్యతా తత్ర బ్రహ్మణో న విశేషణమ్ ।

విశేషణే వా తద్బ్రహ్మ తృతీయం ప్రథమం తు వా ।। 11 ।।

నను ద్వితీయాభావో బ్రహ్మస్వరూపమేవ । తద్బ్రహ్మపదసామానాధికరణ్యం ఘటత ఇతి చేత్తత్రాహ ద్వితీయే తి । ద్వితీయాభావో%భేదేన బ్రహ్మణో న విశేషణం భవితుమర్హతి । అభావస్య తుచ్ఛత్వాద్బ్రహ్మణః సత్యత్వాత్ సత్యతుచ్ఛయోరైక్యాయోగాదితి పూర్వార్ధస్యార్థః । బ్రహ్మవిశేషణత్వే%పి వదామః ద్వితీయం ప్రతీయోగి ప్రథమమ్ । తదభావత్వం ద్వితీయమ్ । తృతీయం చ విశేష్యం బ్రహ్మ । యద్వా బ్రహ్మ ప్రథమమ్ । ద్వితీయం ప్రతియోగి ద్వితీయమ్ । తృతీయం తదభావత్వవిశేషణమితి ప్రథమత్వం తృతీయత్వం వా బ్రహ్మణో%వర్జనీయమిత్యుత్తరార్ధార్థః । ఏవమవ్యయీభావపక్షే%ప్యనుపపత్తిరుక్తా ।। 11 ।।

ప్రసక్తం పూర్వవత్సర్వం బహుర్వ్రీహౌ సమస్యతి ।

బ్రహ్మణః ప్రథమా యే చ తృతీయాద్యా జగత్ర్రయే ।। 12 ।।

బ్రహ్మ ప్రత్యద్వితీయత్వాత్స్వస్థాస్తిష్ఠన్త్యబాధితాః ।

కిఞ్చ తత్ర బహుర్వ్రీహౌ సమాసే సంశ్రితే సతి ।। 13 ।।

వృత్త్యర్థస్య నఞర్థస్య న పదార్థాన్తరాన్వయః ।

సత్యా(త్య)ర్థాన్తరసమ్బన్ధే షష్ఠీ యస్యేతి యుజ్యతే ।। 14 ।।

అథ బహువ్రీహిపక్షే దూషణమాహ ప్రసక్త మితి ।
బహువ్రీహివృత్తే%ప్యద్వితీయపదేతత్పురుష ఇవ
ప్రథమతృతీయాదిసర్వసద్భావో%నివార్యః ప్రసక్త ఏవేత్యర్థః । తదేవోపపాదయత్యర్ధాభ్యాం
బ్రహ్మణ ఇతి, బ్రహ్మే తి చ । నాస్తి ద్వితీయం యస్య తద్బ్రహ్మేత్యత్ర పక్షే విగ్రహః ।
బ్రహ్మనిష్ఠద్విత్వసఙ్ఖ్యాపూరకం నాస్తీత్యర్థః । తథా చ బ్రహ్మణ ఏవ ద్వితీయత్వం లభ్యేత ।
తతశ్చ బ్రహ్మాపేక్షయా ప్రథమస్య తృతీయాదేశ్చ న బాధో%ద్వితీయశ్రుత్యేత్యర్థః ।
ఆద్యసఙ్ఖ్యాపూరకత్వం ప్రథమత్వమ్ , త్రిత్వాదిసఙ్ఖ్యాపూరకత్వం చ తృతీయత్వాదీతి
బోధ్యమ్ । బ్రహ్మ ప్రత్యద్వితీయత్వాత్-బ్రహ్మాపేక్షయా ద్వితీయత్వాభావాత్ । తచ్చ
బ్రహ్మాపేక్షయా ప్రథమత్వాత్తృతీయాదిత్వాద్వా । స్వస్థా ఇత్యాది పూర్వపద్యావ్యాఖ్యేయమ్ ।
నను బహువ్రీహిఘటకస్య ద్వితీయపదస్య ద్విత్వసఙ్ఖ్యాపూరకార్థత్వం, ద్విత్వే చ
యచ్ఛబ్దార్థస్య బ్రహ్మణో నిష్ఠత్వసంబన్ధోనాన్వయో నోపేయతే; యేన
ప్రథమతృతీయాదిప్రసక్తిః । కిన్తు ద్వితీయపదం భిన్నపరమ్ । భేదే చ
బ్రహ్మప్రతియోగికత్వస్యాన్వయః । యతో బ్రహ్మణో భిన్నం నాస్తి తద్బ్రహ్మాద్వితీయమితి
ద్వితీయబాధో%ద్వితీయశ్రుత్యా లభ్యత ఏవేత్యత్రాహ కిఞ్చేతి । అన్యపదార్థప్రధానో హి
బహువ్రీహిః । తథా చ
బహువ్రీహివృత్తపదోపస్థాప్యద్వితీయాభావస్యాన్యపదార్థబ్రహ్మవిశేషణత్వం వక్తవ్యమ్ । తన్న

ఘటతే । బ్రహ్మభిన్నసర్వశూన్యవాదే ద్వితీయాభావస్యాపి శూన్యతయా బ్రహ్మపదార్థవిశేషణత్వాయోగాదిత్యర్థః ।

వృత్త్యర్థస్య బహువ్రీహ్యర్థస్య, నఞర్థస్య ద్వితీయాభావస్య । కుతో న పదార్థాన్తరాన్వయాసమ్భవః ? తత్రాహ సత్యే తి । యస్యేతి షష్ఠీ ప్రకృత్యర్థాన్వితే%ర్థాన్తరసంబన్ధే ప్రామాణికే సతి సఙ్గచ్ఛతే । నిర్విశేషే చ బ్రహ్మణి ప్రకృత్యర్థే పదార్థాన్తరసంబన్ధస్యాసత్యత్వాత్ షష్ఠీబహువ్రీహిశ్చ ప్రకృతే న ఘటత ఇత్యర్థః ।। 12।।13।।14 ।।

ద్వితీయవస్తునాస్తిత్వం న బ్రహ్మ న విశేషణమ్ ।

అసత్త్వాన్న హ్యసద్బ్రహ్మ భవేన్నాపి విశేషణమ్ ।। 15 ।।

రాహోః శిర ఇత్యాదావభేదే%పి షష్ఠ్యా దృష్టేర్యదభిన్నో ద్వితీయాభావస్తదద్వితీయం బ్రహ్మేతి వివక్షాం ప్రతిక్షేపతి, ద్వితీయే తి । అసతః సత్పదార్థాభేదస్తద్విశేషణత్వమపి న యుజ్యతే ఇతి భావః ।। 15 ।।

తస్మాత్ప్రపఞ్చసద్భావో నాద్వైతశ్రుతిబాధితః ।

స్వప్రమాణబలాత్సిద్ధః శ్రుత్యా చాప్యనుమోదితః ।। 16 ।।

పరాభిమతాద్వితీయశ్రుత్యర్థానుపపత్తినిరూపణం నిగమయతి తస్మా దితి । నిర్దోషప్రత్యక్షాదిప్రమాణసిద్ధః శ్రుత్యా%పి పరమార్థత్వేనానువర్ణితో భేదప్రపఞ్చసద్భావో నాద్వితీయశ్రుతిబాధ్యః, ఉపపాదితప్రకారేణాద్వితీయశ్రుతేః బ్రహ్మభిన్ననాస్తితాప్రతిపాదనాసామర్థ్యాదిత్యర్థః ।। 16 ।।

(ఇత్యద్వితీయశ్రుతేః పరాభిమతార్థే దూషణనిరూపణమ్)

తేనాద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రుతేరర్థో%యముచ్యతే ।

ద్వితీయగణనాయోగ్యో నాసీదస్తి భవిష్యతి ।। 17 ।।

సమో వా%భ్యధికో వా%స్య యో ద్వితీయస్తుగణ్యతే ।

యతో%స్య విభవవ్యూహకలామాత్రమిదం జగత్ ।। 18 ।।

ద్వితీయవాగాస్పదతాం ప్రతిపద్యేత తత్కథమ్ ।

యథా చోలనృపః సమ్రాడద్వితీయో%ద్య భూతలే ।। 19 ।।

ఇతి తత్తుల్యనృపతినివారణపరం వచః ।

న తు తద్భృత్యతత్పుత్రకలత్రాదినిషేధకమ్ ।। 20 ।।

తథా సురాసురనరబ్రహ్మబ్రహ్మాణ్డకోటయః ।

క్లేశకర్మవిపాకాద్యైరస్పృష్టస్యాఖిలేశితుః ।। 21 ।।

జ్ఞానాదిషాడ్గుణ్యనిధేరచిన్త్యవిభవస్య తాః ।

విష్ణోర్విభూతిమహిమసముద్రద్రప్సవిప్రుషః ।। 22 ।।

కస్తర్హ్యద్వితీయశ్రుత్యర్థః ? తత్రాహ తేనే తి । పరాభిమతార్థస్యానుపపత్త్యాఽన్యాదృశోఽర్థః సుసఙ్గత ఉపన్యస్యతేఽస్మాభిరిత్యర్థః । ఉచ్యత ఇతి ప్రతిజ్ఞానముచ్యమానార్థస్యాపూర్వవదాశ్చర్యావహత్వద్యోతనార్థమవధేయత్వార్థం చ । తమేవార్థమాహ ద్వితీయే తి । ప్రథమతో బ్రహ్మణో గణనే కృతే తేన సహ గణనార్హో ద్వితీయః సమో వాఽధికో వా పదార్థః కాలత్రయేఽపి నాస్తీత్యర్థః । నను వివిధవిచిత్రానన్తచిదచిత్ప్రపఞ్చే కథం కస్యచిదపి బ్రహ్మసమస్యాభావః ? తత్రాహ యత ఇతి । అస్య పరమాత్మనోఽనన్తమహావిభూతేర్విభూత్యేకదేశాంశమాత్రత్వాచ్చతుర్దశభువనాత్మకబ్రహ్మాణ్డకోటేరపి తదన్తర్గతస్యోదుమ్బరమశకవత్పరిచ్ఛిన్నస్వరూపస్వభావాదేర్బ్రహ్మాదేరపి న తేన సామ్యగన్ధప్రసఙ్గ ఇతి ద్వితీయవాగాస్ప దతాం-ద్వితీయపదవాచ్యతాం, బ్రహ్మణా సహ గణనాయోగ్యత్వమ్ , కథం తత్-జగత్ ప్రతిపద్యేత-ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః । సిద్ధాన్తేఽద్వితీయపదస్య వృత్తిద్వయమపి సంభవతీత్యభిప్రేతమ్ । తథా చానుగృహీతం శతదూషణ్యాం శ్రీమద్వేదాన్తదేశికచరణైః అస్మత్పక్షే తు వృత్తిద్వయమపి సమ్యక్ । ద్వితీయవ్యతిరేకోక్త్యా సతః స్యాదగ్రగణ్యతా । ద్వితీయశూన్యతోక్త్యా చ తత్సమానని షేధకమ్ ।। ఇతి । ఏతద్వ్యాకుర్మహే-అతిశయితవస్తుగణనాప్రస్తావే బ్రహ్మణ ఏవ ప్రథమపరిగణనం న్యాయ్యమ్ । త స్యైవ ముఖ్యాతిశయవత్త్వాత్ । ముఖ్యస్యైవ ప్రథమపరిగణనస్య లోకే శాస్త్రే చ దృష్టేః । కవికులగణనాప్రసఙ్గే కాలిదాసస్యైవ హి ప్రాథమ్యేన గణనం కవిలోకప్రసిద్ధమ్ । యథోచ్యతే పురాకవీనాం గణనాప్రసఙ్గే కనిష్ఠికాఽధిష్ఠితకాలిదాసా ఇతి । శాస్త్రకృతో జైమినేరాచార్యస్యాపి సంమతం ముఖ్యస్య ప్రథమపరిగణనమ్ । తథా హి సూత్రయామాస ముఖ్యం వా పూర్వచోదనాల్లోకవ దితి । ఏవం నఞ్తత్పురుషే బ్రహ్మణ ఏవాగ్రగణ్యతా స్థితా । తతః సర్వాధికత్వసిద్ధిః । తతశ్చాధికని షేధః ఫలతి । సమస్యైవ ద్వితీయగణనాయోగ్యత్వమిత్యాశయమూలకం చ పురా కవీనా మితిశ్లోకస్యోత్తరార్ధం పరిపఠ్యతే అద్యాపి తత్తుల్యకవేరభావాదనామికా సాఽర్థవతీ బభూవ ఇతి । తథా చ బహువ్రీహివృత్త్యా సమని షేధః ఫలతి బ్రహ్మణ ఇతి । ముక్తానామపి భోగమాత్రసామ్యమితి న బ్రహ్మణా సహ గణనం ముఖ్యపరిగణనప్రస్తావే యుక్తమ్ । తన్ముఖ్యం వస్తు వస్తుతో బ్రహ్మైకమేవేతి అద్వితీయత్వం తస్య ప్రతితిష్ఠతీతి చ బోధ్యమ్ । ఏవమద్వితీయశ్రుతేః బ్రహ్మణః సమాభ్యధికరాహిత్యప్రతిపాదనపరత్వం వ్యవస్థాపితమ్ । న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే ఇతి శ్రుత్యన్తరానుసారాత్ న త్వత్సమోఽస్త్యభ్యధికః కుతోఽన్యో లోకత్రయేఽప్యప్రతిమప్రభావ ఇత్యుపబృంహణానుసారాచ్చైదమర్థ్యమేవ తస్య న్యాయ్యమితి హార్దమ్ । అథాద్వితీయపదస్య సమాన్తరని షేధపరత్వే లౌకికప్రయోగం చ నిదర్శయతి యథే తి । చోలనృపస్యాస్థానపణ్డితం విజిత్యావాదాహవేరాజాసనం రాజ్యార్ధం చ తత్సమర్పితమధిగతవన్త ఇమే పరమాచార్యాః పూర్వాశ్రమే ।

తత్ర ప్రసఙ్గస్మారకశ్చాయం చోలనృపప్రస్తావో%త్ర । యథా రాజ్ఞో%ద్వితీయత్వవర్ణనం రాజవిభూత్యాదేర్ని షేధకం న, కిన్తు తత్సమనృపాన్తరని షేధకమేవ, ఏవం బ్రహ్మణో%ద్వితీయత్వశ్రుతిర్న తద్విభూతేర్ని షేధికేత్యాహ తథే తి । అత్ర యా ఇత్యపతితమ్ । యాః సురాసురనరబ్రహ్మగర్భబ్రహ్మాణ్డకోటయః, తా వేష్ణవమహావిభూత్యర్ణవవిశీర్యమాణ జలకణికాయమానాః తదద్వితీయత్వశ్రుత్యా న బాధ్యన్త ఇతి యావత్ । ఔపనిషదం పరం తత్త్వం పరం బ్రహ్మ శ్రీమన్నారాయణ ఏవేతి చ విష్ణోరితి నిర్దేశేన జ్ఞాపితమ్ ।। 17।।18।।19।।20।।21।।22 ।।

కః ఖల్వఙ్గులిభఙ్గేన సముద్రాన్ సప్తసఙ్ఖ్యా ।

గణయన్ గణయేదూర్మి ఫేనబుద్బుదవిప్రుషః ।। 23 ।।

యథైక ఏవ సవితా న ద్వితీయో నభఃస్థలే ।

ఇత్యుక్తా న హి సావిత్రా నిషిధ్యన్తే%త్ర రశ్మయః ।। 24 ।।

యథా ప్రధానసఙ్ఖ్యేయసఙ్ఖ్యాయాం నైవ గణ్యతే ।

సఙ్ఖ్యా పృథక్సతీ తత్ర సఙ్ఖ్యేయాన్యపదార్థవత్ ।। 25 ।।

నన్వతుల్యత్వే%పి సహగణనేష్యతామిత్యత్రాహ క ఇతి । తత్స్వరూపాన్తర్గతస్య తేన సహ గణనాయోగ ఇత్యత్రేదం నిదర్శనమ్ , సవితృనిదర్శనం చ । గుణస్య గుణినా సహ గణనాయోగ ఇత్యత్ర యథా ప్రధానే తి । పృథక్సతీ-సఙ్ఖ్యేయాద్భిన్నత్వేన స్థితా । యద్వా అపృథక్సతీతిచ్ఛేదః । అపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతేత్యర్థః । సఙ్ఖ్యేయాన్యపదార్థవదితి తు వైధర్మ్యదృష్టాన్తః । సఙ్ఖ్యేయద్రవ్యగణనాయాం సఙ్ఖ్యేయో%న్యః పదార్థో యథా గణ్యతే న తథా తద్గుణభూతా సఙ్ఖ్యా తేన సహ గణ్యత ఇత్యర్థః । యద్వా సఙ్ఖ్యేయత్వేనాప్రస్తుతవస్త్వన్తరవదిత్యర్థః । సాధర్మ్యదృష్టాన్తత్వమిదానీం ఘటతే ।। 23।।24।।25 ।।

తథా, పాదోఽస్య విశ్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివి ।

ఇతి బ్రువన్ జగత్సర్వమిత్థమ్భావే న్యవేశయత్ ॥ 26 ॥

నను సర్వం తదా శోభనమ్ ; యది బ్రహ్మవిభూతిత్వాదౌ ప్రమాణం స్యాదిత్యత్రాహ తథే తి । పాదోఽస్యే తి । యథా బ్రహ్మగుణత్వం సిధ్యేజ్జగతః

తథైవ బ్రహ్మాంశత్వం ప్రతిపాదయచ్ఛ్రుతిజాతం సర్వం జగత బ్రహ్మాపృథక్సిద్ధప్రకారత్వే వ్యవార్థాపయదిత్యర్థః । గుణత్వం చాత్యన్తపారతన్త్ర్యరూపమిత్థమ్భావశబ్దితమపృథక్సిద్ధప్రకారత్వలక్షణమేవ । ఇత్థమ్భావ ఇత్యనేన న స్వరూపైకదేశత్వలక్షణమంశత్వమ్ । కిన్తు విశిష్టబ్రహ్మస్వరూపాన్తర్గతప్రకారత్త్వైకరూపత్వలక్షణమేవ జగతో బ్రహ్మాంశత్వమితి వ్యజ్యతే ॥ 26 ॥

తథా, ఏతావానస్య మహిమా తతో జ్యాయస్తరో హి సః ।

యత్రాన్యన్న విజానాతి స భూమోదరమన్తరమ్ ।

కురుతేఽస్య భయం వ్యక్తమిత్యాదిశ్రుతయః పరాః ॥ 27 ॥

మేరోరివాణుర్యస్యేదం బ్రహ్మాణ్డమఖిలం జగత్ ।

ఇత్యాదికాః సమస్తస్య తదిత్థమ్భావతాపరాః ॥ 28 ॥

బ్రహ్మస్వరూపైకదేశత్వమేవ జగతః కుతో నేత్యత్రాహ తథే తి । ఏతావా నితి । మహిమా ఇత్యనేన జగతో విభూతిత్వం బ్రహ్మణోఽతిశయావహత్వాద్గుణత్వం చ జ్ఞాయతే । తతో జ్యాయాంశ్చ పూరుష ఇతి బ్రహ్మణో జగదపేక్షయాఽతివైలక్షణ్యం చ । అతో న

బ్రహ్మస్వరూపైకదేశతా మృదంశతేవ తత్పరిణామఘటాదేర్జగతో యుక్తా ।
అతో%పృథక్సిద్ధవిశేషణతయా విశిష్టైకవస్త్వేకదేశత్వరూపమేవ బ్రహ్మాంశత్వం
జగతో%భిమతమితి భావః । సర్వస్య బ్రహ్మస్వరూపాన్తర్గతత్వే శ్రుతిముదాహరతి యత్రే తి ।
యత్ర విశిష్టే బ్రహ్మణి సమనుభూయమానే%న్యత్స్వతన్త్రం వస్తు న పశ్యతి, సర్వస్య
తదన్తర్భావాత్ , స భూమేత్యర్థః । సర్వప్రకారకః సర్వాత్మా పరం బ్రహ్మ పరమపురుషో
నారాయణ ఏవ భూమా, అన్యః సర్వో%ప్యల్పక ఇతి ప్రోక్తం భవతి ।
స్వనిష్ఠప్రఞ్చదర్శననిన్దయా చ బ్రహ్మనిష్ఠత్వమేవ తస్య గమ్యత ఇత్యాశయేన
శ్రుత్యన్తరముపాదత్తే ఉదర మితి । యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్ను దరమన్తరం కురుతే, అథ
తస్య భయం భవతీ తి తైత్తిరీయోపనిషది । ఏతస్మిన్ ప్రపఞ్చే దరమల్పమపి
అన్తరమన్తరాలం బ్రహ్మసంబన్ధవిచ్ఛేదం యదా పశ్యతి తదైవాస్యైవం జానతః
సంసారభయముపస్థితమగ్రే భవతీత్యర్థః । పరప్రక్రియాచ్ఛాయయైవమత్రార్థో వివక్షితో
భేదమిథ్యాత్వం న సిధ్యత్యేతద్వ్యాక్యత ఇతి బోధనాయ । పరమాత్మని నిష్ఠాశబ్దితస్య
ధ్రువానుస్మరణస్య పూర్వవాక్యప్రస్తుతస్యాల్పకాలవిచ్ఛేదే%పి సంసారభయప్రసఙ్గ ఏవేతి
తు సిద్ధాన్తిసమ్మతో%ర్థః । విష్ణుమహావిభూత్యేకదేశత్వే జగతః స్మృతివాక్యం మేరో రిత్యాది ।
ఇత్యాదయ ఇత్యస్యాగ్రే స్మృతయశ్చేతి యోజ్యమ్ । తదిత్థమ్భావతాపరాః-
బ్రహ్మాపృథక్సిద్ధప్రకారత్వప్రతిపాదనతత్పరాః ।। 27।।28 ।।

వాచారమ్భణమాత్రం తు జగత్ స్థావరజఙ్గమమ్ ।

వికారజాతం, కూటస్థం మూలకారణమేవ సత్ ।। 29 ।।

నను విరుక్తేషు వచనేషు బ్రహ్మవిభూతిత్వాదౌ జగతః ప్రతిపాదితే%పి వచనాన్తరేషు
కారణమాత్రస్య సత్యత్వమ్ అన్యస్య సర్వస్యాసత్యత్వం చ ప్రతీయతే ఇతి తదనురోధేనేషాం
వ్యావహారికవిషయత్వమేవ మన్తవ్యమితి చేత్తత్రాహ వాచే తి । వచనాన్తరేష్వపి మిథ్యాత్వం
నోచ్యతే భేదప్రపఞ్చస్య, కిన్తు బ్రహ్మాత్మకత్వేన సత్త్వైవేతి భావః । శ్రౌతకతిపయపదఘటితం
శ్రౌతార్థానువాదరూపం

వాచారమ్భణమాత్ర మిత్యాది । తత్తత్పదస్మారితాని శ్రుతివాక్యాని వివక్షితాని ।
వాచా%%సమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్య మితి ఛాన్దోగ్యే షష్ఠప్రపాఠకే ।
వాచా ఇతి తృతీయా ప్రయోజనస్య హేతుత్వవివక్షయా । ఆరమ్భణమ్-ఆలమ్భనమ్-
స్పృష్టమ్ । ఆలమ్భః స్పర్శహింసయోః । గృహీతమితి యావత్ । ఆరమ్భతే ఇత్యారమ్భణం-

సృష్టమితి వా । నపుంసకైకశేషైకవద్భావౌ । కిన్తత్ ? వికారో నామధేయం చ । కేన సృష్టమిత్యాకాఙ్క్షాయాం త్వేథ యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేనే తి పూర్వప్రకృతో మృత్పిణ్డో యోగ్యత్వాత్కర్తృతయా%న్వేతి । ఘటత్వాద్యవస్థారూపో వికారః తత్తదవస్థాయోగప్రయుక్తం ఘటాదినామ చ మృత్పిణ్డేనైవ గృహీతం వాక్పూర్వకవ్యవహారాయేతి ఫలితమ్ । ఏవం కారణద్రవ్యస్యైవ నానావస్థాభాక్త్వేన నానాకార్యాత్మకత్వాత్కార్యాణాం కారణానన్యత్వమిత్యాహ మృత్తికేత్యేవ సత్య మితి । అత్ర సర్వం మృణ్మయం విశేష్యమ్ । ఇతిశబ్దః ప్రకారవాచీ । సర్వం మృణ్మయం మృత్తికాత్వప్రకారేణైవ ప్రామాణికమ్ । న తు మృదనాత్మకత్వేనేత్యర్థః । అనేన కాణాదాభిమత ఉపాదానోపాదేయయోరత్యన్తభేదో నిరస్తః । ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞోపపాదనార్థం ప్రవృత్తత్వాదస్య వాక్యస్యోపాదానోపాదేయయోరనన్యత్వ ఏవ తాత్పర్యముక్తదిశా । న తు కార్యమాత్రస్య మిథ్యాత్వే। తథా సతి సర్వస్య జ్ఞాతవ్యస్యాభావాదేవ సర్వం జ్ఞాతం స్యాదిత్యసఙ్గతమాపద్యేత । సమస్తపదత్వే పరాభిమతే వాగారమ్భణమితి భవేత్ । వాచారమ్భణశబ్దస్య మిథ్యార్థకత్వం చాప్రసిద్ధమేవ పరాభిమతమితి బోధ్యమ్ । తత్సత్య మిత్యస్యార్థతో%నువాదః కూటస్థ మిత్యాదిః । ఉపాదానత్వే%పి బ్రహ్మణో నిర్వికారత్వం కూటస్థశబ్దేన వివక్షితమ్ । సత్సత్యమ్-సతతైకరూపమ్ । నను నిర్వికారత్వే కథముపాదానత్వమ్ ? సర్వచిదచిచ్ఛరీరకత్వాత్ సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టత్వేనోపాదానత్వం బ్రహ్మణ ఉపపన్న మేవ । సో%యం శరీరాత్మభావో జగద్బ్రహ్మణోః సదాయతనాః ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వ మితి నిర్దిష్టః । నచైవం స్వరూపపరిణామాభావే మృణ్మయదృష్టాన్తాసఙ్గతిః, కార్యకారణయోరనన్యత్వమాత్రే దృష్టాన్తసఙ్గతేః । నను

చేతనాచేతనప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మానన్యత్వం వా కథమ్ ? బ్రహ్మాత్మకత్వేన బ్రహ్మరూపత్వేనానన్యత్వోపపత్తేః । తదిదమేవ ప్రామాణికమితి చోచ్యతే ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్య మిత్యేకవాక్యతయా%న్వయాత్ । దృష్టాన్తవాక్యానుగుణశ్చాయమేవార్థం ఇతి ధ్యేయమ్ । పరవ్యాఖ్యాచ్ఛాయయా తు తద్బ్రహ్మ సత్యం సదైకరూపమిత్యర్థో వర్ణితః । శ్లోకే వాచారమ్భణమాత్ర మిత్యస్య వాక్పూర్వవ్యవహారాయైవ నిష్పన్నం కార్త్స్న్యేనేత్యర్థః ।। 29 ।।

అనన్యత్కారణాత్కార్యం పావకాద్విస్ఫులిఙ్గవత్ ।

మృత్తికాలోహబీజాదినానాదృష్టాన్తవిస్తరైః ।। 30 ।।

సమానప్రకరణేషూపాదానోపాదేయయోరైక్యస్యైవ ప్రతిపాదనాచ్చ న కార్యస్య మిథ్యాత్వం వాచారమ్భణశ్రుతేరర్థః

। కిన్తు కారణాత్మకత్రైవేతి ప్రతిబోధయన్నాహ అనన్య దితి । పాపకాద్వ్యుచ్చ రితానాం విస్ఫులిఙ్గానామగ్న్యంశత్వేనాగ్న్యనన్యత్వవద్బ్రహ్మణ ఉద్భూతస్య ప్రపఞ్చస్యాపి బ్రహ్మాంశభూతస్య బ్రహ్మానన్యత్వమేవ వివక్షితమ్ । ఇదం చానన్యత్వం మృదాదిదృష్టాన్తైశ్చ శ్రుతిషు నిరూపితమితి యావత్ ।। 30 ।।

నాశకద్దగ్ధుమనలస్తృణం మజ్జయితుం జలమ్ ।

న వాయుశ్చలితుం శక్తః తచ్ఛక్త్యాప్యాయనాదృతే ।। 31 ।।

కార్యాణాం కారణాత్మకత్వే ఉపత్తిరుక్తా । అర్థవాదరూపమపి తాత్పర్యలిఙ్గమస్తీత్యాహ నాశక దితి । కేనోపనిషది ప్రసిద్ధో%యమర్థః ।। 31 ।।

ఏకప్రధానవిజ్ఞానాద్విజ్ఞాతమఖిలం భవేత్ ।

ఇత్యాదివేదవచనతన్మూలాప్తాగమైరపి ।। 32 ।।

బ్రహ్మాత్మనా%%త్మలాభో%యం ప్రపఞ్చశ్చిదచిన్మయః ।

ఇతి ప్రమీయతే బ్రాహ్మీ విభూతిర్న నిషిధ్యతే ।। 33 ।।

నను ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్యోయేనాశ్రతం శ్రుతం భవతీ తి ప్రతిజ్ఞాతమేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం బ్రహ్మణ ఏకస్యైవ పారమార్థ్యే ఘటతే । నతు తద్భిన్నానాం బహూనాం పారమార్థ్యే । తత్ర్పపఞ్చస్యాపారమార్థ్యమకామేనాపి స్వీకర్తవ్యమితి చేత్తత్రాహ ఏకే తి । బ్రహ్మణో నిఖిలజగదన్తరాత్మత్వేన నిఖిలజగత్ప్రధానతయా నిఖిలస్య చ తచ్ఛరీరత్వేన తత్ప్రకారత్రైకస్వరూపతయా తస్మిన్ జ్ఞాతే తదనన్తర్గతం కిమపి జ్ఞాతవ్యం ముఖ్యం

నావశిష్యత ఇతి ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞావాక్యస్యార్థ ఇతి భావః । ఇత్యాదీ తి । నిరుక్తార్థపరైః శ్రుతివచనైస్తన్మూలోపబృంహణస్మృతివచనైశ్చ బ్రహ్మాత్మకత్వేన లబ్ధస్వరూపః ప్రపఞ్చ ఇత్యేవ బోధ్యతే । న తు బ్రహ్మణో విభూతిభూతః స నిషిధ్యత ఇత్యర్థః । బ్రహ్మాత్మనా%%త్మలాభ ఇతి । ఆత్మనో లాభో యస్యేతి బహువ్రీహిః। బ్రహ్మాభిన్నాన్తరాత్మనా ప్రయోజ్యస్వరూపలాభవానిత్యర్థః । బ్రహ్మాతాత్మలాభో%య మితి సమస్తపాఠః సంభావ్య । తత్ర చ ఆత్మనో లాభః ఆత్మలాభః-స్వరూపసత్తా బ్రహ్మాత్మతయా-బ్రహ్మాత్మకత్వేన ఆత్మలాభో యస్యేతి బహువ్రీహిః । బ్రహ్మావిభూతిభూతస్య ప్రపఞ్చస్య న నిషేధః కృతః శాస్త్రేష్వితి నిరూపితమేతావతా ।। 32।।33 ।।

తన్నిషేధే సమస్తస్య మిథ్యాత్వాల్లోకవేదయోః ।

వ్యవహారాస్తు లుప్యేరన్ తథా స్యాద్బ్రహ్మధీరపి ।। 34 ।।

అథ ప్రపఞ్చనిషేధస్యానుపపన్నత్వాదపి నిషేధపరతయేవాపాతతః ప్రతిపన్నానాం శ్రుతివాక్యానామప్యాన్యపర్యమేవైష్టవ్యమిత్యాశయవానాహ తన్నిషేధ ఇతి । ప్రపఞ్చనిషేధే వివక్షితే శాస్త్రవచనతః తత్తదర్థవిశేషప్రతిపాదనోపాదానాద్యర్థాః సర్వే వ్యవహారా లౌకికా వైదికాశ్చ లుప్యేరన్-అప్రామాణికా విసంవాదినశ్చ

భవేయుః, సర్వస్య మిథ్యాత్వాదిత్యర్థః । నను భేదవ్యవహారాణామప్రామాణికత్వమిష్టమేవేతి చేత్తత్రాహ తథే తి । బ్రహ్మాభిన్నసర్వమిథ్యాత్వే బ్రహ్మావిషయకధియ ఔపనిషద్యా అపివిలోపో%సత్యతా ప్రసజ్యత ఇత్యర్థః ।
అసత్యకారణజన్యత్వాదసత్యత్వమసత్యవిషయత్వం చ భవేత్తస్యా ఇతి భావః ।। 34 ।।

వ్యావహారికసత్యత్వాన్మృషాత్వే%ప్యవిరుద్ధతా ।

ప్రత్యక్షాదేరితి మతం ప్రాగేవ సమదూదుషమ్ ।। 35 ।।

నను పరమార్థదృష్ట్యా బ్రహ్మాభిన్నస్య సర్వస్య మిథ్యాత్వే%పి తతః ప్రాక్ అవిద్యాతః ప్రమాణప్రమేయవ్యవహారాది నిరూహ్యత ఇతి చేత్తత్రాహ వ్యావహారికే తి । ఏతద్దూషణభాగో

విలుప్తః । వ్యావహారికసత్తయా ప్రమాణప్రమేయవ్యవహారోపపాదనే వ్యావహారికప్రమాణభావేన శ్రుత్యాదినా జనితా పరబ్రహ్మబుద్ధిరపి భవతభిమతా వ్యావహారికార్థమాత్రగోచరా భవేత్ ; నిర్విశేషబ్రహ్మమాత్రపారమార్థ్యస్యాపి

వ్యవహారైకశరణత్వాత్ । తథా చ బ్రహ్మమాత్రపారమార్థ్యమపి పరమార్థసాధకాభావాన్న సిధ్యేత్ । ఏతద్విషయే పూర్వాచార్యైః సూరిభిరేవ పరాక్రాన్తం నితరామితి విసమ్యతే%త్రేతి బోధ్యమ్ ।। 35 ।।

అతశ్చోపనిషజ్జాతబ్రహ్మాద్వైతధితధియా జగత్ ।

న బాధ్యతే విభూతిత్వాద్బ్రహ్మణశ్చేత్యవస్థితమ్ ।। 36 ।।

(ఇతి ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మవిభూతిత్వస్థాపనపూర్వకమద్వితీయశ్రుత్యర్థవర్ణనమ్)

అద్వితీయశ్రుతేః ప్రపఞ్చాబాధకత్వనిరూపణం నిగమయతి అతశ్చేతి । బ్రహ్మణో విభూతిత్వాచ్చ జగద్బ్రహ్మాద్వైతధియా న బాధ్యతే । సవిభూతికస్యైవ తస్యాద్వితీయత్వధియ ఉపనిషత్సిద్ధత్వాత్ । చకారో%బాధితప్రతీతిసిద్ధత్వాదిహేత్వన్తరసముచ్చాయకః । యద్వా చస్త్వర్థే । సమో%ధికో వా బాధ్యతే । న తు జగద్విభూతిభూతమిత్యర్థః ।। 36 ।।

నను సత్త్వే ప్రపఞ్చస్య నాస్తీతి ప్రత్యయః కథమ్ ।

అసత్త్వే వా కథం తస్మిన్నస్తీతి ప్రత్యయో భవేత్ ।। 37 ।।

ప్రపఞ్చస్యాద్వితీయశ్రుత్యా బాధ ఇతి పరపక్షో నిరస్తః । అథ తస్య సదసదనిర్వచనీయత్వమపి పరాభిమతం నిరసితుం విచారముపక్రమతే

నను సత్త్వే ఇతి । సత్త్వే ప్రపఞ్చస్య నాస్తీతి బాధవిషయత్వం కథం ఘటతేత్యాక్షేపో మాధ్యమికాదీనామ్ । అత్ర ప్రతీపక్షః సాఙ్ఖ్యాదీనామ్ అసత్త్వేవే తి । అసత్త్వే సద్బుద్ధిబోధ్యత్వం ప్రతిపన్నం తస్య కథం ఘటేతేతి ।। 37 ।।

సదసత్త్వం తథైకస్య విరుద్ధత్వాదసమ్భవి ।

సదసత్త్రత్యయప్రాప్తవిరుద్ధద్వన్ద్వసఙ్గమే ।। 38 ।।

తయోరన్యతరార్థస్య నిశ్చయాభావ హేతుతః ।

సదసత్త్వం ప్రపఞ్చస్య జైనాస్తు ప్రతి పేదిరే ।। 39 ।।

నను అస్తినాస్తిబుద్ధిబలాత్సదసత్త్వం వాచ్యమితి జైనాః । తత్రాహ సదసత్త్వ మితి । విరుద్ధద్వయమసమ్భవదేకస్మిన్నోపగమార్హమితి యావత్ । విచారప్రసక్తిమాహ సదస దితి । విరుద్ధాకారద్వయప్రసఙ్గే పరస్పరవిరోధాదుభయస్యాన్యతరస్యాకారస్య వా%నిర్ణయాద్ధేతోర్విచారః ప్రాప్తావసర ఇతి యావత్ । అత్ర విచారః ప్రక్రమ్యత ఇతి శేషపూరణేన వాక్యార్థో వక్తవ్యః । తత్రాదావనైకాన్త్యవాదినాం జైనానాం మతమాహ సదసత్వ మితి । ప్రతీయమానత్వాదేవైకస్మిన్ సదసత్త్వయోర్న విరోధ ఇత్యభిమానః । యద్వా జైనమతానువాదః సదసత్త్రత్యయప్రాప్తే త్యారభ్య జైనాస్తు ప్రతిజానత ఇత్యన్తేన । సదసత్త్వయోః ప్రతీయయోర్మధ్యే ఏకస్యైవ నిర్ణయే హేత్వభావాద్యథాప్రతీతి ప్రపఞ్చస్యోభయమేవైష్టవ్యమితి జనా ఆస్థితా ఇత్యర్థః । నిశ్చయాభావ హేతుత ఇత్యనేన నిశ్చయహేత్వభావో వివక్షితః । పాఠాన్తరం వా సంభావ్యతే ।। 38।।39 ।।

సత్త్వప్రాప్తిం పురస్కృత్య నాస్తీతి ప్రత్యయోదయాత్ ।

సదా సత్త్వం ప్రపఞ్చస్య సాఙ్ఖ్యాస్తు ప్రతి పేదిరే ।। 40 ।।

ఏతద్విరోధిసత్త్వైకాన్తవాదికాపిలమతమాహ సత్త్వప్రాప్తి మితి ।
ప్రసక్తిపూర్వకత్వాన్ని షేధస్యోపజీవ్యత్వాత్సత్త్వప్రతీతిః ప్రబలా । తత్సదా సత్త్వమేవ
ప్రపఞ్చస్య । నాస్తీతి త్వభివ్యక్త్యభావపరా ప్రతీతిరిత్యేతేషామాశయః ।। 40 ।।

సదసత్ప్రత్యయ ప్రాప్తవిరుద్ధద్వన్ద్వసఙ్కటే ।

విరోధపరిహారార్థం సత్త్వాసతత్వాంశభఙ్గతః ।

సదసద్భ్యామనిర్వాచ్యం ప్రపఞ్చం కేచిదూచిరే ।। 41 ।।

మతద్వయప్రత్యనీకం మాయావాదినాం మతమాహ సదస దితి ।
ప్రతీతిబలాత్సత్త్వాసత్త్వరూపవిరుద్ధధర్మద్వయాపత్తిరూపసఙ్కటే ప్రసక్తే
విరుద్ధయోరైకాధికరణ్యానుపపత్తిబలాత్సత్త్వమసత్త్వం చ విరుద్ధం ధర్మద్వయం పరిత్యజ్య
న సత్ నాప్యసదితి సదసదనిర్వచనియం ప్రపఞ్చ నిర్వచన్తి శాఙ్కరా ఇత్యర్థః ।। 41 ।।

సత్త్వాసత్త్వే విభాగేన దేశకాలాదిభేదతః ।

ఘటాదేరితి మన్వానా వ్యవస్థామపరే జగుః ।। 42 ।।

నైయాయికాదీనాం పక్షమాహ సదసత్త్వే ఇతి । విభాగేనేతి తృతీయేత్థమ్భావే ।
విభక్తదేశకాలాదివిశేషతః సత్త్వమసత్త్వం చ ప్రతీతం వ్యవస్థితం ఘటాదేర్ఘటత ఏవేతి
భావో%మీషామ్ ।। 42 ।।

తదేవం వాదిసమ్మర్దాత్ సంశయే సముపస్థితే ।

నిర్ణయః క్రియతే తత్ర మీమాంసకమతేన తు ।। 43 ।।

తదేవ మితి । వాదిసంమర్దాత్-వాదివివాదాత్ । విప్రతిపత్తేరితి యావత్ । విప్రతిపత్తేః సన్దేహోదయాత్ సన్దిగ్ధార్థనిర్ణయాయ విచార ఉపచిక్రమిషితః । తత్ర పక్షాన్తరాణాం సదోషత్వప్రతిపాదనపూర్వకం సోపాధికసత్త్వాసత్త్వపక్షో మీమాంసకాభిమతో నిర్ణీయతే సద్యుక్త్యేతి భావః । క్రియత ఇతి వర్తమానవ్యపదేశస్తత్సామీప్యాత్ । ప్రతిజ్ఞాచేయం శ్రోతృబుద్ధిసమాధ్యర్థా ।। 43 ।।

ఘటస్వరూపే నాస్తిత్వమస్తిత్వం యద్యబూబుధత్ ।

స్యాదేవ యుగపత్సత్త్వమసత్త్వం చ ఘటాదిషు ।। 44 ।।

ఇదానీమిదమత్రాస్తి నాస్తీత్యేవంవిధా యతః ।

దేశకాలదశాభేదాదస్తినాస్తీతి నో ధియః ।। 45 ।।

అతో దేశాదిభేదేన సదసత్త్వం ఘటాదిషు ।

వ్యవస్థితం నిరస్తత్వా(స్యా)ద్వాదస్యేహ న సమ్భవః ।। 46 ।।

తత్ర నిరుపాధికసత్త్వాసత్త్వసముచ్చయపక్షనిరసనేన సిద్ధాన్తః సమనువర్ణ్యతే ఘటస్వరూప ఇత్యాదినా శ్లోకత్రయేణ । అయమర్థః - ఘటస్వరూపే నాస్తిత్వం ప్రతీయమానమేవ, నాస్తీతిప్రతీతిరేవేతి యావత్ , యద్యస్తిత్వమపి తస్య ప్రత్యపాదయిష్యత్ , యద్వా ప్రతీతిః సత్త్వమసత్త్వం చ నిరూపాధి యది ప్రత్యపాదయిష్యత్ , తర్హి సదసత్త్వసముచ్చయో%భ్యుపాగంస్యత । నచైవమ్ । కిన్తు కిఞ్చిద్దేశకాలావస్థాదివిశేషేణ సత్త్వమ్ , అన్యదేశాద్యోపాధికమసత్త్వమేవ చ ప్రతిపాదయన్తి ప్రతీతయః । అతో దేశాదిభేదతః సదసత్త్వే వ్యవస్థితే ఘటాదౌ । తత్ వాదస్యాన్యవాదస్య బాధాదిదోషదూషితత్వాన్న సమ్భవ ఇత్యర్థః । నిరస్తస్యాద్వాదస్యే తి పాఠః సమ్భావ్యతే । తదా%యమర్థః - నిరస్తస్య వ్యాఘాతబాధితస్య స్యాద్వాదస్య స్యాదస్తి, స్యాన్నాస్తీతి జైనానామనైకాన్త్యవాదస్య న సమ్భవ ఇతి । అత్ర చ నైయాయికాదిమతం, తతః సిద్ధాన్తే విశేషశ్చ శతదూషణ్యాం వ్యవ్రియత షష్టితమే వాదే శ్రీమన్నిగమాన్తాచార్యచరణైః । యథా

ఉపాధిభేదాదుభయవ్యవస్థేతి పక్షమదూరవిప్రకర్షాత్పరిగృహ్ణీమహే । ఉపాధిభేదస్తు స్వాత్మనా సత్త్వమ్ , అన్యాత్మనా%సత్త్వమ్ । స్వకాలే సత్త్వమ్ , అన్యకాలే పునరసత్త్వమ్ । తథా స్వదేశే సత్త్వమ్ , అన్యదేశే పునరసత్త్వమితి । ఇహ తాదాత్మ్యం సంసర్గో వా సత్త్వమితి వ్యపదిశ్యతే । తద్విరుద్ధవేషేణ వస్తున్యేవాసద్వ్యపదేశః । షష్ఠే తు పక్షే విరుద్ధధర్మయోగ ఏవ వస్తున్యసద్వ్యవహారహేతుతయా వ్యపదిశ్యతే । ఘటో హి ఘటాత్మనా సన్ పటాత్మనా పునరసన్నితి నిర్దిశ్యతే । సన్నేవ స్వదేశకాలయోః స్వవిరోధిదేశకాలయోరసన్నితి । ఉపలమ్భానుకూలత్వాల్లాఘవాచ్చేదమేవాద్రియన్తే వృద్ధాః ఇతి । అత్రాయం వివేకః - సత్తా తాదాత్మ్యతదితరసంబన్ధాన్యతరలక్షణా । అయం ఘటో%స్తీత్యత్ర ఘటతాదాత్మ్యలక్షణా సత్తా ప్రతీయతే । అత్రేదానీం ఘటో%స్తీత్యత్ర చైతద్దేశకాలసంయోగలక్షణా । తథా అయం

పటో నాస్తీత్యత్ర పటతాదాత్మ్యాభావలక్షణా పటాత్మనా%సత్తా ప్రతీయతే । తత్ర తదా ఘటో నాస్తీత్యత్ర చ తద్దేశకాలసంయోగాభావలక్షణా%సత్తా ప్రతీయతే । ఏవం భావాభావరూపయోః సదసత్త్వయోర్దేశాదిభేదేనోపపత్తిర్ఘటాదావితి ఏకః పక్షః । అభావో%పి భావాన్తరరూప ఏవేతి పక్షాన్తరణ్ । యథా ఘటత్వమేవ హి అయం ఘటో%స్తీత్యత్ర ప్రతీతం ఘటస్య సత్త్వమ్ । తదేవాయం పటో నాస్తీత్యత్రాపి ప్రతీయతే పటాద్భేదరూపమ్ । ఏవం స్వదేశకాలసంబన్ధలక్షణా సత్తైవాన్యదేశకాలనాస్తితాప్రతీతావపి విషయో భవతి దేశాన్తరాదిసంబన్ధాభావత్వేనేతి । తథా చ ధర్మవిశేష ఏవ భావానామస్తినాస్తిప్రతీతిగోచర ఇతి సిద్ధమ్ । ఇదమేవ సిద్ధాన్తినామపి సంమతమితి ।। 44।।45।।46 ।।

నను దేశాదిసమ్బన్ధః సత ఏవోపపద్యతే ।

న దేశకాలసమ్బన్ధాదసతః సత్త్వమిష్యతే ।। 47 ।।

సమ్బధో ద్వ్యాశ్రయస్తస్మాత్సతః సత్త్వం సదా భవేత్ ।

అసతః కారకైః సత్త్వం జన్మనేత్యతిదుర్ఘటమ్ ।। 48 ।।

ఆద్యన్తవాన్ ప్రపఞ్చో%తః సత్కక్ష్యాన్తర్నివేశ్యతే ।

ఉక్తం చ - ఆదావన్తే చ యన్నాస్తి నాస్తి మధ్యే%పి తత్తథా ఇతి ।

అతో నిశ్చితసద్భావః సదా సన్నభ్యుయేయతామ్ ।। 49 ।।

అవిరోధేన సదసత్త్వసమర్థనసమహమానః సత్త్వైకాన్త్యవాదీ కాపిలో%త్ర ప్రత్యవతిష్ఠతే నను దేశాదీ తి । పూర్వమసతో ఘటాదేః స్వదేశకాలసంబన్ధేన సత్త్తోత్పత్త్యా దురుపపాదా । సంబన్ధస్య సంయోగస్య సంబన్ధిద్వయజన్యస్యాసతి సంబన్ధిన్యతరస్మిన్నపి సముత్పత్తేరయోగాత్ । తథా చ స్వదేశకాలసంబన్ధాత్సత్త్వమ్ । సత్త్వే చ స్వదేశకాలసంబన్ధ ఇత్యన్యోన్యసంశ్రయః । అతః సత్త్వమేవ సదా మన్తవ్యం భావానామితి సతః సత్త్వం సదా భవే దిత్యన్తస్యార్థః । నను సదా సత్త్వే కారకచక్రవ్యాపారానర్థక్యం ప్రసజ్యేత ।

తత్పూర్వమసత ఏవ కారకవ్యాపారేణోత్పత్తిర్వాచ్యేత్యత్రాహ అసత ఇతి । అసతః ప్రయత్నశతేనాపి నిష్పత్త్యా సత్త్వం దురుపపాదం సికతాభ్యస్తైలస్యేవ । కిఞ్చాసత ఉత్పత్తౌ దణ్డచక్రాదితో%సత్త్వావిశేషాద్ఘటస్యేవ పటస్యాప్యుత్పాదప్రసఙ్గః । కేనచిదేద్వ్యాపారేణ శశే%పి శృఙ్గస్య కదాచిదుదయప్రసఙ్గశ్చ । ఏతదనుసన్ధానేనోక్తమితి । ననూపాదానవిశేషే కార్యవిశేషోత్పాదనసామర్థ్యప్రతినియమాన్నాతిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్నైవమ్ , కార్యగర్భత్వమన్తరా సామర్థ్యనియమస్యాపి దుర్నిరూపత్వాత్ । తత్సదేవ కార్యం కారకవ్యాపారేణాభివ్యజ్యత ఇత్యేష్టవ్యమిత్యాహ ఆద్యన్తవా నితి । ఆవిర్భావతిరోభావలక్షణావేవ చాద్యన్తౌ ఉత్పాదవినాశావితి భావః । అత్ర సంవాదః ఆదా వితి । అత ఇతి। సత్త్వేన నిశ్చితః సదా సన్నేవేతీష్యతామిత్యర్థః ।। 47।।48।।49 ।।

అసతః సర్వదా%సత్త్వం జన్యయోగాత్ ఖపుష్పవత్ ।

అసత్త్వే న విశేషో%స్తి ప్రాగత్యన్తాసతోరిహ ।। 50 ।।

(ఇతి ప్రపఞ్చస్య సత్త్వపక్షసమర్థనమ్)

అసత ఇతి । జన్యయోగాత్ - ఉత్పత్త్యయోగాత్ । ప్రాగత్యన్తాసతోః - పూర్వమసతోత్యన్తాస తశ్చ। ఇతి కాపిలమతముపపాదితమ్ ।

అత్రోపపాదితస్య కాపిలమతస్య ప్రతిక్షేపపరః, మతాన్తరోపపాదనప్రతిక్షేపపరశ్చ గ్రన్థభాగో విలుప్త ఇత్యూహ్యతే । బుద్ధిసౌకర్యాయ సాఙ్ఖ్యపక్షప్రతిక్షేపప్రకారో దిఙ్మాత్రం ప్రదర్శ్యతే%త్ర । ద్రవ్యం తావత్ నిత్యమేవ । అవస్థాభేదాస్తు ఘటత్వకపాలత్వాదయ ఆగన్తుకాః । అవస్థావిశేషసమ్పత్త్యర్థ ఏవ చ కారకవ్యాపారః । ద్రవ్యస్య సత్త్వాదేవ కారకవ్యాపారగోచరత్వమవస్థాన్తరభాక్త్వం చ ఘటతే । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం చ కారకచక్రస్య తస్య తస్య తత్ర తత్ర కార్యే సామర్థ్యనియమః సిధ్యతీతి నాతిప్రసఙ్గః । తత్తదవస్థావిశిష్టవేషేణ జాతత్వనష్టత్వాదిప్రతీతిశ్చోపపద్యతే । కారకచక్రస్యాభివ్యఞ్జకత్వమితి పక్షే తు కారకజ్ఞాపకవిభాగాయోగః । అభివ్యక్తేర్జ్ఞానాద్భేదే ప్రకారాన్తరేణోత్పత్తిరేవాపతితా । కిఞ్చ అభివ్యక్తేర్నిత్యత్వే కారకవ్యాపారవైయర్థ్యమేవ । తస్యా అపి అభివ్యక్త్యన్తరస్వీకారే%నవస్థా । తస్యా ఉత్పాద్యత్వే త్వసత్కార్యవాదప్రసఙ్గః । తదభివ్యక్తేరుత్పత్త్యుపగమతో యథోపలమ్భం తస్యోత్పత్తిరుపగన్తుముచితా । సదేవ ద్రవ్యమవస్థాన్తరభాక్సత్కార్యం భవతీత్యేవ సత్కార్యవాదః సంరక్షణీయః । అయమేవ చ త్రయ్యన్తసిద్ధో%పీతి । ఆవిద్యో భేదప్రపఞ్చో మిథ్యా । అద్వితీయశ్రుత్యా చ మిథ్యాత్వం గమ్యతే । తచ్చ ప్రతీతిబాధాభ్యాం సదసద్విలక్షణత్వసిద్ధేః సుప్రతిష్ఠితమితి హి మాయావాదినాం మతమ్ । తచ్చ పూర్వోత్తరప్రఘట్టకైః ప్రతిక్షిప్తప్రాయమేవేతిబోధ్యమ్ ।। 50 ।।

శ్వేతకేతుముపాదాయ తత్త్వమిత్యపి యచ్ఛ్రుతమ్ ।

షష్ఠప్రపాఠకే తస్య కుతో ముఖ్యార్థసమ్భవః ।। 51 ।।

అథ నిర్విశేషచిన్మాత్రబ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానమేవావిద్యానివర్తకమ్ । నిర్విశేషచిన్మాత్రబ్రహ్మాత్మైక్యం చ తత్త్వమసి వాక్యప్రతిపన్నమితి వాదమద్వైతినాం ప్రతిక్షేప్తుం తత్త్వమసివాక్యార్థవిచారముపక్రమతే శ్వేతకేతు మితి । ఉపాదాయసమ్బోధ్య । ఛాన్దోగ్య ఇత్యాదిః । జీవబ్రహ్మైక్యే తత్త్వమసివాక్యమేవ ముఖ్యం ప్రమాణమభిమన్యతే త్రైః । అస్యాపి సమానాధికరణవాక్యస్య ముఖ్యార్థత్వం తన్మతే న సంభవతీత్యాహ తస్యే

త్యాదినా ।। 51 ।।

కార్పణ్యశోకదుఃఖార్తశ్చేతనస్త్వంపదోదితః ।

సర్వజ్ఞస్సత్యసఙ్కల్పో నిస్సీమసుఖసాగరః ।

తత్పదార్థస్తయోరైక్యం తేజస్తిమిరవత్కథమ్ ।। 52 ।।

కార్పణ్యే తి । కార్పణ్యం-దైన్యమ్ , గతిశూన్యతా । శోకః గతదుఃఖానుసన్ధానజా చిత్తవైయాకులీ । దుఃఖం వర్తమానానిష్టానుభవలక్షణమ్ । సమానవిభక్త్యా ప్రతిపన్నమైక్యం జీవేశ్వరయోర్విరుద్ధస్వభావయోర్న ఘటత ఇతి ముఖ్యార్థాసంభవ ఏవేత్యాశయః ।। 52 ।।

త్వమర్థస్థే తటస్థే వా ..... (తదేర్థస్థే విభేదకే) ।

గుణే తత్త్వంపదశ్రుత్యోరైకార్థ్యం దూరవారితమ్ ।। 53 ।।

త్వమర్థస్థే ఇతి । త్వమర్థనిష్ఠో గుణో%జ్ఞత్వదుఃఖిత్వాదిః । తదర్థనిష్ఠశ్చ సర్వజ్ఞత్వజగత్కారణత్వాదిః । స చ బ్రహ్మణస్తటస్థలక్షణత్వేన పరాభిమతః । అనయోర్ధర్మయోరాశ్రయభేదకత్వాత్తత్త్వమర్థయోరైక్యం సుదూరనిరస్తమశ్వగర్దభయోరివేత్యర్థః ।। 53 ।।

అజ్ఞత్వసర్వవేదిత్వదుఃఖిత్వసుఖితాదికే ।

విశేషణే వా చిద్ధాతోరథవా%ప్యుపలక్షణే ।

విరుద్ధగుణసఙ్కాన్తేర్భేదః స్యాత్ త్వంతదర్థయోః ।। 54 ।।

నన్వజ్ఞత్వాది సర్వజ్ఞత్వాది చోపలక్షణతయైవోచ్యతే, న తు విశేషణతయా । ఉభయోపలక్షితం వస్త్వేకమేవేత్యర్థః । అతో న విరోధ ఇత్యత్రాహ అజ్ఞత్వే తి । చిద్ధాతోః -

చిత్తత్త్వాస్య । ఉపలక్షణత్వే%పి అజ్ఞత్వాదినోపలక్ష్యస్య జీవభావస్య సర్వజ్ఞత్వాదినోపలక్ష్యస్యేశ్వరభావస్య చ వైయధికరణ్యాదేవ త్వంతదర్థయోరైక్యం న సిధ్యతీత్యర్థః ।। 54 ।।

వాచ్యైకదేశభఙ్గేన చిదేకవ్యక్తినిష్ఠతా ।

సో%యం గౌరివత్తత్త్వంపదయోరిత్యపేశలమ్ ।। 55 ।।

నను విరోధాన్ముఖ్యార్థస్త్యజ్యతే । చిన్మాత్రే తు పదద్వయలక్షణోపేయతే, యథా సో%యం గౌరిత్యత్ర తత్తేదన్తోపలక్షితే వస్తుమాత్రే లక్షణా పదద్వయస్య తథేతి శఙ్కతే వాచ్యే తి । వాచ్యైకదేశస్య ప్రవృత్తినిమిత్తభేదస్య త్యాగేన విశేష్యమాత్రే చిన్మాత్రే పదద్వయస్య వృత్తిః జహదజహల్లక్షణయేతి । ఏతత్ప్రతిక్షిపతి ఇత్యప్యపేశల మితి । అపేశలమ్ - అసున్దరమ్ । ఏకపదలక్షణయైవ విరోధపరిహారే పదద్వయలక్షణాకల్పనా న మనోరమేత్యర్థః ।। 55 ।।

దేశకాలదశాభేదాదేకస్మిన్నపి ధర్మిణి ।

విరుద్ధద్వన్ద్వసఙ్కాన్తేః సో%యం గౌరితి యుజ్యతే ।। 56 ।।

దృష్టాన్తే పదద్వయస్యాపి న లక్షణేత్యాహ దేశకాలే తి । తత్తా నామ తద్దేశకాలయోగితా । ఇదన్తైతద్దేశకాలయోగితా । తత్తావిశిష్టే ఇదన్తాన్వయస్య బాధే%పి ఏకస్మిన్ ధర్మిణ్యుభయాన్వయే న విరోధః

। దేశద్వయసంబన్ధః పరిచ్ఛిన్నస్య వస్తునః కాలభేదాత్పరిహ్రియతే । కాలద్వయసమ్బన్ధస్తు స్థిరత్వాదేవ నిరూహ్యతే । ప్రాతిపదికాభ్యాం దేశద్వయకాలద్వయసంబన్ధస్య సమానవిభక్త్యా తదాశ్రయద్రవ్యైక్యస్య చ ప్రతిపాదనే న విరోధలేశో%పి । అస్మిన్నేవార్థే సోయ మితి వాక్యస్య తాత్పర్యమ్ । తన్న పదద్వయలక్షణా దృష్టాన్తే ఇత్యర్థః ।। 56 ।।

స్వప్రకాశస్య చిద్ధాతోర్విరుద్ధద్వన్ద్వసఙ్గతౌ ।

న వ్యవస్థాపకం కిఞ్చిద్దేశకాలదశాదికే ।। 57 ।।

న త్వేవం భవతా వక్తుం శక్యత ఇత్యాహ స్వప్రకాశస్యే తి । నిర్విశేషే చిన్మాత్రే విరుద్ధధర్మద్వయసమ్బన్ధస్యావిరోధోపపాదకం దేశకాలావస్థాభేదాదౌ కిఞ్చిదపి న ఘటతే । స్వయమ్ప్రకాశస్వరూపత్వాదజ్ఞానమప్యవిరోధోపపాదకం న శక్యశఙ్కతస్మిన్నితి భావః ।। 57 ।।

నిర్ధూతనిఖిలద్వన్ద్వస్వప్రకాశే చిదాత్మని ।

ద్వైతానర్థభ్రమాభావాచ్ఛాస్త్రం నిర్విషయం భవేత్ ।। 58 ।।

బ్రహ్మణ్యవిద్యాన్వయాయోగాదేవావిద్యాకృతభేదదర్శననిరసనార్థత్వం శాస్త్రస్య నిర్విశేషచిన్మాత్ర బ్రహ్మాత్మైక్యవిషయత్వం చ పరాభిమతం న సంభవీత్యాహ నిర్ధూతే తి । ద్వన్ద్వశబ్దో భేదవాచ్యత్ర । అజ్ఞానేనైవ భేదభ్రమో వక్తవ్యః । న చ నిర్విశేషే స్వప్రకాశే చ తత్ప్రసక్తిః । తన్నిరసనీయస్యాసిద్ధేస్తన్నిరాసకత్వాభిమతైక్యజ్ఞానే శాస్త్రతాత్పర్యం న కల్పయితుం శక్యమ్ । తన్నిరర్థకమాపద్యేతాధ్యాత్మశాస్త్రం తత్త్వమసిమహావాక్యం వేత్యర్థః । ఏతేనావిద్యాకృతాన్తఃకరణభేద ఏవ జీవేశ్వరభావకల్పకోపాధిశ్చిన్మాత్రే ఇత్యపి పరస్తమ్ । అవిద్యాయా ఏవాసమ్భవాత్తత్రేతి బోధ్యమ్ ।। 58 ।।

ఏతేన సత్యకామత్వజగత్కారణతాదయః ।

మా ... పరే (మాయోపాధౌ పరే)%ధ్వస్తాః శోకమోహదయః పునః ।। 59 ।।

అవిద్యోపాధికే జీవే వినాశే నేతి యన్మతమ్ ।

క్షుద్రబ్రహ్మవిదామేతన్మతం ప్రాగేవ దూషితమ్ ।। 60 ।।

చిన్మాత్రే బ్రహ్మణ్యవిద్యాన్వయానుపపత్తిపర్యాలోచనయా కైశ్చిదద్వైతిభిః కల్పితం మాయా%విద్యోపాధిభేదం తత ఏవేశేశితవ్యభేదం చాపరమార్థముపపాద్యమానం నిరస్యతి ఏతేనే తి । ఏతేన-నిర్ధూతత్రివిధభేదే చిన్మాత్రే మాయా%విద్యోపాధిభేదాసిద్ధ్యైవ । మాయోపాధౌ-మాయోపహితచిన్మాత్రే పరే-ఈశ్వరే । వినాశేనే తి । తత్త్వమసివాక్యజన్యైక్యసాక్షాత్కారేణ మాయా%విద్యోపాధినాశే తత్కల్పిత ఈశజీవభావో%పి నివృత్తో నావతిష్ఠత ఇత్యర్థః । ప్రాగేవ దూషిత మితి । ఏతద్దూషణభాగో విలుప్తః । అపరమార్థత్వేనాభిమతయోస్తయోః కల్పకాభావాదసిద్ధిరేవ । స్వతఃకల్పనాయామాత్మాశ్రయః । బ్రహ్మణ

ఏవ తత్కల్పకత్వే బ్రహ్మస్వరూపస్య నిత్యత్వాత్తయోర్నిత్యత్వప్రసక్తిః । ఐక్యజ్ఞానేన నివృత్త్యుపగమే%పి తస్య క్షణికత్వాదేవ పునరపి

బ్రహ్మస్వరూపబలాత్తయోః కల్పనాప్రసఙ్గః । కిఞ్చ మాయాయా భ్రాన్తిజనకత్వే దుఃఖాదిజనకత్వే చావిద్యాతో విభాగాసిద్ధిః । తస్యా యథార్థబుద్ధిజనకత్వే క్రీడారసమాత్రపరికరత్వే చాపురుషార్థత్వాయోగాత్తన్నిరసనానుపపత్తిః । అనాదిభావరూపాయాస్తస్యా జ్ఞానమాత్రతో నిరసనాయోగశ్చేత్యాది దూషణమనుసన్ధేయమ్ । అవిద్యాయా ఏవ బహుసంమతత్వాన్మాయావిద్యోపాధిభేదవాదినో%మీ క్షుద్రా బ్రహ్మవిదో%ద్వైతిష్వితి చ బోధ్యమ్ ।। 59।।60 ।।

చిత్స్వరూపే విశిష్టే వా మాయా%విద్యాద్యుపాధయః ।

పూర్వస్మిన్ సర్వసాఙ్కర్యం పరజీవావిభాగతః ।। 61 ।।

ఉత్తరస్మిన్నపి తథా విశిష్టమపి చిద్యది ।

చిత్స్వరూపం హి నిర్భేదం మాయా%విద్యాద్యుపాధిభిః ।

విభిన్నమివ విభ్రాన్తం విశిష్టం చ ... (మతం తవ) ।। 62 ।।

ఉపాధిభేదోపగమాసమ్భవ ఇత్యుక్తమ్ । తదుపగమేన దూషణాన్తరం చోద్యతే చిత్స్వరూపే ఇతి । కిం చిన్మాత్రేమాయా%విద్యాద్యుపాధయః సంబన్ధన్తే, ఉత విశిష్టే । నిరంశే చిన్మాత్రే మాయా%విద్యాసమ్బన్ధే తత్రత్ప్రయుక్తస్వభావభేదా ఏకస్మిన్నేవ ప్రసజ్యన్తే ఇతి జీవేశ్వరస్వభావసాఙ్కర్యప్రసఙ్గః । విశిష్టే చేత్ కిం తద్విశేషణమ్ ? మాయా%విద్యా చేతి చేదాత్మాశ్రయః, జీవత్వేశ్వరత్వే ఇతి చేదన్యోన్యాశ్రయః, అన్యత్తు విశేషణం దుర్వచమేవ । కించ మాయయా%విద్యయా వా సంవిత్స్వరూపస్య చ్ఛేదాసమ్భవాదేకమేవ తత్తదుపహితం భవేద్గగనమివ మఠాన్తవర్తిఘటేన మఠేన చోపహితమ్ । తథా చ హస్తపాదాద్యవచ్ఛిన్నసుఖదుఃఖభోగ ఏకస్యైవ యథా జీవస్య, తథా తత్తదుపాధిప్రయుక్తైశ్వర్యదుఃఖాదిభోగ ఏకస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రసజ్యత ఇతి జీవపరస్వభావావ్యవస్థితిరేవేత్యర్థః ।। 61 ।।62 ।।

తటస్థావస్థితా ధర్మాః స్వరూపం న స్పృశన్తి కిమ్ ।

న హి దణ్డిశిరశ్ఛేదాద్దేవదత్తో న హింసితః ।। 63 ।।

నన్వోపాధికప్రదేశభేదోపగమాద్బ్రహ్మణి న జీవేశస్వభావసాఙ్కర్యమితి చేత్తత్రాహ తటస్థే తి। మాయయా%విద్యయా వోపహితం తటస్థమిత్యుచ్యతే బ్రహ్మ । తన్నిష్ఠస్య సార్వజ్ఞ్యాదేరజ్ఞత్వాదేశ్చ దణ్డేన కుణ్డలేన వోపహితే కాదాచిత్కదణ్డాదివిశేషణవత్తయా తటస్థశబ్దితే దేవదత్తే వర్తమానస్య సుఖస్య దుఃఖస్య చ దేవదత్తాత్మనీవ బ్రహ్మణి సమ్బన్ధో దుర్వార ఏవేతి భావః । తత్రానన్వితప్రసఙ్గస్య సహ్యత్వాత్కథఞ్చిదుఃఖిత్వస్యాసహ్యస్య ప్రసఙ్గే నిదర్శనమాహ నహీ తి । ఉపాధిభేదే%పి విరుద్ధసమావేశప్రసఙ్గో దుర్వారః । వస్తుభేదమన్తరా కల్పితప్రదేశభేదమాత్రేణ వ్యవస్థా దుర్ఘటా । తథాచ మాయావిద్యోపాధిభే

దకల్పనా%పార్థేతి స్థితమ్ ।। 63 ।।

అచిదంశవ్యపోహేన చిదేకపరిశేషతా ।

అతస్తత్త్వమసీత్యాదేరర్థ ఇత్యప్యసున్దరమ్ ।। 64 ।।

(ఇతి తత్త్వమసివాక్యస్య పరాభిమతబ్రహ్మాత్మైక్యపరత్వే%నుపపత్త్యుపపాదనమ్)

ఏతేన మాయా%విద్యోపాధిరూపవిశేషణభేదపరిత్యాగేన విశేష్యీభూతచిన్మాత్రైక్యం తత్త్వమసివాక్యార్థ ఇత్యపి నిరస్తమిత్యాహ అచిదంశే తి I పదద్వయలక్షణా, బ్రహ్మణ్యేవ దోషాపత్తిశ్చేత్యుక్తమేతావతా II 64 II

అబ్రహ్మానాత్మతాభావే ప్రత్యక్ చిత్ పరిశిష్యతే I

తత్త్వంపదద్వయం జీవపరతాదాత్మ్యగోచరమ్ I

తన్ముఖ్యవృత్తి తాదాత్మ్యమపి వస్తుద్వయాశ్రయమ్ II 65 II

అథ పరమతే సామానాధికరణ్యార్థస్య తాదాత్మ్యస్యాప్యనుపపత్తిముపపాదయతి అబ్రహ్మే తి I బ్రహ్మభిన్నస్యానాత్మత్వే తత్త్వంపదద్వయలక్ష్యార్థ ఏక ప్రత్యక్తత్త్వం చిన్మాత్రమవ శిష్యతే I తత్ర చ సమానాధికరణవాక్యార్థస్య తాదాత్మ్యస్యనుపపత్తిరిత్యర్థః I అత్రోత్తరార్ధం విలుప్తమిత్యూహ్యతే I తచ్చ ఏకశేషే తు తాదాత్మ్యం చిన్మాత్రే నైవ సమ్భవేత్ ఇతి స్యాత్ I ఏకశేషే తాదాత్మ్యానుపపత్తిమేవ వివృణోతి

తత్త్వ మితి I సమానాధికరణమితి శేషః I తస్య ముఖ్యవృత్తిర్యత్ర తత్ తన్ముఖ్యవృత్తి I వస్తుద్వయాశ్రయ మితి I భేదసమానాధికరణాభేదస్య తాదాత్మ్యస్యాత్యన్తాయాభేదే%సమ్భవ ఇతి భావః I అత్ర యాదవప్రకాశప్రక్రియయా భాట్టప్రక్రియయా వా నిరూప్యతే తాదాత్మ్యమితి బోధ్యమ్ I సిద్ధాన్తే తు వస్తుద్వయాశ్రయ మిత్యస్య ప్రవృత్తినిమిత్తధర్మభేదవదేకవస్త్వాశ్రితమిత్యర్థః I ధర్మద్వారకభేదవిశిష్టస్వరూపాభేద ఏవ చ తాదాత్మ్యం మతమితి వివేకః II 65 II

భేదాభేదవికల్పస్తు యస్త్వయా పరిచోదితః I

అభేదాభేదినో%సత్యే బన్ధే సతి నిరర్థకః II 66 II

నను భేదాభేదస్తాదాత్మ్యమితి న సంభవతి । భేదాభేదయోరభేదే%త్యన్తభేదే%పి భేదాభేదస్యాసిద్ధేః । భేదాభేదే వా తత్రాపి తథేత్యనవస్థేతి చేత్తత్రాహ భేదాభేదే తి । అయం వికల్పనప్రకారో నోపలభ్యమానగ్రన్థభాగే%స్తి । తద్భాగో విలుప్తః స్యాద్వా । భిన్నయోస్తాదాత్మ్యముతాభిన్నయోః । ఆద్యే ఘటః పట ఇతి ప్రసజ్యతే । అన్త్యే ఘటో ఘట ఇతీతి వా భేదాభేదవికల్పో బోధ్యః । అభేదాభేదినః-భేదాభేదిభిన్నస్య, అత్యన్తభిన్నస్యాత్యన్తాభిన్నస్య వా బన్ధే - తాదాత్మ్యసమ్బన్ధే అసతి-అప్రామాణికే సతి భవత్కృతో%యం వికల్పో%పార్థ ఇత్యర్థః । న హి ఘటో ఘట ఇతి వా

ఘటః పట ఇతి వా సామానాధికరణ్యం దృష్టమ్ । కిన్తు నీలో ఘట ఇత్యేవ । తద్భేదాభేద ఏవ తాదాత్మ్య మేష్టవ్యమ్ । భేదాభేదయోర్భేద ఏవ । న చ భేదే తయోర్విరోధాదేకత్ర సమావేశో న ఘటత ఇతి వాచ్యమ్ , నీలఘటయోః ప్రతీతత్వాదేవ తయోర్విరోధాభావాత్ । ధర్మతో భేదః స్వరూపతో%భేద ఇతి వా%విరోధ ఇతి భావః ।। 66 ।।

అభేదో భేదమర్దీ తు స్వాశ్రయీభూతవస్తునోః ।

భేదః పరస్పరానాత్మ్యం భావానామేవమేతయోః ।। 67 ।।

స్వరూపమభ్యుపేత్యైవ భేదాభేదవికల్పయోః ।

భేదాభేదం వికల్పయతః స్వవ్యాఘాతో%పీత్యాహ అభేద ఇతి శ్లోకద్వయేన । భేదమర్దీతి ఇతి క్వచిత్పాఠః । తత్ర ఇతిశబ్దస్య ఏవమిత్యనేనా%న్వయః ఇత్యేవమితి । భేదమర్దీ-అత్యన్తభేదనిరాసకః । ఏతయోః-భేదాభేదయోః స్వరూపం స్వరూపభేదముపగమ్యైవ భేదో%భేదో వేతి వికల్పకోట్యోర్బాధనం దూషణం క్రియతే । తేనస్వాభ్యుగమేన, వాగ్బాధా-భవదుక్తదూషణవచనోపరోధః। ప్రసజ్యత ఇతి శేషః । త్వం చ స్వాభ్యుపగమవిరుద్ధవచనత్వేన నిగృహ్యస ఇత్యర్థః ।। 67।।68 ।।

భిన్నాభిన్నత్వసమ్బన్ధసదసత్త్వవికల్పనమ్ ।

ప్రత్యక్షానుభావాపాస్తం కేవలం కణ్ఠశోషణమ్ ।। 69 ।।

భిన్నాభిన్నత్వే తి । భిన్నాభిన్నత్వస్య ధర్మిణా సమ్బన్ధో%స్తి న వా । ఆద్యే తత్సమ్బన్ధే%పి సమ్బన్ధాన్తరం వాచ్యమ్ । తత్రాపి తథేత్యనవస్థా । అన్త్యే అసమ్బద్ధస్య విశిష్టబుద్ధినిర్వాహకత్వం తస్య న స్యాదితి వికల్పనమపి కణ్ఠశోషణమాత్రఫలకం ప్రత్యక్షానుభవబాధితం చేత్యర్థః ।। 69 ।।

నీలే నీలమతిర్యాదృగుత్పలే నీలధీర్హి సా ।

నీలముత్పలమేవేదమితి సాక్షాచ్చకాస్తి నః ।। 70 ।।

నీల ఇతి । నీలరూపవతి ఘటాదౌ నీలబుద్ధిర్యథా నీలసమవాయావగాహినీ విదితా నాపలప్యా, ఏవం నీలముత్పలమితి విదితాప్రసిద్ధా నీలతాదాత్మ్యమతిరపి నాపలప్యా । స్వపరనిర్వాహకసమాధినా స్వరూపసమ్బన్ధేన వా%నవస్థా పరిహార్యేతి భావః ।। 70 ।।

యథా విదితసంయోగసమ్బన్ధే%ప్యక్షగోచరే ।

భేదాభేదాదిదుస్తర్కవికల్పాధానవిభ్రమః ।। 71 ।।

తద్వత్తాదాత్మ్యసమ్బన్ధే శ్రుతిప్రత్యక్షమూలకే ।

శ్రుతిదణ్డేన దుస్తర్కవికల్పభ్రమవారణమ్ ।। 72 ।।

తాదాత్మ్యసమ్బన్ధవిద్వేషిప్రయుక్తానాం దుస్తర్కాణాం ప్రత్యక్షశాస్త్రపరాహతత్వమేవ ప్రపఞ్చయతి యథే తి। సంయోగే భేదాభేదాదితుస్తర్కో యథా-భిన్నయోః సంయోగ ఉతాభిన్నయోః । ఆద్యే హిమవద్విన్ధ్యయోరపి సంయోగప్రసఙ్గః । అన్త్యే స్వేనైవ స్వస్య సః । సంయోగో ధర్మిణో భిన్నో న వా । భేదే తస్యాపి సమ్బన్ధాన్తరం తస్యాపి తథేత్యనవస్థా । అభేదే

సంయోగ ఏవ న సిధ్యతీత్యాదిః । స్ఫుటప్రతిపన్నే సంయోగే దుస్తర్కతన్మూలవికల్పనాది యథా భ్రమలక్షణం కణ్ఠశోషణమాత్రమ్ , ప్రత్యక్షపరాహతం చ ; ఏవం నీలోత్పలాదితాదాత్మ్యే ప్రత్యక్షే జీవబ్రహ్మతాదాత్మ్యే చ శాస్త్రసిద్ధే దుస్తర్కవికల్పనాది ప్రత్యక్షశాస్త్రదణ్డనివారితమితి భావః । శ్రుతిదణ్డేనేతి ప్రకృతతత్త్వమసివాక్యార్థాభిప్రాయేణోక్తమ్ ।। 71।।72 ।।

నిర్దోషా%పౌరుషేయీ చ శ్రుతిరత్యర్థమాదరాత్ ।

అసకృత్తత్త్వమిత్యాహ తాదాత్మ్యం బ్రహ్మజీవయోః ।। 73 ।।

జీవపరయోస్తాత్మ్యే%భ్యాసరూపం తాత్పర్యలిఙ్గమప్యస్తీత్యాహ నిర్దోషే తి । ప్రవృత్తినిమిత్తరూపధర్మభేదేన ధర్మిస్వరూపాభేదేన చ తాదాత్మ్యం తత్త్వమసీత్యాదౌ త్వమాదిశబ్దానాం తత్తచ్ఛరీరకబ్రహ్మపర్యన్తతయా నిరూపణీయమ్ , తదాదిపదానాం బ్రహ్మాత్మకపరతయా వా ।

యాదవప్రకాశాదిమతే తు జీవబ్రహ్మస్వరూపగతావేవ భేదాభేదావితి వివేకః ।। 73 ।।

బ్రహ్మానన్దహ్రదాన్తఃస్థో ముక్తాత్మా సుఖమేధతే ।

ఫలే చ ఫలినో%భావాన్మోక్షస్యాపురుషార్థతా ।

ఏకశేషే హి చిద్ధాతోః కస్య మోక్షః ఫలం భవేత్ ।। 74 ।।

(ఇతి పరమతే సామానాధికరణ్యార్థాయోగవర్ణనమ్)

ఏతావతా పరమతే ప్రాతిపదికయోరివ సమానవిభక్తేరపి న ముఖ్యార్థతేతి వ్యవస్థాపితమ్ । యద్యపి అభేదమాత్రస్య సమానవిభక్త్యర్థత్వం సమ్భవతి । తథా%పి

ప్రవృత్తినిమిత్తధర్మభేదప్రహాణాన్న సామానాధికరణ్యముఖ్యార్థతా పరమత ఇతి బోధ్యమ్ । అథ చిన్మాత్రపరిశేషేఽపి న యుక్తః । తథా సతి మోక్షస్యాపురుషార్థతాప్రసక్తేరిత్యాహ బ్రహ్మేతి । ఏష బ్రహ్మ ప్రవిష్టోఽస్మి గ్రీష్మే శీతమివ హ్రదమ్ ఇతివచనానుసారేణ బ్రహ్మానన్దస్య హ్రదత్వరూపణమ్ , సకలసంసారతాపక్లేశహరత్వాన్నిరతిశయాహ్లాదకరత్వాచ్చ తస్య । బ్రహ్మానన్దం హృదన్తఃస్థ ఇతి పూర్వముద్రితపాఠస్తు న సమీచీనః । ముక్తాత్మాఽపరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మానన్దసాగరే నిమగ్నో నిత్యప్రవృద్ధసుఖో వరీవర్తితరామితి శాస్త్రమర్యాదా । పరమఫలే మోక్షే భోక్తృత్వావస్థాపన్నస్య స్వస్య విలయం చేజ్జానీయాన్నాభిలష్యేత్తామిత్యర్థః । ఏకశేషే-నిర్విశేషచిన్మా

త్రపరిశేషే, కస్య-బ్రహ్మణో జీవస్య వా మోక్షః ఫలమ్ ? న బ్రహ్మణః, నిత్యముక్తత్వాత్ , నాపి జీవస్య, తస్యైవ తదా విలయాదితి భావః । చిన్మాత్రమేవ బ్రహ్మ జీవస్య స్వరూపమితి చేత్తర్హి బ్రహ్మణ ఏవావిద్యాజీవభావాది వక్తవ్యమ్ । తచ్చ శ్రుతియుక్తిపరాహతమితి ధ్యేయమ్ । ఏవమవిద్యాపరికల్పితజీవేశ్వరత్వాదివికల్పపరిత్యాగేన నిర్విశేషచిన్మాత్రైక్యం తత్త్వమసి వాక్యార్థ ఇత్యత్ర దూషణజాతం ప్రోక్తమ్ ।। 74 ।।

కిఞ్చ ప్రపఞ్చరూపేణ కో ను సంవిద్వివర్తతే ।

న తావద్ఘటధీస్తస్యామసత్యామపి దర్శనాత్ ।। 75 ।।

న హి తస్యామజాతాయాం నష్టాయాం వాఽఖిలం జగత్ ।

నాస్తీతి శక్యతే వక్తుముక్తౌ ప్రత్యక్షబాధనాత్ ।

నాప్యన్యసంవిత్ తన్నాశేఽప్యన్యేషాముపలమ్భనాత్ ।। 76 ।।

అథ ప్రపఞ్చభ్రమాధిష్ఠానస్య తద్భ్రమహేతోశ్చ స్వరూపవిమర్శేనాపి పరమతేఽసామఞ్జస్యముద్భావయతి కిఞ్చేత్యాదినా । వివర్తతే అయథాకారేణ భాసతే । దర్శనాత్ - భేదప్రపఞ్చస్య దృష్టేః । అధిష్ఠానమన్తరాఽఽరోప్యప్రతీత్యయోగాన్న ఘటపటాదిధియామాగమాపాయినీనాం ప్రపఞ్చభ్రమాధిష్ఠానత్వం సమ్భవతీతి భావః । జగత్

- భేదప్రపఞ్చః । తద్భానమితి యావత్ । నాపీ తి । పటజ్ఞాననాశే%పి అన్యేషాం ఘటాదిభేదానాముపలమ్భాన్న పటజ్ఞానాదేరపి ప్రపఞ్చాధ్యాసాధిష్ఠానత్వం సంభవతీత్యర్థః । సంవిదేవ ప్రపఞ్చభ్రమాధిష్ఠానమితి పరేషాం మతమ్ । తత్ర ఘటపటాదిసంవిదాం నాధిష్ఠానత్వం సమ్భవతీత్యుక్తం భవతి ।। 75।।76 ।।

నను సంవిదభిన్నైకా న తస్యామస్తి భేదధీః ।

ఘటాదయో హి భిద్యన్తే న తు సా చిత్ ప్రకాశనాత్ ।। 77 ।।

ఘటధీః పటసంవిత్తిసమయే నావభాతి చేత్ ।

నైవం, ఘటో హి నాభాతి సా స్ఫురత్యేవ తు స్ఫుటమ్ ।। 78 ।।

ఘటవ్యావృత్తసంవిత్తిరథ న స్ఫురతీతి చేత్ ।

తద్వ్యావృత్తిపదేనాపి కిం సైవోక్తా%థ వేతరత్ ।

సైవ చేద్భాసతే%న్యచ్చేన్న బ్రూమస్తస్య భాసనమ్ ।। 79 ।।

అత్ర పరేషామాశఙ్కా నను ఇతి । అఖణ్డా సంవిదేకా నిత్యావిభ్వీ చ । ఘటాదీనామేవాన్యజ్ఞానేష్వభాసమానానాం భేదః । సంవిదస్తు సర్వజ్ఞానేషు ప్రకాశమానత్వాదేకత్వమేవ । తస్యాం భేదబుద్ధిస్త్వౌపాధికవిషయా న యథార్థసంవిత్స్వరూపభేదవిషయా । సైవ ప్రపఞ్చభ్రమాధిష్ఠానం

భవతి । ఘటబుద్ధిః పటజ్ఞానకాలే న భాసతే, కిన్తు పటధీరేవేతి చేత్ , మైవమ్ । తదా ఘట ఏవ న భాసతే । జ్ఞానం తు భాసత ఏవ । నను ఘటవిషయకత్వవిశిష్టసంవిదః పటజ్ఞానే%భానమితి చేత్ , మైవమ్ । ఘటవిషయకత్వరూపం ఘటవ్యావృత్తత్వమపి సంవిత్స్వరూపమేవ । అతః

పటజ్ఞానే తస్య భానమేవ। ఘటః పరం న భాసతే । తస్యాతిరిక్తత్వే తు పటజ్ఞానే తదభానే%పి సంవిదోభానమక్షతమేవేతి సముదితాశయః ।। 77।।78।।79 ।।

కిఞ్చాస్యాః స్వప్రకాశాయా నీరూపాయా న హి స్వతః ।

ఋతే విషయనానాత్వాన్నానాత్వావగ్రహభ్రమః ।। 80 ।।

నను సంవిదిభేదాభావే ఘటజ్ఞానమిదం, పటజ్ఞానం తత్ , ఏకముత్పన్నమపరం వినష్టమిత్యాద్యనుపపన్నం భవేదిత్యత్రాహ కిఞ్చే తి । నీరూపాయాః-నిరాకారాయాః । నిర్విశేషాయా ఇతి యావత్ । నానాత్వావగ్రహభ్రమః-నానాత్వరూపాసదాకారోపహితత్వభ్రమః । స్వప్రకాశాయా ఇతి హేతుగర్భమ్ । సంవిన్న నానా స్వప్రకాశత్వాత్ , యన్నానా తదస్వప్రకాశం యథా ఘటాదీతి । సంవిది నానాత్వప్రతీతిరపి విషయభేదౌపాధికీ భ్రాన్తిరేవ । న తు వాస్తవో భేదస్తస్యామితి భావః ।। 80 ।।

న వస్తు వస్తుధర్మో వా న ప్రత్యక్షో న లైఙ్గికః ।

ఘటాదివేద్యభేదో%పి కేవలం భ్రమలక్షణః ।। 81 ।।

ననూపాధిభేదేనైవ భేదో%పి తత్ర వాస్తవో భవేత్ । సాంసర్గికస్య ధర్మస్య తత్ర తత్రోదయదర్శనాదిత్యత్రాహ నే తి । విషయభేదస్యైవావాస్తవికత్వాత్తత్ప్రయుక్తం సంవిన్నానాత్వమప్యవాస్తవికమేవేతి భావః । భేదస్య చావాస్తవికత్వం దుర్నిరూపత్వాత్ । తథాహి-భేదో న తావద్వస్తుస్వరూపమ్ । ప్రతియోగిగ్రహాపేక్షగ్రహస్య భేదస్య తదనపేక్షగ్రహస్వరూపత్వాయోగాత్ । నాపి వస్తుధర్మో%యమ్ । భేదస్య ధర్మిభేదో ధర్మాన్తరమ్ । తస్యాపి స్వధర్మిభేదో ధర్మాన్తరమ్ , ఏవముపర్యపి । ఏవం ఘటస్య పటభేదో ధర్మః, పటభేదభేదో%పి తథా, ఏవం తద్భేదో%పీతి చానవస్థాప్రసక్తేః । ఏవం స్వరూపతో దుర్నిరూపస్య ప్రమాణతో%పి దుర్నిరూపత్వమ్ । యథా-ప్రత్యక్షం తావన్న భేదగ్రాహి, క్షణికస్య తస్య స్వరూపప్రతియోగిగ్రహణపూర్వకభేదగ్రహణపర్యన్తావస్థానాభావాద్విరమ్య వ్యాపారాయోగాచ్చ । యుగపదేవ త్రితయం గృహ్ణాతి చేత్ , సమూహాలమ్బనవదుపశ్లేషవిశేషాసిద్ధిః । ప్రత్యక్షేణ భేదగ్రహణాభావాదేవ

తన్మూలావినాభావగ్రహాధీనోదయమనుమానమపి న భేదే ప్రమాణం భవేదితి హృదయమ్ ।
నను తర్హి భేదగ్రహః కథమ్ ? తత్రాహ కేవలం భ్రమలక్షణ ఇతి ।। 81 ।।

యదా, తదా తదాయత్తో ధీభేదావగ్రహోదయః ।

కుతః, కుతస్తరాం తస్య పరమార్థత్వసమ్భవః ।। 82 ।।

యదే తి । సంవిదినానాత్వస్య స్వాభావికత్వకథా సుదూరే । ఔపాధికమపి నానాత్వం న ।
ఉపాధిభేదస్యాభావాత్ । కిన్తు అనాద్యవిద్యాదోషమూలాపరమార్థోపాధిభేదాధీననానాత్వ
భ్రమమాత్రమిత్యర్థః । ఏవం జ్ఞానే విషయభేదేన భేదబుద్ధిరయథార్థేత్యుక్తమ్ ।। 82 ।।

కిఞ్చ స్వయంప్రకాశస్య స్వతో వా పరతో%పి వా ।

ప్రాగభావాదిసిద్ధిః స్యాత్ , స్వతస్తావన్న యుజ్యతే ।। 83 ।।

స్వస్మిన్ సతి విరుద్ధత్వాదభావస్యానవస్థితేః ।

స్వనిమిత్తప్రకాశస్య స్వస్యాభావే%ప్యసమ్భవాత్ ।।

అనన్యగోచరత్వేన చితోన పరతో%పి చ ।। 84 ।।

అథోత్పత్త్యాదిప్రతీత్యా భేదబుద్ధిరపి తత్రాయథార్థైవేతి
నిరూపయితుముత్పత్త్యాద్యయోగమాహ కిఞ్చే తి । సంవిదః ప్రాగభావః ప్రధ్వంసాభావో వా కిం
తయైవ గృహ్యతే ? ఉత సంవిదన్తరేణేతి వికల్ప్య ప్రథమం కల్పం ప్రతిక్షిపతి స్వత ఇతి ।
స్వేన సతా స్వాభావో గృహ్యత ? ఉతాసతా ? ఆద్యందూషయతి స్వస్మి న్నితి । అన్త్యం
దూషయతి స్వనిమిత్తే తి । స్వాధీనస్య ప్రకాశస్య స్వస్య గ్రాహకస్యాభావే%సమ్భవాదిత్యర్థః ।
పరత ఇతి కల్పం దూషయతి అనన్యే తి । ప్రతియోగినముల్లిఖ్య హ్యభావో గ్రాహ్యః । జ్ఞానస్య

జ్ఞానాన్తరగోచరత్వాభావాన్న జ్ఞానాన్తరేణాపి తత్రాప్రాగభావగ్రహణం సమ్భవతీత్యర్థః ।
సంవిన్నానాత్వోపగమేఽపి న తత్రాప్రాగభావగ్రహసమ్భవ ఇత్యభ్యుపగమ్య వాదః కృతః ।
నత్వద్వైతినామభిమతం వస్తుతః తన్నానాత్వమితి బోధ్యమ్ ।। 83 ।।84 ।।

కిఞ్చ వేద్యస్య భేదాదేర్న చిద్ధర్మత్వసమ్భవః ।

రూపాదివత్ , అతః సంవిదద్వితీయా స్వయంప్రభా ।। 85 ।।

సంవిది నానాత్వాభావే ప్రమాణమాహ కిఞ్చేతి । భేదో న చితో
వేద్యత్వాద్రూపాదివదిత్యనుమానమత్ర వివక్షితమ్ । అత ఇతి । భేదస్య
దుర్నిరూపత్వాత్సంవిద్ధర్మత్వాసమ్భవాచ్చ సాఽద్వితీయా-
సజాతీయవిజాతీయస్వగతభేదశూన్యైవ, స్వయమ్ప్రకాశత్వాచ్చ తుచ్ఛవ్యావృత్తేతి భావః ।।
85 ।।

అతస్తద్భేదమశ్రిత్య యద్వికల్పాదిజల్పితమ్ ।

తదవిద్యావిలాసోఽయమితి బ్రహ్మవిదో విదుః ।। 86 ।।

(ఇతి పరకీయసంవిదేకత్వవ్యవస్థాపనానువాదః)

అత ఇతి । యతో నిర్భేదత్వం సంవిదః, అతః కిం ఘటసంవిదధిష్ఠానమాహోస్విత్పట-

సంవిదిత్యాదివికల్పజల్పనం యత్ , సోఽయం సంవిద్భేదావలమ్బీ వికల్పాదివాదః
సంవిత్స్వరూపయాథాత్మ్యాజ్ఞానకార్య ఇత్యద్వైతినో మన్యన్త ఇత్యర్థః ।। 86 ।।

హన్త బ్రహ్మోపదేశోఽయం శ్రద్ధధానేషు శోభతే ।

వయమశ్రద్ధధానాః స్మో యే యుకింత్త ప్రార్థయామహే ।। 87 ।।

అనూదితం పరమతం ప్రతిక్షేప్తుముపక్రమతే హన్తే తి । హన్తేతి వ్యామోహవత్సు పరేషు ఖోదో వ్యజ్యతే । శ్రద్ధామాత్రశరణేషు వినేయబుద్ధిషు నిరూపణాసమర్థేషు భవదభిమతోఽయం బ్రహ్మోపదేశః శోభతే నామ । యుక్తివిమర్శకా వయం తు నాత్ర భవదీయే బ్రహ్మోపదేశే శ్రద్ధాలవః । అతోఽస్మాన్ రఞ్జయితుం సత్ప్రమాణతర్కా ఏవోపాదేయాః, న తు శుష్కోపదేశా ఇతి భావః ।। 87 ।।

ప్రతిప్రమాతృవిషయం పరస్పరవిలక్షణాః ।

అపరోక్షం ప్రకాశన్తే సుఖదుఖాదివద్ధియః ।। 88 ।।

ఆదౌ తావత్ సంవిన్నానాత్వమనుభవసిద్ధం నాపలాపార్హం కూటయుక్తిభిరిత్యాహ ప్రతిప్రమాత్రి తి । పురుషభేదేన, ఏకస్మిన్నపి పురుషే విషయభేదేన, ఏకస్మిన్నేవ విషయే కాలభేదేన కరణభేదేన చ ధియో నానా ప్రత్యాత్మమధ్యక్షసిద్ధాః సుఖదుఃఖాదివదిత్యర్థః । జ్ఞాననానాత్వాపలాపే తుల్యనయేన సుఖదుఃఖనానాత్వస్యాప్యపలాపప్రసఙ్గః । ఇష్టశ్చేదనుభవవిరోధ ఇతి భావః ।। 88 ।।

సమ్బన్ధివ్యఙ్గ్యభేదస్య సంయోగేచ్చాదికస్య నః ।

న హి భేదః స్వతో నాస్తి నాప్రత్యక్షశ్చ సమ్మతః ।। 89 ।।

నను యథా నిర్భేదేఽప్యాకాశే సమ్బన్ధివ్యఙ్గ్యో భేదో ఘటాకాశోఽయమయం తు మఠాకాశ ఇతి ప్రతీయతే, ఏవం సంవిద్యపి విషయాశ్రయవ్యఙ్గ్యో భేదో న వాస్తవ ఇతి చేత్తత్రాహ సమ్బన్ధీ తి । యథా భూతలఘటసంయోగోఽయమ్ , స తు కుడ్యముసలసంయోగ ఇతి సమ్బన్ధిభేదేనైవ వ్యావృత్తతయా ప్రతీయమానః సంయోగభేదో వాస్తవ ఏవ సమ్బన్ధిజన్యత్వాత్తస్య, యథా వా చైత్రస్య ఘటేచ్చా, మైత్రస్య పటేచ్చేత్యేవం సమ్బన్ధిభేదేన భిన్నతయా ప్రతీయమానా భిన్నభిన్నైవేచ్చా తత్తత్పురుషీయా తదా తదా జాయమానా, ఏవం విషయాశ్రయభేదేన ప్రతీయమీనః సంవిద్భేదోఽపి వాస్తవిక ఏవ కాలాదిభేదేన జాయమాన ఇతి భావః । సిద్ధాన్తే

తత్తత్పురుషే వర్తమానస్య ధర్మభుతజ్ఞానస్యైకత్వే నిత్యత్వే%పి తత్తదర్థప్రకాశనార్థప్రసరణావస్థాభేదవిశిష్టవేషేణ నానాత్వమనిత్యత్వం చ సంమతం, ప్రకృతేర్నిత్యైకత్వే%పి తత్పరిణామభేదానామివేత్యవధేయమత్ర ।। 89 ।।

యది సర్వగతా నిత్యా సంవిదేవా(కా%)భ్యుపేయతే ।

తతః సర్వం సదా భాయాత్ , న వా కిఞ్చిత్కదాచన ।। 90 ।।

ఏవముపలమ్భబలాత్ సంవిన్నానాత్వం సమర్థ్య తదైక్యే బాధకమప్యాహ యదీ త్యాదినా । నిత్యవిభునః ప్రకాశకస్యైకస్య జ్ఞానస్య సర్వవిషయసమ్బన్ధే సమానే సదా సర్వార్థస్య భానప్రసఙ్గః । ప్రకాశకజ్ఞానసమ్బన్ధే%ప్యభానే తు కస్యచిదపి కదా%పి భానం న స్యాత్ । ప్రకాశేజ్ఞానసంబన్ధాతిరేకిణో హేత్వన్తరస్యాసమ్భవాదిత్యర్థః ।। 90 ।।

తదానీం న హి వేద్యస్య సన్నిధీతరకారితా ।

వ్యవస్థా ఘటతే, విత్తేర్వ్యోమవద్వైభవాశ్రయాత్ ।। 91 ।।

తదానీ మితి । సన్నిధీతరత్-అసన్నిధానమ్ । జ్ఞానసన్నిధ్యసన్నిధిప్రయుక్తా%ర్థభేదే భానాభానవ్యవస్థా దురుపపదా । జ్ఞానస్య సర్వదా సర్వసమ్బద్ధత్వాద్గగనవదిత్యర్థః । సిద్ధాన్తే తు సఙ్కోచవికాసాభ్యాం జ్ఞానస్య విషయభేదే సన్నిధ్యసన్నిధీ వ్యవస్థితే ఇతి బోధ్యమ్ ।। 91 ।।

నాపి కారణభేదేన, నిత్యాయాస్తదభావతః ।

న చ స్వరూపనానాత్వాత్ , తదేకత్వపరిగ్రహాత్ ।। 92 ।।

ఏతత్కరణజన్యం జ్ఞానమేతమేవార్థం గృహ్ణాతీత్యేవం కరణభేదేనాపి వ్యవస్థా దుర్వచా భవద్భిరిత్యాహ నాపీ తి । నిత్యత్వే జ్ఞానస్య కరణాసమ్భవాదితి యావత్ । అర్థభేదేన జ్ఞానభేదో%పి దుర్వచః సంవిదద్వైతవాదిభిరిత్యాహ న చే తి ।। 92 ।।

తతశ్చ బధిరాన్ధాదేః శబ్దాదిగ్రహణం భవేత్ ।

గురుశిష్యాదిభేదశ్చ నిర్నిమిత్తః ప్రసజ్యతే ।। 93 ।।

(ఇతి సంవిదైక్యమతదూషణేన సంవిన్నానాత్వోపపాదనమ్)

ప్రకాశకసంవిదైక్యవాదే లౌకికవైదికమర్యాదాభఙ్గప్రసఙ్గమప్యుద్భావయతి తతశ్చే తి । నను ప్రకాశకస్య చైతన్యస్యైకత్వే%పి చక్షురాదిప్రసృతయా%%న్తరకరణవృత్త్యా విషయసమ్బద్ధయా%విద్యావరణనివర్తన ఏవ చైతన్యం తం తమర్థం ప్రకాశయతీతి వ్యవస్థా ఘటత

ఇతి చేత్ ; నైతత్సాధు ; వృత్తేర్జడాయా అవిద్యావరణనివర్తకత్వాయోగాత్ । తథాత్వే వా తస్యా ఏవార్థప్రకాశకత్వమపి భవతు । కిమన్తర్గడునా చైతన్యేనేత్యన్యత్ర విస్తరః । తద్గ్రాహ్యగ్రాహకభేదేన జ్ఞానభేదో మన్తవ్య ఏవేతి భావః ।। 93 ।।

నను నః సంవిదో భిన్నం సర్వం నామ న కిఞ్చన ।

అతః సర్వం సదా భాయాదిత్యకాణ్డే%నుజ్యతే ।। 94 ।।

సర్వస్య సర్వదా భానప్రసఙ్గం సిద్ధాన్తినోద్భావితమాక్షిపతి పరః నను ఇతి । సంవిద్భిన్నస్య సర్వస్య విరహాదేవాస్మన్మతే సర్వం సదా భాయాదిత్య స్థానం%నుయోగో భవతామిత్యర్థః ।।

94 ।।

ఇదమాఖ్యాహి భోః కిం ను నీలాదిర్న ప్రకాశతే ।

ప్రకాశమానో నీలాదిః సంవిదో వా న భిద్యతే ।। 95 ।।

ప్రతివక్తి సిద్ధాన్తీ ఇద మితి । కిం నీలాదిప్రతీతిరేవ నాస్తీత్యుచ్యతే, ఉత నీలాదేః సంవిదభిన్నత్వేన తత్ప్రతీతిః సంవిత్ప్రతీతిరేవాభిమన్యత ఇత్యర్థః ।। 95 ।।

ఆదౌ ప్రతీతిసుభగో నిర్వాహో లోకవేదయోః ।

యతః పదపదార్థాది న కిఞ్చిదవభాసతే ।। 96 ।।

ఆద్యః కల్పో న కల్పత ఇత్యాహ ఆదా వితి । నానాప్రతీతినిర్వాహ్యే నానాపదపదార్థప్రతీతినిర్వాహ్యః సర్వో లౌకికో వైదికశ్చ వ్యవహారః ప్రతీతిసుభగః- అబాధితానుభవసిద్ధః సమ్యఙ్ నిర్వ్యూఢో భవేద్భవద్భిరిత్యుపాలమ్భః । కథ మితి శేషపూరణేన వ్యాఖ్యేయమ్ ।। 96 ।।

ద్వితీయే సంవిదో%ద్వైతం వ్యాహన్యేత సమీహితమ్ ।

యద్యయం వివిధాకారప్రపఞ్చః సంవిదాత్మకః ।

సా%పి సంవిత్తదాత్మేతి యతో నానా ప్రసజ్యతే ।। 97 ।।

ద్వితీయం దూషయతి ద్వితీయ ఇతి । ప్రతీయమాననానాప్రపఞ్చైక్యే సంవిదో నానాత్వం ప్రసజ్యత ఇత్యభిమతతదద్వైతహానిరిత్యర్థః । ఏవం వదతో%పసిద్ధాన్తశ్చేతి హార్దమ్ ।। 97 ।।

నచావిద్యావిలాసత్వాద్భేదాభేదానిరూపణా ।

సా హి న్యాయానపస్పృష్టా జాతుషాభరణాయతే ।। 98 ।।

అత్ర శఙ్కతే నచే తి । నీలాదిభిదేతి విశేష్యమధ్యాహార్యమత్ర । భిన్నత్వేనాభిన్నత్వేన వా నిరూపయితుమశక్యత్వం చ తస్యా అవిద్యావిలాసత్వాత్ భేదాభేదయోరనిరూపణం యస్యా భేదాభేదానిరూపణా । ఆవిద్యాస్య నీలాదిభేదస్య మిథ్యాత్వాత్ మిథ్యార్థే చ దుర్ఘటత్వస్య భూషణత్వాద్భేదాభేదానిరూపణోపపత్తిః । ఉపపత్త్యననువర్తిత్వాదేవ చ సర్వం సదా భాయాదిత్యాద్యాపత్తేరప్యనవకాశ ఇతి హృదయమ్ । పరిహరతి సా హీ తి । జతునో వికారో జాతుషమ్ । త్రపుజతునోః షుక్ ఇత్యణ్ షుక్ చ । అవిద్యా హి న్యాయానలస్పృష్టా జాతుషవన్న జీవితుం ప్రభవతి । తత్తద్విలాసత్వం ప్రపఞ్చస్య న సేత్స్యతితరామిత్యాశయః ।। 98 ।।

తథాహి యద్యవిద్యేయం విద్యాభావాత్మికేష్యతే ।

నిరుపాఖ్యస్వభావత్వాత్సా న కిఞ్చిన్నియచ్ఛతి ।। 99 ।।

అర్థాన్తరమవిద్యా చేత్సాధ్వీ భేదానిరూపణా ।

అర్థానర్థాన్తరత్వాదివికల్పో%స్యా న యుజ్యతే ।

విద్యాతో%ర్థాన్తరం చాసావితి సువ్యాహృతం వచః ।। 100 ।।

న్యాయపరాహతత్వమేవావిద్యాయాః ప్రపఞ్చయతి తథాహీ త్యాదినా । అత్ర వికల్పః-కిం విద్యా%భావో%విద్యా, ఉత విద్యాభిన్నం భావాన్తరమితి । ఆద్యే దూషణమాహ నిరుపాఖ్యే తి । నిరుపాఖ్యస్వభావత్వం శూన్యస్వరూపత్వమ్ । తథా చ స్వయమేవాలబ్ధసత్తా%విద్యా కథం ప్రపఞ్చవ్యవస్థాపికా భవేదిత్యాకూతమ్ । కల్పాన్తరమనూద్యదూషయతి అర్థాన్తర మితి । సాధ్వీ-ఉపపత్త్యసహా, భేదానిరూపణా-భిన్నత్వేనాభిన్నత్వేన వా%శక్యనిరూపణా

చావిద్యా%ర్థాన్తరం చేదిత్యన్వయః । అత్ర స్వవాగ్విరోధమాహ అర్థానర్థే తి । సువ్యాహృతమితి విపరీతలాక్షణికమ్ । అర్థానర్థాన్తరత్వాదివికల్పో%స్యా న యుజ్యత ఇతి వచనం విద్యాతో%ర్థాన్తరమసా వితి చ వచనం మిథో విరుద్ధమితి యావత్ ।। 99।।100 ।।

అథార్థాన్తరభావో%పి తస్యాస్తే భ్రాన్తికల్పితః ।

హన్తైవం సత్యవిద్యైవ విద్యా స్యాత్పరమార్థతః ।। 101 ।।

అవిద్యాయా అర్థాన్తరత్వమపి కల్పితమేవేతి చేత్తత్రాహ అథే తి । భేదానిరూపణే భవదభిమతా విద్యైవ స్యాదవిద్యేతి భావః ।। 101 ।।

కిఞ్చ శుద్ధా%జడా సంవిత్ , అవిద్యేయం తు నేదృశీ ।

తత్కేన హేతునా సేయమన్యైవ న నిరూప్యతే ।। 102 ।।

వస్తుతో భిన్నత్వేనైవ నిరూపణమర్హత్యవిద్యేత్యాహ కిఞ్చే తి । తథా చ శుద్ధాజడసంవిదపేక్షయా వికారాస్పదాశుద్ధజడావిద్యాయా భేద ఏవ పరమార్థతః కుతో న నిరూప్యత ఇత్యర్థః । తథా చ పరమార్థావిద్యావిలాసో భేదః సర్వో%పి సంవిద ఏకస్యా ఏవ సకలార్థప్రకాశకత్వే సర్వదా భాసేతేతి దోషస్తదవస్థ ఇతి భావః ।। 102 ।।

అపి చేయమవిద్యా తే యదభావాదిరూపిణీ ।

సా విద్యా కిం ను సంవిత్తిర్వేద్యం వా వేదితా%థవా ।। 103 ।।

అవిద్యాయా భిన్నాభిన్నత్వాభ్యామనిర్వచనీయత్వం నిరస్య తస్యాః స్వరూపానుపపత్తిమప్యాహ అపిచేయ మితి । విద్యా%భావరూపా విద్యాభిన్నరూపా

వా%విద్యా%స్తు I తత్ర ప్రతియోగిభూతా విద్యా కింరూపేతి వికల్పనం విమర్శనార్థమ్ II 103 II

వేద్యత్వే వేదితృత్వే చ నాస్యాస్తాభ్యాం నివర్తనమ్ I

న హి జ్ఞానాదృతే%జ్ఞానమన్యత స్తే నివర్తతే II

సంవిదేవేతి చేత్తస్యా నను భావాదసమ్భవః II 104 II

తత్ర విద్యాయా వేద్యరూపత్వే వేదితృస్వరూపత్వే వా దోషమాహ వేద్యత్వే ఇతి I తయోరవిద్యానివర్తకత్వాభావాత్తద్రూపాయా విద్యాయా అప్యవిద్యానివర్తకత్వాభావప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః I తే ఇత్యస్యాగ్రే మతే ఇతి శేషః I సంవిత్తిరూపత్వే దోషమాహ సంవిదేవేతీ తి I సంవిదో నిత్యసిద్ధత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చ తదభావరూపావిద్యాయా అసిద్ధిరేవేతి భావః II 104 II

కిఞ్చేయం తద్విరుద్ధా వా, న తస్యాః క్వాపి సమ్భవః I

యతో%ఖిలం జగద్వ్యాప్తం విద్యయవాద్వితీయయా II 105 II

విద్యా సంవిత్ , తద్విరుద్ధా%విద్యేత్యత్ర దూషణమాహ కిఞ్చేయ మితి I దివాకరకరవ్యాప్తే దేశే దివాకరే వా తద్విరోధినో%న్ధతమసస్యేవ విభ్వ్యా సంవిదా వ్యాప్తే సర్వత్ర సంవిది వా నావిద్యాయాః సమావేశసమ్భవ ఇత్యర్థః I విద్యాభిన్నా%విద్యేత్యపి దుర్వచమేవాద్వైతవాదిభిరితి సూచ్యతే అద్వితీయయే త్యనేన II 105 II

అభావో%న్యో విరుద్ధో వా సంవితో%పి యదీష్యతే I

తదానీం సంవిదద్వైతప్రతిజ్ఞాం దూరతస్త్యజ II 106 II

(ఇత్యవిద్యాయాః స్వరూపానిర్వచనీయత్వానుపపత్తివర్ణనమ్)

కల్పత్రయేఽపి దూషణమాహ అభావ ఇతి । సంవిదభావాదిరూపాఽనాదిరవిద్యాఽస్తి చేత్ , సంవిదేవైకాఽస్తీతి భవదభిమతమద్వైతం న సిధ్యేదితి భావః । నను సంవిన్మాత్రం పరమార్థసదితి పరమార్థైక్యమేవాస్మాకమభిమతమ్ । అవిద్యాయా అపరమార్థత్వేన తదనాదిత్వేఽపి నాస్మదభిమతాద్వైతోపరోధ ఇతి చేదత్ర బ్రమః- అనాదిత్వేనోపగమ్యమానాయా అవిద్యాయాః కల్పకదోషాన్తరాయోగేనాపారమార్థ్యాయోగః । బ్రహ్మణ ఏవ తత్కల్పకదోషత్వే దుర్ఘటత్వేన హేత్వన్తరానపేక్షత్వే వా ముక్తావపి తత్ప్రసఙ్గః । అనాదిభావస్యాత్యన్తనాశాయోగాజ్జ్ఞాననివర్త్యత్వస్యాప్యయోగ ఇతి దిక్ । ఏవమవిద్యాస్వరూపానుపపత్తిరుక్తా ।। 106 ।।

కిఞ్చాసౌ కస్య ? జీవస్య, కో జీవో యస్య సేతి చేత్ ।

నన్వేవమసమాధానమన్యోన్యాశ్రయణం భవేత్ ।। 107 ।।

న తే జీవాదవిద్యా స్యాత్ , న చ జీవస్తయా వినా ।

న బీజాఙ్కురతుల్యత్వం జీవోత్పత్తేరయోగతః ।। 108 ।।

అథ తస్యా ఆశ్రయానుపపత్తిమాహ కిఞ్చాసా వితి । న విద్యతే సమాధానం యస్య తదసమాధానమ్ - అసమాధేయమ్ । అవిద్యాకల్పితో జీవభావః, తస్మిన్ సిద్ధ

ఏవావిద్యాసిద్ధిరితి జీవావిద్యాపక్షే పరమతేఽన్యోన్యాశ్రయోఽసమాధేయః ప్రసజతీత్యర్థః । అస్మన్మతేఽకల్పితత్వాజ్జీవస్య తత్రావిద్యోపగమే న దోషః । కిన్తు భవతామేవేతి ద్యోత్యతే తే ఇతి నిర్దేశేన । జీవాదిత్యస్యాగ్రేఽపి వినాపదం యోజ్యమ్ ।

నర్తే ఇతి వా పాఠః సమ్భావ్యతే । బీజాఙ్కుర న్యాయేన స దోషః పరిహార్య ఇత్యత్రాహ నే తి । బీజాఙ్కురప్రవాహే త్వన్యాన్యస్య

బీజస్యాఙ్కురస్య చోత్పాద్యోత్పాదకభావః । నైవం ప్రకృతే సమ్భవతి । ఏకజీవస్థానే%నేకజీవప్రసఙ్గాజ్జీవానాముత్పాదవినాశప్రసఙ్గాచ్చేతిభావః ।।107।।108।।

బ్రహ్మణశ్చేన్న సర్వజ్ఞం కథం తత్ బంభ్రమీతి తే(భోః) ।

అవిద్యాకృతదేహాత్మప్రత్యయాధీనతా న తే ।

బ్రహ్మసర్వజ్ఞభావస్య, తత్స్వాభావికతాశ్రుతేః ।। 109 ।।

నన్వస్తు తర్హి బ్రహ్మైవాశ్రయో%విద్యాయాః । తత్రాహ బ్రహ్మణ ఇతి । సర్వం సర్వదా సర్వథా యథావస్థితం స్వతః సాక్షాత్కుర్వతస్తస్య నానావిధభ్రాన్తిలక్షణావిద్యాశ్రయత్వం విరుద్ధత్వాన్న సమ్భవతీత్యర్థః । బ్రహ్మ బమ్భ్రమీతీతి తే%భిమతం కథం ఘటతే ? తస్య సర్వజ్ఞత్వేన భ్రమాయోగాదితి భావః । నను సంవిన్మాత్రం బ్రహ్మ । తస్య సార్వజ్ఞ్యమప్యవిద్యాకల్పితం మిథ్యాభేదప్రపఞ్చసద్భావగోచరం భ్రాన్తిలక్షణం మిథ్యైవేత్యత్రాహ అవిద్యాకృతే తి । తే ఇత్యస్యాగ్రే%భిమతేతి శేషః । అవిద్యామూలాహఙ్కారనిబన్ధనతా చ బ్రహ్మనిష్ఠస్య సార్వజ్ఞ్యస్య న ఘటతే, పరా%స్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి తస్యానన్యోపాధికత్వశ్రవణాదిత్యర్థః । బ్రహ్మణః స్వభావో%విద్యా, తన్మూలత్వాత్స్వా- భావికత్వమిత్యర్థకరణం తూపహాస్యమ్ । స్వభావస్య దురతిక్రమత్వాత్సదా బ్రహ్మణో%జ్ఞత్వాదనిర్మోక్షప్రసఙ్గశ్చ తథాసతీతి బోధ్యమ్ ।। 109 ।।

భేదావభాసగర్భత్వాదథ సర్వజ్ఞతా మృషా ।

తత ఏవామృషా కస్మాన్న స్యాచ్ఛబ్దాన్తరాదివత్ ।। 110 ।।

ఏవమవిద్యాకల్పితత్వం నిరస్య సార్వజ్ఞ్యస్య భేదావభాసగర్భత్వాదయథార్థత్వమిత్యపి నిరస్య తి భేదే తి । అథశబ్దో యద్యర్థకః । తత ఏవ-భేదావభాసగర్భత్వాదేవ । అమృషా

యథార్థవిషయా । పూర్వోత్తరార్ధాభ్యాం పూర్వోత్తరపక్షప్రతిపాదనమ్ । భేదస్య మిథ్యాత్వమేవాసిద్ధమ్ । యేన తదవభాసకస్యాయథార్థత్వం మిధ్యేదిత్యాశయః ।। 110 ।।

యథా శబ్దాన్తరాభ్యాససఙ్ఖ్యాదాయాః శాస్త్రభేదకాః ।

భేదావభాసగర్భాశ్చ యథార్థాః, తాదృశీ న కిమ్ ।। 111 ।।

శబ్దాన్తరాదివ దిత్యుక్తమేవ వివృణోతి యథే తి । పూర్వమీమాంసాయాం

శబ్దాన్తరాభ్యాససఙ్ఖ్యాసంజ్ఞాగుణప్రకరణాన్తరైః కర్మభేదో నిరూప్యతే । తే శబ్దాన్తరాదయః శాస్త్రభేదకాః-తత్తద్విధివాక్యస్య విభిన్నవిభిన్నవిధేయకత్వేన భేదవ్యవస్థాపకాః భేదకప్రమాణభూతాస్తాన్త్రికైర్మతాః, తన్మూలా విధేయభేదప్రత్యయాశ్చ యథార్థా ఏవ యథా ; తథా సర్వజ్ఞతా%పి పారమార్థికార్థభేదగోచరా యథార్థైవ కిం న స్యాదిత్యర్థః ।। 111 ।।

సర్వజ్ఞే నిత్యముక్తే%పి యద్యజ్ఞానస్య సమ్భవః ।

తేజసీవ తమస్తస్మాన్న నివర్తేత కేనచిత్ ।। 112 ।।

పరబ్రహ్మణి పరమేశ్వరే స్వతః సర్వజ్ఞే%విద్యాయా అసమ్భవ ఉక్తః । తత్ర తదుపగమే బాధకం చాహ సర్వజ్ఞ ఇతి । నిత్యముక్తస్వభావత్వాత్సర్వజ్ఞత్వాచ్చ బన్ధకావిద్యాప్రతిభటే సర్వేశ్వర ఏవ యద్యవిద్యా విన్దేత పదం గభస్తిమాలినీవాన్ధతమసం తర్హి న తస్యా నివర్తకమన్యత్కిఞ్చిదపి సమ్భవేదిత్యనివృత్తిప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః । నను తత్త్వమసీతివాక్యజన్యాపరోక్షచిన్మాత్రబ్రహ్మాత్మైక్యసాక్షాత్కారేణైవావిద్యానివృత్తిరితి చేత్ , నైతత్సాధు, వాక్యస్యాపరోక్షజనకత్వాభావాత్ , శుకాదేః సాక్షాత్కారేణైవావిద్యానివృత్తేః సంసారోపలమ్భవిరోధాత్ , ఏకజీవవాదస్య చ నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ । కిఞ్చ బ్రహ్మ స్వావిద్యయా బధ్నాతీతి, జీవః స్వవిద్యయా తదున్మోచయతీతి విపరీతమిదమధ్యాత్మదర్శనం వేదాన్తివిఖ్యాతానామ్ । స్వరూపవ్యాక్రియైవైతన్మతస్య పరాక్రియా । తథా చామనన్తి స్మ పరాశరభట్టపాదాః ఏతద్రామాస్త్రం దలయతు కలిబ్రహ్మమీమాంసకాంశ్చ జ్ఞప్తిర్బ్రహ్మైతజ్జవలదపి నిజావిద్యయా బధ్నాతీతి । తస్య భ్రాన్తిం

తాం శ్లథయతి జితాద్వైతవిద్యస్తు జీవో యద్యద్దృశ్యం తద్వితథమితి యే జ్ఞాపయాంచక్రురజ్ఞాః ।। ఇ#తి ।। 112 ।।

ప్రమాణత్వమద్వైతవచసామితి ।

నియామకం న పశ్యామో నిర్బన్ధాత్తావకాదృతే ।। 113 ।।

నను భేదకప్రమాణానాం సర్వజ్ఞత్వాదివచనానామపి వ్యావహారికార్థభేదగోచరాణాం వ్యావహారికమేవ ప్రమాణ్యమ్ । పరమార్థప్రమాణత్వం త్వద్వైతవచసామేవ ।పరమార్థస్తు పరం బ్రహ్మ నిర్విశేషసచ్చిన్మాత్రమేవ । తత్ర జీవేశ్వరాదిభేదో%ప్యవిద్యయా వినా%నుపపన్న ఇతి బ్రహ్మాశ్రితైవ సా%నాయత్యా మన్తవ్యేతి శఙ్కతే సర్వజ్ఞత్వాదీ తి । ఏతద్దూషయతి నియామక మితి । త్వత్కల్పితసఙ్కేతబలేన వినా నైవంవిధవ్యవస్థాయాం కిఞ్చన ప్రమాణమస్తి । శాస్త్రం తు న త్వదుక్తార్థే ప్రమాణమ్ । తథాహి-ద్వైతాద్వైతశ్రుత్యోః

ప్రకారనానాత్వప్రకార్యేకత్వపరత్వాన్నన్యతరస్యాపి మిథ్యార్థకత్వమ్ । సామానాధికరణ్యశ్రుతీనాం చ సర్వశరీరకసర్వాత్మభూతబ్రహ్మైక్యపరత్వమితి న జీవభావాదికల్పికా%విద్యా బ్రహ్మణ్యుపగన్తవ్యేతి చ హార్దమ్ । విస్తృతం చైతదాకరాదావితి

విరమ్యతే ।। 113 ।।

ఆశ్రయప్రతియోగిత్వే పరస్పరవిరోధినీ ।

కథం వైకరసం బ్రహ్మ సదితి ప్రతిపద్యతే ।। 14 ।।

ప్రత్యక్త్వేనాశ్రయో బ్రహ్మరూపేణ ప్రతియోగి చేత్ ।

రూపభేదః కుతస్త్యో%యం యద్యవిద్యాప్రసాదజః ।

నను సా%పి తదాయత్తేత్యన్యోన్యాశ్రయణం పునః ।। 115 ।।

బ్రహ్మణో%విద్యాశ్రయత్వే దూషణాన్తరం చాహ ఆశ్రయే తి । ప్రతియోగిత్వమత్ర విషయత్వరూపమ్ । కర్తృకర్మభావవిరోధో యుగపదేకత్రైకస్యాభిప్రేతః । పరస్పరవిరోధినీ తి । సదితి సత్తామాత్రమేకరసం స్వప్రకాశరూపం బ్రహ్మ కథం స్వవిషయకావిద్యాయతనం భవేదాకారభేదాభావాదితి భావః । ఆకారభేదేనావిరోధమాశఙ్కతే ప్రత్యక్త్వేనే తి । సన్మాత్రమేవ బ్రహ్మ స్వప్రకాశత్వరూపేణాహన్త్వరూపేణ వా ప్రత్యక్త్వేనాశ్రయో%విద్యాయాః, బ్రహ్మత్వేన విషయ ఇతి చేదయం రూపభేదః కథమాయాతస్తత్ర ? యద్యవిద్యయా, అన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గః । స్వాభావికో%యమితి తు న వక్తుం శక్యతే సవిశేషత్వభియా పరైరితి భావః జీవావిద్యాపక్ష ఇవాత్రాప్యన్యోన్యాశ్ర ఇతి పునరిత్యనేన ద్యోత్యతే ।। 114।।115 ।।

అవస్తుత్వాదవిద్యాయాః .....(నేదం తద్దూషణం యది) ।

వస్తునో దూషణత్వేన త్వయా క్వేదం నిరీక్షితమ్ ।। 116 ।।

అత్ర శఙ్కతే అవస్తుత్వా దితి । అపరమార్థావిద్యాయా దుర్ఘటత్వం భూషణమేవ । నాతో%న్యాన్యాశ్రయణం దోషరూపమితి పూర్వోర్ధేన శఙ్కానువాదః । పరిహరతి వస్తున ఇతి । వ్యావహారిక ఏవ ప్రపఞ్చే%న్యోన్యాశ్రయాదిర్దోషస్తత్ర తత్ర కథ్యతే । న తు పరమార్థే । తస్య వ్యవహారాగోచరత్వోపగమాత్ । తథా చావిద్యాయామపి స దోషో భవేదేవేత్యర్థః ।। 116 ।।

ససా.....ఉక్త్వారా (స్వసాధ్యస్య పురస్కారా) ద్దోషో%న్యోన్యసమాశ్రయః ।

న వస్తుత్వాదవస్తుత్వాదిత్యతో నేదముత్తరమ్ ।। 117 ।।

ససా ఇతి । అత్రాశుద్ధిర్గ్రన్థపాతశ్చ వర్తతే । వస్తుత్వమవస్తుత్వం వా%ప్రయోజకమ్ । స్వసాధ్యస్య-స్వాధీనసిద్ధికస్యార్థస్య స్వసిద్ధౌ హేతూకారాదన్యోన్యాశ్రయో దోషః ప్రసజ్యతే । అతో%వస్తుత్వాదిత్యుత్తరం న సమీచీనమిత్యర్థః ।। 117 ।।

కిఞ్చావిద్యా న చేత్ ... (వస్తు వ్యవహార్యం కథం భవేత్) ।

నాప్యవస్త్వితి చో....... (క్తౌ తు వస్తుత్వం సిధ్యతి ధ్రువమ్) ।

సమస్తేన నఞా వస్తు ప్రథమం యన్నిషిధ్యతే ।

ప్రతిప్రసూతం వ్యస్తేన పునస్తదితి వస్తుతా ।। 120 ।।

అతో న వస్తు నా... (వస్తు న సద్వాచ్యం న చాప్యసత్) ।

(ఇత్యవిద్యాయా ఆశ్రయానుపపత్తినిరూపణమ్)

కిఞ్చే తి । అత్ర కతిపయే శ్లోకావలుప్తభూయోం%శకా ఉపలభ్యన్తే%శుద్ధిబహులాశ్చ । దృశ్యమానశకలానుసన్ధానతః అవిద్యాయా న వస్తుత్వం నాప్యవస్తుత్వమితి పక్షస్య ప్రతిక్షేపః కృతో%త్రేత్యున్నయామః । యథామతి పూరితం శోధితం చాస్మాభిర్మూల ఏవ ( ) చిహ్నమధ్యే ప్రదర్శితమిత్యనుసన్ధేయమ్ ।। 118।।119।।120।।121 ।।

కిఞ్చ ప్రపఞ్చనిర్వాహజననీ యేయమాశ్రితా ।

అవిద్యా సా కిమేకైవ నైకా వా తదిదం వద ।।

తదాశ్రయశ్చ సంసారీ తథైకో నైక ఏవ వా ।। 122 ।।

బ్రహ్మణో%విద్యాశ్రయత్వే%నుపపత్తిముక్త్వా జీవావిద్యాపక్ష ఏవ దూషణాన్తరమాహ కిఞ్చే త్యాదినా । అవిద్యా ఏకా, ఉతాహో అనేకా, తదాశ్రయో జీవో% ప్యేకో%నేకో వేతి వికల్పః ।। 122 ।।

సా చేదేకా, తత స్సైకా శుకస్య బ్రహ్మవిద్యయా ।

పూర్వమేవ నిరస్తేతి వ్యర్థస్తే ముక్తయే శ్రమః ।। 123 ।।

(ఇత్యవిద్యాయా ఏకానేకత్వవికల్ప ఏకావిద్యాపక్షదూషణం చ)

తత్రైకావిద్యాపక్షే దూషణమాహ సా చే దితి । శుకో ముక్తో, వామదేవో ముక్త ఇతి ఖలు శ్రౌతీప్రసిద్ధిః । తథా చ శుకస్య బ్రహ్మవిద్యయైవ ప్రపఞ్చహేతురేకా%విద్యా వినష్టేతి ప్రపఞ్చానువృత్తిరనుపపన్నా । బాధితానువృత్తిపక్షే%పి భవాదృశానామర్వాచీనానాం పునర్ముక్త్యర్థతత్త్వజ్ఞానసమ్పాదనాయాసో విఫల ఏవ । బాధితం హి స్వయమేవ నివర్త్స్యతి కఞ్చిత్కాలమనువర్తమానమపీతి భావః ।। 123 ।।

స్యాన్మతం నైవ తే సన్తి వామదేవశుకాదయః ।

యద్విద్యయా నిరస్తత్వాన్నాద్యావిద్యేతి చోద్యతే ।। 124 ।।

ముక్తాముక్తాదిభేదో హి కల్పితో మదవిద్యయా ।

దృశ్యత్వాన్మామకస్వప్నదృశ్యభేదప్రపఞ్చవత్ ।। 125 ।।

యత్పునర్బ్రహ్మవిద్యాత స్తేషాం ముక్తిరభూదితి ।

వాక్యం తత్స్వప్నముక్త్యుక్తియుక్త్యా ప్రత్యూహ(హ్య)తామితి ।। 126 ।।

(ఇత్యేకావిద్యాకల్పితైకజీవవాదానువాదః)

అత్రైకజీవవాదేన పరః ప్రత్యవతిష్ఠతే స్యాన్మత మితి । ఏక ఏవ తు జీవః । స ఏవ స్వాప్నవత్ప్రపఞ్చం పశ్యతి । స్వప్నదృశ్యపురుషతుల్యాః శుకాదయః । తన్ముక్తివచనమపి స్వాప్నదేవదత్తముక్తివచనతుల్యమప్రమాణమేవ । తస్య తత్త్వసాక్షాత్కారత ఏవావిద్యానివృత్తిర్భవితేతి సముదితాశయః । అహమేవోక్తో జీవో మూలావిద్యాకల్పితః । మదీయతూలావిద్యాకల్పితాస్త్వన్యే జీవాః । ముక్తాముక్తాదిభేదో%ప్యేవమ్భూతఏవేతి మదవిద్యయే త్యనేనాభిప్రేతమ్ । ప్రత్యూహతామితి పాఠే తద్వచనం కర్మ, స్వాప్నముక్త్యుక్తియుక్తిబలేన సిద్ధం ప్రత్యనుమానం ప్రత్యూహతాం బాధతామిత్యర్థః । ప్రత్యూహ్యతామితి పాఠః సమ్భావ్యతే । తత్ర చ తద్వచనం నిరుక్తయుక్త్యా ప్రతిరుధ్యతామిత్యర్థః । స్వాప్నమిత్యుక్తియుక్తా ఇతి ప్రాచీనముద్రితపాఠస్తు న శుద్ధః ।। 124।।125।।126 ।।

నన్వీదృశానుమానేన స్వావిద్యాపరికల్పితమ్ ।

ప్రపఞ్చం సాధయత్య(న్య)న్యః కథం ప్రత్యుచ్యతే త్వయా ।। 127 ।।

త్వదవిద్యానిమిత్తత్వే యో హేతుస్తే వివక్షితః ।

స ఏవ హేతుస్తస్యాపి భవేత్సర్వజ్ఞసిద్ధివత్ ।। 128 ।।

ప్రతిక్షిపతి వాదమేనం నన్వీదృశే తి । స్వావిద్యాపరికల్పితత్వం తవ ప్రపఞ్చస్య చ సాధయన్నన్యస్తుల్యనయేన త్వయా కథం ప్రతిక్షేప్య ఇత్యర్థః । తదీయానుమానస్యాప్రయోజకత్వం చేత్తుల్యం తత్త్వదనుమానే%పీతి భావః। సర్వజ్ఞసిద్ధివ దితి । సుగతో యది సర్వజ్ఞః

కపిలో నేతి కా ప్రమా । ఉభౌ చ యది సర్వజ్ఞౌ బుద్ధిభేదః కథం తయోః ।। ఇతి న్యాయేన పరస్పరవిరోధాదుభయమపి పరమార్థతో న సిధ్యతీతి యావత్ । యద్వా సర్వేషాం జ్ఞానా

జీవానామైక్యస్య సిద్ధిరివాన్యస్య సర్వస్యైకావిద్యాకల్పితత్వస్యాపి సిద్ధిర్న సేత్స్యతి ।
సాధకత్వాభిమతస్యాభాసత్వాదితి భావః ।। 127 ।। 128 ।।

ఇత్యన్యోన్యవిరుద్ధోక్తివ్యాహతే భవతాం మతే ।

ముఖమస్తీతి యత్కిఞ్చిత్ప్రలపన్నివ లక్ష్యసే ।। 129 ।।

పరిహసతి పరమతం ఇత్యన్యోన్యేతి । త్వమన్యాన్ బాధసే త్వదీయాన్ , త్వాం చాన్యే త్వదీయా ఏవేతి సున్దోపసున్దన్యాయపరాహతం యుష్మన్మతమితి భావః ।। 129 ।।

యథా చ స్వాప్నముక్త్యుక్తిసదృశీ తద్విముక్తిగీః ।

తథైవ భవతోఽపీతి వ్యర్థో మోక్షాయ తే శ్రమః ।। 130 ।।

ప్రకారాన్తరేణాపి వాదేఽస్మిన్ దూషణమాహ యథే తి । తద్విముక్తిగీః - శుకాదేర్ముక్తివాణీ ।
శుకాదిభిరప్యనధిగతా ముక్తిర్యుష్మాభిః ప్రాప్యేత్యసమ్భవమ్ । స్వాప్నకల్పైవ సా భవన్త్యపి।
తద్వృథా ప్రయాసో యుష్మాకమిత్యర్థః ।। 130 ।।

యథా తేషామభూత్తైవ పురస్తాదాత్మవిద్యయా ।

ముక్తిర్భూతోచ్యతే తద్వత్పురస్తాదాత్మవిద్యయా ।। 131 ।।

అభావిన్యేవ సా మిథ్యా భావినీత్యపదిశ్యతామ్ ।

సన్తి చ స్వప్నదృష్టాని దృష్టాన్తవచనాని తే ।। 132 ।।

ముక్త్యర్థప్రయాసం పరిత్యజ్య ముక్తిర్న భవితేత్యేవ సాధయతేత్యాహ యథే తి । యథా%ధ్యాత్మవిద్యయా శుకాదీనాం భూత్రైవ ముక్తిరభూతేత్యుచ్యతే, తథా భవతాం తతః పశ్చాద్భావిన్యపి సా మిథ్యా, న భావిన్యేవ వస్తుత ఇత్యుచ్యతామిత్యర్థః । సామర్థ్యాభావినీ తిప్రాచీనముద్రితపాఠస్తు న సమన్వితః ।

నను మదీయతత్త్వజ్ఞాననిష్పద్యమానముక్తిమిథ్యాత్వం కథమిత్యత్రాహ సన్తీ తి । భవదీయం తత్త్వజ్ఞానం నావిద్యానివర్తకం తత్త్వజ్ఞానత్వాత్ , స్వాప్నతత్త్వజ్ఞానవదితి హి సువచం భవదుపదర్శితదిశైవేతి భావః ।। 131 ।।132 ।।

నను నేదమనిష్టం మే యన్ముక్తిర్న భవిష్యతి ।

ఆత్మనో నిత్యముక్తత్వాన్నిత్యసిద్ధైవ సా యతః ।। 133 ।।

ముక్తేరభావిత్వప్రసఙ్గో%స్మాకమిష్ట ఏవేతి శఙ్కతే నను నేద మితి । సా-ముక్తిః ।।133।।

తదిదం శాన్తికర్మాదౌ వేతాలావాహనం భవేత్ ।

యేనైవం సుతరాం వ్యర్థో బ్రహ్మవిద్యార్జనశ్రమః ।। 134 ।।

పరిహాసముఖేన పరిహరతి తదిద మితి । భవత్ప్రవృత్తివిరుద్ధం భవదీయం ముక్త్యభావిత్వసాధనమితి భావః ।। 134 ।।

అవిద్యాప్రతిబద్ధత్వాదథ సా నిత్యసత్యపి ।

అసతీవేతి తద్వ్యక్తిర్విద్యాఫలముపేయతే ।। 135 ।।

హస్తస్థమేవ హేమాది విస్మృతం మృగ్యతే యథా ।

యథా తదేవ హస్తస్థమవగమ్యోపశామ్యతి ।। 136 ।।

తథైవ నిత్యసిద్ధాత్మస్వరూపానవబోధతః ।

సంసారిణస్తథాభావో వ్యజ్యతే బ్రహ్మవిద్యయా ।। 137 ।।

అత్ర పరిహారం శఙ్కతే పరః అవిద్యే తి । అయం భావః - యద్యపి ముక్తిర్నిత్యసిద్ధా బ్రహ్మవిద్యయా నోత్పాద్యా, అథాప్యవిద్యాప్రతిబద్ధాయాస్తిరోభూతాయాస్తస్యా అభివ్యక్త్యర్థ ఏవ సఫలే బ్రహ్మవిద్యాపరిశ్రమః, సత ఏవాప్రకాశమానత్వేనాసత ఇవ

స్థితస్యాభివ్యక్త్యర్థః ప్రయత్నో యథా లోకే సఫలో దృష్టస్తథేతి ।। 135।।136।।137 ।।

హన్త కేయమభివ్యక్తిర్యా విద్యాఫలమిష్యతే ।

స్వప్రకాశస్య చిద్ధాతోర్యా స్వరూపపదే స్థితా ।। 138 ।।

సంవిత్ కిం సైవ కిం వా%హం బ్రహ్మాస్మీతీతి కీదృశీ ।

యది స్వరూపసంవిత్ సా, నిత్యైవేతి న తత్ఫలమ్ ।। 139 ।।

అత్ర యద్యప్యేకావిద్యాపక్షే శుకస్య బ్రహ్మవిద్యయైవావిద్యాప్రతిబన్ధనివృత్తేరన్యదీయప్రయత్నవైఫల్యం స్థితమ్ । అథాపి దూషణాన్తరమాహ హన్తే త్యాదినా । నానా%విద్యాపక్షసాధారణమిదమ్ । కిమితరానపేక్షప్రకాశైకరూపస్య చిత్తత్త్వస్య స్వరూపమేవ విద్యాసాధ్యా%భినిష్పత్తిః, ప్రత్యుతాహం బ్రహ్మాస్మీతి వృత్తిధీః

సాక్షాత్కారరూపేత్యర్థః । బ్రహ్మాస్మీతీత్యస్యాగ్రే వృత్తిధీరిత్యాహార్యమ్ । ఇతి కీదృశీ-ఇత్యేవం జిజ్ఞాసితప్రకారా బ్రహ్మాస్మీతీతి వృత్తిధీ రితి వా పాఠః స్యాత్ । అపర ఇతికారో వికల్పసమాప్తౌ । ఆద్యే కల్పే దూషణముచ్యతే యదీ త్యర్ధేన ।। 138।।139।।

అథ బ్రహ్మాహమస్మీతి సంవిత్తిర్వ్యక్తిరిష్యతే ।

నను తే బ్రహ్మవిద్యా సా సైవ తస్యాః ఫలం కథమ్ ।। 140 ।।

ద్వితీయే దూషణముచ్యతే అథే

తి । సంవిత్తిః - సాక్షాత్కారః । న హి బ్రహ్మవిద్యాసాధ్యం ప్రకాశాన్తరం ముక్తౌ భవతేష్యతే । తత్రైవ తస్యాః ఫలమితి వక్తవ్యమ్ । తన్న సంభవీతి భావః ।। 140 ।।

కిఞ్చ సా తత్త్వమస్యాదివాక్యజన్యా భవన్మతే ।

ఉత్పత్తిమత్యనిత్యేతి ముక్తస్యాపి భయం భవేత్ ।। 141 ।।

అత్ర కల్పే దూషణాన్తరం చాహ కిఞ్చే తి ।
నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తాత్మస్వభావస్యాభివ్యక్తిర్వృత్తిరూపా చేత్తస్యా
ఉత్పాదవినాశయోగిత్వాత్తన్నివృత్తౌ పునరవిద్యా సమున్మిషేదితి
సంసృతిభయానతివృత్తిప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః । నను పూర్వావిద్యాం వినాశ్య విద్యా స్వయమపి నశ్యతి । అవిద్యానివృత్త్యా చ న పునర్భవప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ ; అత్ర బ్రూమః - అనాదిభావస్య నాశాయోగాత్ తత్త్వసాక్షాత్కారేణావిద్యాయా నాత్యన్తికోచ్ఛేదః శక్యక్రియః । సావశేషోచ్ఛేదే తు సూక్ష్మరూపేణావస్థితాయాస్తస్యా అభివ్యక్తేర్నివృత్తౌ పునః స్థూలతయోన్మేషప్రసఙ్గః । న చానాదిభావరూపాయా అపి మిథ్యాత్వాదేవ ఆత్యన్తికోచ్ఛేదః క్రియతే విద్యయేతి వాచ్యమ్ , తన్మిథ్యాత్వ ఏవ విగానాత్ ; యుక్తేరాభాసత్వాచ్ఛాస్త్రస్య చాన్యపర్యాయాదితి దికూ ।। 141 ।।

అపి చ వ్యవహారజ్ఞాః సతి పుష్కలకారణే ।

కార్యం న జాయతే యేన తమాహుః ప్రతిబన్ధకమ్ ।। 142 ।।

ఇహ కిం తద్యదుత్పత్తుముపక్రాన్తం స్వహేతుతః ।

అవిద్యాప్రతిబద్ధత్వాదుత్పతిం్త న ప్రపద్యతే ।। 143 ।।

న ముక్తిర్నిత్యసిద్ధత్వాత్ , న బ్రహ్మాస్మీతిధీరపి ।

న హి బ్రహ్మాయ(హ)మస్మీతి సంవిత్పుష్కలకారణమ్ ।

సంసారిణస్తదా%స్తీతి కథం సా ప్రతిబధ్యతే ।। 144 ।।

యతః సా కారణాభావాదిదానీం నోపజాయతే ।

న పునః ప్రతిబద్ధత్వాదస్థానే తేన తద్వచః ।। 145 ।।

(ఇత్యేకజీవవాదే ముక్త్యర్థప్రవృత్తివైయర్థ్యాదినిరూపణమ్)

అథావిద్యాయాః నిత్యముక్తభావవ్యక్తిప్రతిబన్ధకత్వవచనమపి పరేషామనుపపన్నమిత్యాహ అపిచే తి । సతి పుష్కలకారణే కార్యోత్పత్తేర్విఘటకత్వం హి ప్రతిబన్ధకత్వమ్ । ముక్తేరనిష్పాద్యత్వాత్తత్ప్రతిబన్ధకత్వమవిద్యాయా న ఘటతే । సంసారిణశ్చ విషయప్రావణ్యదసాయాం తత్త్వసాక్షాత్కారపుష్కలకారణసమ్పత్తేతేవాసిద్ధ్యా తదనుదయ ఇతి న తత్రాపి ప్రతిబన్ధకత్వం తస్యా ఘటత ఇత్యర్థః । సంవిదః పుష్కలకారణమితి తత్పురుషః । సిద్ధాన్తే తు విద్యాప్రాగభావరూపాయా అవిద్యాయా న విద్యాప్రతిబన్ధకత్వమ్ । కర్మణస్తు విద్యానుత్పత్తిప్రయోజకస్య నిష్కామకర్మభిర్నిరాసే స్వకారణాద్విద్యానిష్పత్తిః । విద్యామాహాత్మ్యాచ్చ బన్ధకకర్మనివృత్తౌ కర్మణా సఙ్కుచితప్రసరణస్య

స్వాభావికమసఙ్కుచితం ప్రసరణం ధర్మభూతజ్ఞానస్య సదా ముక్తావితి విశేషో బోధ్యః I అత్ర పరే ప్రత్యవతిష్ఠేరన్ - నన్వస్మన్మతే%పి వస్తుతత్త్వావిశదప్రకాశకరీ నానాభ్రమహేతురవిద్యా%నాదిరిష్యతే I విద్యయా తన్నివృత్తౌ చ

స్వాభావికో విశదావభాసః I విశదప్రకాశప్రతిరోధకరత్వాదేవ చ ప్రతిబన్ధకత్వవాచోయుక్తిస్తస్యా ఇతి I తాన్ ప్రతి బ్రూమః-విశదప్రకాశప్రతిరోధకత్వం కిన్తదుత్పత్తినిరోధకత్వమ్ , ఉతాహో తన్నివృత్తికరత్వమ్ I బ్రహ్మస్వరూపభిన్నత్వే విశదప్రకాశస్య బ్రహ్మణః సవిశేషత్వప్రసఙ్గాత్తదభిన్నత్వే వాచ్యే%నుత్పాద్యత్వాదేవ తస్య తత్రప్రతిరోధకత్వాయోగాన్నాద్యః కల్పః I ద్వితీయే చ బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ నివృత్తిప్రసఙ్గః I వైశద్యమేవ నివర్తతే, ప్రకాశస్త్వనువర్తత ఇతి చ నిర్విశేషవాదినా వక్తుం న శక్యతే I కిఞ్చ విశదప్రకాశప్రతిరోధికాయాం సత్యామవిద్యాయాం కథం సాక్షాత్కారో భవేత్ ? సో%ప్యవిశదశ్చేత్ప్రాథమికశ్రావణజ్ఞానస్యేవావిద్యానివర్తకత్వాయోగః I కిఞ్చావిద్యానివృత్తౌ విశదసాక్షాత్కారః, తేనైవ చావిద్యానివృత్తిరిత్యన్యోన్యాశ్రయః I కిఞ్చావిద్యానివృత్త్యనన్తరబావినో విశదానుభవస్య ప్రాగసత్త్వే ముక్తేరనిత్యత్వమ్ , సత్త్వే చ సంసారానుపపత్తిః సంసారానుపపత్తిః ప్రసజ్యతే I నచ నివృత్తావిద్యత్వమేవ స్వరూపప్రకాశస్య స్వరూపప్రకాశస్య వైశద్యమితి వాచ్యమ్ , స్వప్రకాశమాత్రవపుషి సదా విద్యోతమానే నిర్విశేషే చిన్మాత్రే బ్రహ్మణి అవిద్యాన్వయాయోగాత్ప్రాగపి వైశద్యస్యైవోపగన్తవ్యత్వాత్ I దుర్ఘటత్వాత్తత్ర పదమఞ్చత్యవిద్యేతి చేత్తర్హి తత ఏవ ముక్తావప్యవిద్యాన్వయప్రసక్తిరితి ముక్తస్యాపి భయం భవేదేవేతి II 142II143II144II145 II

కిఞ్చైకో జీవ ఇత్యేతద్వస్తుస్థిత్యా న యుజ్యతే I

అవిద్యాతత్సమాశ్లేషజీవత్వాదీ మృషా హి తే II 146 II

ఏకజీవవాదే దూషణాన్యుక్తాని I అథ తస్యోపలమ్భబాధితత్వమాహ కిఞ్చైక ఇతి I ఏకో వా జీవః పరమార్థో నేష్యతే I మిథ్యా%విద్యాకల్పితత్వేన జీవభావస్య మిథ్యాత్వాత్ I తథా చ మిథ్యాభూతస్యైకస్యానేకస్య వా జీవస్యోపగమే న విశేషో వినా%భినివేశాదిత్యర్థః II 146 II

ప్రాతిభాసికమేకత్వం ప్రతిభాసపరాహతమ్ I

యతో నః ప్రతిభాసన్తే సంసరన్తః సహస్రశః ॥ 147 ॥

ఏకో జీవ ఇతి కిమేకస్యైవ ప్రతిభాసాదుపగమ్యతే, ఆహోస్విన్నానాత్వేన భాసమానస్యాపి తస్య యుక్త్యైకత్వం నిష్కృష్యత ఇతి వికల్పమభిప్రేత్యాద్యం కల్పం దూషయతి ప్రాదిభాసికమితి । స్పష్టో%ర్థః ॥ 147 ॥

ఆసంసారసముచ్చేదం వ్యవహారాశ్చ తత్కృతాః ।

అబాధితాః ప్రతీయన్తే స్వప్నవృత్తవిలక్షణాః ॥ 148 ॥

నానాజీవభానస్య న వ్యవహాహకాల ఏవ బాధ్యత్వం శుక్తిరూప్యాదేరివేత్యాహ ఆసంసారే తి । తత్కృతాః-జీవభేదప్రయోజ్యాః । స్వప్నవృత్తవిలక్షణాః-స్వాప్నార్థవ్యవహారవిలక్షణాః ।అయమాశయః-యథా స్వాప్నార్థవ్యవహారాణాం స్వప్న ఏవాసత్త్వం పాశ్చాత్యబాధాన్నిశ్చీయతే వ్యవహారదశాయామేవ, నైవం తద్దైవ జీవభేదప్రయుక్తవ్యవహారభేదానాం బాధో నిశ్చితః । కిన్త్వన్యజీవకృతస్యోపకారస్యాపకారస్య వా సత్త్వప్రతీత్త్యైవ ఆప్రాజ్ఞాదాబాలగోపాలం తదనుగుణప్రవృత్తిసంరమ్భో దృశ్యతే%నువర్తమాన ఆప్రలయాత్ । వ్యవహారకాలే%బాధ్యత్వాచ్చ జీవభేదస్య వ్యావహారికత్వమేవ పరప్రక్రియయా%పి, న ప్రాతిభాసికత్వమ్ । జీవభేదోమిథ్యా ప్రతిభాసమానత్వాత్స్వప్నపుంభేదవదిత్యనుమానం చ వ్యవహారదశాబాధ్యత్వేన సోపాధికమ్ । తథా చ సూత్రం వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివ దితీతి ॥ 148 ॥

తేన యౌక్తికమేకత్వమపి యుక్తిపరాహతమ్ ।

ప్రవృత్తిభేదానుమితా విరుద్ధమితివృత్తయః ।

తత్తత్స్వాత్మవదన్యే%పి దేహినో%శక్యనిహ్నవాః ॥ 149 ॥

ఉక్తేనైవ హేతునా యౌక్తికైకత్వనిష్కర్షమపి నిరాకరోతి తేనే తి । తేన-జీవభేదస్య వ్యవహారకాలాబాధేన । సర్వే జీవా అహమేవ జీవత్వాదహమివ, సర్వాణి శరీరాణి మయ్యైవాత్మవన్తి శరీరత్వాత్ మచ్చరీరవదితి జీవైక్యయుక్తిర్జీవభేదసాధకయుక్తిపరాహతేత్యర్థః । జీవభేదయుక్తేః ప్రాబల్యం చ వ్యవహారాభాధ్యవిషయత్వాదుపలమ్భానుగుణ్యాచ్చేతి బోధ్యమ్ । నను కా సా జీవనానాత్వయుక్తిః ? తామాహ ప్రవృత్తిభేదే తి । తత్తద్దేహగతవిలక్షణప్రవృత్తిభేదానుమితాః తత్తదనుగుణవిరుద్ధజ్ఞానసఙ్కల్పప్రయత్నవన్తో%న్యే దేహినో%పి స స స్వాత్మేవ స్వశరీరప్రవృత్త్యనుగుణజ్ఞానాదిమాన్ ప్రత్యాత్మసిద్ధో న

నిహ్నోతు శక్యన్తే ఇత్యర్థః । మితివృత్తిగ్రహణం సఙ్కల్పస్యాప్యుపలక్షణమ్ । పరశరీరాణిసాత్మకాని చేష్టావత్త్వాత్ స్వశరీరవదితి సాత్మకత్వే%నుమితే తదాత్మనాం స్వాత్మభేదః పరిశేషాత్ సిధ్యతి, పరశరీరప్రవృత్తిహేతుభూతసఙ్కల్పప్రయత్నస్య స్వాసమవేతత్వే సతి గుణత్వాత్స్వభిన్నసమవేతత్వానుమానాత్ । స్వాసమవేతత్వం చ తస్య స్వస్య తదా భిన్నసఙ్కల్పప్రవృత్తిమత్త్వాదేవ సునిశ్చయమితి

బోధ్యమ్ ।। 149 ।।

యథా%నుమేయాద్వహ్న్యాదేర(రా)నుమానా విలక్షణాః ।

ప్రత్యక్షం తే (క్ష్యన్తే)తథా%న్యేభ్యో జీవేభ్యో న పృథక్ కథమ్ ।। 150 ।।

సాధ్యానాం పరాత్మనాం నిదర్శనీభూతస్వాత్మభిన్నత్వే నిదర్శనం ప్రదర్శయతి యథే తి । ఆనుమానాః అనుమానప్రయోజకాః సపక్షదృష్టాః వహ్నయో%నుమేయాత్పర్వతీయవహ్నేర్యథా భిన్నాః వ్యాప్తిగ్రహణకాలే%ధ్యక్షితాః, తథా%నుమేయేభ్యః పరదేహస్థాత్మభ్యః శరీరప్రవృత్తిచేతనసఙ్కల్పప్రయత్నపూర్వకత్వవ్యాప్తిగ్రహకాలే గృహీతం త్వదీయాత్మస్వరూపం త్వచ్చరీరప్రవృత్తిహేతుసఙ్కల్పాదిమద్భిన్నత్వేన కుతో న ప్రత్యక్షమ్ ? అపి తు ప్రత్యక్షమేవేతి యావత్ । జీవానామైక్యసాధనం వహ్నీనామైక్యసాధనవదప్రయోజకముపలమ్భబాధితం చేతి హార్దమ్ ।। 150 ।।

న చేశ్చేష్టావిశేషేణ పరో బోద్ధా%నుమీయతే ।

వ్యవహారో%వలుప్యేత సర్వో లౌకికవైదికః ।। 151 ।।

పరాత్మసు సాధకముక్తమ్ । తదనుపగమే బాధకమప్యాహ న చే దితి । పరదేహేషు పరాత్మనశ్చేష్టావిశేషైరనుకూలప్రతికూలోదాసీనానూహిత్త్వైవ హి తత్తదనుగుణా వ్యవహారాః దృష్టా లోకే, జీవభేదప్రయుక్తా ఏవ చాధికార్యనధికారివిభాగాదివ్యవహారాః శాస్త్రీయా దృష్టాః । తేషాముపరోధః ప్రసజ్యతే జీవభేదానుపగమ ఇతి భావః ।। 151 ।।

న చౌపాధికభేదేన మేయమాతృవిభాగధీః ।

స్వశరీరే%పి తత్ప్రాప్తేః శిరఃపాణ్యాదిభేదతః ।। 152 ।।

నను సంవిన్మాత్రమేకమేవ నానోపాధియోగాన్నానాజీవతయా భాతి ।ఔపాధికజీవభేదప్రయుక్త ఏవ వ్యవహారభేదః, స్వభావాసఙ్కరశ్చ । ఉపాధిభేదో%పి కల్పిత తవేత్యాశఙ్కామనూత్యా పరిహరతి న చౌపాధికే తి । మేయవిభాగనిర్దేశో నిదర్శనార్థః ప్రాసఙ్గికః । ఔపాధికభేదేన వ్యవస్థోపగమే శిరఃపాణిపాదోపాధిభేదేనాపి తత్తదవచ్ఛిన్నచితో భేదప్రసఙ్గః । తథా చ పాదే మే వేదనా, శిరసి సుఖమిత్యాదిప్రతిసన్ధానానుపత్తిరితి యావత్ ।। 152 ।।

త(య)థా తత్ర శిరఃపాణిపాదాదౌ వేదనోదయే ।

అనుసన్ధానమేకత్వే, తథా సర్వత్ర తే భవేత్ ।। 153 ।।

ననూపాధిభేదే%ప్యభేదాచ్చితః ప్రతిసన్ధానమితి చేత్తత్రాహ తథే తి । తథేత్యనిష్టసముచ్చయార్థః । యథేతి వా స్యాత్ । వస్తుతః సర్వశరీరేషు చిత ఐక్యాత్సర్వగతసుఖాదిప్రతిసన్ధానప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః । న చ శరీరభేదస్యైవాత్మభేదకత్వమ్ , నను కరచరణాదిభేదస్యేతి వాచ్యమ్ , సౌభర్యాదౌ శరీరభేదే%పి ప్రతిసన్ధానస్య దృష్టత్వాత్తస్యాపి భేదకత్వాయోగాత్ । నచ తత్తత్పురుషీయకర్మాధీనదేహస్యైవ

తత్తద్భోగావచ్ఛేదకత్త్వమితి వ్యవస్థా । సౌభర్యాదేర్యుగపన్నానాదేహయోగో%పి తక్తర్మకృత ఏవ । నత్వస్మదాదేస్తథేతి వాచ్యమ్ , ఔపాధికాత్మభేదవాదే ప్రతికర్మవ్యవస్థాయా అపి దుర్ఘటత్వాత్ ; ఉపాధేస్తదీయత్వం తత్కర్మణా, ఉపాధివ్యవస్థయైవ చ తత్కర్మవ్యవస్థితిరితి పరస్పరాశ్రయాచ్చేతి దిక్ । అతో జీవభేదేనైవ వాస్తవేన భోగాదిసాఙ్కర్యం పరిహార్యమిత్యాశయః ।। 153 ।।

ప్రాయణాన్నరకక్లేశాత్ ప్రసూతివ్యసనాదపి ।

చిరాతివృత్తాః ప్రాగ్జన్మభోగా న స్మృతిగోచరాః ।। 154 ।।

నను శరీరభేదే%ప్యాత్మైక్యాత్ప్రతిసన్ధానే జన్మాన్తరే%నుభూతస్యాపి జన్మాన్తరే ప్రతిసన్ధానం స్యాదిత్యత్రాహ ప్రాయణా దితి । ప్రబలదుఃఖానుభవస్య సంస్కారప్రమోషకత్వం దృష్టం లోకే ప్రబలజ్వరాద్యర్థితస్యాధీతవిస్మరణాదినా । జన్మభేదే చ మరణనరకగర్భవాసజన్మకాలప్రభవక్లేశబాహుల్యేన సంస్కారవినాశాత్పూర్వజన్మానుభూతస్మరణం జన్మాన్తరే చ జాయత ఇత్యర్థః । కాలదైర్ఘ్యస్యాపి సంస్కారప్రమోషకత్వమభిప్రేత్యోక్తం చిరాతివృత్తా ఇతి । జీవనాదృష్టబలాత్తు సంస్కారవిశేషస్యావినష్టత్వం జాతమాత్ర ఉద్బూతత్వం చ కల్ప్యతే । కేషాఞ్చిత్తు పుణ్యాతిశయేన సంస్కారాప్రమోషాత్పూర్వజన్మాద్యవిస్మరణమపి లోకశాస్త్రసమ్ప్రతిపన్నమేవేతి బోధ్యమ్ ।।154।।

యుగపజ్జాయమానేషు ...... (సుఖదుఖాదిషు స్ఫుటః) ।

ఆశ్రయాసఙ్కరస్తత్ర కథమైకార్థ్యవిభ్రమః ।। 155 ।।

(ఇత్యేకావిద్యాకల్పితైకజీవవాదనిరాసః)

యుగప దితి । ఏకక్షణ ఏవ జాయమానేషు నానాసుఖదుఃఖానుభవేషు కాలదైర్ఘ్యాదిసంస్కారప్రమోషకవిరహే%పి అస్మరణాది

ఆత్మనామసఙ్కరాత్ అనక్యాదేవ వ్యవస్థాప్యమ్ । తథా చైకాత్మ్యధియో భ్రాన్తిరూపాయా అపి నోదయావసరః, ఆత్మభేదస్యైవ స్ఫుటప్రతిభానాదితిభావః । ఏకమేకావిద్యాకల్పితైకజీవవాదే దూషణాని ప్రపఞ్చితాని ।। 155 ।।

న చ ప్రాతిస్వికావిద్యాకల్పితస్వస్వదృశ్యకైః ।

జీవైరనేకైరప్యేషా లోకయాత్రోపపద్యతే ।। 156 ।।

పరవార్తా%నభిజ్ఞాస్తే స్వస్వస్వప్నైకదర్శినః ।

కథం ప్రవర్తయేయుస్తాం సఙ్ఘాద్యేకనిబన్ధనామ్ ।। 157 ।।

నానా%విద్యాకల్పితనానాజీవవాదమపి దూషయతి న చే తి । అవిద్యాకల్పితాశ్చితో నానాజీంవభేదాః । తే చ స్వస్వావిద్యాకల్పితం పదార్థజాతం పశ్యన్తి పృథక్ పృథక్ స్వప్న ఇవ । వ్యావహారికా అన్యే జీవా అన్యేన న జ్ఞాయన్తే । స్వేన దృశ్యా జీవాస్తు స్వాప్నవత్ప్రాతిభాసికా ఏవేత్యేతత్పక్షసారః । అత్ర చాన్యం జీవం తద్గుణదోషాది వా వ్యావహారికమన్యో జీవస్తథాభూతో న జానాతి చేత్తర్హి తత్సమాగమాదిప్రసఙ్గాభావాత్ సహానుభూతయైకసాధ్యో%నువృత్తో లోకవ్యవహారః కథం నిర్వర్త్యేతేత్యర్థః । స్వావిద్యాకల్పితమేవ పశ్యన్తీత్యుక్త్యా పరవార్తా%నభిజ్ఞత్వం-వ్యావహారికజీవాన్తరవృత్తానభిజ్ఞత్వం సిధ్యతి । న హి తే జీవాన్తరావిద్యాకల్పితాః । కిన్తు మూలావిద్యాకల్పితా ఏవ । లోకవ్యవహారో%పి ప్రాతిభాసిక ఏవేతి చేత్తర్హి ఏకజీవవాదోన్మేషః । తత్ర చ దోష ఉక్త ఏవేతి హార్దమ్ ।। 156।।157 ।।

కిఞ్చ స్వయంప్రకాశత్వవిభుత్వైకత్వనిత్యతాః ।

త్వదభ్యుపేతా బాధేరన్ సంవిదస్తే%ద్వితీయతామ్ ।। 158 ।।

సంవిన్మాత్రే%విద్యాకల్పితో మేయమాతృభేద ఇతి పరమతం విస్తరేణ ప్రతిక్షిప్తమేతావతా । అథ సంవిది పరాభిమతం నిర్విశేషత్వం ప్రతిక్షిపతి కిఞ్చే త్యాదినా । తే ఇత్యస్యాగ్రే మతామితి శేషః । భవదభిమతైరేవ ధర్మైః సవిశేషత్వం సంవిదః ప్రసజ్యేత ఇతి భావః ।। 158 ।।

సంవిదేవ న తే ధర్మాః, సిద్ధాయామపి సంవిది ।

వివాదదర్శనాత్తేషు ; తద్రూపాణాం చ భేదతః ।। 159 ।।

స్వరూపాభేదాత్తేషాం న సంవిదః సధర్మత్వమితి శఙ్కామనూద్య నిరాచ ష్టే సంవిదేవే తి । సమ్ప్రతిపన్నే%పి సంవిత్స్వరూపే తన్నిత్యత్వవిభుత్వైకత్వస్వప్రకాశత్వాదౌ బౌద్ధనైయాయికమీమాంసకాదీనాం వివాదాత్ స్వరూపభేదాచ్చ తేషాం ధర్మాణాం సంవిత్తో న సంప్రతిపన్నసంవిదభిన్నత్వం తేషాం యుజ్యేత ఇత్యర్థః । స్వరూపభేదశ్చాత్మసిద్ధౌ నిరూపితో%నుసన్ధేయః ।। 159 ।।

న చ తే భ్రాన్తిసిద్ధాస్తే యేనాద్వైతావిరోధినః ।

తత్త్వావేదకవేదాన్తవాక్యసిద్ధా హి తే గుణాః ।। 160 ।।

నన్వేవమపి తేషామపరమార్థత్వాత్పరమార్థద్వితీయరాహిత్యం సురక్షితమేవేతి చేత్తత్రాహ న చ తే ఇతి । తవాపి తత్త్వేదమ్పరశ్రుత్యన్తసిద్ధాస్తే ధర్మాస్సంవిదో నిత్యత్వాదయ ఇత్యేవ మతమ్ । తత్తైః సవిశేషత్వం దుర్వారమ్ । తేషాం బాధే తుల్యనయేన సంవిదో%పి బాధః స్యాదితి ద్యోత్యతే తత్త్వావేదకే త్యాదినా ।।

160 ।।

ఆనన్దస్వప్రకాశత్వనిత్యత్వమహిమాద్యథ ।

బ్రహ్మస్వరూపమేవేష్టం, తత్రా ీ#దం వివిచ్యతామ్ ।। 161 ।।

బ్రహ్మస్వరూపాభేదస్యైవ తద్ధర్మేషు పరాభిమతత్వాత్తత్ర ప్రాకారాన్తరేణాపి దూషణమాహ ఆనన్దే తి । ఆనన్దశబ్దో భావప్రధానః । మహిమా-విభుత్వమ్ । ఆదిపదాదేకత్వాది గ్రాహ్యమ్ । అథేతి యద్యర్థకమ్ । అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్ ।। 161 ।।

బ్రహ్మేతి యావన్నిర్దిష్టం తన్మాత్రం కిం సుఖాదయః ।

అథవా తస్య తే, యద్వా త ఏవ బ్రహ్మసంజ్ఞినః ।। 162 ।।

వికల్పయతి పరమతం బ్రహ్మేతీ తి । కిమానన్దత్వాదయో బ్రహ్మస్వరూపమాత్రమ్ , ఉత తన్నిష్ఠా ధర్మాః, ఆహోస్విత్తేషామేవ ప్రత్యేకం బ్రహ్మసంజ్ఞా, సముదితానాం వేతి వికల్పః ।। 162 ।।

ఆద్యే తత్తత్పదామ్నానవైయర్థ్యం వేదలోకయోః ।

పూర్వోక్తనీత్యాభేదశ్చ, జగజ్జన్మాదికారణమ్ ।। 163 ।।

అభ్యుపేత్యైవ హి బ్రహ్మ వివాదాస్తేషు వాదినామ్ ।

ద్వితీయే సైవ తైరేవ బ్రహ్మణః సద్వితీయతా ।। 164 ।।

ఆద్యే ఇతి । అత్యన్తాభేదే%నతిరిక్తార్థకత్వాత్ ఆనన్దో బ్రహ్మ సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదౌ సహపాఠస్యానర్థక్యం ప్రసజ్యతే । న హి ఘటః కలశ ఇతి సహపాఠః । బ్రహ్మస్వరూపైక్యాసమ్భవం చ తేషు ధర్మేషు స్మారయతి పూర్వోక్తే తి । ద్వితీయే కల్పే తు బ్రహ్మణః సవిశేషత్వప్రసఙ్గ ఇత్యాహ ద్వితీయ ఇతి । సైవ-భవదభిమతవిరుద్ధైవ ।। 163।।164 ।।

తృతీయే బ్రహ్మ భిద్యేత తన్మాత్రత్వాత్పదే పదే ।

తత్సమూహో%థవా బ్రహ్మ తరువృన్దవనాదివత్ ।। 165 ।।

తృతీయే ప్రత్యేకసముదాయకోట్యోః ప్రత్యేకకోటిం దూషయతి తృతీయే ఇతి । ప్రత్యేకశో బ్రహ్మత్వమిత్యత్ర నానా బ్రహ్మ ప్రసజ్యతే సత్యం బ్రహ్మ, జ్ఞానం బ్రహ్మ, అనన్తం బ్రహ్మ, ఆనన్దో బ్రహ్మేతి ; ఖణ్డో ముణ్డః పూర్ణశృఙ్గో గౌరిత్యత్రేవేత్యర్థః । తన్మాత్రత్వాత్-తత్తన్మాత్రస్వరూపత్వాద్బ్రహ్మణః । సత్యత్వాదిసముదాయో బ్రహ్మేత్యత్ర దోషమాహ తత్సమూహ ఇతి । వినాశవ దితి ముద్రితః పాఠో%శుద్ధః । తరువృన్దస్య వనత్వవత్సత్యాదిసముదాయస్య బ్రహ్మత్వే, సముదాయస్య సముదాయ్యనన్యత్వే ప్రత్యేకపక్షోక్తదూషణానతివృత్తిః, అతిరిక్తత్వే సాంశత్వం గుణత్వం చ ప్రసజ్యతే బ్రహ్మణ ఇతి భావః ।। 165 ।।

ప్రకర్షశ్చ ప్రకాశశ్చ భిన్నౌ వేవార్కవర్తినౌ ।

తేన న క్వాపి వాక్యార్థో విభాగో%స్తి నిదర్శనమ్ ।। 166 ।।

నను సత్యాదివాక్యమఖణ్డార్థపరం స్వరూపలక్షణవాక్యత్వాత్ , దివా దివి ప్రకృష్టప్రకాశః సూర్యః, నిశి చ తథాభూతశ్చన్ద్ర ఇతివదితి నిర్విశేషబ్రహ్మసిద్ధిరిత్యత్రాహ ప్రకర్షశ్చే తి । దృష్టాన్తో%పి న కేవలరవ్యాదిస్వరూపమాత్రపరః, కిన్తు రవ్యాదివ్యపదేశగోచరార్థస్యాసాధారణాకారప్రదర్శనపర ఇతి నిర్విశేషాద్వైతరూపో%ఖణ్డః సమానాధికరణవాక్యార్థో నిదర్శనభూతో నైవాస్తీతిభావః । క్వాపి-క్వచిదపి సమానాధికరణవాక్యే । అవిభాగః-అఖణ్డః ।। 166 ।।

జాడ్యదుఃఖాద్యపోహేన యద్యేకత్రైవ వర్తితా ।

జ్ఞానానన్దాదిశబ్దానాం న సతస్సద్వితీయతా ।। 167 ।।

అత్ర శఙ్కతే పరః జాడ్యే తి । జ్ఞానాదిపదం న జ్ఞానత్వాదివిశేషం ప్రతిపాదయతి । కిన్తు జడత్వాద్యపోహమేవ । అపోహస్తు వ్యావృత్తిరభావో%ధికరణస్వరూపమేవేతి న బ్రహ్మణః సవిశేషత్వప్రసఙ్గః । జడాదితత్తత్పదార్థప్రతియోగికవ్యావృత్తిస్వరూపత్వబోధనేన చార్థవత్తా పదానామితి శఙ్కితురాశయః । నేత్యతః పూర్వమ్ అతశ్చే తి యోజ్యమ్ । పరపక్షానువాదకః శ్లోకో%యమ్ ।। 167 ।।

అపోహాః కిం న సన్త్యేవ, సన్తో వా, నోభయే%పి వా ।

సత్త్వే సత్సద్వితీయం స్యాత్ జడాద్యాత్మకతేతరే (తా పరే) ।। 168 ।।

అత్ర వికల్ప్య దోషమాహ అపోహా ఇతి । నోభయే-న సన్తో నాప్యసన్తః, సదసద్విలక్షణా ఇతి యావత్ । అపోహానాం సత్త్వే దోషమాహ సత్త్వే ఇతి । అపోహానాం సత్త్వే తైః సతః సద్వితీయతా స్యాదిత్యర్థః । అసత్త్వే దూషణం జడాద్యాత్మకే తి । జాడ్యాద్యపోహానామభావే జాడ్యాదిప్రసఙ్గ ఇతి యావత్ । సత్త్వసత్సద్వితీయః స్యాజ్జడాద్యాత్మకతేతరే ఇతి । ముద్రితపాఠో%శుద్ధః ।। 168 ।।

సదసద్వ్యతిరేకోక్తిః పూర్వమేవ పరాకృతా ।

తథాత్వే చ ఘటాదిభ్యో బ్రహ్మాపి న విశిష్యతే ।। 169 ।।

తృతీయం ప్రతిక్షిపతి సదస దితి । సద్వ్యతిరేకే%సత్త్వమ్ , అసద్వ్యతిరేకే చ సత్త్వం వ్యవస్థితమితి సదసద్భిన్నత్వం కస్యాపి న సమ్భవతీతి పూర్వమేవోక్తమిత్యర్థః । దూషణాన్తరమాహ తథాత్వ ఇతి । అపోహానాం బ్రహ్మస్వరూపత్వే సదసద్విలక్షణత్వే చ బ్రహ్మణః సదసద్విలక్షణత్వం ప్రసజ్యతే ప్రపఞ్చస్యేవేతి భావః ।। 169 ।।

కిఞ్చాపోహ్యజడత్వాదివిరుద్ధార్థాసమర్పణే ।

నైవ తత్తదపోహ్యేత తదేకార్థైః పదైరివ ।। 170 ।।

దూషణాన్తరమాహ కిఞ్చేతి । జడాదివ్యావర్తకధర్మబోధనమన్తరా జడాదివ్యావృత్తిర్న ప్రతిపాదయితుం

శక్యతే సత్యాదిపదైర్జడాదిపర్యాయపదైరివేతి వ్యావర్తకధర్మబోధకత్వమవర్జనీయమ్ । తథాచ తైర్ధర్మైః సవిశేషత్వం బ్రహ్మణో దుర్వారమిత్యర్థః । తత్తత్-జడత్వాది, అపోహ్యేత-వ్యావర్త్యేత ।। 170 ।।

ప్రతియోగిని దృశ్యే తు యా భావాన్తరమాత్రధీః ।

సైవాభావ ఇతీహాపి సద్భిస్తే సద్వితీయతా ।। 171 ।।

(ఇతి సవిశేషత్వోపపాదనేన సంవిదో నిర్విశేషత్వనిరసనమ్)

నను వ్యావర్తకధర్మవత్త్వం న బోధ్యతే । కిన్తు జడాదివ్యావృత్తిరూపత్వమేవ బోధ్యతే జ్ఞానాదిపదైర్బ్రహ్మణః । తన్న జడత్వాదిప్రసఙ్గ ఇతి చేత్తత్రాహ ప్రతియోగినీతి । యోగ్యే ప్రతియోగిన్యనుపలభ్యమానే%ధికరణమాత్రజ్ఞానమేవ తదభావ ఇతి జ్ఞానవిశేషరూపత్వాదభావస్య జ్ఞానవిశేషరూపైః సత్యాదిపదలక్ష్యైర్ధైరభావైర్భావరూపైః సవిశేషతా బ్రహ్మణః ప్రసజ్యత ఇత్యర్థః । అభావస్య జ్ఞానవిశేషరూపత్వమితి మతవిశేషేణేదమ్ । యద్వా భావాన్తరమాత్రధీరితి ఉపలభ్యమానం భావాన్తరమిత్యర్థే పర్యవసన్నమ్ । యోగ్యే ప్రతియోగిన్యనుపలభ్యమానే తత్రాధికరణే యద్భావాన్తరముపలభ్యతే తదేవ ప్రతియోగివ్యపేక్షయా%భావవ్యపదేశభాగితి అధికరణవృత్తిధర్మాన్తరరూపత్వాదభావానాం తైః సవిశేషత్వం ప్రసజ్యత ఇతి భావః । ద్రవ్యే%భావో ధర్మరూపః । ధర్మస్య తు స్వపరనిర్వాహకత్వేన స్వరూపమేవాభావః, సతి సమ్భవే ధర్మాన్తరం వేతి యథోపలమ్భం వ్యవస్థా । యస్మిన్ ప్రతీయమానే ఇతరారోపో న ఘటతే, తస్యైవ తదభావరూపత్వమ్ । సత్స్వరూపే ప్రతీయమాన ఏవ భేదానామధ్యాసాచ్చ తత్ర తస్యైవ నేతరాభావరూపత్వం సమ్భవి । న చావిద్యయా%విశదం భాసమానే సతి భేదభ్రమః । అవిద్యానివృత్తౌ విశదం భాసమానే తు న స ఇతి విశదస్వరూపస్యాభావరూపత్వం సమ్భవతీతి వాచ్యమ్ । వైశద్యస్య స్వరూపత్వే

పూర్వమప్యవిద్యాదిభేదారోపాయోగాత్ I స్వరూపాతిరిక్తత్వే తు తస్యైవాభావరూపత్వం న స్వరూపస్యేతి ప్రసఙ్గాత్ I కిఞ్చ నిర్విశేషే స్వప్రకాశే వస్తుని విశాదావిశదభానమేవ దుర్వచమ్ I సవిశేషే తు కతిపయాకారేణ భానమవిశదమ్ , సర్వాకారభానం విశదమితి విశేషః I కిఞ్చ బ్రహ్మణో ద్రవ్యత్వే సధర్మకత్వమ్ , అద్రవ్యత్వే తు కస్యచిద్ధర్మరూపత్వం ప్రసజ్యతే I ద్రవ్యాద్రవ్యవిలక్షణత్వం తు న సమ్భవీత్యాదికమనుసన్ధేయమత్ర I ఇహాపీత్యపినా సత్యాదిపదానామపోహలక్షణాయామపి న నిర్విశేషత్వసిద్ధిః I లక్షణాకల్పనాయాస ఏవ విశిష్యచ ఇతి ద్యోత్యతే I ఏవమపోహరూపాణామపి సత్యత్వాదీనాం సదసదనిర్వచనీయత్వం నిరస్తమ్ I I 171 I I

భూతభౌతికభేదానాం సదసద్వ్యతిరేకితా I

కుతోఽవసీయతే కిం ను ప్రత్యక్షాదేరుతాగమాత్ I I 172 I I

ప్రత్యక్షాదీని మానాని స్వస్వమర్థం యథాయథమ్ I

వ్యవచ్ఛిన్దన్తి జాయన్త ఇతి యా (తా) వత్ స్వసాక్షికమ్ I I 173 I I

అథ ప్రపఞ్చస్యాపి ప్రసఙ్గాత్సదసదనిర్వచనీయత్వం పరమతం నిరస్యతి భూతే త్యాదినా I ప్రత్యక్షాదీనీ తి I స్వస్వప్రమేయం యథాయథం తత్తదసాధారణాకారతో విజాతీయసజాతీయాన్తరవ్యత్తమవగమయన్తి ప్రత్యక్షాదీనీతి ప్రసిద్ధమ్ I తదసాధారణాకారేణ సద్భావ ఏవ వస్తూనాం ప్రమాణానితాని , న తు సదసదనిర్వచనీయత్వ ఇతి భావః I I 172 I I 173 I I

యథాఽగ్రతః స్థితే నీలే నీలిమాన్యకథా న, ధీః I

ఏకాకారా , న హి తథా స్ఫటికే ధవకే మతిః I I 174 I I

క్షీరే మధురధీర్యాదృక్ నైవ నిమ్బకషాయధీః I

వ్యావహారాశ్చ నియతాః సర్వే లౌకికవైదికాః ।। 175 ।।

ఏతదేవోపపాదయతి యథేతి । నీలే నీలమతిః , స్ఫటికే ధవలమతిశ్చ నైకవిషయా , కిన్తు పరస్పరవ్యావృత్తగుణవిషయైవ ; తథా క్షీరే మధురధీః , నిమ్బే కషాయధీశ్చ । తథా చార్థభేదాలమ్బనత్వం జ్ఞానానాం స్థితమితి భావః । నీలే నీలబుద్ధిరేకాకారా ఏకవిషయా । తత్ర నీలే న నీలాన్యగుణప్రసఙ్గః । ధవలమతిస్తు తతో భిద్యతే భిన్నాకారేత్యర్థః । నైవేత్యస్యాగ్రే తాదృగితి ఆక్షిప్యతే । నైవమితి వా పాఠః స్యాత్ ।
తత్తద్వస్త్వసాధారణాకారభేదే%బాధితప్రతీతిముక్త్వా వ్యవహారమపి తాదృశముపన్యస్యతి ప్రమాణతయా వ్యవహారా ఇతి ।
అబాధితప్రత్యక్షాదిప్రమాణతన్మూలవ్యవహారబలాద్వస్తూనాం తత్తదసాధారణాకారేణ సత్త్వమేవోపేయమితి భావః ।। 174 ।। 175 ।।

సత్యం ప్రతీతిరస్త్యస్యా మూలం నాస్తీతి చేన్న తత్ ।

సా చేదస్తి తస్యా మూలం కల్ప్యతాం కార్యభూతయా ।। 176 ।।

శఙ్కా%త్రానూద్యతే సత్యమితి । పరిహరతి న త దితి । సాఘు ఇతి శేషః ।
కార్యబలాత్తదనుగుణం మూలమబాధితప్రతీతీనాం యథార్థ్యవ్యవస్థాపకమనుమీయతామితి భావః ।। 176 ।।

క్లృప్తం చేన్ద్రియలిఙ్గాది తద్భావానువిధానతః ।

యౌగపద్యక్రమాయోగాద్వ్యవచ్ఛేదవిధానయోః ।। 177 ।।

ఐక్యాయోగాచ్చ భేదో న ప్రత్యక్ష ఇతి యో భ్రమః ।

భేదేతరేతరాభావవివేకాగ్రహణేన సః ।। 178 ।।

అదుష్టేన్ద్రియాదేరేవ మితియాథార్థ్యే హేతుత్వమన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం నాపలప్యం చేత్యాహ క్లృప్త మితి । వస్తుభేదో నిర్దుష్టేన్ద్రియరూపేణ ప్రత్యక్షప్రమాణేనైవ గృహ్యతే ఇతి యావత్ । అత్ర శఙ్కతే యౌగపద్యే తి । వ్యవచ్ఛేదో భేదగ్రహణమ్ । విధానం స్వరూపగ్రహణమ్ । ప్రాత్యక్షికప్రమితేర్యుగపదేవాధికరణతన్నిష్ఠభేదోభయగ్రాహిత్వం న సమ్భవతి , అధికరణగ్రహణస్య ప్రతియోగిగ్రణనైరపేక్ష్యాత్ , భేదగ్రహణస్య తు తత్సాపేక్షత్వాత్ । ప్రథమమధికరణస్వరూపం గృహీత్వా%థం భేదం గృహ్ణాతీతి క్రమో%పి న సమ్భవతి , ప్రమితేః క్షణికత్వాద్విరమ్య వ్యాపారాయోగాద్వా । స్వరూపభేదయోస్తద్గ్రహణయోశ్చైక్యమపి న సమ్భవతి । అతః స్వరూపగ్రహస్యైవ ప్రత్యక్షప్రమితిరూపత్వమ్ , భేదగ్రహస్య తు భ్రాన్తిలక్షణత్వమేవేతి భావః। శఙ్కాం ప్రతిక్షిపతీమామ్ ఇతీ త్యాదినా । భేదో%న్యోన్యాభావః , ఇతరేతరాభావః - అన్యస్మిన్నన్యస్య సంసర్గాభావః । యద్వా భేదః - సంసార్గాభావభేదః ప్రాగభావాదిః । ఇతరేరాభావః - భేదః । తయోః స్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానప్రయుక్తో నిరుక్తవిధః పరేషాం భ్రమ ఇత్యర్థః ।। 177 ।। 178 ।।

స్వరూపమేవ భావానాం ప్రత్యక్షేణ పరిస్ఫురత్ ।

భేదవ్యాహారహేతుః స్యాత్ ప్రతియోగివ్యపేక్షయా ।। 179 ।।

భేదస్య యాథాత్మ్యం తావదాహ స్వరూపమేవే తి । స్వరూపం - స్వాసాధారణాకారః

। తదేవ గృహ్యమాణాం ప్రతియోగిస్మరణసహకారేణేతరస్మాద్భేదవ్యవహారనిదానమ్ , యథా కమ్బుగ్రీవాదిమత్త్వమేవ ఘటస్య పటాద్భేద ఇతి భావః ।। 179 ।।

యథా తన్మాత్రధీర్నానానాస్తివ్యాహారసాధనీ ।

హ్రస్వదీర్ఘత్వభేదా వా యథైకత్ర షడఙ్గులే ।। 180 ।।

అత్ర నిదర్శనం యథేతి । యథా భూతలస్వరూపజ్ఞానమేవ ఘటాద్యనుపలమ్భే సతి తత్తత్స్మరణసహకారి ఘటాదిశూన్యతావ్యవహారసాధనం

మతమభావస్యాధికరణస్వరూపత్వవాదినాం తథేత్యర్థః । సిద్ధాన్తే త్వధికరణవృత్తిధర్మవిశేషరూపత్వం భేదాదేరితి వివేకః । ఏకస్యైవ ప్రితయోగిభేదేన నానావ్యవహారసాధనత్వం నిదర్శనముఖేన ద్రఢయతి హ్రస్వే తి । ఏకత్రైవ షడఙ్గులిమితే వస్తుని తదపేక్షయాదీర్ఘం పాదర్ధాన్తరమపేక్ష్య హ్రస్వవ్యవహారం హ్రస్వం తదపేక్ష్య దీర్ఘవ్యవహారం చ తద్వస్తుజ్ఞానమేవ తత్తత్ప్రతియోగిస్మరణసహకారేణ జనయతి హీతి భావః ।। 180 ।।

ఏవం వ్యవస్థితానేకప్రకారాకరవత్తయా ।

ప్రత్యక్షస్య ప్రపఞ్చస్య తద్భావో%శక్యనిహ్నవః ।। 181 ।।

ఏవ మితి । స్వరూపలక్షణస్య భేదస్యాధ్యక్షణ ఏవ ధర్మిగ్రహణే గ్రహసమ్భవాద్భేదవ్యవహార ఏవ ప్రతియోగిస్మరణస్యాపేక్షితత్వాచ్చ నానాకారవిభిన్నపదార్థస్వరూపస్య తత్త్వం ప్రత్యక్షప్రమాణప్రమితం నాపలపనార్హమితి భావః । అసాధారణాకారరూపస్య భేదస్య స్వపరనిర్వాహకత్వాన్నానవస్థా । తత్రాగ్భావస్తత్పూర్వావస్థారూపః । ధ్వంసస్తదుత్తరావస్థారూపః । తదత్యన్తాభావస్తదధికరణస్వభావవిశేషాత్మకః । సామయికాభావః । కాలవిశేషావచ్ఛిన్నతత్తదధికరణస్వరూపాత్మకః । ఏషాం చ తత్తత్ప్రతియోగ్యుపరక్తత్వేన వ్యవహారే పునస్తత్తత్ప్రతియోగిస్మరణాపేక్షేతి వివేకో%త్ర బోధ్యః ।। 181 ।।

ఆగమః కార్యనిష్ఠత్వాదీదృశే%ర్థే న తు ప్రమా ।

ప్రామాణ్యే%ప్యన్వయాయోగ్యపదార్థత్వాన్న బోధకః ।। 182 ।।

ఏవం భేదప్రపఞ్చస్య సత్త్వ ఏవ ప్రత్యక్షం ప్రమాణమ్ , న సదసదనిర్వచనీయత్వ ఇతి స్థాపితమ్ । శాస్త్రస్యాపి న తత్ర ప్రాణాణ్యమిత్యాహ ఆగమ ఇతి । ఆగమః - శాస్త్రం , కార్యనిష్ఠత్వాత్ - కార్యార్థప్రతిపాదనతత్పరత్వాత్ , ఈదృశేష%ర్థే -కార్యానన్వయిని సిద్ధే ప్రపఞ్చానిర్వచనీయత్వాదౌ , న ప్రమా - న ప్రమాణమ్ । మీమాంసకమతేనేదమ్ । సిద్ధాన్తిమతేనాప్యాహ ప్రామాణ్యే%పీతి । సిద్ధార్థే శాస్త్రస్య ప్రమాణభావే సత్యపి శాస్త్రస్య ప్రమాణశబ్దమాత్రస్య వా నానిర్వచనీయత్వాదౌ ప్రమాణత్వమ్ , న

సన్నాప్యసన్నిత్యాదేరనన్వితార్థకత్వేన శబ్దబోధాజనకత్వాదిత్యర్థః। తత్ తత్ప్రతిపాదకతయేవ ప్రతీయమానో%పి సన్దర్భో%విరుద్ధార్థపరతయా నేయ ఇతి హార్దమ్ ।। 182 ।।

నాసత్ ప్రతీతేః , బాధాచ్చ న సదిత్యపి యన్న తత్ ।

ప్రతీతేరేవ సత్ కిం న , బాధాన్నాసత్ కుతో జగత్ ? ।

తస్మాదవిద్యయైవేయమవిద్యా భవతా%%శ్రితా ।। 183 ।।

అథానుమానస్యాపి సదసదనిర్వచనీయత్వే న ప్రమాణత్వమిత్యాహ నాస దితి । ప్రపఞ్చః సదసద్భిన్నః ప్రతీయమానత్వే సతి బాధ్యమానత్వాదితి యుక్తిరపి న సతీ, ప్రపఞ్చ సదసత్త్వవాన్ తత ఏవేత్యాభాస సమానయోగక్షేమత్వాదితి భావః । నిరుపాధికసత్త్వాసత్త్వయోర్విరోధో%త్రా భిప్రేతః । తస్మా దితి । అనిర్వచనీయత్వస్యాప్రాణాణికత్వాత్తదుపపాదకావిద్యాకల్పనం భవదజ్ఞానకార్యమేవేత్యర్థః ।। 183 ।।

కిఞ్చ భేదప్రపఞ్చస్య ధర్మో మిథ్యాత్వలక్షణః ।

మిథ్యా వా పరమార్థో వా నాద్యః కల్పో%యమఞ్జసా ।। 184 ।।

తన్మిథ్యాత్వే ప్రపఞ్చస్య సత్యత్వం దురపహ్నవమ్ ।

పారమార్థ్యే%పి తేనైవ తవాద్వైతం విహన్యతే ।। 185 ।।

(ఇతి ప్రపఞ్చస్య సదసద్వ్యతిరేకిత్వరూపమిథ్యాత్వనిరసనమ్)

ప్రమాణాభావాద్దూషితం సదసదనిర్వచనీయత్వరూపం మిథ్యాత్వం ప్రకారాన్తరేణాపి దూషయతి కిఞ్చేతి । భేదమిథ్యాత్వస్య మిథ్యాత్వే భేదస్య సత్యత్వం సిద్ధమ్ । భేదమిథ్యాత్వస్య సత్యత్వే బ్రహ్మభిన్నస్యాపి కస్యచిత్సత్యత్వోపగమాదపసిద్ధాన్తో%ద్వైతవ్యాఘాతశ్చేత్యర్థః । నచ భేదమిథ్యాత్వం సత్యం బ్రహ్మస్వరూపమేవేతి నాద్వైతహాన్యాదీతి వాచ్యమ్ ।। తథాసతి బ్రహ్మణో మిథ్యావస్తుగుణత్వప్రసఙ్గాదిత్యన్యత్ర విస్తరః ।। 184।। 185 ।।

సర్వాణ్యేవ ప్రమాణాని స్వం స్వమర్థం యథోదితమ్ ।

అసతో%ర్థాన్తరేభ్యశ్చ వ్యవచ్ఛిన్దన్తి భాన్తి న ।। 186 ।।

ఏవం మిథ్యాత్వం నిరస్య భేదప్రపఞ్చస్య సత్యత్వం వ్యవస్థాపయన్ పరాభిమతం సదద్వైతం ప్రతిక్షేప్తుముపక్రమతే సర్వాణ్యేవేతి । యథోదిత మిత్యత్ర యథాయథ మితి స్యాద్వా । యథోదితమిత్యస్య న ప్రత్యక్షాదేరనిర్వచనీయప్రత్యాయకత్వమతి పూర్వనిరూపితానతిక్రమేణేత్యర్థః ।। 186 ।।

తథాహీహ ఘటో%స్తీతి యేయం ధీరుపజాయతే ।

సా తదా తస్య నాభావం పటత్వం వా%నుమన్యతే ।। 187 ।।

స్వస్వప్రమేయస్యాసతో%భావాద్భావాన్తరేభ్యశ్చ వ్యావృత్తాకారతాప్రత్యాయకత్వం ప్రమాణానాం ప్రసిద్ధమితి యదుక్తమ్ , తదేవోపపాదయతి తథా హీహే తి । ఇహేదానీం ఘటో%స్తీతి ప్రతీతిస్తదానీం తత్ర స్వాసాధారణాకారేణ ఘటస్య సత్తామేవావగాహతే , నాభావమ్ -నాసత్తామ్ , న వా పటత్వాద్యర్థాన్తరధర్మవత్తామిత్యర్యర్థః । తథా చాసద్వ్యావృత్తం సదన్తరవ్యావృత్తం చ వస్తునః సన్తం ఘటాదికమేవ ప్రతిపాదయన్తి ప్రతీతయః ఘటో%స్తి , పటో%స్తీత్యాదయ ఇతి సన్నానాత్వమేవ సిధ్యతి , న సదద్వైతమితి భావః ।। 187 ।।

నన్వస్తీతి యదుక్తం కిం తన్మాత్రం ఘట ఇత్యపి ।

అర్థాన్తరం వా , తన్మాత్రే సదద్వైతం ప్రసజ్యతే ।

అర్థాన్తరత్వే సిద్ధం తత్ సదసద్భ్యాం విలక్షణమ్ ।। 188 ।।

అత్ర చోదయతి నన్వస్తీతి । ఘటపటాదిపదేనాపి అస్తీత్యుక్తం సన్మాత్రముచ్యతే చేత్సిద్ధం సద్ద్వైతమ్ । స్తో%ర్థాన్తరం చేత్తేన బోధ్యతే తర్హి ఘటాదేరాపతితం సదసద నిర్వాచ్య

త్వమ్ ప్రతీతిబలాచ్చాసద్వ్యావృత్తిరితి భావః ।। 188 ।।

యద్యేవమస్తి బ్రహ్మేతి బ్రహ్మోపనిషదం మతమ్ ।

ఘటవత్సదసద్భ్యామనిర్వాచ్యం తవాపతేత్ ।। 189 ।।

ఏత ద్దూషయతి యద్యేవమితి । అస్తి బ్రహ్మే త్యుపనిషత్ప్రతిపాద్యమపి బ్రహ్మతుల్యనయాత్సదసదనిర్వచనీయం ప్రసజ్యతే ఇత్యర్థః ।। 189 ।।

ఆనన్దసత్యజ్ఞానాదినిర్దేశౌరేవ వైదికైః ।

బ్రహ్మణో%ప్యతథాభావస్త్వయైవైవం సమర్థితః ।। 190 ।।

ఏవం సర్వత్ర సమానాధికరణవాక్యే%నభిమతవిరుద్ధాకారప్రసఙ్గ ఇత్యాహ ఆనన్దేతి । ఆనన్దో బ్రహ్మేత్యాదౌ ఆనన్దాదిమాత్రం బ్రహ్మపదేనోచ్యతే చేత్పదాన్తరామ్నానవైయర్థ్యమ్ , తదతిరిక్తబోధనే త్వానన్దానానన్దవిలక్షణత్వాది బ్రహ్మణః

ప్రసజ్యత ఇత్యర్థః । ఆనన్దపదేనానానన్దవ్యావృత్తిః బ్రహ్మపదేన చానన్దవ్యావృత్తిర్భవేదితి యావత్ ।। అతథాభావః - అనానన్దత్వాదిః ।। 190 ।।

సదసద్వ్యతిరేకోక్తిః ప్రపఞ్చస్య చ హీయతే ।

యద్యథాకిఞ్చిదుచ్యేత తత్సర్వస్య తథా భవేత్ ।। 191 ।।

పరస్యానిష్టాన్తరం చ ప్రసఞ్జయతి సదస దితి । సదసద్వ్యతిరిక్తః ప్రపఞ్చ ఇత్యపి స్వార్థాత్త్రప్యచ్యవేత । నిరుక్తరీత్యా సదసద్వ్యతిరిక్తాన్యత్వమేవ ప్రపఞ్చస్య సిధ్యేదితి భావః । య దితి । యత్కిఞ్చిదపి వస్తు యథా - యేన ప్రకారేణోచ్యతే , తస్య సర్వస్య తథా - త్వదుపదర్శితరీత్యా తత్ప్రకారరాహిత్యం ప్రసజ్యతా ఇత్యర్థః ।। 191 ।।

తస్మాదస్తీతి సంవిత్తిర్జాయమానా ఘటాదిషు ।

తత్తత్పదార్థసంస్థానపారమార్థ్యావబోధినీ ।। 192 ।।

ఘటో%స్తీత్యాదౌ సత్తామాత్రస్య విశేష్యత్వం , తత్ర ఘటాదేర్భేదస్యారోపితత్వం చ పరాభిమతం ప్రతిక్షిపన్నివ స్వాభిమతార్థం ప్రతిపాదయతి తస్మాదితి । స్పష్టో%ర్థః ।। 192 ।।

సజాతీయవిజాతీయవ్యవచ్ఛేదనిబన్ధనైః ।

స్వైఃస్వైర్వ్యవస్థితై రూపైః పదార్థానాం తు యా స్థితిః ।

సా సత్తా న స్వతన్త్ర%న్యా తత్రాద్వైతకథా కథమ్ ।। 193 ।।

(ఇతి సదద్వైతనిరాసేన భేదప్రపఞ్చస్య పారమార్థికత్వసమర్థనమ్)

సజాతీయే తి । విజాతీయ సజాతీయాన్తరవ్యావర్తకేన స్వస్వాసాధారణాకారేణ

తస్య తస్య పదార్థస్య యా స్థితిః - కాలసమ్బన్ధః ప్రమాణసమ్బన్ధో వా , సా తత్తత్పదార్థస్య సత్తా । సా చ ప్రతిపదార్థం వ్యవస్థితా , ధాత్వర్థత్వాత్కర్తృపరతన్త్రా చ । తత్సత్తాయాం స్వతన్త్రత్వమద్వైతం చ భవదభిమతం నైవ యుక్తమితి భావః ।। 193 ।।

న చ నానావిధాకారప్రతీతిః శక్యనిహ్నవా ।

న వేద్యం విత్తిధర్మః స్యాదితి యత్ప్రాగుదీరితమ్ ।। 194 ।।

తేనాపి సాధితం కిఞ్చిత్ సంవిదో%స్తి న వా త్వయా ।

అస్తి చేత్ పక్షపాతః స్యాత్ న చేత్తే విఫలః శ్రమః ।। 195 ।।

ఏవం ప్రమేయభూతసన్నానాత్వం వ్యవస్థాప్య ప్రమితినానాత్వమపి వ్యవస్థాపయతి పరాభిమతచిదద్వైతనిరాసేన నచేతి । విషయాశ్రయవిశేషైః ప్రత్యక్షాదిస్వగతవిశేషైశ్చానుభూయమానం సంవిన్నానాత్వమపి న క్షేప్తుం శక్యమిత్యర్థః । అత్ర పరైః సంవిదో నిర్విశేషత్వే ప్రోక్తమనుమానమనూద్య ప్రతిక్షిపతి న వేద్య మితి । సంవిది నిర్విశేషత్వరూపః సాధ్యధర్మ ఉపగమ్యతే న వా , ఉపగమ్యతే చేన్నిర్నిమిత్త ఏకస్మిన్ ధర్మే పక్షపాత స్తే ప్రసజ్యతే - ఏకో ధర్మ ఉపదమ్యతే , అన్యే ప్రామాణికా అపి నోపదమ్యన్త ఇతీత్యర్థః । తథా చాభ్యుపగతనిర్విశేషత్వవిరోధప్రసఙ్గ ఇతి హార్దమ్ । పక్షబాధఃస్యా దితి పాఠాన్తరమ్ । నోపేయతే చేత్సాధ్యధర్మః , తర్హి

తత్సాధనార్థసంరమ్భవైయర్థం ప్రసజ్యత ఇత్యర్థః ।। 194 ।। 195 ।।

అతఃస్వరసవిస్పష్టదృష్టభేదాస్తు సంవిదః।

యథారథాదిభిర్వ్యాహ్యై (యథావస్థాయిభిర్బాహ్యై) ర్నైక్యం యాన్తి ఘటాదిభిః ।। 196 ।।

అత ఇతి । యథా రథాదిభిర్వాహ్యైర్నైక్యం యాతీ తి పూర్వముద్రితపాఠో%శుద్ధః। అతః - సంవిన్నిర్విశేషత్వాద్యనుమానప్రతిక్షేపాత్ , స్వరస్తో విషయాశ్రయస్వగతవిశేషైర్విశిష్టా విలక్షణత్వేన స్ఫుటం ప్రతీయమానాః సంవిదః యథావస్థితైర్వబాహ్యైర్ఘటాదిభిరర్థైర్నైక్యం యాన్తీత్యర్థః। వేద్యవేదిత్రోర్విత్త్యభేదమతం ప్రతిక్షేప్తుమయముపక్షేపః ।। 196 ।।

సహోపలమ్భనియమో న ఖల్వైకైకసంవిదా ।

నచేదస్తి ససామాన్యం సర్వం సంవేదనాస్పదమ్ ।। 197 ।।

సహోపలమ్భనియమ ఇతి । ఏతచ్ఛ్లోకస్యోత్తరార్ధం న చాస్తి చితిసామాన్యం సర్వసంవేదనాస్పద మితి వా న చిదస్తి ససామాన్యం సర్వసంవేదనాస్పద మితి వా సమ్భావ్యతే । సంవిదా సహైవోపలభ్యమానత్వాజ్జ్ఞేయజ్ఞాత్రోస్తదభేద ఇతి న యుక్తమ్ , తత్తత్సంవేదనవిశేషేణ సహోపలమ్భనియమాభావాత్ , ఏకం జ్ఞానం వినా జ్ఞానాన్తరేణాప్యర్థోపలబ్ధేః । విశేషేణ

సహోపలమ్భస్య వ్యభిచారే%పి చిత్సామాన్యేన సహోపలమ్భనియమో%స్తీతి చేత్ , తదపి న సమ్యక్ , విశేషవ్యతిరిక్తస్య చిత్సామాన్యస్యైవానువృత్తస్య సర్వవిషయవిజ్ఞానవిషయస్యాభావదిత్యర్థః । యథాముద్రితపాఠే త్వయమర్థః - సహోపలమ్భనియమో న సిద్ధ్యతి చేత్ సర్వం ససామాన్యవిసేషం జ్ఞాతృజ్ఞేయాత్మకం జ్ఞేయజాతం జ్ఞానభిన్నతయా% స్త్యేవేత్యర్థః । ఏవం మితిమాతృమేయభిదాయాథార్థ్యం సమర్థితం భవతి । అయం శ్లోకః సహోపలమ్భనియమా దిత్యాదినా ప్రపఞ్చ స్ఫుటమఞ్చతీ త్యన్తేన అనూద్యమానపరపక్ష ప్రతిక్షేపభాగే సుసఙ్గతః । తస్మాదుపలభ్యమానసంవిత్సిద్ధిభాగాన్తిమశ్లోకానన్తరం సంయోజనీయః । అయం చ శ్లోకో

జ్ఞేయజ్ఞాత్రోః సంవిదైక్యసాధ కసహోపలమ్భనియమరూపహేతోరసిద్ధిప్రతిపాదక ఇతి ధ్యేయమ్ ।। 197 ।।

సహోపలమ్భనియమాన్నాన్యో%ర్థః సంవిదో భవేత్ ।

యదేతదపరాధీనస్వప్రకాశం తదేవ హి ।

స్వయమ్ప్రకాశతాశబ్దమితి వృద్ధాః ప్రచక్షతే ।। 198 ।।

యస్మిన్నభాసమానేఽపి యో నామార్థో న భాసతే ।

నాసావర్థాన్తరస్త(రం త) స్మాన్మిథ్యేన్దురివ చన్ద్రతః ।। 199 ।।

అభాసమానే విజ్ఞానే న చాత్మార్థావభాసనమ్ ।

ఇతి సంవిద్వివర్తత్వం ప్రపఞ్చః స్ఫుటమఞ్చతి ।। 200 ।।

అత్ర నిరసనీయమతానువాదః సహోపలమ్భనియమా దిత్యాదినా । అర్థప్రకాశే నియమేన సంవిదో భానాసిద్ధ్యర్థం తస్యాః స్వప్రకాశత్వమాహ యదేతదితి । స్వయమ్ప్రకాశతాప్రవృత్తినిమిత్తకః శబ్దో యస్య తత్ స్వయంప్రకాశతాశబ్దం స్వయంప్రకాశశబ్దవాచ్యమ్ । అనేన సహోపలమ్భనియమః సిద్ధః । యస్మి న్నితి । సంవిత్ప్రకాశాభావేఽర్థస్యాపి న ప్రకాశ ఇతి సంవిత్ప్రకాశాభావవ్యాపకాభావప్రతియోగిప్రకాశస్యార్థస్య సంవిదనన్యత్వం సిధ్యతి, బిమ్బాప్రకోశేఽప్రకాశమానస్య ప్రతిబమ్బస్యేవ బిమ్బానన్యత్వమిత్యర్థః । అభాసమాన ఇతి । ఆత్మా - జ్ఞాతా , అర్థ - జ్ఞేయమ్ । సంవిద్వివర్తత్వమ సంవిదధిష్ఠానకారోపవిషయత్వం ప్రపఞ్చః - వేద్యవేదితృప్రపఞ్చః , అఞ్చతిచ్ఛతి , ప్రాప్నోతీతి యావత్ । అధిష్ఠానసత్తాతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వలక్షణం సంవిదనన్యత్వం ప్రపఞ్చస్య వివక్షితమ్ । నీలపీతాదిబాహ్యాకారో వాసనాకల్పితో జ్ఞానే ఇతి యోగాచారపక్షః , నీలాపీతాద్యర్థోఽవిద్యాకల్పితస్తత్రేతి మాయిపక్షశ్చ నిరాచికీర్షితోఽత్రేతి బోధ్యమ్ ।। 198 ।। ।। 199 ।। 200 ।।

సంరక్ష్యమాణభేదాస్తే నానుమానానువర్తినః।। 201 ।।

ఏతత్పక్షం ప్రతిక్షిపతి మైవ మిత్యాదినా । ఏవం జ్ఞాతృజ్ఞేయలక్షణార్థాన్ మా స్మ పరిభవః, న ప్రతిక్షి పేరిత్యర్థః । ప్రతిక్షేపఏషాం కుతో న ఘటతే ? తత్రాహ ప్రత్యక్షేణే , తి । బలవత్తరప్రత్యక్షప్రమాణసంరక్ష్యమాణా ఏతే న త్వదీయసంవిద్రైక్యానుమానానువర్తినో జ్ఞాతృజ్ఞేయభేదా ఇత్యర్థః। బలీయస్త్వం చ ప్రత్యక్షస్యోపజీవ్యత్వేన । అర్థేషు సంవిద్రైక్యసాధనార్థం హి అర్థానాం సంవిదశ్చ స్వరూపగ్రహణం తావదపేక్షితమ్ । తత ఏవ చ మిథస్తేషాం భేదో%పి సిద్ధ ఇతి ప్రత్యక్షబాధితమనుమానం న ప్రవర్తత ఇత్యర్థః । అత్ర జ్వాలాభేదానుమానవైషమ్యప్రకారో వివృత ఆత్మసిద్ధౌ , తత ఏవానుసన్ధేయః ।। 201 ।।

తథా హీదమహం వేద్మీత్యన్యోన్యాత్మనా స్ఫుటమ్ ।

త్రయం సాక్షాచ్చాకా స్తీతి సర్థ్వేషామాత్మసాక్షికమ్ ।। 202 ।।

తథా హి తి । అన్యోన్యాత్మనా - పరస్పరభిన్నత్వేన , త్రయం జ్ఞాతృజ్ఞేయజ్ఞానలక్షణపదార్థత్రయమ్ । అత్ర శ్రీపరశరభట్టార్యశ్రీసూక్తిరనుసన్ధేయా అహమిదమభివేద్మీత్యాత్మబిత్త్యోర్విభేదే స్ఫురతి యది తద్రైక్యం బాహ్యమప్యేకమస్తు । ప్రమితిరపి మృషా స్యాతన్మేయమిథ్యాత్వవాదే యది తదపి సహేరన్ దీర్ఘమస్మన్మతాయుః ఇతి ।। 202 ।।

ప్రత్యక్షప్రతిపక్షం చ నానుమానం ప్రవర్తతే ।

న హి వహ్నేరనుష్ణత్వం ద్రవ్యత్వాదనుమీయతే ।। 203 ।।

ప్రత్యక్షేతి । ప్రతిపక్షం - విరుద్ధమ్ । వహ్నేరనుష్ణత్వానుమానమివ ప్రత్యక్షబాధితమర్థజ్ఞాత్రోః సంవిద్రైక్యానుమానం భవదీయమితి ప్రోక్తం భవతి ।। 203 ।।

కిఞ్చ హేతుర్విరుద్ధో%యం సహభావో ద్వయోర్యతః ।

తవాపి న హి సంవిత్తిః స్వాత్మనా సహ భాసతే ।। 204 ।।

కఞ్చి సాహిత్యం భేదనియతం జ్ఞానార్థయోర్హేతుఘటకం తదభేదసాధనే విరుద్ధమిత్యాహ

కిఞ్చే తి । సంవిత్సంవిదా సహోపలభ్యత ఇతి హి తవాపి న సమ్మతమ్ । తత్సంవిదా తత్సంవిదా సహోపలభ్యమానమర్థజాతం నియమేన తద్భిన్నమేవ భవేదితి యావత్ ।। 204 ।।

నీలాద్యుపప్లవాపేతస్వచ్ఛచిన్మాత్రసన్తతిః ।

స్వాపాదౌ భాసతే , నైవమర్థః సంవేదనాత్ పృథక్ ।।

తేన సంవేదనం సత్యం సంవేద్యోఽర్థస్త్వసన్నితి ।। 205 ।।

అత్ర శఙ్కతే నీలాద్యుపప్లవే తి । అర్థోపరాగమన్తరా జ్ఞానం భాసతే స్వాపాదౌ । నైవమర్థో జ్ఞానాద్వినా కదాఽపి భాసతే । తత్రప్రతిబిమ్బస్యైవార్థజాతస్యమిథ్యాత్వం సంవిది కల్పితస్యేతి భావః ।। 205 ।।

తదేతదపరామృష్ట స్వవాగ్బాధస్య జల్పితమ్ ।

సహోపలమ్భనియమో యేనైవం సతి హీయతే ।। 206 ।।

పరిహరతి తదేతదితి । అర్థం వినా సంవిదో భానే తాం వినాఽర్థస్యాపి భానం సిద్ధిప్రాయమితి సహోపలమ్భనిరూపభవదుక్తహేత్వసిద్ధిరితి పూర్వాపరస్వవచనవిరోధమపి న పరామృష్టవాన్ భవానేవంవదన్నితి యావత్ ।। 206 ।।

యస్మాదృతే యదాభాతి భాతి య(త) స్మాదృతేఽపి తత్ ।

ఘటాదృతే%పి నిర్భాతః పటాదివ ఘటః స్వయమ్ ।। 207 ।।

(ఇతి చిదద్వైతనిరాసేన మితిమాతృమేయభిదాయాథార్థ్యసమర్థనమ్)

(ఏతావానేవ సంవిస్త్తిద్ధిభాగ ఉపలభ్యతే)

ఇతి
శ్రీమద్విశిష్టాద్వైతసిద్ధాన్తప్రవర్తనధురన్ధరపరమాచార్యశ్రీమద్భగవద్యామునమునిసమనుగ-
హీతే సిద్ధిత్రయే సంవిత్సిద్ధిః ।।

హేత్వసిద్ధిమేవోపపాదయతి యస్మాదితి । నిర్భాత ఇతి శత్రన్తాత్పఞ్చమీ । నిర్భాతాదిత్యర్థః । ఘటాదృతే భాతాతత్పటాదృతే భానం ఘటస్య యథా సిధ్యతి , తథా%ర్థం

వినాభాతాజ్ఞానాద్వినా భానసర్థస్య సిధ్యతీతి సహోపలమ్భనియమో ననీలదితద్ధియాం సిధ్యతీత్యర్థః । నను జ్ఞానేనైవార్థప్రకాశస్య వాచ్యత్వాజ్ఞానస్య చ స్వప్రకాశత్వాజ్ఞానభానం వినాం%ర్థభానం న యుజ్యత ఇతి చేదేవమపి సహోపలమ్భనియమో న యుజ్యత ఏవ జ్ఞానవిశేషేణ జ్ఞానసామాన్యేన వా , పూర్వత్ర వ్యభిచారాత్ ఉత్తరత్ర పరమతే%సిద్ధశ్చ । ఇదమర్థ ఏవ సహోపలమ్భనియమ ఇతి 197 తమః శ్లోకః , స చాత్రానుసన్ధేయ ఇతి ప్రాగేవోక్తమ్ । ఏ#వం మితిమాతృమేయభిదాయాథాత్మ్యం న నిహ్నోతుం శక్యత ఇతి వ్యవస్థాపి తమత్రేతి ధ్యేయమ్ ।। 207 ।।

(వ్యా 0) గ్రన్థభాగో%గ్రిమః క్వాపి నేత- సముపలభ్యతే ।

వ్యాఖ్యానం విహితం యావదుపలబ్ధస్య సారతః ।।

శ్రీభాష్యకారవారవంశకృతావతారః శ్రీభాష్యభావవిశదీకరణప్రవీణః ।

ప్రజ్ఞానిధిర్గురువరో మమ భూతపుర్యాం రామానుజార్య ఉరుకీర్తిరయం సమిన్ధే ।।

తత్పాదపఙ్కజనిషేవణలబ్ధబోధః కృష్ణార్యసంజ్ఞగురుతాతపదాశ్రితో%హమ్ ।

అణ్ణఙ్గరార్య ఇతి చ ప్రథితాభిధానో వ్యాఖ్యాభిమామకరవం ప్రతివాదిభీకృత

గురుపాదప్రసాదేన యామునోక్త్యర్ణవే తరిః ।

వ్యఖ్యేయం విహితా రమ్యా తుష్టయే గురుపాదయోః ।।

యద్యత్ర తు గుణాః కేచిత్తే త్వాచార్యప్రసాదజాః ।

మామకీనాః పునర్దోషా ఇతి ధ్యేయం వివేకిభిః ।।

వచః కుసుమహారో%యం శ్రీవక్షసి సమర్ప్యతే ।

లక్ష్మీనారాయణో%నేన ప్రీయతాం పురుషోత్తమః ।।

ఋతువ్యోమఖనేత్రా (2006) జ్కే వైక్రమే%బ్దే కృతిస్త్వియమ్ ।

ఆషాఢపౌర్ణమాస్యాం సంపూర్ణా వృత్తాలయే పురే ।।

ఇతి శ్రీనగపురీ (తిరునాఙ్గూర) దివ్యదేశాభిజనేన ప్రతివాదిభయఙ్కరాచార్యాన్వయ -

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

భూషణావిద్వద్వర్య శ్రీకృష్ణమాచార్యాఖ్యాచార్యవర్యరుత్తరత్రేన చతుస్తన్త్రీపా-

రావరపారీణదిగన్తవిశ్రన్తకీర్తి-దయామూర్తి-శ్రీమద్భాష్యకార-

దివ్యవంశావతీర్ణ-శ్రీభూతపురీనివాసరసిక-విద్వత్సార్వ-

భోమ-హారీత-శ్రీమదాసూరిరామానుజాచార్యదేశి-

కేన్ద్రచరణకమలవరివస్యాసంమధిగతపదవాక్య -

ప్రమాణతన్త్రహృదయేన శ్రీవైష్ణవదాసేన ప్ర.భ.

అణ్ణఙ్గరాచార్యేణ న్యాయవ్యాకరణ -

శిరోమణినోభయవేదాన్తవిదుషా

ప్రమీతం సంవిత్సిద్ధర్వ్యాఖ్యానం

సిద్ధాఞ్జనం సంపూర్ణం

విజయతాంతమామ్ ।।

---------- --------- -------- ---------